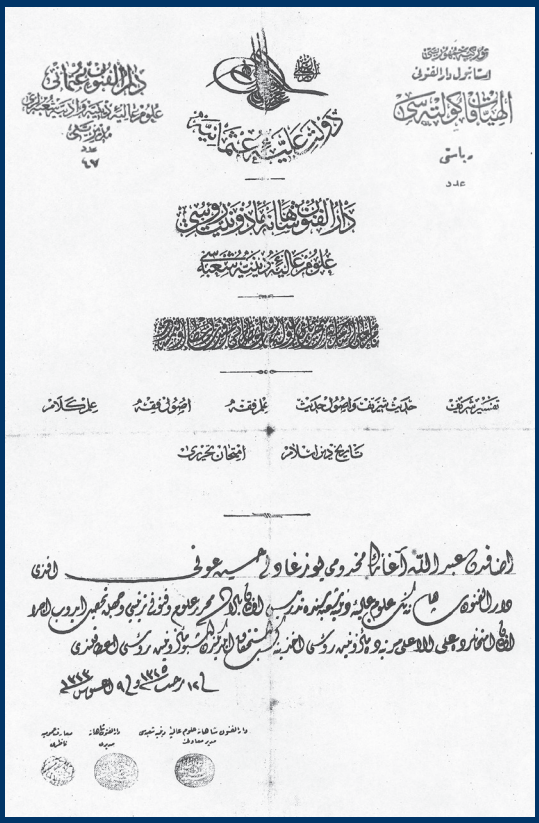
ÜÇ DEVİR BİR FAKÜLTE

TÜRKİYE'NİN İLK İLAHİYAT FAKÜLTESİNİN TARİHİ (1900-1933)

THREE ERAS ONE FACULTY

A HISTORY OF THE FIRST FACULTY OF THEOLOGY IN TURKEY (1900-1933)

Metin ÜNVER — Hüseyin SARIKAYA

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜÇ DEVİR BİR FAKÜLTE

TÜRKİYE'NİN İLK İLAHİYAT FAKÜLTESİNİN TARİHİ (1900-1933)

THREE ERAS ONE FACULTY

A HISTORY OF THE FIRST FACULTY OF THEOLOGY IN TURKEY (1900-1933)

Metin ÜNVER

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Hüseyin SARIKAYA

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yayıncı
İstanbul Üniversitesi Yayınevi,
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü,
34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul - Türkiye

https://iupress.istanbul.edu.tr

ÜÇ DEVİR BİR FAKÜLTE
Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)

THREE ERAS ONE FACULTY
A History of the First Faculty of Theology in Turkey (1900-1933)

Metin ÜNVER, Hüseyin SARIKAYA

E-ISBN: 978-605-07-0932-2

DOI: 10.26650/B/AA07.2022.008

İstanbul Üniversitesi Yayın No: 5305
Edebiyat Fakültesi Yayın No: 3481

Online Yayın Tarihi Ekim, 2022

Bu çalışmaya atıfta bulunurken, referansa DOI numarasının dahil edilmesi önerilir.

Bu çalışma Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında online olarak yayındadır.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Kitabın telif hakkı bulunmaktadır. Online olarak yayınlanan Creative Commons versiyonu haricinde, yasal istisnalar ve geçerli lisans sözleşmelerinin koşulları dikkate alınmalıdır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ v
EXTENDED ABSTRACT ix
KISALTMALAR LİSTESİ xxv
TABLOLAR LİSTESİ xxvi
GRAFİKLER LİSTESİ xxviii

GİRİŞ 1
DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ TARİHİNİN ARŞİV KAYNAKLARI 5

BİRİNCİ BÖLÜM
SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN İLAHİYATI
DÂRÜLFÜNÛN-I ŞÂHÂNE ULÛM-I ÂLİYE-İ DÎNİYYE ŞUBESİ
(1900-1908)

A) Şube'nin Kurulması 16
B) Ders Programı ve Hoca (Muallim) Kadrosu 20
1) Ders Programı 20
2) Muallim (Hoca) Kadrosu 23
3) Hocalara Ödenen Maaşlar 36
C) Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin İlk Öğrencileri 37
1) 1900-1907 Yılları Arasında Öğrenci Sayıları ve Yaşları 38
2) Öğrencilerin Kökenleri: Baba Meslekleri ve Coğrafî Dağılım 44
a) Aile Kökenleri 44
b) Öğrencilerin Coğrafi Kökenleri 56
3) Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Öğrencilerinin Barınmaları 58
4) Mezunlar, Doktoralı Mezunlar ve Mezun Olamayanlar 60
a) Mezunların İstihdamı 69
b) Maruf Simalar 75
c) Huzur Derslerine Muhatap Olarak Katılmış Mezunlar 87

İKİNCİ BÖLÜM
İTTİHÂD VE TERAKKÎ'NİN İLAHİYATI
DÂRÜLFÜNÛN-I OSMÂNÎ ULÛM-I ÂLİYE-İ DÎNİYYE/ŞER'İYYE ŞUBESİ
(1908-1914)

A) Şube'nin Adı ve Eğitim Sistemi 92
B) Ders Müfredatı 96
C) İdari ve Akademik Kadro 102
D) Şube'ye Ayrılan Bütçe Tahsisatları 111
E) Şube Öğrencilerinin Profili 113
1. 1908-14 Yılları Arasında Öğrenci Sayıları 113
a) Dinleyici Öğrenciler (Talebe-i Sâmi'în) 113

b) Asil Öğrenciler (Talebe-i Asliye) 114
2. Kayıt Tarihleri ve Şekilleri 118
4. Ücretli - Ücretsiz Okuyanlar 126
5. Öğrencilerin Yaş Ortalamaları 128
6. Öğrencilerin Babalarına Ait Meslekî Dağılım 132
7. Öğrencilerin İkamet Mahalleri 134
8. Mezun Olanlar - Olamayanlar 135
9. Maruf Simalar 138
F) Mezunların İstihdamı 149
G) Şube'nin Kapatılması 152

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CUMHURİYET'İN İLAHİYATI
İSTANBUL DÂRÜLFÜNÛNU İLAHİYAT FAKÜLTESİ
(1924-1933)

A) Fakülte'nin Yeniden Açılması ve Eğitim Yapısı 158
B) İlahiyat Fakültesi'nin Kurulmasının Yol Açtığı Tartışmalar 160
C) Ders Müfredatı 163
D) İdari ve Akademik Kadro 166
E) Fakülte'ye Ayrılan Bütçe Tahsisatları 171
F) Fakülte Öğrencilerinin Profili 172
1. Öğrenci Sayıları 172
2. Kayıt Tarihleri ve Şekilleri 174
3. Öğrencilerin Coğrafî Dağılımı 178
4. Ücretli - Ücretsiz Okuyanlar 182
5. Öğrencilerin Yaş Ortalamaları 184
6. Öğrencilerin Babalarına Ait Meslekî Dağılım 186
7. Öğrencilerin İkamet Mahalleri 188
8. Mezun Olanlar - Olamayanlar 189
9. Maruf Simalar 195
G) Mezunların İstihdamı Sorunu 200
H) Fakülte'nin Kapatılması 203

SONUÇ 207
EK'LER 219
EK-1: 1900-1908 Arası Ders Yılları Ait Müfredat Cetveli 219
EK-2: 1908-1914 Arası Ders Yıllarına Ait Müfredat Cetvelleri 220
EK-3: 1924-1933 Arası Ders Yıllarına Ait Müfredat Cetvelleri 221
EK-4: Mezun Olan Öğrenciler (1900-1933) 224
EK-5: Öğrencilerin İkamet Ettiği Medreseler (1900-1933) 235
DİZİN 239

ÖNSÖZ

Elinizdeki bu çalışma, kaynaklarının tespitinden, veri dökümlerinin hazırlanması, bunların işlenmesi, planlanması, yazıya dökülmesi ve nihayet iki kapak arasına alınmasına kadar yaklaşık beş yıllık bir emeğin ürünüdür. Çalışmaya konu olan Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin akademik kadrosuna ve bunlarla ilintili çeşitli meselelere dair bugüne kadar bazı kıymetli araştırmalar hazırlanmışsa da, Fakülte'nin kuruluşundan kapanışına kadar gerek devlet gerekse hususî arşivindeki kayıtları esas alan kapsamlı bir eser ortaya konulamamıştır. Haliyle Fakülte'nin üniversite içindeki konumu ve medrese geleneğiyle bağlantıları, öğrencilerinin kimlikleri, idarî-ilmî oluşumu, maddî kaynaklarının niteliği, öğretim programı, etrafında yaşanan tartışmalar ve gelişmeler gibi pek çok mesele ilim âlemi için büyük oranda bilinmezliğini korumuştur. Mezkûr saiklerle yola çıkan bu çalışma, 1900-14 ve 1924-33 yılları arasında Dârülfünûn bünyesinde yüksek düzeyde eğitim-öğretim veren, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet tarihinin ilk yüksek dereceli İslâmî eğitim kurumu olan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye/Şeriyye Şubesi ve nihayet İlahiyat Fakültesi isimleriyle anılan bir müesseseyi konu edinmektedir.

Çalışmanın *Sultan II. Abdülhamid'in İlahiyatı* ana başlığını taşıyan ilk bölümü, 1900-08 yılları arasında Şube'nin kuruluşu, müfredatı, akademik kadrosunun detayları ve üniversite nizâmnâmesi çerçevesindeki yapılanmasıyla başlamaktadır. Ardından Şube'ye kayıtlı öğrencilerle alakalı ayrıntılara girişmekte ve öğrencilerin sayısı, kayıt tarihleri, ikamet mahalleri, doğum yerleri, yaş ortamaları, babalarına ait meslekler, mezunlar ve mezuniyet alamayanların durumlarına değinmektedir. Şube'de eğitim almış maruf simalardan da bir örnek demeti sunmaktadır.

İttihâd ve Terakkî'nin İlahiyatı başlıklı ikinci bölüm, öncelikle II. Meşrutiyet'le birlikte değişim sürecine giren Şube'nin ismi ve tedris sistemine değinmektedir. Ardından 1908-14 yılları arasındaki dönemde ders programı, Şube'nin devlet bütçesinden aldığı kaynakların tahlili, idarî-akademik kadrosuna dair konulara yoğunlaşmaktadır. Akabinde ilk bölümdeki sisteme benzer bir usül üzere öğrencilerin künye ve kimlik bilgilerinin ayrıntılarını ele almaktadır. Şube'deki dinleyici (talebe-i sâmi'în) ve asil (talebe-i asliyye) öğrencilerin sayıları, dinleyici öğrencilerin dikey geçişleri, kayıt alınan tarihler ve öğrenci kabullerindeki mezun olunan mekteplerin/medreselerin dağılımı, öğrencilerin kayıt için geldikleri coğrafî bölgeler, babalarının iştigal ettikleri meslekler, eğitim süresince ikamet ettikleri medrese ve diğer mahaller, mezuniyete hak kazananlar ile mezun olamayanlar, mezuniyete engel olan hususların analizi ve 1908-14 ders yılları arasında Şube'de okumuş bazı meşhur çehrelerin

hayat hikâyeleri etraflıca ele alınmaktadır. Bu bölüm Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin açılması ve Şeriyye Şubesi'nin 1914'te kapatılmasına dair konuyla sona ermektedir.

Çalışmanın son bölümü 1924-33 yılları arasında eğitim veren *Cumhuriyet'in İlahiyatı* konusuna ayrılmıştır. Fakülte'nin *İlahiyat* ismiyle resmen kurulması, bu yeni oluşumun toplumsal düzeyde ve ilim mahfillerinde uyandırdığı akisleri, müfredatının değişen aşamaları, yeniden şekillenen idari ve akademik kadrosu, maddî kaynakları ve öğrenci profilinin detayları bu bölümün konuları arasında yer almaktadır. Bu dönemde mezunların nerelerde ve ne şekilde istihdam edilecekleri meselesi ile Fakülte'nin kapanmasına giden süreç bu kısımda ele alınan diğer bahislerdir. Kitabın EK'ler kısmı bölümler arasına dağıtılmış olan çeşitli hususlara ait tablolardan oluşmaktadır. Mezuların isimleri, müfredat cetvelleri ve öğrencilerin mukim olduğu medrese listeleri bu minvalde araştırmanın kaynaklarına dayalı olarak hazırlanmıştır. Ayrıca dikkat çekici diğer belge ve resim örneklerine de çalışma içerisinde yer verilmiştir.

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dinî ilimler fakültesi olan Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin tarihi, öğrenci/akademisyen profili, medrese geleneği ile münasebeti, günümüze kadar etkileri devam edegelen ilmî mirastaki yerine dair verileri sunmaya gayret ettiğimiz bu araştırma, 19. yüzyılın başlarındaki eğitim kurumları-devlet-toplum üçgenindeki münasebeti farklı açılardan değerlendirebilecek çalışmalara yol gösterebilir veya akademiye bir nebze de olsa katkıda bulunabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

Uzun bir süre sonucunda ortaya çıkan bu çalışma birçok değerli ismin katkı, teşvik ve destekleriyle vücut bulabilmiştir. Bu bakımdan kıymetli desteklerini bizden esirgemeyen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin önceki Dekanı Prof. Dr. Mürteza BEDİR ve şimdiki Dekanı Prof. Dr. Ramazan MUSLU'ya, Fakülte Arşivi'nin kullanılması konusunda göstermiş olduğu kolaylık dolayısıyla Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Hayati DEVELİ'ye müteşekkiriz. Çalışmalarımız sırasında çeşitli yardımlarını gördüğümüz değerli hocamız Dr. Öğr. Üyesi Fatih TIĞLI'ya çok teşekkür ederiz. Araştırma ve yazım süreçlerimizde ikinci evimiz gibi uğrak bir mekân haline getirdiğimiz Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na bağlı İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'nin ve İSAM Kütüphanesi'nin değerli personeline ve yönetimine sağladıkları imkânlar için teşekkür borçluyuz. Kaynakların temininden, tashihlerin yapılması gibi birçok konuda her zamanki gayreti ve çalışkanlığı için Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora öğrencimiz Mert Cemal AYGIN'a teşekkür ediyoruz.

Kitabın Türkiye'de *uluslararası yayınevi* statüsüne sahip İstanbul Üniversitesi Yayınları'ndan basılmış olması, ortaya konulan bilimsel bilginin en geniş anlamıyla bilim

dünyasına kolaylıkla ulaşacağından emin olmamızı sağladığı gibi, incelenen konunun aidiyeti açısından da isabetli olduğu şüphe götürmez bir durumdur. Bu noktada Üniversitenin kurumsal tarihi bakımından kitabın önemini takdir ederek, basılması konusundaki teşviki, yakın ilgisi ve her türlü kolaylaştırıcı desteği için İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mahmut AK hocamıza minnettarız.

Yine bu kapsamda Rektör Yardımcıları Prof. Dr. Haluk ALKAN ve Prof. Dr. Levent ŞAHİN'e, İstanbul Üniversitesi Yayınevi'nden Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÖROĞLU'na ve yayınevinin değerli personeline teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Kitabı kaleme alma yoğunluğu içinde, kendilerine yeterince zaman ayıramamızı anlayışla karşılayarak, her aşamada sabır ve tahammülün en güzel örneklerini ortaya koyan ailelerimize sonsuz muhabbet ve teşekkürlerimizi sunmayı önemli bir borç kabul ederiz. Göstermiş oldukları fedakârlık her türlü takdirin üstündedir.

Metin ÜNVER - Hüseyin SARIKAYA
İstanbul 2022

EXTENDED ABSTRACT

THREE ERAS ONE FACULTY

A History of the First Faculty of Theology in Türkiye (1900-1933)

The name *Dârülfünûn* was given to the university with a system similar to that of European models that was to be founded in the Ottoman Empire. This idea was introduced for the first time at the beginning of the Tanzimat, a period that can be considered the impetus for Ottoman modernization. In 1846, *Board of General Education* (Meclis-i Maarif-i Umûmiye) made the decision to set up a university, with Gaspare Trajano Fossati, a prominent architect of the time, being asked to design a massive building akin to European universities. The 1846 decision could not be implemented until 1863, and the first attempt at *Dârülfünûn* ended after two and a half years of free courses (*serbest dersler)*. Afterward, the university building was allotted to the Ministry of Finance. The second attempt took place between 1869 and 1872 in the building that is now known as the Press Museum in Istanbul's Çemberlitaş District, which had been built especially for *Dârülfünûn*. This second attempt also did not last long. However, the implementation of the General Education Regulations (*Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi*) for the first time and the structuring of primary and secondary education in the following years in accordance with the aims of this regulation are included among the successful features of the second attempt. In fact, the fruits of this second attempt would be realized during the reign of Sultan Abdülhamid II (r. 1876-1909). In 1874-1875, the third attempt occurred to found a university, this time under the name *Dârülfünûn-ı Sultanî*. For the first time, students at this new university, which included the Faculties of Law, Engineering, and Literature, were entitled to write a PhD dissertation in their field. Political instability generated by the period's economic and social realities, as well as international pressure on the state, prevented this third attempt from producing the desired results. Nonetheless, while the expected outcome was yet to be realized, this third attempt paved the way for the establishment of independent educational institutions (i.e., modern schools). In 1900 and coinciding with the 25th anniversary of Sultan Abdülhamid II's accession to the throne, the idea of establishing a university again came to the agenda, and the first university of the Ottoman Empire, *Dârülfünûn-ı Şâhâne*, finally began its uninterrupted education and training with five faculties: the Faculties of Literature, Science, and *Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye* [Theology] and the previously established Faculties of Medicine and Law.

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi [Faculty of Theology], one of *Dârülfünûn*'s branches, was founded in 1900. The faculty (which were called *Şube*/*Branch* during the Ottoman Empire) lasted until 1914, when it was replaced by the Madrasah of *Dârü'l-Hilâfe*; the faculty reopened in 1924 following the proclamation of the Republic, then was closed again during the 1933 university reform, and remained so until 1992. The focus of this study is on the history of the Faculty of Theology at *Dârülfünûn*, the Ottoman Empire and Republic of Türkiye's first faculty of this type. The most essential component of this study is the use of archival sources. This is the first time the Faculty's private archive has been used, having never been addressed in the literature before. The data in this private archive involves the faculty education system; curricula; students' exam results and detailed profiles, graduates, and non-graduates; students' hometowns, average ages, and fathers' names and professions; the neighborhoods where students lived; and the number of students by course year. In addition to the private archive, this study includes the Ottoman Archives found within the Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of State Archives, the *Meşihat* [Sheikh al-Islam] Archives of the Office of the Mufti in Istanbul, newspaper archives, and the Archives of the Grand National Assembly of Türkiye (TBMM). These archival documents reveal how the faculty's educational structure changed over time, its sources of income, issues concerning graduate employment, discussions within the framework of the faculty's position, its administrative and academic staff, and the processes that took place during its two closures.

This book contains a great number of tables and graphs in addition to their interpretations in order to help the reader gain a better grasp of the themes. The appendices also contain extensive curriculum tables, lists of the madrasahs where students lived, and graduate records. Examples of documents and images are additionally included throughout the text when relevant. In this way, the reader is presented with a coherent presentation of the connections among the documents, images, graphs, lists, and tables.

The Faculty of Theology During the Reign of Abdülhamid II (1900–1908)

The history of the Faculty of Theology has three main periods, and a curriculum structure existed within each of these periods that sometimes diverged and other times coincided. The faculty has been known by different names throughout its history. It was known as *Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi* between 1900 and 1912 and as *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi* between 1912 and 1914. However, after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the unofficial name *İlahiyat Şubesi* seems to have been prevalent in some archival records. Between 1924 and 1933 during the Republican period, it finally gained official status, and education began under the name *İlahiyat Fakültesi* (Faculty of Theology). As previously

stated, the history of the faculty has three distinct periods. As a matter of fact, the Faculty of Theology also serves as a general synopsis of the developments in the field of education in general and in particular of the changes in the madrasah culture during the reign of Sultan Abdülhamid II, the rule of the Union and Progress Party, and the Republican period. These three main periods influenced the faculty in a variety of ways based on the perspectives of its founders and benefactors, from its curriculum, academic staff, and student numbers to its budgets and graduate employment. Thus, carefully examining and interpreting the transitions between these periods is critical in order to correctly deduce the Faculty of Theology's mission, stance, and vision during these processes. The Faculty of Theology was opened under the reign of Abdülhamid II, and its administrative and instructional framework was determined by the *Dârülfünûn Nizâmnâmesi* (Regulation for Ottoman University) dated to August 13, 1900. The general rules governing the faculty included who could be admitted as students, the documents that candidates were required to present during enrolment, the examination procedures, and the fees. Furthermore, Ali Nizami Bey being the faculty director, the student quota being limited to 30, the faculty having a four-year curriculum unlike other faculties, the courses in the program remaining almost unchanged for eight years, and the appointed professors only teaching courses in their own class were all Abdülhamid-era practices.

In accordance with these above-mentioned regulations, *Ulûm-ı Dîniyye Şubesi* began its training activities in the building where the *Mülkiye Mektebi* (the Political Sciences Faculty) and the Faculty of Science were located. Tafsir, Hadith, Hadith Methodology, Fiqh, Fiqh Methodology, Kalam, and History of Islam were among the courses offered by the faculty. Although the addition of a *Siyer* [biography of Prophet Muhammed] course to the current curricula was on the agenda for a while but was never implemented. According to this syllabus, religious studies at the university during the reign of Abdülhamid II focused on the basic Islamic sciences. This was mostly in line with the madrasah curricula, where theological sciences had been studied and crystallized for centuries through the Ottoman tradition. The courses the faculty offered during the reign of Abdülhamid II were based on class level and hours per week, namely 3 hours of Tafsir and 2 hours each of Hadith, Fiqh, and Kalam. The History of Islam was taught for two hours per week during the first year and one hour per week thereafter. Thus, a student who completed this four-year program received intensive Tafsir education, followed by intensive Hadith, Hadith Methodology, Fiqh, Fiqh Methodology, and Kalam education. Students attended 13 hours of class each week in the first year and 12 hours per week in following years.

Since its foundation, the *Şube* [Faculty] recruited prominent names from the period to its academic staff. The earliest faculty members were Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Esad, Sırrı Efendi, Rahmi Efendi, Abdullatif Efendi, and Mahmud Esad Efendi. As the upper grades were opened, the faculty's teaching staff expanded. Furthermore, resignations and new appointments also occurred for various reasons. Şükrü Efendi, Hüseyin Avni Efendi, Mustafa Asım Efendi, Mehmed Said Efendi, Musa Kazım Efendi, and Şakir Efendi were new appointments. Tafsir courses at the faculty were taught by Manastırlı İsmail Hakkı and Mehmed Said Efendi; Hadith courses by Mehmed Esad Efendi and Şükrü Efendi; Fiqh courses by Sırrı Efendi, Şakir Efendi, Rahmi Efendi, and Musa Kazım Efendi; Kalam courses by Abdullatif Efendi and Hüseyin Avni Efendi; and History courses by Mahmud Esad Efendi and Mustafa Asım Efendi. These names undoubtedly taught various other courses from time to time, but the personnel structure during the first years of the faculty was as described above. The faculty members as previously stated were among the leading scholars of the time and held high-level posts. For example, Manastırlı İsmail Hakkı served as the *Kürsü Şeyhi*, Lectern Sheikh of the Hagia Sophia Mosque, Mehmed Esad Efendi and Musa Kazım Efendi held the position of *Sheik al-Islam*, Süleyman Sırrı Efendi was a member of the *Meclis-i Kebir-i Maarif* (Supreme Education Council), Rahmi Efendi was the Director of the *Mekteb-i Nüvvab* (School for Islamic Judges), Abdullatif Efendi of Harput was in charge of implementing the *Huzur Lessons,* Mahmud Esad Efendi worked for the *Ministry of Land Registry and Cadastre* (Defter-i Hakani Nazırlığı), and Mustafa Asım Efendi was a member of the *Ayan Meclisi* (Sanate). In short, the Faculty of Theology was staffed by names with strong backgrounds of Islamic sciences and notable achievements in their fields during the reign of Abdülhamid II. Almost all members of the faculty produced outstanding works. Those who taught Islamic sciences were clearly the ultimate representatives of the Ottoman Empire's madrasah legacy that had been crystallized over generations, and they had also clearly been educated within the framework of the traditional system. Some of these staff had also been educated at schools that had resulted from the reorganization period that began with the Tanzimat.

When the faculty opened in 1900, a considerable number of students applied for enrolment. Due to the quota being limited to 30 students, candidates had to compete in Arabic, writing and spelling, and religious sciences. The 30 most-successful candidates were accepted as students. In the following years, student enrollment continued. However, the anticipated number of students did not apply in some years. As a result, a total of 215 students had enrolled in the faculty between 1900 and 1908, with well-known people such as Hafiz

Mustafa Şevket, Kamil Miras, Halim Sabiti Şibay, İskilipli Mehmed Atıf, and Elmalılı Hamdi Yazır among these. A total of 126 students were able to graduate. Other students were unable to graduate for reasons such as absence, dropping out, inability to pay tuition, and death. 85% of the students enrolled in the faculty were between the ages of 22 and 33. The number of students above 40 years old was very few, which shows the majority of students to have been young adults.

The students in the faculty of theology notably represented a diverse social spectrum when one looks at their families and regional distribution. The personal record register of 78 students listed their fathers' occupations. Accordingly, 48% of the fathers were engaged in religious services and education, 13% in bureaucracy, 6% in agriculture and animal husbandry, and 6% in legal professions. When analyzing the information on fathers' occupations, the children of families engaged in religious services, the ulama class, and bureaucracy can be said to have preferred enrolling in the faculty during the reign of Abdülhamid II. Regarding the students' birthplaces, 165 were seen to be from Anatolia, 15 from Russia, 5 from the Arab world, and 19 from the Balkans. In terms of the diversity of the children' families and the geographies from which they came, the data at hand can appropriately be said to describe a synopsis of the Ottoman Empire.

Furthermore, considering that the majority of the students during the reign of Sultan Abdülhamid II were madrasah students, their residence places were seen to generally be composed of madrasahs (142 students). In addition to these, students were also found to live at home or in mosque rooms, hotels, or lodges.

The Faculty of Theology During the Rule of Union and Progress Party (1908–1914)

The central authority shifted towards a nationalist orientation following the proclamation of the Second Constitutional Monarchy (July 23, 1908), and the title of *Dârülfünûn*, *Şâhâne* was replaced by *Osmânîye*. Thus, the name of the university became the first sign of change in higher education. The use of the term *Şube* (faculty) continued for a while longer. The faculty had been opened under the name *Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye* as part of *Dârülfünûn* and was changed to *Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi* with the regulation dated 1912. Another unofficial name also appears in archival documents from this period: *İlahiyat Şubesi* (Faculty of Theology). The faculty members had a significant influence on this naming because the faculty included prominent names from *Yeni İlm-i Kelam* (the New Theology Movement) such as İzmirli İsmail Hakkı, Abdullatif Harputî, Arapkirli Hüseyin Avni, Musa Kazım, and Şehbenderzâde Ahmed Hilmi. The structure of education in the faculty also

changed during this period. Unlike during the reign of Abdülhamid II, the faculty's student quota was expanded, new courses were added to the curriculum, and graduates were given more opportunities for employment in the field of education. Apart from these, the old structure remained in effect in the new period. The faculty continued its educational work within the framework of the established rules until 1914, when the decision was made that its existence was no longer required. It was closed following the announcement of *Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi* through the initiatives of Sheik al-Islam Mustafa Hayri Efendi within the framework of the reform program of madrasahs and the unification of madrasas under the single roof of *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye*.

During the Union and Progress government, the *Siyer*, *Hikmet* (Wisdom), History, Literacy, Philosophy, Ethics, İlm-i *Khilaf (the science of disagreement),* Arabic, Literature, *Masnavi*, and foreign language courses (French, English, German, and Russian) were added to the curriculum. These courses were offered to students of different grades and were compulsory. In 1912-1913, however, students were expected to learn at least one Western language, and French, German, English, and Russian were added to the first-, second-, and third-grade courses. Statistics regarding the number of courses, classes, and course years were sometimes similar to each other. The number of first-grade courses ranged from 7 to 10, second-grade courses from 9 to 11, third-grade courses from 10 to 12, and fourth-grade courses from 10 to 13. Students took one or two more courses as their level increased. The average score (out of 10) the students achieved on the exams taken between the school years 1908 and 1914 was 8.11. 7.95 was the average score for first-grade students, 8.13 for second-grade students, 8.09 for third-grade students, and 8.25 for fourth-grade students. Students performed better in the Tafsir, Hadith, Fiqh, Kalam, *Siyer*, History of Islam, *Hikmet*, History of Religions, *Khilaf*, and Arabic Language classes. Their performance in the Philosophy and Arabic Literature classes remained moderate. They performed poorly in the Literacy in Arabic and Turkish, Teaching Methodology, Universal History, and History of the Modern Period classes.

In the first semesters between 1908 and 1914, Tafsir was taught by Manastırlı İsmail Hakkı and Gürcü Mehmed Said; Hadith by Kazasker Mehmed Esad and Şükrü Efendi; Fiqh by Sırrı Efendi, Tokatlı Şakir Efendi, Rahmi Efendi, and Musa Kazım Efendi; Kalam by Abdullatif Efendi and Arapkirli Hüseyin Avni Efendi; History of Islam by Mahmud Esad Efendi; *Siyer* by Mustafa Asım Efendi; History and History of Religions by Ahmed Midhat Efendi; Literacy by Mehmed Fehmi Efendi; and Teaching Methodology by Emrullah Efendi. In the following years, this academic staff grew to include Kilisli Münir Efendi, İzmirli

İsmail Hakkı Efendi (who also served as the Faculty Dean), Ali Fehmi, Abdurrahman Şeref, Hacı Zihni, Şehbenderzade Ahmed Hilmi, Ömer Hayri, Cevdet, Ziya, Cemal, Ahmed Mahir, Sadreddin, Fazıl Arif, Mekkî b. Azûz, Selahaddin Bey, Dikran Barsamyan, İsmail Hafız, İsmail Hami Danişmend, Halim Sabitî Şibay, Nimetullah, and Şevketî Efendi*s*.

The number of students increased significantly after 1908. Based on *Tuba Ağacı Nazariyesi* [Tuba Tree Theory], students were encouraged to apply to *Darülfünun* due to the influence of Emrullah Efendi, the Minister of Education of the Union and Progress Government. The theory proposed that the reform movement in the field of education should start from the university. As a result, *Darülfünun* received a considerable number of student applications. Considering the number of students that would exceed the capacity of the faculties and the inconvenience this would cause, those who passed the entrance exams were accepted as *regular students* (*asil öğrenci*). For those who did not pass the exams, another student status was designed in order to ensure that they did not fall behind in their education, with conditions such as not having the status of a regular student and only being included among the regular students if they could successfully complete the final exams and pass to the next grade. These students were called *listener* (dinleyici or sāmi'īn). Between 1908 and 1914, the faculty had 121 listeners and 785 regular students. The majority of the students (343) enrolled in the faculty were madrasah students. Apart from these, graduates from the al-Azhar Mosque, *Darülmuallimin*, *Darüşşafaka*, Law, Galatasaray, and Nüvvab schools were also enrolled in the faculty.

Of the students enrolled in the faculty, 477 were from Ottoman lands, with 101 in 1908-1909, 81 in 1909-1910, 19 in 1910-1911, 121 in 1911-12, 61 in 1912-1913, and 94 in 1913-1914. Of the students enrolled in the faculty, 155 students were from abroad during this same time period, with the statistics regarding international students by year being as follows: 18 in the first academic year, 19 in 1909-1910, 56 in 1910-1911, 14 in 1911-1912, 33 in 1912-1913, and 15 in 1913-1914. No data was found for the birthplaces of 11 students. According to the personal record register, 74% of the students enrolled in the faculty were from Ottoman domains. In terms of the ratio of students coming from Ottoman lands, the majority of students were from places such as Istanbul, Rize, Trabzon, Ordu, Uşak, Çanakkale, Vodina, Pristina, Dobrudja, Antep, Antakya, Kosovo, Maraş, Sivas, Tokat, Adana, Süleymaniye, Malatya, Erzurum, Erzincan, Drama, Plovdiv, Rhodes, Jerusalem, Mecca, Medina, Jaffa, Van, Acre, Gaza, Damascus, Cairo, Safad, Nablus, Bitlis, Diyarbakır, Tunceli, Konya, Karaman, Kastamonu, Afyon, Adıyaman, Samsun, Niğde, Muğla, Kütahya, İzmir, Giresun, Hatay, Aydın, Albania, and Macedonia. Also worth noting is that 24% of the students had

come from abroad. Both the diversity of Turkish cities and the presence of students from various places are clear indicators of the international identity of the Faculty of Theology, as well as of a structure that managed to gather different geographies within the country.

During the period of the Second Constitutional Monarchy, students attending the faculty were required to pay a variety of fees that had been established by regulations in the previous years. Of the enrolled students, 357 were required to pay predetermined fees. While the number of these students was higher in the 1908-1909 academic year (81), it decreased over the years down to 35 in the 1913-1914 academic year. Furthermore, the government instituted a new policy in 1908 for students who were having problems paying their university tuition. This practice meant that impoverished students who wished to continue their study could be exempted from paying tuition if they presented the university or faculty administration with poverty certifications from the competent authorities. Consequently, 287 students enrolling in the Faculty of Theology were exempted from the various fees and tuition, with 44.5% of students being excused from fees, while 55.5% continued their studies by paying the predetermined fees.

During this period up until the 1912-1913 academic year, students' average age was 26-27 years old. As of the 1910-1911 school year, 17-year-olds were seen to begin being admitted to the faculty. Even younger students were admitted beginning with the 1912-1913 academic year, and students as young as 16 began their education at the faculty in 1913-1914. In addition to this, several students who desired to study theology were noteworthily seen to be as old as 45, 46, and 59. At the beginning of the 1908-1909 and 1912-1913 academic years, the majority of students were between the ages of 21 and 25 while this number was slightly higher between the ages of 26 and 30 for the 1910-1911 school year. An inverse correlation is found to exist between the number of students aged 17-20 and those aged 31 or older. As the number of younger students enrolled in the faculty increased, the number of older students tended to decrease. In terms of age, 41% were between the ages of 21-25, 33% were between the ages of 26-30, 13% were between the ages of 17-20, and 12.7% were 31 years of age or older, while 0.3% were under the age of 17.

The occupations of students' fathers were more regularly recorded throughout the 1912-1913 academic year. However, the officials appeared to have been less diligent in writing down the occupations between 1909-1912. Information is found for approximately 44% (281) of the students' fathers' occupations, with none being found for the remaining 56% (363). According to the information in the personal record registers, students' fathers had a diverse occupational distribution, particularly in the fields of trade, agriculture, religious

services, education and training, bureaucracy, and craftsmanship, with 28% working in education and training, 26% in agriculture and animal husbandry, 12% in religious services, 9% in trade, 8% in craftsmanship, 6% in handicrafts, and 4% in civil services. As a result, at least 73.6% of the fathers can appropriately be said to have been educated and financially secure. One may also speculate that occupational distributions were not limited to sectors such as religious and education services and that parents of various economic backgrounds were able to both support and encourage their children to pursue religious and philosophical studies.

The students' places of residence changed over the years. However, a significant number of them appear to have stayed in madrasah rooms or houses. Other residences also included mosques, lodges, coffeehouses, stores, community club rooms, and the *Darüşşafaka* School, as well as hotels, inns, and hostels. 493 students resided in madrasah rooms; 81 in their own homes or rented ones; 41 in hotels, inns, or hostels; five in coffeehouse rooms; 14 in mosque rooms, three in lodges, two in the *Darüşşafaka* School; one in a store; and one in the *Rusyalılar Cemiyet Kulübü* (Russian Community Club). The residences of three students were not noted in the records. According to these statistics, 77% of students resided in madrasahs. Given that 84% of the students had madrasah origins, this percentage could be considered reasonable with regard to their residence. Madrasah residents were followed by those living in homes (13%); inns, hotels, and hostels (6%); and rooms in mosques (2%).

Of the 644 students enrolled between 1908-1914, 120 (18.6%) graduated while 524 (81.4%) could not. These graduates were enrolled between 1908-911. Due to the faculty getting closed down in 1914, those who enrolled in the 1911-1912 academic year and later were unable to complete their four-year degree. In addition, students were found to have had their enrollments canceled for a variety of reasons.

The majority of graduates were madrasah students (66%). In addition, 22% of the graduates were *icazetli talebeler* (certified students) and 3% were *dersiâm*s (lecturers). However, when taking into account that both the certified students and the *dersiâm*s had madrasa backgrounds, the percentage of madrasah graduates can be said to have reached 91.5%. The graduates also came from *idadi* [high schools] (4%), and *rüşdiye* [secondary schools] (2%). The reasons for the non-graduation of 438 of the 524 students were documented in the interview sections of the personal record registers. Accordingly, 282 of these students were unable to graduate due to the faculty getting shut down, 61 were dismissed for being absent for more than two years; and 70 (mostly listeners) were sent to the Preparatory Class for failing tests or being absent for more than two years. Fourteen had dropped out, and seven

were discovered to have applied with falsified graduation documents and thus were dismissed. Four students continued their education at different institutions. Among these four, one transferred to the Literature Faculty and one to the *Riyâziyye* (mathematics) Faculty, one transferred to the Istanbul Law School, and one transferred to *Mekteb-i Kuzât* (School for Qadis). No information has yet been found regarding why the remaining 86 students did not graduate.

Some of the leading figures of the time were among the students who had attended or graduated from the faculty between 1908-1914, such as Hasan Tâhâ, Alimcan Idris, Abdülkadir Saynaç Efendi, Hafız Ahmed Hamdi, Hüseyin Hayreddin, Korkud Derviş, Emrullah, Aksekili Ahmed Hamdi, Süleyman Hilmi Tunahan, Mehmed Dânâ, Hafız Sadettin Kaynak, Mehmed Hulusi (a teacher at the Konya Dârülmuallimât School), Mehmed Haşim and Mustafa Fehmi (two teachers from the Akşehir İsmet Paşa School), Arif İrfan (a mufti in Sakarya), and Hasan Hüsnü Erdem (6th President of Religious Affairs of the Republic of Türkiye).

The Faculty of Theology During the Republican Period (1924-1933)

Following the First World War, British, French, Italian, and Greek soldiers occupied Anatolia and other Ottoman domains. After the victory of the Turkish nation and its army in the War of Independence that was began under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, the Republic of Türkiye was founded as a new state, again under the leadership of Atatürk. The new administration aimed to establish a modern administrative framework by implementing a variety of reforms in the socioeconomic, military, legal, and educational spheres. While the modern schools inherited from the Ottoman Empire were being improved in the field of education, a process of transformation was also beginning at *Darülfünun*. Education reforms regained momentum four months after the proclamation of the Republic in 1923. Madrasahs were closed down on March 3, 1924 as per the *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* (*The Law* of *Unification of Instruction*), and the Faculty of Theology was added to the Faculties of Literature, Medicine, Science, and Law in Istanbul's reformed *Dârülfünûn*. Following a series of appointments, the faculty was officially inaugurated on May 7 at 11:00 a.m. in the *Dârülfünûn* Conference Hall. The Faculty of Theology continued its academic life from this date until the University Reform of 1933, when *Dârülfünûn* was transformed into Istanbul University, the Faculty of Theology was closed down and remained so until 1992.

Student registration and admission to the faculty were subject to certain principles. The decision was made to admit students from the upper levels of the Dar al-Khilafah Madrasah,

graduates and senior students from *İbtidâ-i Dâhil*, and graduates from Madrasat al-Qudat, Madrasat al-Irshad and the *Vâizîn* alongside the high school graduates. Moreover, students who had graduated from high school or its equivalents were to pass the Persian and Arabic Entrance Exams in order to complete their admissions. The Süleymaniye Branch of the abolished Dar al-Khilafah Madrasah was accepted as the equivalent to the Faculty of Theology in terms of its position. Additionally, another task was entrusted to this Faculty. Students from the Dar al-Khilafah Madrasa's Süleymaniye and Sahn branches would be able to take a series of exams conducted by the *Faculty Board of Professors* (Fakülte Müderrisler Heyeti) upon their request. If they passed these exams, a *diploma* (ruus) from Sahn or Suleymaniye would be presented to these students, again by the faculty. The education structure at the faculty was semester-based. Each period was considered one semester, and students who completed six semesters (i.e, three academic years) were eligible to take part in the final exams. In order to graduate, students were also obliged to write a graduation thesis. Attendance was compulsory. Courses in philosophy and sociology were provided in collaboration with the Philosophy Department of the Faculty of Literature. A student who completed all of these phases successfully would be eligible to graduate from the Faculty of Theology.

Imam-Hatip schools were established alongside the Faculty of Theology after March 3, 1924. The existence and future of these two new institutions became an issue of debate in the newspapers and various platforms of the period. Four main groups were present that argued for different approaches regarding the organization and role of the faculty. The first group consisted of individuals who believed that establishing the faculty under the rules of a laic-secular state was inappropriate. According to them, no need existed for a madrasah or institutions such as the Faculty of Theology or Imam-Hatip schools to provide religious education, as religious education should be left entirely to families. The second group compared the faculty curriculum to a wild goose chase. They believed the madrasah education was both inadequate and unorganized. They also emphasized the importance of founding a Theology High School and not restricting Imam-Hatip schools to the high school level. They also underlined the significance of having the state provide the necessary financial support to the faculty students. The state administration and the government as the third group, on the other hand, highlighted unity in education, the scholarly inadequacy of madrasahs, and the need to establish this new faculty as a national, religious, and modern education institution. For this purpose, the Faculty of Theology was planned as the training ground for religious connoisseurs and Imam-Hatip schools as the training ground for employees of religious

services. The fourth and final group was composed of university members and those in their circles. This group evaluated the issue of the Faculty of Theology and Imam-Hatip schools in a more scholarly and academic framework. The thinkers of this group argued that the Faculty of Theology should be established as a school affiliated with *Dârülfünûn* rather than as a faculty in the first stage. They also argued that it should be added to *Dârülfünûn* once its scholarly characteristics had been fully developed under the administration of an intellectual. However, the views of this last group did not resonate with the society or the state.

The curriculum of the Faculty of Theology as reorganized in 1924 did not present a consistent feature until 1933 when it was closed. This is attributable to the fact that efforts to develop a curriculum adequate for its own internal dynamics were sometimes based on trial-and-error methods and sometimes on practical ones. Although the intensity of courses was in the Philosophy and Sociology group in the first years, the intensity of the courses in the field of Islamic Sciences increased over time. In other words, the percentage of the courses in the fields of Philosophy and Islamic Sciences in the curriculum were inversely proportional. Although the number of courses in the field of Islamic History and Arts did not change much during the learning processes, it remained behind other courses. In the Faculty's first year, Tafsir and History of Tafsir, Hadith and History of Hadith, and History of Fiqh were compulsory courses, while History of Islamic Religion, History of Turkish Religion, History of Sufism, History of *Kalam*, *İctimâ'iyyât* (sociology), *Rûhiyyât* (psychology), *Rûhî İctimâ'iyyât* (Social psychology), History of Islamic Philosophy, *Mâ-ba'dü't-tabîât* (Metaphysics), History of Philosophy, Knowledge of Morality, and History of Religions were elective courses. Furthermore, the language courses were introduced in affiliation with the Faculty of Theology that served as preparation classes for Persian, Arabic, French, English, and German. Arabic was compulsory, whereas the other courses were electives. However, students were obliged to take at least one of these optional language courses. The number of compulsory courses was reduced to two for the 1925-1926 academic year, and the History of Fiqh course was no longer compulsory. A new practice was adopted in the faculties of Literature and Theology at *Dârülfünûn* for the 1927-1928 academic year, with the curriculum being focused on specialization. For new students, the courses were divided into two cycles. The aim of the first-cycle courses was to equip students with a general understanding of theological studies. These classes would continue for two years and cover their field of specialization. Students were obliged to attend these courses for two semesters. The second-cycle courses consisted of the specialized portions from the first semester courses as well as various other courses. After finishing the first semester courses, a student would

take the language exams as well as the first semester course exams. Upon passing to the second cycle (specialization), the student would choose two courses from the first cycle and two courses from the second cycle, then continue these courses for a total of four more semesters. Course exams were to be held in June and October. However, in the 1931-1932 and 1932-1933 academic years, the curriculum of the faculty was reverted, and the practice of first and second cycles was discontinued.

During the Republican period, the Faculty of Theology had a rich academic staff. Cevdet Efendi, Mustafa Şevket, İzmirli İsmail Hakkı, Hüseyin Avni Seyyid Mehmed Ali Aynî, Şerefeddin Yaltkaya, and Yusuf Ziya Yörükan taught courses in Basic Islamic Sciences (e.g., Tafsir, Fiqh, Sufism, Hadith). Şemseddin Bey, Halil Nimetullah, Köprülüzade Mehmed Fuad and İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu taught courses in Islamic History and Arts (e.g., History of Islam, *Bediiyyat* [science of aesthetics]). The Philosophy Department of the Faculty of Literature provided the majority of the instructors for philosophy- and sociology-oriented courses. These courses were instructed by Necmeddin Sadık Sadak, Şekib Bey, Babanzade Ahmed Naim, Mehmed Emin, Mehmed İzzet Bey, Georges Dumézil, Max Bonnafous, and Nimet Bey. The Arabic instructor at the faculty was Kilisli Rif'at Bilge, the Persian instructors were Nureddin Bey and Abdülbaki Mehmed Baykara, the French instructors were Mahmud Kemaleddin and Nureddin Bey, the German instructor was Cemal Köprülü, and the English instructor was Hakkı Bey.

In the 1924-1925 academic year, the number of first-year enrollees in the Faculty was 326. In the 1925-1926 school year, the number of newly enrolled students decreased to six and to two in the 1926-1927 school year. Only one person enrolled for each of the academic years of 1927-1928 and 1929-1930. As previously stated, madrasah students were also admitted to the faculty. The main reason for this was to protect students who were currently studying in madrasahs from being victimized as a result of their madrasahs closing down. Indeed, of those who enrolled in the Faculty of Theology, 288 being graduates from the Dar al-Khilafa Madrasa (86%) and 17 being graduates or senior students from Madrasat al-Qudat and Madrasat al-Irshad (5%) support this objective. In addition to the madrasah graduates, 17 other students were enrolled in the Faculty, which makes up 5% of the total student population. Two were graduates from al-Azhar Mosque in Egypt, and the others were graduates from the Faculty of Medicine, Pharmacy School, Naval School, *Mekteb-i Sultânî* in Sivas, or the Mecidiye School. Five were from the 12th grade of the Turkish Department of Galatasaray High School, four from the *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi* of *Dârülfünûn*, which had closed in 1914, and one from the second grade of the Faculty of Literature. The admissions to the faculty

noteworthily had come from several faculties in *Dârülfünûn*, Sultânî School, and various other schools. The personal record registers have no information available regarding the educational background of 14 students who had applied for enrollment at the Faculty. Nuriye Hanım from Konya was the Faculty's first and only female student.

From 1924-1933, the Faculty of Theology had 310 students, 92.2% of whom were citizens of the Republic of Türkiye. 302 of these students had enrolled in the 1924-1925 academic year, while the remaining eight enrolled in later years. Four of the six students who enrolled in the 1925-1926 academic year were born in Konya, while one was born in Istanbul and one in Elazığ. 22 students were from abroad in the 1924-1925 academic year, one in the 1926-1927 school year, and one in the 1929-1930 academic year (7.1%). The nationalities of two students were not indicated in the records. The number of students who were citizens of the Republic of Türkiye but who had been born abroad and became Turkish citizens as refugees is remarkable: 45 students had come from different places such as Albania, Bosnia and Herzegovina, Romania, Greece, Bulgaria, Arabia, Russia, and Egypt and then settled in Türkiye. These students most likely migrated during or after conflicts in their regions, or had come as a result of population exchange agreements. The majority of refugee students were from the Balkan region, at a rate of 66.6% (30 people).

While 56 (17%) of the Faculty of Theology's students were eligible to graduate, 270 (83%) were ineligible. Some students could not graduate for a variety of reasons such as death, being appointed as civil officers, transferring to another *Darülfünun* faculty, or being absent for more than two years.

Fifteen (4.4%) students paid their own university fees. However, 282 (83.9%) students were exempted from these fees because they could not afford to pay for their education, which indicates the degree to which students were financially unable. When examining the students' age ranges, many students (45%) were seen to be between the ages of 21-25, followed by those 31 or older (20%), those between 17-20 (19%), and those between 20-25 (16%).

According to the records, many students' fathers (32%) worked in religious services, followed by the fields of education and training (23%), agriculture and animal husbandry (13%), handicrafts (11%), and craftsmanship (7%). The remaining 7% are from the various occupational areas such as tourism, military, law, and bureaucracy. In some aspects, the distribution of the fathers' occupations explains why the children had been attracted to the religious sciences.

Information regarding students' residences in the early years of the Republic was also a subject that was reflected in the records occasionally. Residential information was available for 157 students, with 109 living in the old madrasah rooms, six living in the Bayezid or Damad Ibrahim Paşa madrasahs, which had been transformed into student dorms at the time. Meanwhile, 32 students rented a house or lived in their own homes, three were housed in lodge rooms, and five stayed in mosque rooms. One student stayed at a hotel, while another one stayed in the Galatasaray High School dormitories.

Once again, some of the leading figures of the time were among the students who had enrolled or graduated from this faculty, such as Ahmed Mekkî Üçışık, İsmail Hakkı, Abdürrahim Rahmi Zapsu, Mehmed Fatih Göktay, Mehmed Vehbi Özüner, Sabih Malik (son of Şeyhulislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi), Tahir Münib (son of Sheikhulislam Mustafa Hayri Efendi), and Ahmet Tahir Elliiki (a scholar and teacher from Konya).

The Faculty of Theology was formed by the conditions and atmosphere of three political periods, starting with the reign of Abdülhamid II (1900) until its closing in 1933, and finally entered a long period of inactivity. In many aspects, the 23 years during this period when the Faculty of Theology was active was a period that genuinely integrated the history of the late Ottoman Empire with the newly found Türkiye, forming an unavoidable destiny. The Faculty of Theology has an important place in the history of education in the Republic of Türkiye with its strong academic staff during the process of transitioning from *Şube* (branch) to a faculty, being an example to other religious education institutions in the following periods by developing an accumulation of the madrasah tradition, having a cosmopolitan student structure coming from various regions and cities, and being the first Faculty of Theology of the Ottoman Empire and the Republic of Türkiye in the modern sense.

KISALTMALAR LİSTESİ

age: Adı Geçen Eser
agm: Adı Geçen Makale
agt: Adı Geçen Tez
b.: bin
BCA: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
bkz.: Bakınız
BOA: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.: Cilt
CA: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi
DİA*:* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EBİS: Elektronik Bilgi İşletim Sistemi
ed.: Editör
et al.: ve diğerleri
H.: Hicrî
haz.: Hazırlayan
HR.SFR.04: Hariciye Nezâreti Sofya Sefareti
İ.MF: İrade Maarif Fonu
krş: Karşılaştır
MF.ALY: Maarif Nezâreti Tedrisât-ı Âliye Dairesi
MF.İBT: Maarif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiyye Kalemi
MF.MKT: Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi
mtrc.: Mütercimi
nr.: numara
nşr.: Neşreden
R.: Rumî
s.: sayfa
S: Seçmeli
Sa.: Sayı
sad.: Sadeleştiren
SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SHS: Sırp-Hırvat-Sloven
ŞD: Şûrâ-yı Devlet
trc.: Tercüme Eden
trnsl: translator
ty.: tarih yok
V.: Vefatı
vr.: varak
Y.A.RES: Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.MF: Yıldız Perakende Maarif Nezâreti Maruzatı
yay. haz.: Yayına Hazırlayan
Z: Zorunlu

TABLOLAR LİSTESİ

Sultan II. Abdülhamid'in İlahiyatı (1900-1908)

Tablo 1.1: Okutulan Derslerin Haftalık Saatleri (1900-1908)

Tablo 1.2: Hocalar, Dersler ve Maaşları

Tablo 1.3: 1908'deki Revizyon Sonrası Yeni Dersler ve Hocalar

Tablo 1.4: Hocalara Ödenen Toplam Maaş (Kuruş)

Tablo 1.5: Öğrenci Babalarının Meslekleri (1900-1907)

Tablo 1.6: Öğrenci Aile Büyüklerinin Sahip Olduğu Unvanlar

Tablo 1.7: Babaları Vefat Etmiş Öğrenciler

Tablo 1.8: 1900-01 Ders Yılı Girişli Öğrenciler

Tablo 1.9: II. Abdülhamid Döneminde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Öğrencilerinin İkametgâhları

Tablo 1.10: Mezun Sayıları (1900-11)

Tablo 1.11: 1908-09 Ders Yılı Sonunda Doktora Derecesiyle Mezun Olanlar

Tablo 1.12: Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi 1903-04 Ders Yılı Mezunlarının İstihdam Durumu

Tablo 1.13: Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Mezunlarından Huzur Derslerine Katılanlar

İttihâd ve Terakkî'nin İlahiyatı (1908-1914)

Tablo 2.1: Sınıf Bazında Derslere Ait İmtihan Notlarının Ortalama Dağılımı

Tablo 2.2: Yıllara Göre Sâmi'în Öğrenci Sayıları ve Eğitim Süreçleri

Tablo 2.3: Şube'ye Yeni Kayıt Yaptıran ve Birinci Sınıfı Okuyan Öğrencilerin Sayıları

Tablo 2.4: Şube'ye Kayıt-Kabul İşlemlerinin Yapıldığı Aylar

Tablo 2.5: Şube'ye Kayıt Yaptıranların Başvuruları Öncesinde Mezuniyet Aldıkları Kurumlar ve Eğitim Durumları

Tablo 2.6: Kayıt İçin Gelen Öğrencilerin Doğum Yerlerinin Coğrafî Dağılımı

Tablo 2.7: Osmanlı Coğrafyasından Gelen Öğrencilerin Bölgelere Göre Dağılımı

Tablo 2.8: Yurtdışından Gelen Öğrencilerin Yıllara Göre Sayısal Dağılımı

Tablo 2.9: Ücretli - Ücretsiz Eğitim Gören Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı

Tablo 2.10: Öğrencilerin Ders Yıllarına Göre Yaş ve Doğum Yılı Ortalamaları

Tablo 2.11: Babası Merhum veya Hayatta Olan Öğrencilerin Sayısal Dağılımı

Tablo 2.12: Öğrenci Babalarının İştigal Ettikleri Mesleklerin Hizmet Sınıflarına Göre Rakamsal Dağılımları

Tablo 2.13: Öğrencilerin İkamet Ettiği Mahallerin Yıllara Göre Sayısal Dağılımı

Tablo 2.14: Şube'den Mezun Olanların Dârülfünûn'a Kayıt Yaptırmadan Önceki Eğitim Durumları

Tablo 2.15: Mezun Olamayan Öğrencilerin Gerekçeleri

Cumhuriyet'in İlahiyatı (1924-1933)

Tablo 3.1: Fakülte'ye Yeni Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayılarının Ders Yıllarına Göre Dağılımı

Tablo 3.2: Fakülte'ye Kayıt Yaptıran Talebelerin Sayıları ve Kayıt Tarihleri

Tablo 3.3: Fakülte'ye Kayıt Yaptıran Öğrencilerin Başvuru Sırasındaki Eğitim Durumları

Tablo 3.4: Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Fakültesi'nde Kayıtlı Mülteci Öğrencilerin Sayıları (1924-33)

Tablo 3.5: Yurtiçinden Gelen Öğrencilerin Bölgelerine Göre Sayısal Dağılımı

Tablo 3.6: Yurtdışından Gelen Öğrencilerin Ülkeleri ve Sayıları

Tablo 3.7: Ücretli ve Ücretsiz (Meccânî) Okuyan Öğrencilerin Ders Yıllarına Göre Sayısal Dağılımları

Tablo 3.8: Ders Yıllarına Göre Öğrencilerin Yaş ve Doğum Yılı Ortalamaları

Tablo 3.9: Öğrencilerin Yaş Aralıkları ve Sayıları

Tablo 3.10: Öğrencilerin Babalarına Ait Meslekleri ve Sayısal Dağılımı (1924-33)

Tablo 3.11: Mezunların Fakülte'ye Kayıt Yaptırdıkları Sıradaki Eğitim Durumları (1924-33)

Tablo 3.12: Fakülte'den Mezun Olamayanların Durumları ve Gerekçeleri

GRAFİKLER LİSTESİ

Sultan II. Abdülhamid'in İlahiyatı (1900-1908)

Grafik 1.1: Öğrencilerin İlk Kayıt Tarihlerindeki Yaş Dağılımı (1900-1907)

Grafik 1.2: Doğum Yerlerine Göre Öğrencilerin Coğrafi Dağılımı (1900-1908)

İttihad ve Terakkî'nin İlahiyatı (1908-1914)

Grafik 2.1: Sınıf Bazında Okutulan Derslerin Bilim Sahalarına Göre Dağılımı

Grafik 2.2: Kayıt-Kabul İşlemlerinin Aylara Göre Dağılımı

Grafik 2.3: Osmanlı Coğrafyasından Gelen Öğrencilerin Oransal Dağılımı

Grafik 2.4: Yurtdışı Öğrencilerinin Oransal Dağılımı

Grafik 2.5: Öğrencilerin Ders Yıllarına Göre Yaşları Dağılımı

Grafik 2.6: Öğrencilerin Yaş Aralıklarının Oransal Dağılımı

Grafik 2.7: Baba Mesleklerinin Yüzdesel Dağılımı

Grafik 2.8: Öğrencilerin Mukim Oldukları Mahallerin Yüzdelik Dağılımı

Grafik 2.9: Yıllara Göre Mezunların Dağılımı

Grafik 2.10: Şube Mezunlarının Önceki Eğitim Durumlarına Göre Oransal Dağılımı

Cumhuriyet'in İlahiyatı (1924-1933)

Grafik 3.1: Fakülteye Kayıt Tarihlerinin Aylık Bazda Dağılımı

Grafik 3.2: Öğrencilerin Coğrafî Dağılımlarının Sayısal Oranları (1924-33)

Grafik 3.3: Yurtiçinden Gelen Öğrencilerin Coğrafî Dağılımının Sayısal Oranları (1924-33)

Grafik 3.4: Öğrencilerin Yaş Aralıklarının Sayısal Oranları (1924-33)

Grafik 3.5: Baba Mesleklerinin Sayısal Oranları (1924-33)

Grafik 3.6: Öğrencilerin İkamet Mahallerinin Oransal Dağılımı (1924-33)

Grafik 3.7: Mezun Olan ve Olamayan Öğrencilerin Sayısal Oranları (1924-33)

Grafik 3.8: Yıllara Göre Mezun Sayıları

Grafik 3.9: Mezun Olamayan Öğrencilerin Kayıt Silinme Gerekçelerinin Oranları (1924-33)

GİRİŞ

Dârülfünûn, Osmanlı Devleti'nde Avrupalı örnekleri gibi bir sisteme sahip olacak şekilde kurulmak istenen üniversiteye verilen isimdir. Bu fikir ilk defa Osmanlı modernleşmesinin lokomotifi olarak gösterilebilecek Tanzimat döneminin hemen başlarında ortaya atılmıştır. Bilindiği gibi Tanzimat ile başta idari, hukuki, askeri ve iktisadi olmak üzere çok yönlü ve kapsamlı bir değişim hedeflenmişti. Büyük çaplı bu yapısal değişimin rehberi temelde Avrupa müktesebatı ve birikimi olmuştur. 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin bir üniversite kurulması yönündeki kararının ardından, dönemin meşhur mimarı Gaspare Trajano Fossati'den Avrupa üniversitelerine benzer şekilde büyük bir bina yapması istenmiştir. Yapım süreci biraz zaman alsa da, Sultanahmed ile Ayasofya camiileri arasında, gerçekten gösterişli bir bina inşa edilmiştir. 1863-65 yılları arasındaki ilk girişim, bilhassa üniversiteye öğrenci gönderecek ortaöğretim kurumlarının henüz teşekkül etmemesi sebebiyle beklenen sonucu verememiştir. İki buçuk sene süren *serbest dersler* döneminin ardından Dârülfünûn kapatılmış, binası ise Maliye Nezâreti'ne tahsis edilmiştir. Bu ilk dönemde Dârülfünûn'un, bilgi ve ahlak olarak mükemmel seviyeye ulaşmak veya devlet memuru olmak isteyenlere yönelik bir eğitim kurumu olması hedeflenmiştir.

Hemen akabinde yine Dârülfünûn için özel olarak inşa ettirilen, bugün Çemberlitaş'ta Basın Müzesi olarak kullanılan binada gerçekleşen ikinci teşebbüs (1869-72) sırasındaki hedef kitle 16 yaşını doldurmuş ve idadi veya muadili kurumlardan eğitim almış öğrenciler olarak belirlenmişti. Nitekim Ekim 1869'da yapılan sınavın sonucunda, 1000 adaydan 450'si seçilmişti. 1870'de, dört yıllık üç program; yani Hikmet ve Edebiyat, Ulûm-ı Tabîiyye ve Riyâziyyât ile Hukuk programlarını bünyesinde barındırdığı halde faaliyete başlayan bu ikinci girişim de çok uzun ömürlü olamamıştır. Fakat burada altı çizilmesi gereken husus, 1869 yılında Osmanlı eğitim sistemini Fransız modeline göre aşağıdan yukarıya en üstte

üniversiteye kadar yeniden planlayan bir yasal düzenlemenin; yani Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi'nin hayata geçirilmiş olduğu ve takip eden yıllarda ilk ve orta eğitimin bu nizâmnâmedeki hedefler uyarınca şekillendirildiği; kurumlarıyla ve müfredatıyla teşekkül ettirildiğidir. Nitekim bu çalışmaların en yoğun ve verimli olarak icra edileceği dönem II. Abdülhamid'in (1876-1909) saltanat yılları olacaktır.

Osmanlı siyasi iradesi ve devlet adamları, her türlü olumsuzluğa rağmen, ideal bir üniversite olarak Dârülfünûn'u kurma çalışmalarından vaz geçmemişlerdir. Nitekim üçüncü defa bu sefer *Dârülfünûn-ı Sultanî* adıyla 1874-75'te faaliyete geçirilen yeni üniversite; Hukuk, Mühendislik ve Edebiyat yüksek mekteplerinden oluşmaktaydı. Burada işaret edilmesi gereken nokta, dört yılın sonunda isteyenlerin hazırlayacakları bir tez ile *doktoralı* olarak mezun edilmelerinin düşünülmesidir. Doktor unvanlı bu kişiler, Osmanlı Devleti'nin önemli iki kurumu olan Adliye veya Nafia bakanlıklarında istihdam edilmek istenmiştir. Tez hazırlayamayanlar ise mezuniyet sınavına tabi tutularak, ihtisaslarına göre dava vekili, mühendis veya öğretmen olarak çalışabileceklerdi. Bu üçüncü teşebbüsün ürünü olan Dârülfünûn, artık uzmanlaşmanın başlaması ve mezunlarına yönelik mesleki yönelim-istihdam odaklı bir planlamaya geçilmesi bakımından önemli bir yere sahiptir.

Dönemin ekonomik ve sosyal şartları yanında devletin maruz kaldığı uluslararası baskının yol açtığı siyasi istikrarsızlık, Dârülfünûn'un Avrupa modellerinde olduğu ve Osmanlı idealinde planlandığı gibi tek bir çatı altında yoluna devam etmesine bu üçüncü girişimde de (1874-81) imkan vermemiştir. Bu durum Osmanlı idarecilerinin sistematik bir üniversite kurma hayallerini bir süre askıya almalarına sebebiyet vermiştir. Fakat atılan adımlar sonucunda istenilen hedefe henüz ulaşılamamış olsa da müstakil eğitim kurumlarının; yani modern mekteplerin teşekkülüne kapı aralamıştır. 1881'den itibaren bir birinden bağımsız olarak yönetilen Hukuk, Tıp ve Mülkiye mektepleri, sonraki yıllarda varlıklarını devam ettirdikleri gibi bir yandan da başarılı olan dördüncü girişimin hazırlayıcısı olmuşlardır.

II. Abdülhamid'in tahta geçmesinin 25. yıldönümüne denk gelen 1900 yılında Dârülfünûn'un açılması yeniden gündeme gelmiş ve çalışmalara başlanmıştır. Öncelikle yeni bir Nizâmnâme hazırlanmıştır. Bu defa *Dârülfünûn-ı Şâhâne* adıyla açılacak Osmanlı üniversitesinde, ilgili nizâmnâme uyarınca üç yeni Şube (fakülte) kurulacaktı. Bunlar *Edebiyat*, *Fen* ve *Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye* fakülteleriydi. Ayrıca daha önce var olan Tıp ve Hukuk mektepleri de yönetsel olarak yeni yapıya dâhil edildi. Böylece Dârülfünûn-ı Şâhâne beş fakülteden oluşuyordu. Burada dikkat çeken bir husus, 1859'dan beri mevcut olan Mülkiye Mektebi'nin Dârülfünûn ile aynı çatı altında idare edilmesine karar verilmesidir. Bu durum her ne kadar resmi yazışmalarda maddi bir tasarruf çabası olarak ifade edilse

de, Osmanlı devlet iradesinin Dârülfünûn'u çağdaş modelleri gibi tek bir çatı altında toplamayı ve tek bir merkezden yönetmeyi arzuladığı şeklinde yorumlamak daha doğrudur. Bu şekilde Mülkiye Mektebi ve Dârülfünûn-ı Şâhâne adıyla 1900 yılında faaliyete başlayan ve Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar kavuşmayı arzuladığı yükseköğretim kurumu olan Dârülfünûn, günümüze kadar fasılasız devam edeceği bir yapıya ve sisteme kavuşmuştur. Elbette burada Osmanlı yönetiminin konuyu takibi ve Dârülfünûn'u işlerlik kazanmış bir kurum halinde teşkil ettirme konusundaki kararlılığına da vurgu yapmak gerekir. Bu nedenle üniversitenin kurulması noktasındaki çeşitli girişimleri başarısızlıktan ziyade belki çaba, irade ve kararlılığın neticesi olarak görmek daha gerçekçi bir yaklaşımdır. Şüphesiz, zaman içinde şartların olgunlaşması ve eksikliklerin giderilmesi bu çabadaki en önemli yönlendirici iki etken olmuştur.

Dârülfünûn'un bu son yapılanlanmasında kendisine yer bulan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi ilk mezunlarını, dört yıllık müfredata sahip olması hasebiyle, 1904 yılında vermiştir. Bu tarihten 1914'e ve ikinci defa açıldığı 1924'ten 1933'e kadar hemen her yıl, sayıları değişkenlik arz etmekle birlikte, mezun vermeye devam etmiştir. Gerek öğrencileri gerekse mezunları siyasî, idarî, özellikle de ilmî ve eğitim sahasında önemli hizmetler sunmuştur. Bu bilimsel birikimden beslenen mezunlardan bir kısmı Dârülfünûn'da öğretim üyesi dahi olmuştur. Örneğin Şube'nin ilk mezunlarından Mustafa Şevket [Yunt] ve Kamil [Miras] efendiler bu kurumda hocalık yapmıştır. Ayrıca dönemin ilim dünyasında saygın yere sahip ve alanında mütehassıs kabul edilebilecek pek çok isim de Fakülte'nin akademik kadrosunda yer almıştır.

İmparatorluğun çeşitli şehirlerinden, hatta ülke dışından gelen ve ekonomik açıdan en alttan en üste toplumun çeşitli tabakalarına mensup öğrencileri ağırlayan bu müstesna kurum, medrese geleneğini hem kendi bünyesinde daha sistematik olarak meczetmiş, aynı zamanda 1914'teki ıslahat sonrası yeni teşkilatlanan Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne de örnek olmuştur. Öyle ki, bu medresenin müfredat düzeni, idari ve ilmî yapılanması, eğitim aşamaları, yoklama ve künye kayıtlarının zabtaltına alınması gibi yeniliklerin temelinde Dârülfünûn Ulûm-ı Dîniyye/Şeriyye Şubesi tecrübesinin yattığını söylemek abartı sayılmamalıdır. Nitekim zamanla olgunlaşan ve biriken bu ilmî gelenek Şube'den Medrese'ye, oradan da İlahiyat Fakültesi'ne aktarılmıştır.

1900 yılında kesin olarak açıldıktan sonra seçkin ve yetkin öğretim üyesi kadrosuyla bilimsel üretime başlayan Dârülfünûn'un diğer fakülteleri gibi İlahiyat Fakültesi de kendisini sadece ilmî faaliyetlerle sınırlandırmamış, aynı zamanda sosyal ve ekonomik meselelerle yakından alakadar olmuştur. Bu yönüyle de millî ve manevi değerleri önemseyerek toplumla

bütünleşmiştir. Devletin katıldığı I. Dünya Savaşı'nda cepheye çeşitli maddî yardımlarda bulunan, 1918 sonrasında maruz kaldığı emperyalist işgal hareketi karşısında hocaları ve öğrencileriyle büyük bir reaksiyon gösteren, yaptığı toplantılar ve protestolarla yabancı tahakkümüne karşı adeta toplumun sesine dönüşen Dârülfünûn'un bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır.

Cumhuriyet döneminde yeniden açılan Fakülte, Osmanlı ilmî mirasını resmî olarak 1933 reformuna kadar devam ettirmiş; fakat bu tarihte kapatılmıştır. Anadolu topraklarının bu ilk İlahiyat tecrübesi, bundan sonraki bilimsel ve kültürel işlevini bir dönem İslam Tetkikleri Enstitüsü, Yüksek İslam Enstitüsü, 1949'dan sonra açılan İlahiyat fakülteleri ile İmam-hatip mektepleri bünyesinde ifa etmeye devam etmiş ve nihayet 1992'de İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ismiyle tekrar bir yükseköğretim kurumu olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir. İşte böylesine köklü bir geçmiş ve geleneğe sahip olan ve bu coğrafyanın ilk İlahiyat Fakültesi sıfatını taşıyan müessesenin tarihi, eğitim yapısı, kadrosu, geçirdiği süreçler ve de 1900-33 yılları arasındaki öğrenci profilinin bugün bizim için ne ifade ettiğini ortaya koyma çabası, bu çalışmanın en temel vazifesidir.

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ TARİHİNİN ARŞİV KAYNAKLARI

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1900-1914 ve 1924-1933 yılları arasındaki 23 senelik tarihini detaylı olarak ele alan bu çalışmanın en önemli özelliği kullandığı arşiv malzemeleridir. Çalışmada temel olarak Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden hem Osmanlı Arşivleri hem de Cumhuriyet Arşivlerine ait muhtelif fonlara müracaat edilmiştir. Osmanlı arşiv evrakı içerisinde çeşitli fonların yanında özellikle Maarif Vekaleti'ne ait ALY (Tedrîsât-ı Âlîye), İBT (Tedrîsât-ı İbtidâiye) ve MKT (Mektûbî Kalemi) fonlarındaki evraklardan fakültenin eğitim yapılanması, akademik kadrosu, müfredata dair tamamlayıcı veriler, öğrencilerin istihdamları meselesi, Şube'ye ayrılan bütçeler ve Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin kuruluşu sırasında 1914'teki kapatılma sürecine dair bilgiler derlenmiştir. Cumhuriyet döneminde Fakülte'nin eğitim kadrosu, öğrencilerin memuriyetlere tayinleri meselesi ve Fakülte'nin bütçeden aldığı paylar gibi konuların ayrıntıları için ise Cumhuriyet Arşivi'ndeki Başbakanlık, Milli Eğitim Bakanlığı, Kanunlar ve Kararnameler gibi fonlardan istifade edilmiştir. Bunun yanında fakültenin maddî imkânlarına dair bilgiler Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgelerle mukayese edilmiştir. İstanbul Müftülüğü Arşivi ise gerek fakülte öğrencilerinin gerekse akademisyenlerin medreslerle münasebetleri bağlamında önemli ve orijinal veriler sunmuştur. Cumhuriyet döneminde fakültenin açılması ve kapatılması sırasında yaşanan tartışmalar ve müzakereler için devrin nabzını tutabilmek adına gazete arşivleri ile TBMM Zabıt Cerideleri'nden faydalanılmıştır ki, bunlara ait detaylar çalışmanın kaynakça bölümünden takip edilebilir.

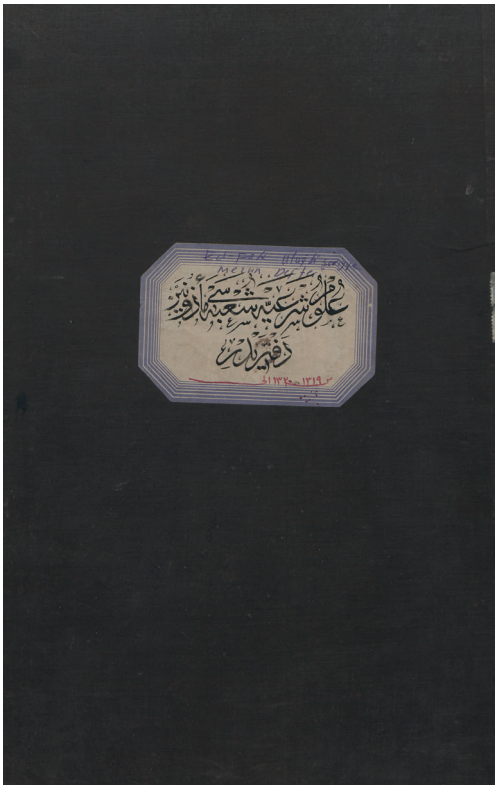
Zikrettiğimiz bu belge yoğunluğu ve çeşitliğinin yanında, hatta belki de önünde, müracaat edilen en önemli kaynak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bulunan hususî arşiv kayıtlarıdır. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi üst ismiyle zikredilebileceğimiz, kuruluşundan

itibaren gelişim sırasıyla Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi, Ulûm-ı Şeriyye Şubesi, 1909 yılından itibaren yazışmalarda karşılaşılan İlahiyat Şubesi ve 1914'te Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye'ye ilhak olunmasıyla başlayan on yıllık kesintinin ardından 1924'te yeniden açıldığında, bu sefer İlahiyat Fakültesi ismi resmileşen, bu müstesna yükseköğretim kurumu hakkında en kapsamlı ve detaylı bilgileri kurum arşivinden elde edebildik. Öyle ki, bu defter ve belgeler araştırmanın dayanak noktalarından önemli bir kısmını teşkil ettiği gibi, Fakülte'nin tarihi açısından da hem orijinal hem de son derece kıymetli verileri muhtevidir. Dolayısıyla bu kaynağın hususiyetleri üzerinde ayrıca durmamız gerekiyor.

Kitabın kronolojisi ve bölümleri esas alınarak ifade etmek gerekirse, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi'nde 109 numara ile kayıtlı, *Ulûm-ı Şer'iyye Atîk Künye Defteri* ilk sırada yer alır. Büyük boy, kırmızı ciltli ve sayfaları Mekteb-i Şahane logolu bu defterin 100'üncü sayfasından itibaren Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'nin 1900-01 (R. 1316-17) yılından yıl bazlı olarak 1910-11 (R. 1328-29) yılı dâhil olmak üzere öğrenci kayıt bilgileri yer almaktadır. Bahsi geçen arşivde 112 numara ile yer alan, *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Atîk Künye Defteri* de ilkini tamamlaması bakımından ikinci sırada zikredilmelidir. Büyük boy, siyah ciltli bu defterde 1900-01 ila 1911-12 yılları arasında öğrencilere ait kayıt bilgileri yer almaktadır. Defterde 1900, 1901 ve 1902 yıllarına ait sadece 6 öğrenci kaydı bulunurken, 1908-09 (R. 1324-25) yılından itibaren 1910-11 yılı dâhil olmak üzere düzenli olarak yıl bazlı öğrenci bilgileri yer almaktadır. Edebiyat Fakültesi Arşivi'nde 132 numarayla muhafaza olunan *Dârülfünûn-ı Şâhâne Ücret Defteri (1316-1319)* büyük boy siyah ciltli defterde s. 5-10 ve 28-37 arasında Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesinin 1900-01 (R. 1316-17) ve 1901-02 (R. 1317-18) ders yıllarında eğitim almış öğrencilerin ödedikleri ücretlere ait bilgiler yer almaktadır. Şube'nin ilk yıllarında okumuş öğrencilere ait bilgilerin eksiklerini tamamlamak ve karşılaştırmak bakımından bu defterden yararlanılmıştır.

Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zunîn Defteri, küçük boy, siyah ciltli toplam 14 sayfadan oluşmakta olup, Fakülte tarihinin aydınlatılması açısından oldukça kıymetlidir. Edebiyat Fakültesi Arşivi'nde 60 numarayla muhafaza olunan bu defterde ilk mezunların verildiği 1903-04 (R. 1319-20) yılından, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne ilhak edildiği 1913-14 (R. 1329-30) yılına kadar mezunların tamamının bilgisi yer almaktadır. Öğrencilerin sınavlardan aldığı notları ders yılı bazlı olarak gösteren ve mezuniyete dair verdiği bilgilerle bir önceki defteri mukayese etme imkânı sunan, eksik bilgileri yer yer tamamlayan yönüyle siyah ciltli, büyük boy 34 sayfadan oluşan *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi İmtihân-ı Umûmî Defteri (1316-1324)* bir diğer önemli kaynak olup, bahsi geçen Edebiyat Fakültesi Arşivi'nde 101 numarayla muhafaza edilmektedir. Bu defterin en başında Fakülte açılırken kaydolmak için müracaat

edip *müsabaka* sınavına giren öğrencilerin isimleri ve sınavdan aldıkları notlar yer alır. Bu kişiler İlahiyat Fakültesi'nde okumak isteyen ilk taliplilerdir. Toplam 40 kişiden oluşan bu adaylar arasından 21 kişi Fakülte'ye kaydolma hakkı elde edebilmiştir.

Resim 1: Mezunların isim ve numaralarına dair kayıtların yer aldığı *Me'zûnîn Defteri*'nin kapağı (Kaynak: *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zûnîn Defteri,* nr. 60)

Meşrutiyet'in ilanı akabinde Şube öğrencilerinin künye bilgilerine dair defterlerin sayısında bir artış görülmektedir. Bu defterlerdeki kayıtlar birbirlerini tamamlayıcı mahiyette bilgiler içermektedir. 1908-09 (R. 1324-25) ders yılına ait kayıtlar için elimizde iki defter bulunmaktadır: *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri*, nr. 98 ve *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112. Bu ders yılı için 112 numaralı defterde 123; 98 numaralı defterde ise 26 öğrenci mevcuttur. Bu iki defterdeki bazı öğrencilerin künye bilgileri mükerrerdir. 98 numaralı defterdeki künye bilgileri bulunan şahısların tamamı, 112 nolu defterde de bulunmaktadır. Ayrıca 112 nolu defterde 97 kişinin daha künyeleri yer almaktadır. 1909-10 (R. 1325-26) ders yılına ait bilgiler için 98 ve 112 numaralı defterlerin yanında iki defter daha bulunmaktadır: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96 ve 107. 112 numaralı defterde ilgili ders yılı kayıtlılarından 101; 98 numaralı defterde 58 öğrenci mevcuttur. 96 ve 107 numaralı defterlerde ise sadece 2 öğrenciye ait künye bilgileri kaydedilmiş olup, mükerrer mahiyettedir. 98 numaralı defterdeki künye bilgileri bulunan şahısların tamamı 112 nolu defterde mevcut olup, bu defterde ayrıca 43 öğrencinin daha künyelerine yer verilmiştir. Bununla birlikte 98 nolu defterdeki kayıtların daha ayrıntılı olarak tutulduğu görülmektedir.

1910-11 (R. 1326-27) ders yılında kayıt yaptıran öğrenci bilgilerinin yer aldığı defterlerin sayısı 7'dir. 96, 98 ve 112 numaralı olanların yanında *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi*

Atîk Künye Defteri, nr. 109; *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri* 97, 107 ve 134 numaralı defterler bulunmaktadır. 112 numaralı defterde 57; 109 numaralı defterde 22; 98 numaralı defterde 57; 96 numaralı defterde 12; 97 numaralı defterde 9; 134 numaralı defterde 13 ve 107 numaralı defterde ise 7 öğrencinin künye bilgileri kaydedilmiştir. Dört defterde yer alan (nr. 96, 97, 107 ve 134) toplam 41 öğrencinin bilgileri mükerrer olup, diğer üç künye defterinde (nr. 112, 109 ve 98) ayrıca mevcuttur. Dolayısıyla bu dört defterin birer icmal defteri olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca 98 numaralı defterde kimlik bilgileri kaydedilen 57 kişiden 37'si 112 numaralı; 19'u ise 109 numaralı defter içerisinde mükerreren kaydedilmiştir. Künye ve imtihan cetvellerine ait defterlerdeki bu ders yılına ait dağınık haldeki tüm kayıtlar mukayese edildiğinde 79 öğrencinin künye bilgileri tespit edilebilmektedir.

Zikrettiğimiz bu yedi defter, aynı zamanda 1911-12 (R. 1327-28) ders dönemi için de ana kaynak niteliği taşımaktadır. 112 numaralı defterde 121; 109 numaralı defterde 15; 98 numaralı defterde 125; 96 numaralı defterde 12; 97 numaralı defterde 23; 107 numaralı defterde 19; 134 numaralı defterde ise 36 öğrencinin künye bilgileri kaydedilmiştir. 112 numaralı defterde Mustafa Efendi-zade Ahmed Tayyar Efendi'nin künye kaydı sehven iki defa yazılmıştır.[1] 96, 97, 107, 134 numaralı defterlerdeki kayıtların tümü 112, 109 ve 98 numaralı defterlerdeki çeşitli öğrencilerin mükerrer bilgilerini içermektedir.

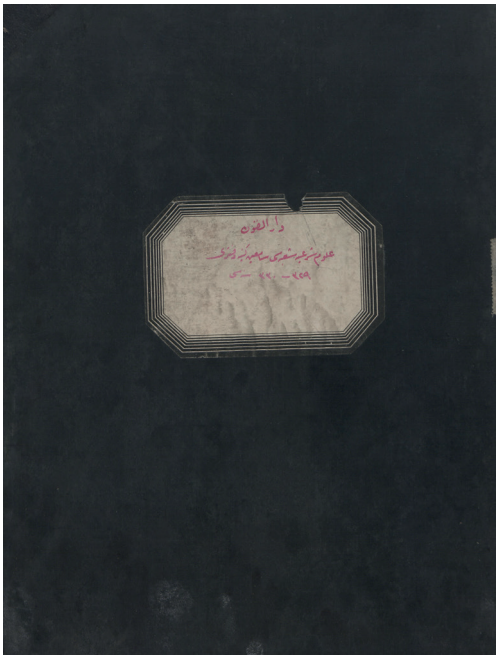
1912-13 (R. 1328-29) ders yılında kayıt yaptıranların profillerine dair veriler beş defterde (nr. 96, 97, 98, 107, 134) toplanmaktadır. 98 numaralı defterdeki 94 öğrenciye ait bilgiler, diğer dört defterdeki verileri kapsayacak niteliktedir.

1913-14 (R. 1329-30) ders yılına ait öğrenci künye bilgileri üç ayrı kategoride ele alınabilir. Birinci kategoride Şube'ye kayıt yaptırmak üzere giriş imtihanına girenlerin künyelerine yer veren defter gelmektedir: *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri*, nr. 65. Burada Şube'ye kayıt yaptırmak üzere 643 adaydan 642'sinin giriş imtihanına tabi tutulduğu görülmektedir. Bu sınava konu olan Ulûm-ı Dîniyye ve Arabî, Türkçe ve Hesâb sınavlarının tümünü başarıyla geçenlere *esas numara*ları verilerek kabul edildiklerine defterde işaret edilmiştir.[2] Sadece Geredeli Süleyman Zühdü Efendi'nin Hukuk Mektebi mezunu olması hasebiyle imtihana tabi tutulmadığı ve doğrudan asil öğrenci

1 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 112, s. 214, 365.

2 Derslere ait sınavlarda 5 ve üzeri alan öğrenciler başarılı kabul edilmiştir. Fakat 98 numaralı Resul Efendi, Türkçe imtihanında "4" aldığı halde Şube'ye kabulüne mani olmayacağı bildirilmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri*, nr. 65, s. 101-102). Dağıstanlı olan Resul Efendi'nin Türkçe dil bilgisinin sair talebelere kıyasla biraz daha zayıf olabileceği ihtimali, öğrencinin kabulünde etkili olması muhtemeldir.

arasında dâhil edildiği not edilmiştir.[3] Giriş imtihanını veremeyenlerden bir kısmı başka şubelere gitmiş, bazıları dinleyici sıfatıyla Şube'ye kaydolmuş veya eğitimlerini terk etmiştir. İkinci kategoride, Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'ne bir şekilde devam etmek niyetinde olup, giriş imtihanlarında başarılı olamayan ve sâmi'în (dinleyici) kontenjanına dâhil olan öğrenciler yer almaktadır. Sâmi'în sıfatıyla kabul edilmek isteyenler için ikinci bir kayıt-kabul işleminin yapıldığı görülmektedir. Buradaki 49 talebenin künye bilgileri *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Sâmi' Sıfatıyla Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri*, nr. 63'te bulunmaktadır. Bu talebelerden sâmi' olarak kabul edilen 22 öğrencinin profillerine dair veriler ise *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri (1329-1330 Senesi),* nr. 102'de yer almaktadır. Üçüncü kategoride ise ilgili ders yılında Şube'ye kabul edilenlere (*talebe-i asliye*) ait künye bilgilerini ihtiva eden 96, 97, 107 ve 134 numaralı defterler gelmektedir. Önceki yıllarda kayıt yaptıran bazı öğrencilerin yanında 1913-14 ders yılı yeni kayıtlılarından 51 kişinin künye bilgileri bu defterlerde bulunmaktadır. Bunlardan 35'i nr. 96'da; 22'si nr. 97'de; 13'ü nr. 107'de ve 17'si ise nr. 134'te yer almaktadır. Bu sene kayıtlıları için mükerrer bilgilerin yer aldığı ikinci bir defter serisi mevcut değildir.

Resim 2: Fakülte'ye kayıtlı Dinleyici (Sâmi'în) talebelerin künye bilgilerinin kaydedildiği defterin kapağı (Kaynak: *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri (1329-1330 Senesi),* nr. 102.)

1908-13 ders yıllarına ait sınıf bazında hazırlanmış ve tüm öğrencilerin aldıkları notları ihtiva eden iki defter bulunmaktadır. Bunlardan birisi *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri* olup 100 numarada kayıtlıdır. İkinci defter ise 105 numarada kayıtlı olup *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri* başlığını taşımaktadır. 1913-14 ders yılındaki notlar içinse yukarıda zikrettiğimiz künye kayıtlarındaki öğrenciler bazında hazırlanmış imtihan cetvelleri yeterli derecede veri sunmaktadır.

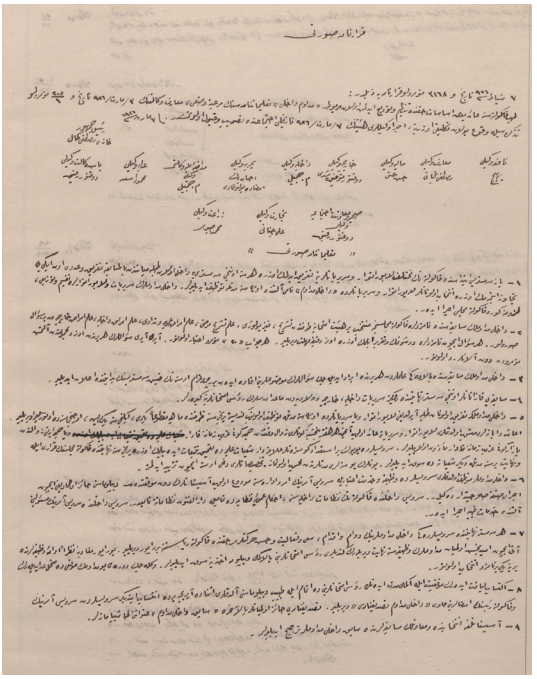
3 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri*, nr. 65, s. 113-114.

Defterlerin muhteva ve özelliklerine dair naklettiğimiz bu bilgiler dikkate alındığında, 1908-12 yılları arasındaki künye bilgilerinin tespitinde 112 numaralı defter başta gelmektedir. Bu defterin dışındaki 6 defter ise yer yer mükerrer verileri muhtevi olup, bazen de 112 numaralı defterde bulunmayan bilgileri tamamlamaktadırlar. 1912-13 ders yılında yeni kayıt yaptıran öğrencilerin bilgilerine dair başlıca kaynak ise 98 numaralı defter olup, diğer dördü (nr. 96, 97, 107 ve 134) bu defterin mükerrer kayıtlarını ihtiva etmektedir. 1913-14 ders yılı için öğrencilerin Şube numaralarını esas alarak kayıtların tutulduğu 96, 97, 107 ve 134 numaralı defterlerdeki bilgiler önemlidir. Dinleyici sıfatıyla Şube'ye kaydolan 22 şahsın kimlik bilgilerini 102 numaralı defter sunmaktadır. Ayrıca II. Meşrutiyet döneminde öğrencilerin aldıkları imtihan puanlarına dair bilgileri ise önemli ölçüde 105 ve 100 numaralı iki defter ihtiva etmektedir.

1924-33 ders yılları arasındaki dönemde kayıtlı öğrencilerin künye bilgilerine dair elimizde üç defter mevcuttur. Bu defter serisi *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, 135, 136'dır. 133 numaralı defterde ilk 122 öğrencinin, 135 nolu defterde 123-242 arasındaki numaralara sahip talebenin, 136 nolu defterde ise 243-353 arasındaki numaralara sahip öğrencilerin künye ve not bilgileri kayıtlıdır. Fakat defterlerdeki 12, 45, 120, 129, 131, 200, 213, 228, 245, 247, 271, 276, 290, 347, 348, 349 ve 350. sıra numaralarında (toplamda 17 sayılık bir boşluk mevcuttur) öğrencilere dair herhangi bir bilgi verilmemiş ve boş bırakılmıştır.

Osmanlı dönemine ait öğrenci künye defterleri şahısların numaralarına, isimlerine, doğum tarihlerine, yaşlarına, doğum yerlerine, uyruklarına, babalarının isim ve mesleklerine, Şube'ye kayıt ve kabul şekillerine (*sûret-i kayd ü kabûl*), ikamet mahallerine, kayıt tarihlerine ve çeşitli bilgilerin kaydedildiği mülahazalara yer verilmiştir. Bu bilgilerin her biri ayrı sütunlar halinde alt alta sıralanmış, yıllara göre de tasnif edilmiştir. Öğrencilerin ders notları içinse yukarıdaki satırlarda da işaret ettiğimiz üzere ayrıca defterler tutulmuştur. Fakat Cumhuriyet devrinde tutulan kayıtların daha derli toplu bir sisteme sahip oldukları görülmektedir. Bu dönemki defterlerde öğrencilerin büyük bir kısmının resimlerine, kişisel imzalarına yer verilmiştir. Ayrıca künye bilgilerinin ilk sayfasının üst kısmı öğrencinin fotoğrafı, imzası, baba adı ve mesleği, doğum yeri ve tarihi, hangi eğitim kurumundan gelerek Fakülte'ye müracaat ettiği, ikamet mahalli, hangi ülkenin vatandaşı olduğu, Fakülte'ye kayıt tarihi ve sıra numarasına; alt kısmı ise müderris/muallim tarafından öğrencinin derse devam ettiğini gösteren *Geçebilir* kayıtları ile aldığı dersler ve bu derslerin okutulduğu sömestr bilgilerine ayrılmıştır. Kaydın ikinci sayfasında ilgili öğrencinin ilk kayıt ve sonraki kayıt yenileme tarihleri, ücretli okumakta ise harç ve sınavlara dair yaptığı ödemeler, öğrenci hakkındaki çeşitli mülahazalar, girdiği imtihanlar ve sonuçları, mezun ise hazırladığı mezuniyet tezinin

saha ve konusu, mezuniyet tarihi ve derecesi gibi bilgiler dercedilmiştir. Her bir defterin sonuna vefat eden veya Fakülte'deki eğitimine bazı sebeplerle nihayet verilenlerin isimleri ve numaraları yazılmıştır. Kayıtlardaki tarihlendirmelerde çoğunlukla Rumî takvim esas alınmıştır. Fakat Yakovalı Mehmed Selim, Safranbolulu Hasan Cemal, Bursalı Ali Memduh efendiler gibi öğrencilerin doğum tarihleri hem Hicrî hem de Rumî; Türkistanlı Mirza Efendi'nin doğum tarihi Miladî; Bosnalı Hamid Efendi'nin doğum tarihi ise hem Rumî hem de Miladî olarak kaydedilmiştir.[4]

Resim 3: 143 numaralı Fakülte Kayıt Defterinden Bir Sayfa (Kaynak: *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143)

Öğrenci profili, imtihan notları ve ders müfredatına dair bilgiler veren bu defterlerin yanında Fakülte'nin yazışmalarını içeren kayıtlar da mevcuttur. Bu defterlerden 104 numaralı *Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Vâride Kayıd Defteri* ve 62 numaralı *Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Müsâdere Kayıd Defteri* 1913-14 yılına ait yazışmaların özetlerini ihtiva ederken, 86 numaralı *İlahiyat Fakültesi Vâride Defteri* ile 82 numaralı *İlahiyât Fakültesi Sâdıra Defteri* 1924-27 dönemine dair evrak kayıtlarının hulasalarını kapsamaktadır. 143 numaralı *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri* ise daha ayrıntılı olup, 1924-33 yılları arasında Fakülte'ye gelen-giden evrakların suretlerini içermektedir. Bu defterdeki evrak suretleri, fakültenin kurumsal iletişim kanalları, yapısı ve işleyişine dair bilgilerin yanında Dârülfünûn'u merkeze alarak dönemin maarif mecralarında cereyan eden müzakereler, tartışılan meseleleler ve alınan kararlar gibi eğitim tarihimize ışık tutabilecek malumatı da ihtiva etmektedir. Cumhuriyet döneminde Fakülte'de görev alan akademik personele dair ayrıntılı bilgileri içeren 64 numaralı *Dârülfünûn İlâhiyât Fakültesi Sicil Defteri* de çalışmada başvurduğumuz kaynak defterler arasında yer almaktadır.

4 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 171; nr. 135, s. 209; nr. 136, s. 165, 171, 179.

Fakülte'ye ait defter serilerinin yanında evraklar halinde bulunan tek kaynak Dârülfünûn Eminliği'nin (Rektörlük) İlahiyat Fakültesi kısmında bulunan *Müsvedde Evrakları*'dır ve 1924-33 yılları arasında Fakülte'yi yakından ilgilendiren konuları kapsamaktadır. 227 belgeden oluşan bu koleksiyonda Fakülte'ye kabul edilecek öğrencilerin durumları, Fakülte'nin açılışı ve dekanlık seçim süreci, imtihan heyetleri, kapatılan Sahn ve Mütehassisîn son sınıf medrese talebelerinin Fakülte bünyesinde icra edilecek sınavlarının mahiyeti ve tarihleri gibi başka bir yerde rastlayamadığımız son derece kıymetli ve orijinal belgeler bulunmaktadır. Ayrıca 143 numaralı *Kayıd Defteri*'ndeki bazı belge suretlerinin müsvedde formalarını da içermektedir.

Elimizdeki bu orijinal arşiv ve arşiv hükmündeki kaynakların yanında başucu eserleri olarak istifade ettiğimiz çalışmalar ile üniversitenin tarihini özel olarak ele alan araştırmalardan bazılarını burada zikretmeyi uygun görüyoruz. Mehmed Ali Aynî'nin kaleme aldığı ve 1927'de neşredilen *Dârulfünûn Târîhi* üniversitenin tarihsel geçmişi üzerine kaleme alınmış ilk derli toplu eser olması hasebiyle önemlidir. Emre Dölen'in 5 cilt halinde hazırladığı *Türkiye Üniversite Tarihi* adlı araştırması Dârülfünûn ve şubeleri/fakülteleri açısından son derece değerli doküman ve bilgiler sunmaktadır. Aynı zamanda bu sahada hazırlanmış en geniş araştırma mahsulüdür. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun 2 ciltten müteşekkil *Darülfünun* adlı çalışması ise medrese-üniversite ilişkisi, Dârülfünûn'un İslam dünyasına etkileri ve yer yer yaptığı tahlilleri açısından öne çıkmış incelemelerin başında gelmektedir. Cemil Bilsel'in *İstanbul Üniversitesi Tarihi* kitabı ana hatlarıyla üniversite tarihine, özel olarak da Tıp ve Hukuk fakültelerinin tarihçesineeğilirken; Mehmet Saray'ın *İstanbul Üniversitesi Tarihi: 1453-1933* başlıklı incelemesi, medrese geleneğinden Dârülfünûn'a geçiş tecrübesi ile üniversiteye dair neşredilen talimatnamelere hasredilmiştir. Ali Arslan'ın doktora çalışması olan *Darülfünun'dan Üniversite'ye* adlı kitabı 1929-36 yılları arasındaki döneme yoğunlaşmakta ve 1933 reformu çerçevesindeki meselelere etraflıca yer ayırmaktadır. Oktay Aslanapa'nın kaleminden çıkan *İstanbul Üniversitesi -Kuruluş, Tarihçe, Teşkilat ve Öğretim Üyeleri-,* başlıklı çalışma özellikle Darülfünun binalarının geçirdiği evreler konusunda kıymetli bilgiler sunmaktadır. Bunun yanında 1924 sonrası üniversite bünyesindeki fakülte kadroları ve neşredilen yönetmeliklere değinmektedir. Dârülfünûn tarihçesini bütünüyle ele almasa da Ernst E. Hirsch'in *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi* eseri de özellikle Cumhuriyet sonrası üniversite tarihimiz açısından dikkate değer verileri derlemiş bir çalışma olduğunu vurgulamak gerekiyor. Halis Ayhan'ın *Türkiye'de Din Eğitimi* adlı çalışması konumuzla doğrudan ilgili olmamakla beraber, Cumhuriyet devrindeki dinî eğitim veren kurumlar içerisinde İlahiyat Fakültesi'ne ayrıca değinmesi ve bu devreye ait çeşitli araştırmalar ile kaynakları derlemesi açısından kıymetlidir. Aynı şekilde uzun bir

mesai ürünü olan Osman Nuri Ergin'in *Türk Maarif Tarihi* de gerek maarif gerekse üniversite tarihimiz açısından önemli bir yere sahiptir. Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* başlıklı çalışması ise medreselerin ıslahına yönelik tartışmalar, hazırlanan layihalar ve bu çevrevedeki mukayeselerin teşkili sırası ve sonrasında Dârülfünûn İlahiyat'ın eğitim sahasındaki konumunu netleştirmemiz açısından değerli veriler sunmaktadır. Fakülte'nin tarihine dair dikkat çekici bir akademik faaliyet Kasım 2009'da gerçekleştirilen Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu'dur. *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri* ana başlığıyla kitaplaştırılan bu semzpoyumun tebliğlerinde, Dârülfünûn'a giden süreçte medreseler, Fakülte'nin akademik kadrosunda görevli bazı isimlerin hayat hikâyeleri ile fakülte dergisine dair çeşitli konular tartışılmış ve tahlil edilmiştir.

Elbette zikrettiğimiz tüm bu araştırmaların, İlahiyat Fakültesi'nin tarihi, eğitim yapısı, öğrenci profili, eğitim tarihimiz açısından konumu, geçirdiği aşamaları ve bunların arka planı, müfredatı, görev almış tüm idari ve akademik personeli, geleneksel eğitim ile sistematik eğitim düzeni içerisindeki icra ettiği vazifeleri gibi Fakülte'yi yakından alakadar eden konuları gerek hususî gerekse diğer arşiv kaynaklarına dayalı olarak derinlemesine ele aldıklarını söylemek oldukça güçtür. Ayrıca Osmanlı Devleti döneminde Şube'nin eğitim geleneğindeki etkisi ve ne tür bir rol oyanayabildiği meselesi çoğunlukla icmalen ele alınmıştır. Bunlarla beraber genel bir çerçeve çizmeleri ve oldukça müşkül ve geniş konuları derleyebilmeleri açısından kıymetli birer akademik ürün olduklarını da ifade etmek gerekiyor.

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN İLAHİYATI

DÂRÜLFÜNÛN-I ŞÂHÂNE ULÛM-I ÂLİYE-İ DÎNİYYE ŞUBESİ

(1900-1908)

A) Şube'nin Kurulması

Dârülfünûn, 1845 yılında başlayan ve sonuçsuz kalan birkaç girişimin ardından 1900 yılında kesin olarak açılmıştır.[1] Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma serüveni kapsamında, dönemin Avrupası'ndaki yükseköğretim modeline uygun bir kurum olarak planlanan Dârülfünûnun teşkilatına dair detayların yer aldığı ilk resmi metin olan 1869 *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*'nde, kurulacak üniversite içinde dini ilimlerin öğretildiği bir şube (fakülte) öngörülmemişti. Dahası 1900 yılındaki ilk planlamada da böyle bir şube düşünülmüş değildi.[2] Bununla birlikte, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı münasebetiyle, cülus gününe denk getirilerek 1 Eylül 1900'de Dârülfünûn yeniden açıldığında[3] *Ulûm-ı Edebiyye* ve *Fünûn* (Ulûm-ı Riyâziye ve Tabîiye) ile birlikte *Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye*, kurulan üç şube arasındaydı.[4] Burada dikkati çeken gereken husus, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye adıyla bugünkü İlahiyat Fakültesi'nin karşılığı olan bu Şube'nin esasında Osmanlı medrese geleneğindeki öğretim anlayışına uygun bir şekilde yapılandırılmış olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, aşağıda detaylı olarak ele alınacağı üzere, 1910 yılındaki kapsamlı değişime kadar Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde sadece temel İslâm bilimlerine ait dersler okutulmuştur. Şube'nin öğrenci profili incelendiğinde büyük bir bölümünü medrese talebesinin oluşturduğu görülmektedir.

---

1 1845 yılında başlayan bütün bu süreç hakkında bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş. İlk İki Teşebbüs", *Belleten*, Sa. 210, 1990, s. 699-738; Abdurrahman Siler, *Türk Yükseköğretiminde Dârülfünûn (1863-1933)*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara 1992, s. 7-60; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârulfünûn-ı Sultani", *Belleten*, Sa. 218, 1993, s. 201-239; Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul 2009, I, 43-262.

2 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun,* İstanbul 2010, II, 613.

3 Sevim Çakmak, *Sultan II. Abdülhamid'in 25. Cülûs Yıldönümü Kutlamaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 53-54; Dölen, *Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, I, 268-270.

4 1912'de Emrullah Efendi'nin Maârif Nazırlığı sırasında yeniden yapılandırılan Dârülfünûn'da Şube ismi yerine Fakülte kavramı kullanılmaya başlayacaktır (bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 524).

Berkes, bunu beklenen dönüşümün gerçekleşmemesi karşısında medrese talebelerinin modern okullara doğru kayması olarak yorumlamaktadır.[5] Bunun gerçek nedenleri aşağıda sürecin tamamı değerlendirildiğinde ancak anlaşılabilecektir. Yirminci yüzyıla girilirken kesintisiz bir eğitim hayatına başlayacak olan Osmanlı Devleti'nin ilk üniversitesi Dârülfünûn'da Avrupa'daki örneklerine uygun olarak bir İlahiyat Fakültesi'nin kurulması gerekli görülmüş, müfredat bakımından ise tarihi süreç içinde oluşan birikim esas alınmıştır.

Dârülfünûn'un bu sefer *Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne* ile birlikte yönetilmesine karar verilmiştir. Çemberlitaş'taki Mülkiye Mektebi binasında[6] faaliyete geçirilen Osmanlı Devleti'nin ilk üniversitesinin yönetimi de bahsi geçen mektebin müdürüne bırakılmıştır. Bu kararın gerekçesi öncelikle maddi tasarrufta bulunmaya dayanır.[7] Nitekim, Mülkiye Mektebi'nin katiplerinin maaşlarına biraz zam yapılarak Dârülfünûn'un işlerini de takip etmeleri sağlanmıştır. Böylece Mekteb-i Mülkiye Müdürü Recaî Efendi Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin de yönetimini üstlenir.[8] Bunun sonucunda her iki yükseköğretim kurumu 1908 yılına kadar *Mekteb-i Mülkiye ve Dârülfünûn-ı Şâhâne* adıyla tek bir çatı altında aynı idareci tarafından yönetilmiştir. Dârülfünûn içinde açılan üç şubeye, yani bugünkü anlamda fakültelere ise müdür muavinleri tayin olunur. Bu kapsamda Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Fünûn şubelerinin tek elden idaresi uygun bulunmuş ve muavinliğine Mekteb-i Mülkiye müdür muavini Ali Nizami Bey atanmıştır.[9] Üç yıl olarak planlanan diğer iki şubeden farklı olarak 4 yıllık müfredata göre düzenlenen Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne her kayıt döneminde 30 öğrenci alınması kararlaştırılır. Şube'ye senelik kabul edilen öğrenci sayısı 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar istikrarlı bir şekilde korunmuş, bu tarihten sonra ise artırılmıştır.

5 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul 2003, s. 231.

6 Mülkiye Mektebi bu tarihte Çemberlitaş'ta II. Mahmud'un türbesinin yakınlarındaydı. 1877'den beri aynı binada faaliyet gösteren Mektep, 1909-10 ders döneminden itibaren Zeyneb Hanım Konağı'na taşınmıştır (Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara 1968-69, I, 129; Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Ankara 2020, s. 77-78). Dârülfünûn'a bağlı Hukuk Mektebi 1909'da, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye dâhil diğer şubeler de hemen akabinde (Tıp hariç) bugün Edebiyat Fakültesi olan Laleli'deki Zeyneb Hanım Konağı'na taşınmıştır (Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, İstanbul 1943, s. 85). Ergin, söz konusu taşınmanın tarihini Ağustos 1909 sonrası olarak göstermekte ve Mülkiye Mektebi'nden ayrılan Dârülfünûn'un, Hukuk Mektebi'yle birlikte Zeybep Hanım Konağı'na taşınarak, başına da müstakil bir müdür tayin edildiğinden yani idari olarak da bağımsız hale geldiğinden bahsetmektedir (Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* İstanbul 1977, III-IV, 1224).

7 BOA, MF.ALY, nr. 13/30, Lef 32.

8 BOA, İ.MF, nr. 6/59.

9 Maarif Nezâreti, Edebiyat Şubesi muavinliğine ise Maârif Mektubî kalemi hülefasından Mahmud Zarif Beyi ilave görev olarak atamıştır (BOA, MF.MKT, nr. 548/3 Lef 2 (1 Mart 1317/14 Mart 1901)). Ekmeleddin İhsanoğlu, Ali Nizami Bey'in ismini ve atanmasının yapıldığı tarihi yanlış göstermiştir; krş. İhsanoğlu, *Darülfünun,* II, 621.

13 Ağustos 1900 tarihli *Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizâmnâmesi*, yeniden açılan Osmanlı Devleti'nin ilk üniversitesinin ve ona bağlı fakültelerin gerek teşkilat yapısı gerekse eğitim-öğretim sisteminin ne şekilde olacağını düzenlemiştir.[10] 27 maddeden meydana gelen Nizâmnâme'de yeni kurulan üç şubede okutulacak derslerin listesi de verilir. Bu derslerin dönemlere göre dağıtılarak saatlerinin belirlenmesi Dârülfünûn idaresinin teklifine ve Maarif Nezâreti'nin onayına bırakılır (Madde 3). Şubelerin öğretim üyesi kadrosunun belirlenmesi yetkisi Maarif Nezâreti'ne verilmiştir. Bu arada Dârülfünûn açıldığında mevcut olan Hukuk ve Tıp mektepleri de yeni üniversitenin parçası olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Nizâmnâme'deki düzenlemeler söz konusu mektepleri de kapsıyordu. Şubelerin idaresiyle görevlendirilen müdür muavinlerinin temelde iki sorumluluğu bulunuyordu. Birincisi *muallim* yani öğretim üyesi kadrosunun ve memurların görevlerini gerektiği gibi yerine getirmelerini takip ve göreve devamlarını kontrol, ikincisi ise *talebenin* derslere devamını ve hal ve hareketlerini takip etmekti.

Resim 1.1: Dârülfün ile Mekteb-i Mülkiye'nin birleşik amblemi
(Kaynak: BOA, MF.MKT, nr. 750/29)

Dârülfünûn şubelerine kabul edilmenin alt yaşı on sekiz olarak belirlenmişti, temiz ahlak ve sicil sahibi olmak aranan temel kişilik özelliğiydi. Bundan sonra kabul edilebilecekler iki gruba ayrılmıştır. Mekteb-i Sultânî, Ticaret, Darüşşafaka ve vilayet merkezlerindeki idadi mekteplerinden diplomalı (şahadetnameli) olanlar veya bu okul mezunları seviyesinde bilgisi olduğunu sınavla ispat edecekler Dârülfünûn'a girme hakkına sahiptiler. İkini grup ise Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye şubesine kabul edileceklere yönelik bir tarifi içeriyordu. Bu Şube'ye kabul edilecek *talebe-i ulûm* için gerektiği şekilde bir sınav yapılacaktı.

Eğer yükseköğrenim için başvuranlar arasında *şahadetname* sahiplerinin sayısı her bir şubeye alınmasına karar verilen öğrenci sayısından fazla ise başvuranlar arasında *müsabaka imtihanı* yapılarak, seçim yapılacaktı. Mülkiye, Hukuk ve Tıp mekteplerinden birinden veya Dârülmuallimîn'den mezun olanlar ise sınava tabi tutulmadan kabul edileceklerdi. Yine de bir önceki cümlede açıklanan şartlar oluşursa bunların da müsabaka sınavına girmeleri gerekiyordu. Dârülfünûn şubelerinde öğrenci olmak isteyenlerden bir hal tercümesi, tamamladıkları okulların şahadetnamesi ile iyi ahlak sahibi olduklarını gösteren resmi

10 "Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstur*, 1. Tertip, Ankara 1941, VII, 660-664; Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Dârülfünûn (1863-1922)*, I, 273-276. Döneminde basılmış bir kopyası: BOA, İ. MF. 13/44.

makamlarca onaylanmış bir ilmühaber isteniyordu. Bu belgelerin sunulduğu Dârülfünûn idaresi gerekli incelemeyi yaparak, girmeye hakkı olanları hususî bir deftere kaydedecekti (Madde 14). Nitekim Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye şubesine ait söz konusu künye defterlerinin tamamına yakını günümüze kadar ulaşmış ve okumakta olduğunuz bu çalışmanın temel kaynağını teşkil etmiştir.

Kayıt hakkı kazanan öğrenciler her üç ayda bir kayıt yenilemek zorundaydılar. Dârülfünûn'a giriş ücreti yarım Osmanlı lirası, üç aylık dönemlerde gerçekleştirilecek olan kayıt yenileme ücreti ise 25 kuruş olarak belirlenmişti. Kayıt tarihini takip eden ilk üç ay için ayrıca bir ücret alınmayacaktı. Fakültelerdeki eğitimlerini bitirmeden önce devam süresini göstere *tasdiknâme* talep edenler yarım Osmanlı lirası ödeyecekti. Fakülte bitiminde verilecek *Mezuniyet Ruûsu* için iki Osmanlı lirası ödenmesi gerekiyordu. Bu arada sınavlar için de bir ücret alınıyordu. Öğrenciler her sene sınavlara girmeden önce yarım Osmanlı lirası sınav ücreti ödemekle yükümlüydüler (Madde 19). Aşağıda görüleceği üzere bu ücretler yüzünden öğrencilerin önemli bir bölümü Dârülfünûn'a devam etmekte güçlük çekmiştir.

Bahsi geçen ücretler, Dârülfünûn'a bir gelir kalemi oluşturuyordu. Bununla birlikte hükümet de yüksek miktarda maddi destek sağlamaktaydı. Zira hoca, idari personel ve diğer görevlilerin maaş ödemesi ve sair giderler ciddi bir meblağ tutmaktaydı. 1900 yılında yapılan hesaba göre; Dârülfünûn'da mevcut beş şubenin tamamında tüm sınıflar açıldığında, yani dördüncü sınıf dahil olmak üzere öğrenci alındığında, ihtiyaç duyulacak toplam tahsisat 612 bin 400 kuruşu bulacaktı. Şubelerdeki tüm sınıflara öğrenci alındıktan sonra senelik 100 bin kuruş harç geliri elde edilmesi öngörülmüştü. Bu miktar çıkarıldıktan sonra kalan 512.400 kuruş Dârülfünûn'a harcanmak üzere Maliye Hazinesi tarafından Maarif Nezâreti tahsisatı olarak ayrılacaktı.[11]

Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nde mezuniyet sınavları da düzenlenmiştir. Buna göre eğitim süresinin sonunda öğrenciler öncelikle son sene derslerinden sınava tabi tutulacaklar, akabinde tüm derslerden sözlü sınava alınacaklardı. Ek olarak öğrencilerden bazı ilmi meseleler hakkında bir şeyler yazması istenecektir (Madde 21). Bu son cümle esasında daha sonra bir çeşit mezuniyet tezi olarak karşımıza çıkacaktır. Sınavlarda başarılı olanlara, Maarif Nezâreti tarafından *mezuniyet ruûsu* veriliyordu. Dârülfünûn idaresi tarafından numunesine uygun olarak hazırlanacak olan mezuniyet ruûsu Maarif Nezâreti tarafından mühürlenerek, usûlüne uygun şekilde gerçekleştirilen yemin merasiminde mezunlara veriliyordu. Aşağıda ilgili bahsinde yapılan mezuniyet törenlerinden bahsedilecektir.

11 Bu arada Hukuk Mektebi'nde ihtiyaç duyulan yeni hoca ve idari personele ödenmesi gereken senelik 36.000 kuruşun da bu miktara zammı gerekiyordu; bkz. BOA, İ.MF, nr. 6/59, Lef 4 (7 Şevval 1318/28 Ocak 1901).

Nizâmnâme'de Dârülfünûn mezunlarının istihdamı konusuna da yer verilmiştir. Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi ile Edebiyat ve Fünûn (Ulûm-ı Riyâziyye ve Tabîiyye) şubelerinden mezun olanların Mekteb-i Sultânî, Ticaret, Dârülmuallimîn ile İstanbul ve taşradaki idadi mektepler ve bunlarla aynı seviyedeki diğer okullarda ihtisaslarına göre istihdam edileceği 23. maddede açıklanmıştı. Buna rağmen, daha sonra ele alınacağı üzere, Dârülfünûn mezunlarının istihdamı konusunda uygulamada çeşitli sorunlar çıkacak ve bilhassa öğretmenlik konusunda Maarif Nezâreti farklı bir yaklaşım sergileyecektir.

Dârülfünûn'un eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştireceği zaman dilimi de şu şekilde belirlenmiştir. Cuma ve Pazar günleri ile Ramazan ayı, padişahın cülusu ve doğum günleri, sınavlardan sonraki bir ay ve özel günler dışında eğitim faaliyetleri devam edecektir (24. Madde).[12]

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi, Dârülfünûn-ı Şâhâne'nin diğer iki fakültesiyle birlikte Mülkiye Mektebi ile aynı binada, detayları az önce paylaşılan Nizâmnâme'ye uygun bir şekilde eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır.[13] Maarif Nezâreti dönemin diğer yükseköğretim kurumlarıyla birlikte Dârülfünûn üzerinde en üst otoritedir. Hiyerarşik olarak Nezâret'ten sonra Mekteb-i Mülkiye ve Dârülfünûn-ı Şâhâne Müdüriyeti yer almakta, onun altında Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ile Fen şubelerini birlikte yöneten müdür yardımcısı bulunmaktaydı. Bu idari yapı içerisinde ders programı düzenlenmiş, hoca kadrosu oluşturulmuş ve öğrenci kabulü için gerekli sınavlar yapılarak ilk öğrenciler kaydedilmiştir.

Dinî ilimler okumak isteyen birçok kişi imparatorluk coğrafyasının Mekke'den Batum'a ve Yanya'ya kadar çok farklı bölgelerinden Dârülfünûn'a gelmiştir. Bu açıdan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye, yani İlahiyat Fakültesi'nin toplumu temsil kabiliyetinin yüksek ve konuya ilgi duyanlardaki karşılığının en başından itibaren çok güçlü olduğu ifade edilmelidir. Öğrenci profili, Dârülfünûn'da verilmeye başlayan yüksek dinî eğitimin Buhara (Türkistan), Dağıstan, Tiflis, Kazan, Kırım, Köstence, Kıbrıs ve Bosna gibi Osmanlı siyasi sınırları dışındaki İslâm coğrafyasında da karşılık bulduğunu göstermektedir.

B) Ders Programı ve Hoca (Muallim) Kadrosu

1) Ders Programı

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi açıldığında Tefsîr, Hadîs, Hadîs Usûlü, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Kelâm, İslâm Dini Tarihi derslerinin okutulmasına karar verilmiştir.[14] Bunlardan İslâm Dini

12 Bu Nizamname ile Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nde Dârülfünûna dair olan maddeler de geçerliliğini yitirmiştir (27. Madde).

13 Bunun yanında, Dârülfünûn öğrencilerine yönelik özel bir *dahili talimatname* ancak 1909 yılında kaleme alınabilmiştir. 20 maddeden oluşan bu talimat genel itibariyle imtihanlar ve disipline dairdir (BOA, MF.MKT, nr. 1142/64, Lef 1).

14 Halis Ayhan, "İlâhiyat Fakültesi", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 70.

Tarihi dersinde İslâm büyükleriyle ulemasının menkıbeleri ve eserlerine de yer veriliyordu. Bu ders programı 1908 yılında küçük bir değişiklik dışında II. Abdülhamid döneminin tamamında uygulanmıştır.[15] Bu dönem Dârülfünûn'da verilen ilahiyat eğitimi temel İslâm bilimleri ağırlıklıydı. Bu ise Osmanlı geleneğinde dini ilimler tahsilinin yüzyıllar içinde süzülerek geldiği medreselerdeki müfredatla bütünlük gösteriyordu.

Tablo 1.1: Okutulan Derslerin Haftalık Saatleri (1900-1908)[16]

Ders Adı	Sınıflar			
	1.	2.	3.	4.
Tefsîr-i Şerîf	3	3	3	3
Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs	2	2	2	2
İlm-i Fıkıh	2	2	2	2
Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2
İlm-i Keâm	2	2	2	2
Târîh-i Dîn-i İslâm	2	1	1	1
Haftalık Toplam	13	12	12	12

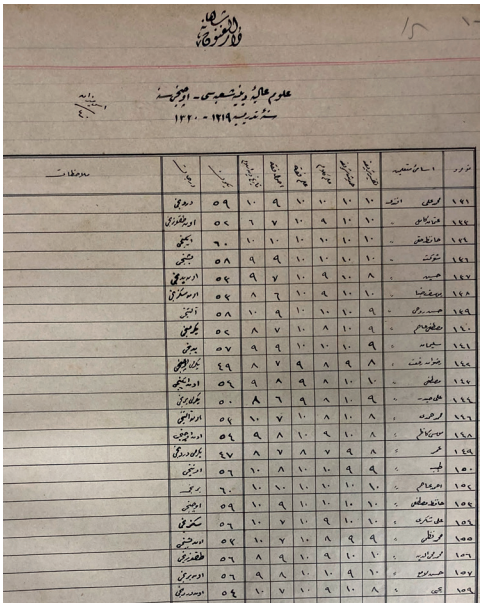
II. Abdülhamid döneminde Şube'de okutulan derslerin sınıf ve hafta/saat bazlı dağılımının verildiği yukarıdaki tablodan hareketle, bu dönemde dört yıllık eğitimini tamamlayan bir öğrencinin yoğun şekilde Tefsîr eğitimi aldığı, akabinde yine yoğun bir Hadîs, Hadîs Usûlü, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü ile Kelâm[17] eğitimi almış olduğu söylenmelidir. Bunlardan Hadîs ve Hadîs Usûlü dersi tek bir ders şeklinde, dört sene boyunca haftada 2 saat olarak okutulmaktayken, Fıkıh ve Fıkıh Usûlü dersi ayrı dersler olarak haftada 2'şer saat veriliyordu. İslâm Dini Tarihi dersi ise ilk sene 2 saat sonraki seneler haftada 1'er saat okutulmuştur. Bu durumda öğrenciler birinci sınıfta haftada 13, sonraki sınıflarda ise 12 saat ders almışlardır. Bunun yanında aynı ders her bir sınıfta farklı hocalar tarafından verilmekteydi. Dolayısıyla kadroda aynı dersi veren birden fazla hocanın bulunuyordu. Şube'ye hoca tayin edildiği zaman dersi hangi sınıfta verecekleri de ilgili atama yazısında belirtilmekteydi.

Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ile aynı seviyede dönemin diğer bir yükseköğretim kurumu olan Mülkiye Mektebi'nin üç senelik ders programında İlm-i Kelâm, Tefsîr ve Hadîs

15 "Darülfünun-ı Şahane Nizamnamesi", *Düstur,* 1. Tertip, VII, 663; İhsanoğlu, *Darülfünun,* II, 614; Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", s. 70.

16 BOA, MF.ALY, nr. 13/30, Lef 1.

17 İhsanoğlu, Kelam derslerinin 1902'de ders programından çıkarıldığını 1905'te yeniden eklendiğini (İhsanoğlu, *Darülfünun,* II, 625) yazmaktaysa da 1900 yılında programa konulan derslerin herhangi birinin sonraki yıllarda kaldırılmış olması söz konusu değildir (krş. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 101, s. 5-6, 9-11, 13).

Resim 1.2: 1903-04 ders yılı üçüncü sınıfına ait imtihan notları (Kaynak: *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 101)

adıyla tek bir ders, her bir sene haftada 3'er saat okutuluyordu. Bunun yanında Fıkıh dersi de ilk iki sene haftada 2'şer, son sene ise 1 saat olmak üzere programda yer alıyordu.[18] Diğer bir ifadeyle bu dönemde İslâmî ilimlere dair Mekteb-i Mülkiye'de de okutulan dersler söz konusuydu. Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin ayrıldığı nokta bu dönemde programın dört yıl boyunca yukarıda gösterilen derslere odaklanılmış olmasıdır. Dört yıllık sürenin tamamı düşünüldüğünde bu tür bir eğitim öğrencilere ciddi bir derinlik ve ihtisaslaşma sağlayabilecekti. Bilhassa II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ders programında eksik görülen bazı yönlerin, özellikle pedagoji ve sosyal bilimlerin temel dallarına dair dersler eklenerek, güçlendirilmeye çalışıldığına ilerleyen bahislerde tekrar işaret edeceğiz.

II. Abdülhamid'in, tüm okul programlarının derinlemesine incelenerek öğrencinin memlekete en faydalı olacak şekilde yetişmeleri talebi üzerine dönemin Maarif Nazırı, kapsamlı bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Dârülfünûn'da sadece Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ndeki programa dair bir teklif yapılmıştır. Rapor üzerine yapılan değerlendirmede Dârülfünûn için kullanılan "müntehâ-yı müe'ssesât-ı ilmiyye" ifadesi dönemin algısını göstermekte olması bakımından önemlidir. Rapora göre, *Siyer-i Nebevî* ders programında yer aldığı halde, Târîh-i Dîn-i İslâm dersinin bunu da içerdiği görüşünden hareketle o ana kadar ayrı bir ders olarak okutulmamıştır. Halbuki Dârülfünûn gibi en üst seviyede bulunan bir eğitim kurumunda dini ilimler noktasından Siyer-i Nebevî'nin ayrıca okutulması elzemdir. Bu çerçevede İslâm ulemasının hal tercümeleri (Terâcim-i Ahvâl-i Ulemâ-yı İslâm) birlikte olmak kaydıyla Siyer-i Nebevî'nin Şube'nin tüm sınıflarında ayrı bir ders olarak okutulması gerekmektedir.[19] Ancak, İslâm Dini Tarihi dersinin Siyer dersine çevrilmesinden ibaret olan bu teklifin 1908 yılından önce gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

18 BOA, MF.ALY, nr. 13/30, Lef 1; Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960),* s. 76-77.

19 BOA, Y.PRK. MF, nr. 4/54, Lef 1 (21 Mayıs 1318/3 Haziran 1902).

Meşrutiyet'in 1908 yılında yeniden ilanından bir süre sonra Dârülfünûn ders programında değişiklik yapılması gündeme gelmiştir. Meclis-i Kebîr-i Maârif, İlmiye Dairesi'nde, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi hocalarının katıldığı görüşmelerde müfredatta yapılması gerekli görülen tadilat ve ıslahat ele alınmıştır. Toplantı sonucunda *Siyer-i Nebevî* ile *Târîh-i Edyân* derslerinin zorunlu ve *Kitâbet-i Arabiyye ve Türkiyye* derslerinin programa seçmeli olarak eklenmesine karar verilmiş, yeni derslerin muallimlerine altı yüz kuruş aylık verilmesi düşünülmüştür.[20] Ders programındaki bu kısmî revizyon dışında II. Abdülhamid'in iktidarı döneminde Şube'de temel İslâm bilimlerine hasredilmiş bir ders programı uygulanmıştır. Bu dönem 1904 girişliler de dâhil tüm öğrenciler dört yıl boyunca altı derse (Tefsîr, Hadîs ve Hadîs Usûlü, Kelâm, Fıkıh, Fıkıh Usûlü ve İslâm Dini Tarihi) odaklanan bir eğitime tabi tutulmuşlardır. 1905-06 (R. 1321-22) ders yılı girişliler ise 1907-08 ders döneminde, yani üçüncü sınıfa geldiklerinde yukarıda bahsedilen kısmî düzenlemeden, son sınıfa geldiklerinde ise detayları aşağıda ikinci bölümde geniş olarak verilen kapsamlı revizyondan etkilenmişlerdir. Bilhassa daha kapsamlı olan ikincisi, yani 1908-09 (R. 1324-25) yılında yapılan düzenlemeyle ders programında esaslı bir değişim söz konusu olmuştur. Aralarında Emrullah Efendi'nin de bulunduğu Maarif Nezâreti'ndeki yedi üyeli Meclis-i Kebîr tarafından düzenlenen yeni müfredat 1908 senesinden itibaren uygulanmak üzere Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyat Şubeleri ikinci müdürlüğüne gönderilmiştir.[21] İkinci bölümde detaylı olarak bahsedildiği üzere, söz konusu düzenlemeyle Şube'de okutulan toplam ders sayısı 13'e çıkartılmıştır. Böylece 1905-06 ders yılından başlayarak 1907-08 ders yılı dâhil II. Abdülhamid saltanatının son yıllarında girmiş olanlar Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Kelâm, Siyer-i Nebevî, Târîh-i Dîn-i İslâm, Târîh-i Edyân, İlm-i Hikmet, Usûl-i Tedrîs, Târîh-i Umûmî, Kitâbet-i Arabiyye ve Kitâbet-i Türkiyye derslerini alarak mezun olacaklardır.[22] Bu arada çalışmamızın ikinci bölümde görüleceği üzere Arapça ve Türkçe Kitâbet dersleri 1909-10 (R. 1325-26) ders yılında kaldırılmıştır.[23] Bunun temel sebebi söz konusu iki dersten birçok öğrencinin geçememesi olmalıdır. Dolayısıyla dersler "ilga" edilerek, öğrenciler, başka bir sınava girmeksizin üst sınıfa *terfî* ettirilmiştir.

2) Muallim (Hoca) Kadrosu

1900 yılında eğitim faaliyetlerine başladığında Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde ders veren kişilere *muallim* adı veriliyordu. Bu, Dârülfünûn'un diğer şubelerindeki hocalar için de

20 BOA, MF.MKT, nr. 1081/21, Lef 7 (4 Teşrinisani 1324/17 Kasım 1908).

21 BOA, MF.MKT, nr. 1079/13 (10 Eylül 1324/23 Eylül 1908).

22 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100, s. 5.

23 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100, s. 11.

yapılan bir adlandırmaydı. Böylece medreselerdeki *müderris* isminden ayrı bir isimlendirmede bulunulmak istendiği düşünülebilir. Şube'nin ilk akademik kadrosu Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmed Esad, Sırrı, Rahmi, Abdullatif ve Mahmud efendilerden oluşmaktaydı. Bunlar dönemin dini ilimler bakımından önde gelen isimleridir. Örneğin Manastırlı İsmail Hakkı gerek II. Abdülhamid gerekse II. Meşrutiyet'in en *şöhretli* İstanbul vaiziydi.[24] Kadroda yer almış hocaların birçoğu aşağıda görüleceği üzere aynı zamanda başta Meşihat olmak üzere devrin yüksek bürokrasisinde de görev almıştır.

Şube'de üst sınıflar açıldıkça hoca kadrosu genişlemiş, bu arada çeşitli nedenlerle görevden ayrılmalar ve yeni tayinler gerçekleşmiştir. II. Abdülhamid döneminde görev yapmış hocalar, uzmanlık alanları ve göreve başlama tarihleriyle birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1.2: Hocalar, Dersler ve Maaşları[25]

Muallimin Adı	Verdiği Ders	Maaşı (Kuruş)	Göreve Başladığı Tarih
Manastırlı İsmail Hakkı Efendi	Tefsîr-i Şerîf	2.700	14 Eylül 1900
Mehmed Esad Efendi	Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs	1.800	"
Şükrü Efendi	Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs	600	14 Eylül 1903
Sırrı Efendi	Fıkıh	1.800	14 Eylül 1900
Rahmi Efendi	Usûl-i Fıkıh	1.800	"
Abdullatif Efendi	Kelâm	1.800	"
Hüseyin Avni Efendi	Kelâm	600	14 Eylül 1903
Mahmud Esad Efendi	Târîh-i Dîn-i İslâm	900	14 Eylül 1900
Mustafa Asım Efendi	Târîh ve Siyer-i Nebevî	1.800	Tarih: 14 Eylül 1902 / Siyer: 7 Aralık 1908
Mehmed Said Efendi	Tefsîr-i Şerîf	900	30 Eylül 1903
Musa Kazım Efendi	Usûl-i Fıkıh	600	23 Eylül 1903
Şakir Efendi	Fıkıh	600	21 Kasım 1908
Aylık Ödenen Toplam Maaş		**15.900**	

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere eğitim-öğretim faaliyetlerine başlandığı 1900 yılı itibariyle Şube'de altı hoca görevlendirilmişti. Buna 1902 yılında bir ve 1903 yılında dört olmak üzere toplam beş hoca daha eklenmiştir. Bu son görevlendirmeler, dört yıllık Şube'nin bahsi geçen senelerde dördüncü sınıflarının da teşekkül etmesiyle paralel bir gelişmedir. 1908 yılı sonunda Fıkıh ve Siyer derslerini okutmak üzere iki görevlendirme daha yapılmıştır.

Başlangıçta Tefsîr-i Şerîf dersleri Manastırlı İsmail Hakkı Efendi (1846-1912) tarafından, Mehmed Said Efendi aynı dersi vermek üzere 1903'te tayin olununcaya kadar, tek başına

24 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri: Hürriyet Müsavat Uhuvvet*, İstanbul 2019, II, 193.

25 BOA, MF.ALY, nr. 17/34, Lef 3.

verilmiştir. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi bu dönemde bir yandan Fatih dersiâmlığı görevini ifa etmiş, diğer taraftan Mülkiye Mektebi'nde Tefsîr, Kelâm ve Hadîs derslerini vermiştir. Dönemin önde gelen ilim adamlarından Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, aslen Konyalı olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında kaçarak Manastır'a yerleşen bir aileye mensuptur. İlk eğitimini Manastır'da tamamlamış, ardından İstanbul'a gelerek dönemin önemli isimlerinden Arapça ve İslâmî ilimler okumuş ve icazet almıştır.[26] Bilhassa İstanbul'da Ayasofya ve Sultanahmed başta olmak üzere çeşitli camilerde verdiği vaazları önemli sayıda dinleyici tarafından takip olunmuştur. Aralarında Hukuk Mektebi ve Kara Mühendishanesi'nin bulunduğu İstanbul'daki askeri ve sivil okullarda Arapça, Fıkıh, Akâid, Tefsîr, Hadîs ve Kelâm derslerini okutmuştur.[27] Nitekim Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Tefsîr muallimi olarak görevlendirdiği esnada Mülkiye Mektebi'nde de ders okutuyordu. Manastırlı İsmail Hakkı 1907 yılı itibariyle, kürsü şeyhliği silsilesinde en üstte yer alan Ayasofya Camii Kürsü Şeyhliği'ni de ifa etmekteydi.[28] *Sırât-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan vaazları, daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. İslâmî ilimlere dair birçok eser yanında, askeri liseler için bir Akâid kitabı ve Hukuk Mektebi'nde okutulmak üzere *Usûl-i Fıkıh* adlı eserini de kaleme almıştır.[29] Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, ilmî birikimi, kuvveti ve kıdemi itibariyle Şube'deki muallimler arasında en yüksek maaşı almaktaydı. Vefatı üzerine Mehmed Akif, Manastırlı'ya dair yazısında onun Osmanlı ve İslam coğrafyasında dönemin tanınmış ilim adamlarının en seçkinleri arasında olduğunu söyleyerek; ilmî birikimini, ciddiyetini, derinliğini ve çalışkanlığı güçlü bir ifadeyle tarif etmiştir.[30]

Resim 1.3: Şube'nin akademisyenlerinden Seydişehrî Mahmud Esad Efendi (Kaynak: Ali Erdoğdu, "Seydişehrî", *DİA,* C. XXXVII, İstanbul 2019, s. 25-27)

Açıldığında kadrosunda önemli isimlerin hoca olarak yer aldığı Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Hadîs ve Hadîs Usûlü dersi muallimliğine, daha sonra Şeyhülislâmlığa da yükselecek olan Mehmed Esad Efendi (1847-1918) getirilmiştir. Huzur Dersleri *mukarrir*lerinden Numan

26 Mehmed Zeki Pakalın, "İsmail Hakkı Efendi", *Sicill-i Osmanî Zeyli*, haz. Serdar Sakin, Ankara 2008, X, 36-37.

27 Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 563.

28 İrfan Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27, 2012, s. 123-124.

29 Yavuz, "Manastırlı İsmâil Hakkı", XXVII, 564.

30 Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, X. 37-38.

Efendi'nin oğlu Mehmed Esad Efendi küçük yaşta hafızlık eğitimi almış, İstanbul'da çeşitli hocaların derslerine devam ederek 1873 yılında icazet elde etmiştir.[31] Akabinde ders okutmaya başlamış, 1879'da Fetvahane'ye girmekle merkez bürokrasisine adım atmıştır. Daha sonra burada İlamât-ı Şeriyye Mümeyyizliği ve Fetva Emaneti gibi önemli görevlere yükselmiştir. 1876-1891 yılları arasında muhatap olarak Huzur Derslerine katılmıştır.[32] İlmiyedeki yükselişi devam ederek 1898'de Anadolu Kazaskeri payesi verilmiştir.[33] Şube'ye tayin edildiğinde kendisinden *samahatli* olarak bahsedilmesi bundan dolayıdır.

Fıkıh derslerini okutmak üzere Süleyman Sırrı Efendi (1851-1931) görevlendirilmiştir. 1913'te emekli oluncaya kadar bu görevini sürdüren Sırrı Efendi, medresede ikmal ettiği geleneksel eğitimin yanında 1870 yılında memleketi olan Ermenek'te rüşdiyeden mezun olmuştur. Daha sonra İstanbul'a gelerek, derslerine devam ettiği Bayezid Camii dersiâmlarından Ermenekli Mehmed Aynî Efendi'den icazet almıştır. 1876'da Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'nde Arapça öğreterek bir yandan nizamiye mekteplerinde hocalığa, üç sene sonra Bayezid Camii'nde ders okutmaya başlamıştır. İlmiyedeki ilerlemesi devam eden Sırrı Efendi 1899'da İzmir Mevleviyeti payesini elde etmiştir.[34] Bu arada kendisine merkez ilmiye bürokrasisinde bazı görevlerin de verildiği anlaşılıyor. Bu cümleden olarak 1890'da Şeyhülislâmlık bünyesindeki Tedkik-i Müellefat-ı Şeriyye Encümeni, 1894'te ise Maarif Nezâreti Encümen-i Teftiş ve Muayene üyeliklerinde görevlendirilmiştir. Dârülfünûn'daki görevinden hemen önce Hukuk Mektebi'ne muallim olarak atanmış (16 Eylül 1898), Şube'de görevlendirildikten bir süre sonra da Kütüb-i Dîniyye ve Şeriyye Tedkik Heyeti başkanlığına (1903), biraz sonra da Meclis-i Kebîr-i Maârif üyeliğine getirilmiştir.[35]

Güçlü kalemi ve derin Arapça bilgisiyle çeşitli şerh ve haşiyeler yanında Tefsîr, Kelâm, Akâid ve Mantık konularında telif eserler veren Sırrı Efendi'nin Dârülfünûn öğrencilerine yönelik *Medhal-i Fıkıh* (İstanbul 1329) ve *Hulâsatü'l-Muhtâreyn* (İstanbul 1324) adlarıyla yayımlanmış iki kitabı ile *Kitâbü'l-İbâdât* adıyla ders notları bulunmaktadır.[36]

Rahmi Efendi (1855-1909) Fıkıh Usûlü dersini vermek üzere görevlendirilmiştir. Aslen Eğinli olan Rahmi Efendi memleketinde rüşdiye eğitimi almış, bir süre sonra İstanbul'a

31 Pakalın, "Esad Efendi", *Sicill-i Osmanî Zeyli*, haz. Özen Tok, Havva Selçuk, Ankara 2008, VI, 5.

32 Ebül'ulâ Mardin, *Huzûr Dersleri*, İstanbul 1966, II-III, 195.

33 Mehmed Esad Efendi 1909 yılında Fetva Emini, 1913'te ise Şeyhülislam tayin olunacaktır (bkz Mehmet İpşirli, "Mehmed Esad Efendi", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 470.

34 Mustafa Oral, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 2018, s. 529.

35 Oral, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı", s. 530.

36 Musa Alak, "Süleyman Sırrı", *DİA*, Ankara 2019, Ek-II, 538-539.

gelerek Hasan-zâde Medresesi'nde Arapça ve Farsça öğrenmiş ve icazetname almıştır. 1888'de Mekteb-i Nüvvab'ı bitirmiş, daha burada okurken Asariye Camii Cuma Vaizliği görevini üstlenmiştir. Bir süre Fatih Camii'nde ders de okutmuştur. Bir kısmı basılmış çok sayıda eser kaleme almış olup, bunlar arasında şerh ve haşiyelerin çokluğu dikkat çekicidir. Kitaplarından *Enmûzecü'l-Fıkıh* (İstanbul 1306) öğrencilerin sınava çalışmaları için soru cevap şeklinde hazırlanmıştır. Aynı şekilde *Usâretü'l-Fünûn* (İstanbul 1330) da soru cevap usûlünde düzenlenmiş olup sınav hazırlığında kullanılmak üzere Mantık, Kelâm, Meâni, Va'z, Beyân ve usûl ilimlerine ait metinleri içermektedir.[37]

Dönemin önemli kelamcılarından Harputlu Abdullatif Efendi (1842-1916) Şube'nin kuruluşunda hoca kadrosuna dâhil edilmiştir. Doğduğu ve ilk eğitimini aldığı Harput'tan sonra İstanbul'a gelerek Fatih Medreselerinde eğitimine devam etmiş ve icazet almıştır. Bayezid Camii dersiâmlığı ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye üyeliklerinde bulunmuş, uzun süre *ilmî müşavirliğini* yaptığı Zihni Paşa'nın Selanik Valiliği'ne atanması üzerine görevlerinden istifa ederek Paşa ile birlikte gitmiştir (1891). Yaklaşık on sene kaldığı Selanik'ten döndüğü tarihte yeni açılmış olan Dârülfünûn'da Kelâm muallimi olarak görevlendirilmiştir.[38] Hemen sonrasında Huzur Dersleri'ne muhatap seçilmiştir.[39] Abdullatif Efendi 1911 yılı sonunda kurulan Medresetü'l-Vaizîn'de de Kelâm dersleri okutmuştur.[40] Kelâm'a dair yayınlanan eserleri arasında en dikkat çekeni *Tenkihu'l-Kelâm fi Akâ'idi Ehli'l-İslâm* Dârülfünûn öğrencilerine okutulmak üzere bir eser arayışının ürünü olup yeni bir üslup, usûl ve bakışla hazırlanmıştır. Abdullatif Harputî bilhassa Avrupa'da felsefe sahasında yaşanan gelişmeler ve İslâm dinine yönelik haksız isnatlar karşısında metodoloji ve muhteva değişikliğiyle Kelâm ilmine yeni bir fonksiyon kazandırmak isteyen öncü isimlerdendir.[41]

Şube açıldığı sırada İslâm Dini Tarihi derslerini Mahmud Esad Efendi (1856-1918) vermekteydi. Mahmud Esad birçok hukuk âlimi çıkarmış bir aileye mensup olup memleketinden dolayı *Seydişehrî* nisbesiyle tanınmıştır. Konya'daki ilk tahsilinin ardından 1870'de İstanbul'a gitmiş, Fatih medreselerinde dini ilimler tahsili yapmış ve 1881'de dersiâm olmaya hak kazanmıştır. Osmanlı başkentinde askeri eğitim veren okullarda okumuş, bu arada girdiği *Mekteb-i Hukuk*'u başarıyla tamamlamıştır (1886). 1879'da Gülhane

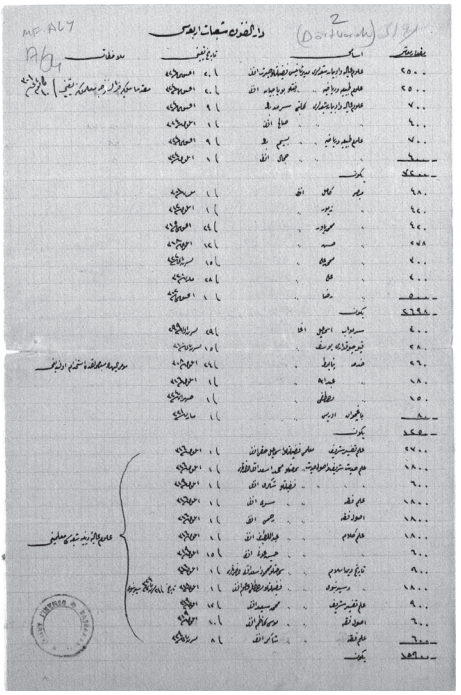
37 Tahsin Özcan, "Rahmi Efendi", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 423-424.

38 Metin Yurdagür, "Harpûtî, Abdullatif", *DİA,* İstanbul 1997, XVI, 235.

39 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 274

40 Tuğba Yalçın Aydeniz, "Osmanlı'da İlk Vaiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2015, s. 612.

41 Yurdagür, "Harputî, Abdullatif", XVI, 236.

Resim 1.4: Şube'nin kuruluşu sırasında akademik ve idari kadro ile aldıkları maaşları (Kaynak: MF.ALY, nr. 17-34)

Askeri Rüşdiyesi'nde Türkçe ve Din Bilgisi öğretmeni olarak başladığı memuriyetine, Hukuk Mektebi'ni bitirerek hâkim olarak devam etmiştir. İzmir'deki hâkimliği yanı sıra çeşitli mekteplerde öğretmenlik de yapmış, ayrıca Halit Ziya ve Nevzat Tevfik ile birlikte *Hizmet* ve *Ahenk* gazetelerini çıkarmıştır. Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Hukuk'ta iktisat ve hukuka dair dersler okutan Mahmud Esad, Edebiyat ve Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye şubelerinde de İslâm Dini Tarihi muallimi olarak görevlendirilmiştir. Üst düzey bürokratik görevlerde bulunan Mahmud Esad, II. Meşrutiyet sonrasında Defter-i Hakani Nazırlığı başta olmak üzere önemli idari görevler ifa etmiş, bu esnada kalıcı hukuki ve idari düzenlemelere imza atmıştır. Hayatı incelendiğinde gerek İslâmî ilimler gerekse matematik, iktisat ve hukuk gibi bilimsel alanlara yönelik oldukça geniş bir ilgisi ve bilimsel birikimi olduğu görülen Seydişehrî, telif ve tercüme olmak üzere çok sayıda ve farklı sahada eserler kaleme almıştır.[42] Türkçe kaleme aldığı *Usûl-i Hadîs* adlı kitabı Ahmed Cevdet Paşa'nın takdirini kazanmıştır. Bunun yanında Fıkıh Usûlü, İslâm'da miras, nikah ve boşanma gibi konuları ele alan kitapları da dini ilimler konusundaki yayınları arasındadır. Şube'de okuttuğu İslâm Dini Tarihi derslerinde kullanılmak üzere aynı adla kaleme aldığı üç ciltlik kitabı ayrıca zikredilmelidir.

1902 yılında hoca kadrosuna katılmış bir isim de Nasuh Efendi-zâde Mustafa Asım [Yörük] olup yukarıda bahsedildiği üzere, bu tarihte müfredata *Siyer-i Nebevî* dersinin eklenmesi, daha doğrusu İslâm Tarihi dersi yerine konulması gündeme gelmişti. Mustafa Asım Efendi'nin bu değişiklik düşüncesinden hareketle tayin edildiği düşünülmektedir. Yukarıdaki tabloya esas teşkil eden cetvel incelendiğinde kendisinin önce Tarih, 1908 sonrasında Siyer dersleri verdiği anlaşılmaktadır. Bu durum daha önce yaptığımız, Siyer derslerinin ancak 1908 sonrasında başladığı şeklindeki değerlendirmeyi teyit etmektedir. Mustafa Asım Efendi (1859-

42 Ali Erdoğdu, "Seydişehrî", *DİA*, İstanbul 2019, XXXVII, 25-26.

1942) Fatih Camii dersiâmlarından Uşşakî Mehmed Nasuh Efendi'nin oğlu olup geleneksel bir dini eğitimin ardından, 1890'da icazet alarak dersiâm olmuştur. Sonra Fatih Camii'nde ders okutmaya başlamıştır. Vefa İdadisi ve Darü'l-İlmiye gibi yerlerde Akâid dersleri vermiş 1907'de tayin olunduğu Mülkiye Mektebi'nde Kelâm, Tefsîr ve Hadîs dersleri okutmuştur. II. Meşrutiyet sonrasında siyasete atılarak mebus olmuş, sonraki dönemde Ayan Meclisi üyeliği ve reisliği yapmıştır. 1912 sonrasında Huzur Dersleri'nde önce *muhatap* sonra *mukarrir* olarak yer almıştır. Kelâm ve Fıkıh Usûlü sahasında *Akâid Dersleri* ve *Usûl-i Fıkıh (İkinci Sınıfa Mahsûs)* adlı iki ders kitabı yayınlamıştır. Zamanın büyük âlimlerinden olan Mustafa Asım Efendi, hitabetinin güçlü ve açıklığı yanında dönemin edipleriyle olan yakın ilişkileri ve matbuat hayatı bakımından tanınmış bir zattır.[43] İtikat, iman ve ibadete dair güncel dini meseleler gibi konularda *Sırât-ı Müstakim*, *İctihad*, *Beyanülhak* başta olmak üzere dönemin önde gelen dergilerinde otuza yakın makalesi yayımlanmıştır.[44]

Şube'nin dördüncü sınıfı teşekkül ettiğinde, yeni bir grup muallim atanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Zira ilk üç sene sonucunda toplam öğrenci sayısı yaklaşık 90'ı bulmuş, 1903 senesindeki yeni kayıtlar neticesinde bu sayı 120'ye yaklaşmıştır. 1909 yılındaki kapsamlı değişikliğe kadar her sene sabit olarak 6 dersin okutulduğu şubede dördüncü sınıf oluştuğunda, o zamana kadar olan hocaların ders yükleri ve öğrenci sayısındaki artış bu yeni tayinlerde göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Bu şekilde Ağustos 1903 başlarında dersiâmlardan Halis Efendi Tefsîr-i Şerîf, muciz dersiâmlardan Şükrü Efendi Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs, müciz dersiâmlardan Alaiyeli Ahmed Hamdi Efendi Fıkıh, müciz dersiâmlardan Musa Kazım Efendi Usûl-i Fıkıh, müciz dersiâmlardan Arapkirli Hüseyin Avni Efendi İlm-i Kelâm ve Meclis-i Maârif azasından Tevfik Efendi Târîh-i Din-i İslâm derslerini vermek üzere görevlendirilmiştir.[45]

Bu isimlerden bazıları birkaç ay sonra istifa etmiştir. Dârülfünûn Müdüriyeti, istifa eden isimlerin yerine, derslerin kesintiye uğramaması adına hemen Maarif Nezâreti'ne yeni isim tekliflerini iletmiştir.[46] Bu şekilde, Halis Efendi'den boşalan dördüncü sınıf Tefsîr muallimliğine yine aylık 500 kuruşla Mercan İdadisi Arapça muallimi Mehmed Said Efendi[47] ve Fıkıh muallimi Hamdi Efendi istifa edince yerine Fatih dersiâmlarından Osman Zühdü

43 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 173-174.

44 Ramazan Tarık, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Ortaya Çıkan Dindarlık Tartışmaları Bağlamında Mustafa Asım Efendi'ye Göre Dindarlık ve Dinsizlik", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2, 2020, s. 125-127.

45 BOA, MF.MKT, nr. 739/6, Lef 1; MF. MKT, nr. 733/48. Dönemin uygulaması gereği, bahsi geçen isimlere tayinleri esnasında padişaha sadakatten ayrılmayacaklarına ve kendilerine verilen görevlerde suiistimal ve namus hilafı davranışta bulunmayacaklarına dair yemin ettirilmiştir.

46 BOA, MF.MKT, nr. 750/29, Lef 2.

47 BOA, MF.MKT, nr. 748/26, Lef 1 (27 Eylül 1319/10 Ekim 1903).

Efendi dört yüz kuruş maaşla tayin olunmuştur.[48] 1904 yılı başlarında istifa eden dördüncü sene Fıkıh muallimi Osman Zühdü Efendi'nin yerine Dârülfünûn muallimlerinden Musa Kazım Efendi görevlendirilir.[49] İslâm Dini Tarihi muallimi Tevfik Efendi de bir yıldan biraz fazla çalıştıktan sonra istifa etmiş, yerine mevcut hoca kadrosu içinde aynı dersi veren Mustafa Asım Efendi atanmıştır.[50] Yine 1904 senesi başlarında, ilk üç sınıfa Fıkıh derslerini okutan Süleyman Sırrı Efendi hacca gittiğinde, yokluğunda bahsi geçen dersi vermek üzere Meclis-i Maarif üyelerinden Ahmed Faiz Efendi vekaleten görevlendirilmiştir.[51]

1903 yılında hoca kadrosuna dahil edilen isimlerden Şükrü Efendi, dördüncü sınıf öğrencilerine Hadîs ve Hadîs Usûlü dersleri vermekle görevlendirilmiştir. Şükrü Efendi atandıktan sonra Dârülfünûn Müdürlüğü'ne müracaat ederek, derslere birinci sınıf talebesiyle başlayarak dördüncü sınıfa kadar okutmak istediğini ifade etmiştir. Bu şekilde birinci sınıfta Hadîs eğitimi vermeye başladığı öğrenciler dördüncü sınıfta *icazet* alıncaya kadar Şükrü Efendi'den ders okumuş olacaklardı. Hâlbuki o sırada Şube'nin Hadîs ve Hadîs Usûlü dersleri ilk üç sene Mehmed Esad Efendi tarafından veriliyordu. Şükrü Efendi ise sadece dördüncü sınıf öğrencisine ders okutmak üzere tayin olunmuştu. Söz konusu teklif uygulanmakta olan öğretim yöntemine uygun olmadığından kabul görmemiştir.[52]

Bu dönemde meşhur dersiâmlar arasında biri Kalecikli Mehmed Şükrü (1845-1920) diğeri Bayındırlı Mehmed Şükrü (1868-1936) adıyla meşhur iki ismin olduğu görülüyor. Her ikisi de İslâmi ilimlerde öne çıkmış, Huzur Dersleri muhataplığında bulunmuşlardır. Kalecikli (Ankara) Mehmed Şükrü Efendi 1872'de Bayezid Camii'nde ilk dersini vermeye başlamış, 1893'te Fetvahane'de *müsevvidlik*[53] görevine getirilmiş ve aynı sene Huzur Dersleri'ne dahil olmuş ve 1915 (Ramazan 1333)'e kadar muhatap olarak derslere katılmıştır. 1911'de Fetvahane'deki görevinden emekli olmuştur.[54] Bu bakımdan, tayin tarihi itibariyle bahsi geçen ilmî birikimi düşünüldüğünde 1903 yılında Hadîs ve Hadîs Usûlü derslerini vermek üzere

48 BOA, MF.MKT, nr. 750/29, Lef 3 ve 5 (1 Teşrinisani 1319/14 Kasım 1903).

49 Musa Kazım Efendi'ye de aynı şekilde 400 kuruş maaş tayin olunur; bkz. BOA, MF.MKT. 765/38, Lef 1 (23 Kanunısani 1319/5 Şubat 1904).

50 BOA, MF.MKT, nr. 830/24, Lef 1 (8 Kanunısani 1320/21 Ocak 1905). Bu arada Tevfik Efendi'ye aylık 200 kuruş ödenmişken, son tensikattan dolayı Mustafa Asım Efendi, haftada 1'er saatten ayda 4 saat olarak okutacağı ders için 140 kuruş alacaktı.

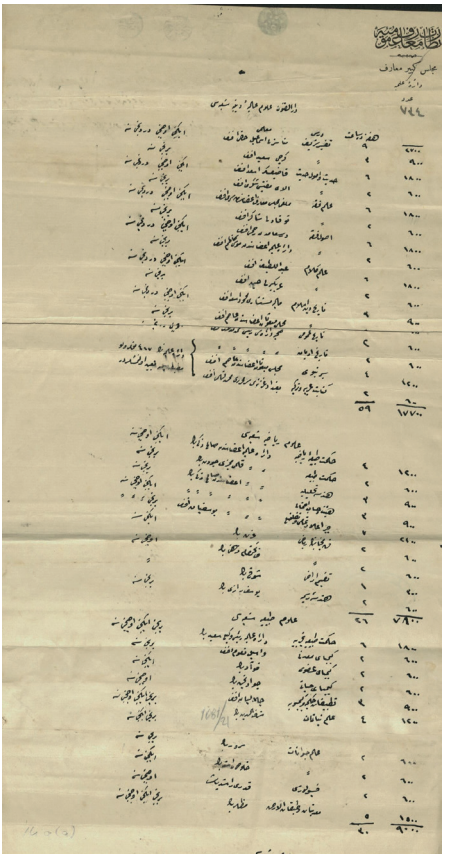
51 BOA, MF.MKT, nr. 762/67, Lef 1.

52 BOA, MF.MKT, nr. 748/26, Lef 2 (18 Teşrinievvel 1319/31 Ekim 1903).

53 Şeyhülislamlık'taki Fetva Odası'na gelen soruları (meseleler) fetva formuna sokan görevliler olup başlarında Reisü'l-müsevvidîn bulunurdu. Akabinde bu formatta evrak Şeyhülislam'a takdim edilerek, bizzat onun yazısıyla fetva hükmü (vardır/yoktur, olur/olmaz vb.) şeklinde cevaplanarak imzalanırdı (Ferhat Koca, "Fetvahane", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 498).

54 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 298; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, 2002, s. 127.

görevlendirilmiş isim Kalecikli Mehmed Şükrü Efendi olmalıdır. Zira Bayındırlı Mehmed Şükrü Efendi 1900 yılı itibariyle Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne öğrenci olarak kabul edilmiş ancak kayıt ücretinin ikinci taksitini ödemediği için kaydı silinmiştir.[55]

Resim 1.5: 1908 Senesi Şube hocalarının verdiği dersler ve maaşları
(Kaynak: MF.MKT, nr. 1081)

1903 yılında Batumlu (Gürcü) Mehmed Said Efendi (1851-1912) Tefsîr muallimi olarak tayin edilmiştir. Böylece Manastırlı İsmail Hakkı Efendi Şube'nin ilk üç senesinde Tefsîr dersleri okutacak, dördüncü senede Mehmed Said Efendi dersleri devam ettirecekti. Mehmed Said Efendi ilk tahsilini babasından görmüş, akabinde İstanbul'a gelerek İslâmî ilimler alanındaki eğitimini tamamlamış, 1882'de icazetname almıştır. Bu arada Fatih Camii dersiâmlığını da kazanmıştır. Mekteb-i Tıbbiye, Baytar Mektebi ve Dârülmuallimîn gibi okullarda dinî ilimler okutmuştur. Diğer taraftan geleneksel ilmiye sınıfı içinde rütbesi de ilerlemekteydi. Nitekim 1886 yılı başında verilen *İbtidâ-i Hâric İstanbul Müderrisliği* ruûsu Ekim 1900 yılı itibariyle *Süleymaniye*'ye yükseltilmiş, yaklaşık iki sene sonra ise Trabzon Mevleviyeti payesini almıştır.[56] Dolayısıyla Dârülfünûn'da göreve başladığında ilmiyede rütbesi *mevleviyet* seviyesine ulaşmıştı.

1903 yılında hoca kadrosuna dâhil edilen Musa Kazım Efendi (1858-1920) de dönemin ilmi ve siyasi hayatında iz bırakmış önemli isimlerdendir. İlköğrenimini memleketi

55 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 1. Bu nedenle Şube'nin ilk yılına ait imtihân cetvellerinde de ismi yer almamaktadır (bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 3. İcazetname sahibi olup dersiâm unvanını kazanan Bayındırlı Mehmed Şükrü Efendi ayrıca Mekteb-i Nüvvâb mezunudur. 1915 yılında, yeni açılmış *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi*'nde hoca ve idareci olarak görev yapmıştır (Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 83-8; Hasan Yıldız, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017, s. 136, 472). Ancak öncesinde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde hocalık yaptığına dair bir bilgi yoktur. Cumhuriyet döneminde de bürokratik görevler üstlenen Mehmed Şükrü Efendi ölümünden kısa bir süre önce, 1 Eylül 1936 tarihinde Diyanet İşleri Müşavere Heyeti üyeliğine atanır. Geniş bilgi için bkz. Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 221-222.

56 Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, İstanbul 1996, III, 317.

Erzurum'da tamamlayarak, dedesinin bulunduğu Balıkesir'e gitmiş ve orada geleneksel usûl dairesinde İslâmî ilimler eğitimi almıştır. Eğitimini İstanbul'a gelerek ikmal etmiş ve 1888'de icazet almıştır. Aynı yıl müderrislik sınavını kazanarak, Fatih Camii'nde ders okutmaya başlamıştır.[57] İlmiye silkinde 1896 yılında İstanbul ruûsuna ulaşan Musa Kazım Efendi 1900 yılında, önce Hukuk Mektebi, Mekteb-i Sultânî ve Dârülmuallimîn'in yanında Dârülfünûn'a hoca olarak tayin edilmiştir. Diğer okullarda Mecelle ve Akâid okuturken, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Fıkıh dersi verecektir. Bu arada ilmiye sınıfındaki ilerlemesi devam etmiş, 1907'de Halep Mevleviyeti'ne ulaşmıştır. II. Meşrutiyet sonrasında İstanbul'daki Maarif Nezâreti bürokrasisinde üst düzey memuriyetlere getirilmiş, ayrıca Ayan Meclisi üyeliğine seçilmiştir. İlki Ocak 1910 olmak üzere dört ayrı kabinede Şeyhülislâm olarak yer almıştır.[58] İlmi hüviyeti yanında bilhassa İttihâd ve Terakkî Cemiyeti üyeliği ve Cemiyet'in içinde dönemin diğer bazı önde gelen ulemasıyla birlikte Meşrutiyet rejimini İslâm'a uygunluk ve fayda bakımından savunan faaliyetler içinde bulunması, zikredilmesi gereken bir yönüdür.[59] Mütareke döneminde tutuklanan İttihâd ve Terakkî'nin önde gelenleri arasında Musa Kazım Efendi de yer almaktaydı. Yargılandığı Divân-ı Harb tarafından 15 sene kürek cezasına çarptırılmıştır. Cezası Padişah tarafından 3 sene sürgüne çevrilerek cezasını çekmek üzere gönderildiği Edirne'de vefat etmiştir (1919).[60]

Üretken bir yazar olan Musa Kazım Efendi'nin başta Tefsîr, Tasavvuf ve Fıkhî konular olmak üzere birçok telif ve tercüme eseri bulunmaktadır. Bu arada *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (İstanbul 1324) adıyla basılmış bir kitabı ile "İstibdat, Hürriyet, Hâkimiyet-i Milliyye" adlı makalesi yukarıda bahsi geçen siyasi görüşlerine dair faaliyetlerin somut ilmi ürünleridir. Bununla birlikte, 1903 yılında Dârülfünûn'da Fıkıh muallimi olarak tayin edilmesinden 1908'de Meşrutiyet'in ilanına kadar olan sürede "klasik bir Osmanlı âlimi olarak Fıkıh, İslâm Felsefesi ve Tasavvufla ilgili çeşitli konular üzerinde yoğunlaşan" biri olarak tanımlandığının[61] altı çizilmelidir.

1903'te Kelâm dersleri vermek üzere görevlendirilen Arapkirli Hüseyin Avni [Karamehmedoğlu] (1864-1954) bir ara ilave olarak Fıkıh Usûlü (1908) dersleri de vermekle

57 Mehmed Zeki Pakalın, "Musa Kazım Efendi", *Sicill-i Osmanî Zeyli*, haz. Mustafa Keskin Ankara 2008, XII, 88.

58 Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", *DİA*, Ankara 2020, XXXI, 221.

59 Meşrutiyet'in 1908'de ikinci defa ilanından sonra İttihâd ve Terakkî Cemiyeti üyesi ulemadan bilhassa Musa Kazım ve Manastırlı İsmail Hakkı efendiler yazı ve vaazlarıyla yeni rejime ve arkasındaki İttihatçı kadroya güçlü bir destek vermişlerdir. Bu konuda bkz. İbrahim Çetin, "II. Meşrûtiyet Döneminde Dinin İktidarı Meşrûlaştırma Aracı Olarak Kullanılması: Sırât-ı Müstakîm Örneği", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, 6/6, s. 377-400.

60 Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, XII, 89.

61 Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", XXXI, 221.

beraber 1910'da bu görevi Kelâm Tarihi olarak değiştirilmiş ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Hadîs ve Hadîs Tarihi müderrisi olarak 1926'da yeniden görevlendirilmesinden 1933'te kapatılıncaya kadar İlahiyat Fakültesi'nde hocalık yapmıştır.[62] Doğum yerine nisbeten Arapkirli olarak anılan Hüseyin Avni Efendi'nin babası ulemadan Kara Mehmed oğlu Hasan Fehmi Efendi olup, bunu daha sonra soyadı olarak almıştır. İlk dini tahsilini babasından almış bu arada ibtidaî ve rüşdiye mekteplerini bitirmiştir. Önce memleketi Arapkir'de medrese eğitimini tamamlayarak icazetname almış, akabinde İstanbul'a gelerek derslerine devam ettiği Bayezid Camii dersiâmlarından Bayburtlu Hüseyin Hüsnü ve Şeyhülislâm Bodrumlu Ömer Lutfi efendilerden ayrı ayrı icazetname almıştır (1887).[63] Ertesi sene Bayezid Camii'nde dersiâmlığa başlamıştır.

Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'nde Osmanlı Türkçesi (1887) ve dersimâmlığın yanında Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi'nde uzun süre Arapça muallimliği yapmıştır. Bayezid Camii'nden sonra uzun süre Laleli Camii'nde verdiği derslerde birçok talebe yetiştirerek, icazet vermiş, söz konusu iki camideki hocalığından dolayı iki defa nişan ile ödüllendirilmiştir.

1906'da Bâb-ı Meşihat'te Meclis-i Mesâlih azalığı, 1911'de Medresetü'l-Mütehassisîn müdürlüğü, 1915'te Süleymaniye Medresesi Müdürlüğü, 1918'de Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye azalığı, ertesi sene reis vekilliği ve kısa süre sonra reisliği gibi ilmiye bürokrasisinde ve dönemin önemli kurumlarında üst düzey idari görevlere getirilmiştir. 1920'de Süleymaniye Medresesi'nde Kelâm müderrisi olarak çalışmaya başlamış, medreselerin kapatılması üzerine yeniden 1926'da İlahiyat Fakültesi'ne tayin edilmiştir.

Güçlü Arapça ve Farsça bilgisine sahip olan Hüseyin Avni Efendi muhatap (1912) olarak başladığı Huzur Dersleri'nde 1916'da mukarrirliğe yükselerek 1923'e kadar yer almıştır.[64] Telif ve tercüme olmak üzere önemli eseler kaleme alan Hüseyin Avni Efendi Arapça hâkimiyeti bu eserlerde ortaya çıkmıştır. Örneğin *Ta'lîkāt 'ale'l-Kasîdeti'l-Lâmiyye* adlı eserinde, İbnü'l-Verdî'nin nahivle ilgili kasidesinin zor anlaşılan yönlerini kısa notlarla açıklamıştır (İstanbul 1306). Bu şekilde yayınladığı şerhlerin yanında, *Ceride-i İlmiyye*'de kelam sahasında birçok makale kaleme almıştır. Dârülfünûn'da okuttuğu Kelâm dersi notları bir araya getirilerek *İlm-i Kelâm Dersleri* (İstanbul 1331) adıyla yayımlanmıştır.[65]

Fıkıh muallimi olarak Tokatlı (Mehmed) Şakir Efendi (1873-1913) Kasım 1908'de kadroya dâhil edilmiştir. Memleketinde tamamladığı ilk eğitiminin ardından İstanbul'a gelen

62 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyât Fakültesi Sicil Defteri*, nr. 64.

63 Metin Yurdagür, "Arapkirli Hüseyin Avni", *DİA*, İstanbul 1991, III, 329.

64 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 130-131.

65 Yurdagür, "Arapkirli Hüseyin Avni", III, 330.

Şakir Efendi burada İslâmî ilimler alanında geleneksel usûlle eğitim almaya devam etmiş ve 1892 senesinde icazet almıştır. Bir yandan ilgili sınavı başarıyla vererek dersiâm olarak çalışmaya başlayan Şakir Efendi ilmiye rütbelerindeki ilerlemesini devam ettirmiştir. Nitekim 1906 itibariyle Hâric-i İstanbul rütbesine erişmiştir. Dârülfünûn'a tayininden hemen önce, Mayıs 1908'de *Nüvvâb Mektebi*'ne atanmıştır.[66]

Yukarıda bahsedildiği üzere, 1908 yılında Meşrutiyet ilan edildikten sonra Şube'nin ders programında küçük bir revizyona gidilerek, birkaç ders eklenmiştir. Bunun neticesi olarak da yeni hocalar istihdam edilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu sıradaki dersler ve hocalar gösterilmiştir.

Tablo 1.3: 1908'deki Revizyon Sonrası Yeni Dersler ve Hocalar[67]

Dersin Adı	Muallimi	Sınıfı	Haftalık Saati	Muallim Ücreti (Kuruş)
Tefsîr-i Şerîf	Manastırlı İsmail Hakkı	2,3,4	9	2700
	Gürcü Said Efendi	1	3	900
Hadîs ve Usûl-i Hadîs	Esad Efendi	2,3,4	6	1800
	Şükrü Efendi (Alay Müftüsü)	1	2	600
İlm-i Fıkıh	Sırrı Efendi (Mülga Meclis-i Maarif Azasından)	2,3,4	6	1800
	Tokadlı Şakir Efendi	1	2	600
Usûl-i Fıkıh	Rahmi Efendi (Dersiâm)	2,3,4	6	1800
	Musa Kazım Efendi (Daire-i İlmiye Azasından)	1	2	600
İlm-i Kelâm	Abdullatif Efendi	2, 3, 4	6	1800
	Arabgirli Hüseyin Efendi	1	2	600
Târîh-i Din-i İslâm	Mahmud Esad Efendi (Maliye Müsteşarı)	2, 3, 4	3	900
	Asım Efendi (Meclis-i Mebusan Azasından)	1	1	300
Târîh-i Umumî	Ahmed Midhat Efendi (Sıhhiye Dairesi Reisi)	3, 4	2	600
Târîh-i Edyan			2	600
Siyer-i Nebevî	Asım Efendi (Meclis-i Mebusan Azasından)		4	1200
Kitâbet-i Arabîyye ve Türkiyye	Mehmed Fehmi Efendi (Bağdad Gazetesi Ser-muharriri)		2	600
Toplam			**59**	**17.700**

Tablodan anlaşılacağı üzere, o sırada Sıhhiye Dairesi İkinci Reisi olan Ahmed Midhat Efendi Târîh-i Umûmî ve Dinler Tarihi (Târîh-i Edyân), 1903'ten beri Şube'de ders vermekte olan ve

66 Kader Dikbaş, *Tokat ve Amasyalı Son Devir Osmanlı Uleması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi SBE, Erzincan 2018, s. 35; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması (İlmiye Ricalinin Teracim-i Ahvali)*, İstanbul 1981, IV, 105.

67 BOA, MF.MKT. 1081/21, Lef 10.

Meşrutiyet ilan edildikten sonra Mebus seçilen Mustafa Asım Efendi, yeni açılan Siyer-i Nebevî, Bağdat Gazetesi Başyazarı Mehmed Fehmi Efendi ise Arapça ve Türkçe Yazı (Kitâbet) derslerini vermek üzere görevlendirilmişlerdir. Şube'nin diğer hocaları da görevlerine devam etmiştir.

Maarif Nezâreti tarafından *Târîh-i Umûmî* ve *Siyer-i Nebevî* derslerini vermek üzere dönemin en saygın, büyük bir ilmî birikime sahip ve değişik sahalarda çok sayıda eser vermiş ismi Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)'nin seçilmesi[68] Şube'nin akademik kadrosunu güçlendirmiştir.[69] Kendisi söz konusu derste okutulmak üzere 1911 yılında bir de kitap yazmıştır.[70] Öte yandan Arapça ve Türkçe Kitâbet dersleri için de yine oldukça dikkat çekici bir isim, Musûl doğumlu Mehmed Fehmi Efendi (1873-1944) kadroya dahil edilmiştir. Adı geçen *Bağdatlı* nisbesiyle tanınmış olup bunda Bağdat Vilayeti matbaasının idaresinde ve meşhur *Zevra* gazetesinin yayınlanmasındaki çalışmalarının payı olmalıdır. Dârülfünûn Edebiyat Şubesi'nde Arap Edebiyatı Tarihi, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde ise Arapça ve Türkçe Kitâbet dersleri vermiştir. İstanbul'a geldikten sonra birtakım siyasi faaliyetlerde de bulunmuş, Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Irak'ta üniversite rektörlüğü ve maarif vekilliği görevlerinde bulunmuştur. İngilizlerin Irak ile imzalamak istedikleri anlaşmaya karşı çıkması nedeniyle bir süre sürgüne gönderilen Mehmed Fehmi Efendi, döndükten sonra sakin bir hayat yaşamıştır. Anadilinin Arapça olduğu, bununla birlikte Fransızca ve Türkçeyi çok iyi bildiği anlaşılan Mehmed Fehmi Efendi, Arap Edebiyatı konusunda mümtaz bir şahsiyet olarak tarif edilmiştir. Edebiyat Fakültesi'nde aynı isimle okuttuğu dersin notlarının bir araya getirilmesi sonucu *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* (İstanbul 1334/1919) adıyla sadece bir cildi neşredilmiştir, zeyiller ve diğer üç cildi neşredilmemiş eserin tamamının basılmamış olması Arap edebiyatı tarihi açısından bir kayıp olarak değerlendirilmektedir.[71]

Yukarıdaki tabloda yer alan hocalar arasında Tefsîr muallimi Manastırlı İsmail Hakkı üç sınıfta okuttuğu toplam 9 saat dersin karşılığı 2.700 kuruş ile yine en yüksek ücreti almaktaydı. Bu durum bahsi geçen derslerin ders programındaki toplam saatinden kaynaklanmaktadır. Zira Fıkıh dersi her bir sınıfta haftada 3 saat olarak okutulmaktaydı. Tüm derslerin saat ücretleri aynı olup, 300 kuruştu. Bu nedenle İslâm Dini Tarihi her sınıfta haftada birer saat okutulduğundan, bu dersi veren hocalar 300 kuruş ve katları ücret almaktaydılar.

68 Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden Ahmed Midhat Efendi'ye 4 Kasım 1908 tarihinde gönderilen teklif yazısı için bkz. BOA, MF.MKT, nr. 1080/25, Lef 2.

69 Dönemin en önemli yazarı, romancısı, edebiyatçısı ve gazetecisi olan Ahmed Midhat Efendi için bkz. M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, İstanbul 1989, II, 100-103.

70 Bahsi geçen kitabın transkripsiyonun yapıldığı ve o dönemde yazılmış benzer kitaplarla karşılıklı olarak incelendiği bir çalışma olarak bkz. Enes Köse, *Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2019.

71 Hulusi Kılıç, "Bağdatlı Mehmed Fehmî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 448-449.

Sonuç olarak II. Abdülhamid döneminde geniş bir ilmi birikime sahip, sahasında dikkat çekici eserler vermiş isimlere Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde görev verilmiştir. Bunlardan önemli bir bölümü II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde de ders vermeye devam etmiştir.[72] Bu isimlerden İslâmî ilimler sahasında ders verenlerin Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar içinde şekillenmiş medrese geleneğinin son temsilcileri oldukları ve geleneksel usûl dairesinde eğitim aldıkları görülüyor. İçlerinden bir bölümü aynı zamanda Tanzimat ile başlayan yenileşme döneminin ürünü olan okullarda da eğitim görmüşlerdir. Yine kadroda yer alan hocalardan hemen tamamı dikkat çekici eserler kaleme alarak, isim yapmıştır. Yukarıda verilen bilgilerden hareketle, onların Osmanlı medrese geleneği ile 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluğu giderek artan Avrupa merkezli bilimsel anlayışı Dârülfünûn'da açılan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde, yani İlahiyat Fakültesi bünyesinde dengeli bir şekilde birleştirerek bir sentez yaptıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sentezin muhteviyatında 1908 Meşrutiyeti sonrasında birtakım değişiklikler yaşanacak olup bu konu ilerleyen bölümlerde ortaya konulmuştur .

3) Hocalara Ödenen Maaşlar

Şube Eylül 1901'de açıldığı için ilk sene 6 aylık maaş ödemesi söz konusu olmuştur. Devam eden seneler hem tam yıl yani 12 ay üzerinden maaş ödenmiş hem de üst sınıflar açıldığından hoca sayısı artarak, maaş yükü de katlanmıştır.

Tablo 1.4: Hocalara Ödenen Toplam Maaş (Kuruş)[73]

Eylül 1900 - Şubat 1901	1901	1902	1903	1904
23.400	70.200	117.000	163.800	187.200

Nitekim Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi ilk mezunlarını verdiği 1903-04 ders yılından başlayarak artık tam manasıyla dört yılda da talebesi olan bir fakülte şeklinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Bunun diğer bir anlamı artık Şube'nin akademik kadrosu tekemmül etmiş olmasıdır. Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere kuruluşundan, 1904 yılına kadar hocalara ödenen ücretlerde doğal olarak kademeli bir artış yaşanmıştır. Bir önceki başlıkta görüldüğü üzere, Şube'de ders veren öğretim üyelerinin bir bölümü birden fazla senede (sınıfta) ders okutmaktaydı. Bu nedenle, üst sınıflar açıldıkça, kendilerine ödenen maaş miktarında artış olmuştur. Dolayısıyla 1904 yılından (R. 1320) itibaren her sene hocalar için ödenen maaşın toplamı 187.200 kuruş olarak gerçekleşecektir. Ders programında, dolayısıyla hoca kadrosunda 1908 Meşrutiyeti sonrasına kadar kapsamlı bir değişim olmadığı için hocalar için ödenen toplam maaş miktarında çok önemli bir değişiklik yaşanmamıştır.

72 İhsanoğlu, *Darülfünun,* II, 623-627.

73 BOA, Y.A.RES, nr. 109/45, Lef 4.

C) Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin İlk Öğrencileri

Şube öğrenci bakımından iki kaynaktan beslenmekteydi: Nizamiye mekteplerinden mezun olanlar ve *talebe-i ulûm* yani medrese talebeleri. Açılış senesi olan 1900-01 (R. 1316-17) ders yılında medrese talebesinden kırk kişilik bir gruba müsabaka imtihanı yapılmıştır. Buna dair tutulan defterde kırkıncı sırada yer alan Abdurrahman Efendi'nin kayıt numarası 280 olduğundan hareketle en az 280 kişinin Şube'ye kaydolmak için başvurduğu düşünülebilir.[74] Bu ihtimalde, Dârülfünûn Nizâmnâmesi uyarınca idare, başvuranların evrakını inceleyerek, şartlara uymayanları elemiş olmalıdır. Aşağıda bahsedildiği üzere bunun için bir *kabul* sınavı yapılmış olabilir.[75]

Her iki durumda da talipli sayısı, alınması planlanan 30 öğrencinin üzerinde olduğu için, başvuran kırk kişi, Tatbîkât-ı Arabiyye, Kitâbet ve İnşâ ile Ulûm-ı Dîniyye konularından bir *müsabaka imtihanı*na alınmışlardır. Dikkat çekici olan, her bir konu için farklı iki hoca tarafından sınav yapılmış olduğudur. *Tatbîkât-ı Arabiyye* hususunda Rahmi ve Sırrı efendiler, *Kitâbet ve İnşâ* hususunda Halil Edib ve Şerîf beyler, *Ulûm-ı Dîniyye* hususunda ise Manastırlı İsmail Hakkı ve Esad efendilerin ayrı sınavlar yaptığı görülüyor. Sınava giren kırk medrese öğrencisi 6 sınavın (veya sınav sorusunun) her birinden aldıkları puanların toplamına göre sıralanmıştır. Bu arada Arapça Tatbîkât sınav/sorularının 20 puan, diğerlerinin 15'er puan değerinde olduğu ve 100 toplam puan üzerinden bir sıralama yapıldığı anlaşılıyor. Sınav sonucunda Hafız Mesud 95 ile en yüksek puanı almıştır. Mehmed Şükrü b. Hasan, Hafız Mehmed ve Abdullah efendiler 86, Mehmed Seyyid Efendi 84 puan alarak ilk beşe girmişlerdir. Yirmi birinci sıradaki Hafız İsmail Hakkı Efendi ise 69 puan almıştır. Sonuç olarak sınava giren kırk kişiden ilk yirmi biri Şube'ye kabul edilmişlerdir. Kalanların sekizi Hukuk Mektebi, Ahmed Esad Sezai Efendi ise Mülkiye Mektebi mezunu olduklarından şahadetname sahibiydiler. Bunlar, herhangi bir sınava alınmaksızın kaydedilmişlerdir.[76]

74 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'*iyye *Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 1.

75 Başka bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, yeni açılan üç şubeye yapılan başvuruların idare tarafından tek bir sıra takip edilerek alınmış ve başvuranlardan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye şubesine gitmek isteyenler bu listeden istihraç edilerek, bunlara müsabaka imtihanı yapılmış olması da mümkün görünüyor.

76 Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *İkdam* gazetesini esas alarak verdiği listede Hukuk Mektebi mezunu olup, sınavsız kabul edilen 10 öğrenci bulunuyor (İhsanoğlu, *Darülfünun,* II, 615). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi'nde yer alan *Talebe Künye Defterleri* ile karşılaştırıldığında, İhsanoğlu'nun naklettiği listede yer alan Mahmud Mahir Efendi'nin öğrenci değil, Hukuk Mektebi mezunu olup bahsi geçen listede yer alan Ahmed Fuad Efendi'nin velisi Kürsü şeyhlerinden Mahmud Mahir Efendi olduğu görülüyor (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 1). Bu nedenle İhsanoğlu tarafından İkdam gazetesi esas alınarak verilen bu bilginin gazetedeki haberde yer alan bir zühulden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu arada, Fazıl-zâde Mahmud Mahir Efendi 1907 yılında Nusretiyye Camii (Tophane) Kürsü Şeyhi olarak görev yapmaktaydı (İrfan Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği", s. 125).

İlk sene kaydolanlar arasında Hukuk ve Mülkiye mektepleri mezunlarının oranının 1/3 olduğu vurgulanmalıdır. Ancak bu durum sonraki senelerde sürdürülememiştir.[77] Bununla birlikte, bu şahadetnameli öğrencilerden sadece Mehmed Fahreddin Efendi mezun olabilmiştir.[78] Dârülfünûn defterlerindeki kayıtlardan bunun öncelikli sebebinin maddi olduğu çıkarılabilirse de verilen eğitimin, İslâmî ilimlerde gerekli altyapıya sahip olmayan öğrenciler bakımından bir zorluk teşkil etmiş olabileceğini de akla getirmektedir. Bu şekilde Şube'de nizamnâmeye uygun olarak seçilen 30 öğrenciyle eğitim faaliyetlerine 1900 yılında başlanmıştır. Şube'nin eğitim süresi olan 4 senenin sonunda yani 1903-04 ders yılı tamamlandığında ilk mezuniyet gerçekleşmiş, 30 öğrenci mezuniyet ruûsu almıştır. Aşağıda bahsedileceği üzere Şube'nin gerek bu ilk gerekse devam eden senelerdeki öğrenci ve mezunları arasında, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin dini ilimler, eğitim, kültür, bilim ve siyasi hayatındaki faaliyetleri ve bıraktıkları izler itibariyle oldukça önemli isimler bulunmaktadır. Birçoğu muhatap olarak *Huzur Derslerine* katılmış, içlerinden bazıları aynı fakültede hoca olarak görev yapmış, Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığına getirilenler bulunmuştur. Bu itibarla Şube son dönem Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın tarihinde belirleyici rol üstlenmiştir.

1) 1900-1907 Yılları Arasında Öğrenci Sayıları ve Yaşları

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesine, kuruluşundan II. Abdülhamid dönemi sonuna kadar olan ilk dönemde yıllık 30 öğrenci alınmıştır. Dârülfünûn'un diğer şubelerinde öğrenci sayılarının artırılması gibi konular zaman zaman gündeme gelmişse de Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde söz konusu süre zarfında herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Örneğin II. Abdülhamid'in, mevcut mekteplerin eğitim kalitesi bakımından Avrupa mekteplerine müracaatı gerektirmeyecek seviyeye eriştirilmesine ve Avrupa'dan gelecek talebelerin mekteplere kabul edilebilmesine yönelik Haziran 1901'deki isteği üzerine Maarif Nezâreti'nde bir *Program Komisyonu* kurularak, çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda, Dârülfünûn'da Ulûm-ı Riyâziye (Matematik) gibi alanlarda verilen eğitimin niteliğinin bir derece daha artırılması üzerinde durulmuştur. Bu şekilde Avrupa'dan öğrenci gelme ihtimali karşısında

77 II. Abdülhamid dönemi için bir diğer örnek 1902-03 ders yılında giriş yapan Selim Sırrı Efendi'dir. Her ne kadar künye defterlerinde kendisi medrese talebesi olarak gösterilmiş olsa da bahsi geçen ders yılında Dârülfünûn'un yeni kurulan üç fakültesine kabul ve kayıt hakkı elde eden öğrencilerin listelerinin yer aldığı arşiv belgesinde Selim Sırrı, Hukuk Mektebi mezunu ve anılan tarihte kaydolan 30 öğrenciden, bu mezuniyeti nedeniyle sınav yapılmadan Fakülte'ye giriş yapan tek kişi olarak gösterilmiştir (BOA, MF.MKT, nr. 659/29, Lef 1). Künye Defteri'nde ise müteveffa Şerefeddin Efendi'nin oğlu 1290 Kırım doğumlu ve medrese talebesi olarak gösterilmiştir. Kabul ve duhul imtihânlarında başarılı olarak derslere başladığı ancak ikinci taksiti ödeyemediği için 27 Aralık 1902'de kaydı silinmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 160).

78 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 107.

Edebiyat ve Fünûn şubelerinin 25'er kişi olan senelik öğrenci kontenjanının bir misli artırılmasına karar verilmiştir. Program Komisyonu'nun, daha ziyade *talebe-i ulûm* tarafından rağbet gören Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'nin 30 olan kontenjanının olduğu gibi bırakılması teklifi sadaret tarafından uygun bulunmuştur.[79]

Dârülfünûn'da ilk günden itibaren derslere devam etmek zorunluluğu vardı. Nitekim Nizâmnâme bu konudaki kuralı oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Lakin ilk sene *duhuliye* ücreti olan 50 kuruşu vererek, Dârülfünûnun üç şubesinden birine kayıt yaptıran öğrencilerden bir kısmı derslere devam etmemekteydi. Maarif Nezâreti eğitimine 1/3 oranında devam etmeyenlerin ilk sene genel sınavlarına alınmayarak sınıfta bırakılmalarını, sonraki sene de devamsızlık söz konusu olursa, hastalık gibi geçerli bir mazereti olanların sınava girmelerine izin verilmesini, diğerlerine izin verilmeyip kayıtlarının silinmesini istemiştir.[80]

Bunlardan bazılarının sonraki seneler çeşitli mazeretler ileri sürerek üniversiteye devam etmek isteyebileceklerini düşünen Dârülfünûn İdaresi, kaydı silinenlerin yerlerine aynı sene yeni öğrenci kabul etmemekteydi. Bu ise ilk sene yani birinci ve sonraki sınıflardaki öğrenci sayılarının bir süre sonra yarı yarıya düşmesine yol açmaktaydı. Öğrenci sayısındaki kaybın Dârülfünûn'dan beklenen faydaların ortaya çıkmasına engel olacağı düşünülüyordu. Kayıt olup Dârülfünûn'a devam etmeyenlerin amacının askerlikten muafiyeti kazanmak olduğuna dair duyumlar da söz konusuydu. Bundan dolayı Dârülfünûn idaresi tutum değiştirerek, devamsız öğrencilerin kaydının silinmesi, yerlerine ise adaylar arasından öğrenci kabul olunması çözümünü geliştirdi. Kaydı silinmiş olanlardan daha sonra kayıt yenilemek isteyenler ise bir sonraki sene kabul edileceklerdi.[81] Bu şekilde fakültelerdeki öğrenci sayısı öngörülenin çok üstüne çıkmayacak, yani kalabalık sınıflar oluşmayacaktı.

II. Abdülhamid döneminde, Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar olan sürede, yukarıda detayları verilen Nizâmnâme gereği her sene 30 öğrencinin alındığı düşünülürse 1900-01 öğretim yılından 1907-08 öğretim yılına kadar sekiz ders döneminde 240 öğrencinin Şube'ye kayıt yaptırdığı hesaplanacaktır. Gerçekten de elimizdeki arşiv verileri son üç sene hariç bu hesabı doğrulamaktadır. Sadece 1905-06 ders yılında 23 öğrenci, 1906-07 yılında 26 öğrenci ve 1907-08 yılında 17 öğrenciye ait künye bilgilerine sahibiz. Özellikle, 1907-08 ders yılında girmiş ancak devam etmeyip kayıtları silinmiş 2 öğrencinin sonraki yıllarda kayıt

79 BOA, MF.MKT, nr. 717/13 (21 Şaban 1320/23 Kasım 1902); BOA, BEO, nr. 1953/146453; Y.MTV, nr. 237/9.

80 Maarif Nezâreti'nden Mülkiye Mektebi'ne gönderilen 11 Ekim 1900 (28 Eylül 1316) tarihli tezkire için bkz. BOA, MF.MKT, nr. 530/6. Ayrıca BOA, MF.MKT, nr. 787/58.

81 Mekteb-i Mülkiye ve Dârülfünûn Müdürü Recaî Bey'in müracaatı üzerine Maarif Nezâreti'nin 10 Haziran 1320/23 Haziran 1904 tarihli uygun kararı için bkz. BOA, MF.MKT, nr. 787/58, Lef 3.

yenilemelerinden[82] hareketle bahsi geçen Nizâmnâme uyarınca Şube'ye her sene düzenli olarak otuz öğrencinin kabul olunduğu kesinleşiyor. II. Abdülhamid döneminin sonlarına denk gelen yıllara ait bilgi yetersizliği öğrencilerin kabul sonrası *müsabaka* (*duhul*) sınavlarına hiç girmedikleri veya girmiş olsalar bile kayıt yaptırmaktan vaz geçmeleri durumunda hiçbir şekilde künye defterlerinde yer alamayacakları gerçeğinden kaynaklanmış olmalıdır. Netice itibariyle Şube'ye ait künye defterlerinden hareketle kabul edilen öğrenci sayısının 216 kişiden ibaret olduğunu tespit ediyoruz. Bu halde 24 öğrencinin yukarıda açıklandığı üzere sınavı kazanmış olmasına rağmen hiçbir şekilde bu dönemde kayıt yaptırmadığı düşünülebilir. Toplam sayı içinde %10 civarında olan söz konusu eksiklik Şube'nin II. Abdülhamid dönemindeki durumuna dair yapılacak genel değerlendirmeleri zayıflatmayacak orandadır.

Kayıt defterleri incelendiğinde öğrenci kabulü esnasında iki türlü sınavın yapılabildiği görülür. Bunlardan ilki *kabul imtihanı* olarak adlandırılmakta, kabul sınavını geçenlerin sayısı alınacak öğrenci sayısından fazla olması durumunda *müsabaka (duhul) sınavı* adıyla ikinci bir sınav daha düzenlenmekteydi. Örneğin 1905-06 (R. 1321-22) ders yılında başvuruda bulunan, Maraş'ta mukim, müderris Ziyai-zâde Hacı Mehmed Emin Yümnî Efendi'nin oğlu, medrese talebelerinden Maraş doğumlu Abdülhalim Said Efendi kabul imtihanını vermiş ancak müsabaka (duhul) sınavında 35. olduğundan kaydı yapılmamıştır. Bununla birlikte, kayıtlı öğrencilerden Ali Himmet Efendi kendi arzusuyla okulu terk etmiş, bu arada kendisinden öncekiler yani 31-34. sıradakiler gelip kayıt yaptırmamış dolayısıyla Abdülhalim Said Efendi kayıt yaptırabilmiştir.[83] Öte yandan Karahisar-ı şarki doğumlu Mehmed Emin Efendi 1903-04 (R. 1319-20) ders yılında kabul imtihanında başarılı olmuş, bahsi geçen sene "kabûl imtihânını verenlerin mikdârı mikdâr-ı mukanneni tam olarak doldurduğundan" fazladan bir müsabaka (duhul) yani giriş sınavı düzenlenmeyerek, *bilâ-müsabaka* kaydolunmuştur. Kayıt yaptıranlardan bazılarının hiçbir şekilde Şube'ye devam etmedikleri, bunlardan çok azının devam etmeyeceğini yazılı olarak ilettiği anlaşılıyor.[84] Bunun nedenle büyük oranda 1 Eylülde gerçekleştirilen öğrenci kayıt işlemlerinin, devam etmeyeceğini yazılı veya başka

82 Bunlardan 1214 numaralı Hasan Fahri Efendi (1296 İlinhan doğumlu) 1907-08 (R. 1323-24) ders yılında sınav yapılarak kayıt hakkı elde etmiş olsa da derslere gelmemiştir. Kasım 1909'da verdiği arzuhal üzerine kaydı yenilenmiştir. Hafız Hamid Efendi (1299 Hemşin doğumlu) de aynı ders yılında kayıt yaptırmış; fakat devam etmemiştir. Eylül 1912'de başvuruda bulunması üzerine onun da kaydı yenilenmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr.112, s. 223).

83 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 227.

84 Örneğin Fatih'te Bahr-i Siyah Baş Tetimme Medresesi'nden 1285 Mapavri (Çayeli) doğumlu Mehmed Efendi kabul ve duhul imtihanlarında başarılı olarak 1905-06 (R. 1320-21) ders yılı başında Şube'ye alınmış ancak hiçbir şekilde *isbât-ı vücûd* etmemiş, 12 Şubat 1905 (30 Kanunısani 1320) tarihli bir varaka ile devam etmeyeceğini bildirmesi üzerine kaydı silinmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 248)

şekilde bildirenlerin yerine alınan öğrencilerde Nisan ayına kadar sarktığı istisnalar olmuştur. Nitekim 1903-04 ders yılında iki öğrenci[85] 17 Ocak ve sonraki ders yılında bir öğrenci 3 Nisan gibi geç bir tarihte kaydedilmiştir. Nedeni ise yukarıda bahsi geçen yedekten öğrenci alınması uygulamasıdır.

Bu noktada Şube'ye Osmanlı coğrafyası dışından öğrenci kabulü konusunu da açıklamak gerekir. Kafkasya müslümanları Dârülfünûn'un bilhassa Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne özel bir ilgi göstermiştir. Bölgedeki şehirlerin İslâm ahalisi kabiliyetli gençleri finanse ederek, dini ilimler tahsil etmek üzere İstanbul'a yeni açılmış Dârülfünûn'a göndermişti. Beklentileri bu kişilerin eğitimlerini tamamladıktan sonra yaşadıkları yerlere dönerek Müslüman çocukların eğitimleriyle ilgilenmeleriydi. Kafkasya'dan gelmiş olanlar Dârülfünûn'a girmek istediklerinde bir sorunla karşılaştılar. Zira yukarıda detayları verilmiş olan Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nde *ecnebi* tebaasından olanların kabulüne dair açık bir ifade bulunmuyordu. Bunlardan Abdüssamed ve Halim Sabitî birer arzuhal vererek, Dârülfünûn'a kayıtta yaşadıkları sorunu gündeme getirmişlerdir. İlgili Nizâmnâme uyarınca, Şube'ye kaydolabilmek için *müsabaka* imtihanına girerek ilk 30 kişi arasında yer alabilmek gerekliydi. Farklı coğrafyadan gelenler için Nizâmnâme'de bir ayrıcalık tanınmış değildi. Dolayısıyla ilk otuza giremeyenlerin kaydı için Padişah iradesine ihtiyaç duyulmaktaydı[86].

Maarif Nezâreti konuyu çeşitli defalar Sadâret'e sundu. II. Abdülhamid tarafından gerekli müsaade verilerek Rusya müslümanlarının Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne girmeleri kolaylaştırılmış oldu.[87] Nitekim künye defterleri incelendiğinde 14 Eylül 1905 tarihinde Rusya Müslümanlarından 3 kişinin kaydedildiği görülmektedir. Bunlar Simbir Vilayeti Lapta köyünden Mehmed Halim Sabitî [Şibay] Efendi ile Kafkasya'da Noha (Tiflis'te Şeki olarak da bilinen şehir) şehrinden Seyyid Salih ve Mustafa efendilerdir. Mustafa Efendi *duhul* imtihanından başarılı olamamışsa da Maarif Nezâreti'nin emri üzerine kaydedilmiştir.[88] Aşağıda bahsedileceği üzere, Rusya müslümanlarından olup, ilk defa Şube'ye girme hakkı

85 R. 1292 (1882) Tokat doğumlu Osman Nuri Efendi, kabul sınavını vermişse de müsabaka sınavında 32. olduğundan dışarıda kalmıştır. Kayıt hakkı elde etmiş Câzim Efendi'nin kendi arzusuyla Şube'yi bırakması, bu arada 31'inci öğrencinin de hiç *isbât-ı vücûd etmemiş* olması üzerine Osman Nuri'nin kaydı yapılmıştır. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 221). Benzer şekilde, R. 1287 (1871) Kayseri doğumlu Ali Efendi de kabul sınavında başarılı olmuş ancak müsabaka sınavında 31. olduğundan hemen kaydedilmemiş, daha önce kayıt hakkı elde etmiş öğrencilerden Mehmed Efendinin Şube'yi bıraktığını bildirmesi üzerine onun yerine kayıt ve kabul olunmuştur (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 248).

86 BOA, İ.MF, nr. 11/16, Lef 1.

87 BOA, Y.A.RES, nr. 127/1; İ.MF, nr. 11/16, Lef 2 (23 Mayıs 1321 / 5 Haziran 1905); MF.ALY, nr. 13/30, Lef 19.

88 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 101-103. Bunlardan Seyyid Salih Efendi 1908-09 (1324-25) ders yılı sonunda "doktora şehadetnamesi" ile mezun olmuştur.

elde eden bu kişiler arasında II. Meşrutiyet döneminin İslâmcı harekâtı içinde Halim Sabitî [Şibay] öne çıkacaktır.

İmparatorluk sınırları dışındaki müslümanların Dârülfünûn'a ilgisi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere, bu tür müracaatlarda Osmanlı halifesinin Müslüman dünyanın lideri olduğu vurgusunda bulunulması önemlidir. Kazanlı Mehmed Vâiz Nevrûzî, Sıbgatullah, Abdullah ve Şakir 1906 yılının hemen başlarında Sadaret'e etkili bir dille kaleme alınmış arzuhallerini vererek; Rusya müslümanlarından ve diyanetleri gereği Osmanlı halifesine bağlı olduklarını belirtmişler; söz konusu bağlılıklarının *maddi* ve *manevi* bakımdan güçlenmesi için dinî ilimler tahsil ederek memleketlerine döndüklerinde orada bulunan din kardeşlerini *İslâm adabı ve Osmanlı terbiyesi ve hissiyatından* faydalandırmak istediklerini bildirmişlerdir.[89] Belgeden bu üç ismin derslere dinleyici sıfatıyla (*talebe-i sâmi'în*) katılmak istediği anlaşılıyor. Yukarıda bahsedildiği üzere Osmanlı coğrafyası dışından daha önce Şube'ye okumak için gelenler *duhul imtihanında* başarılı olduktan sonra Padişah iradesiyle kaydedilmişti. Ancak bu tarihte henüz dinleyici olarak öğrenci kabulü söz konusu değildi. *Sâmi'în* yani dinleyiciler adıyla ayrı bir grubun kabulüne 1908 Meşrutiyeti sonrası başlanacaktır.

Nizâmnâme'nin imparatorluk coğrafyası dışından okumak için gelenler bakımından yetersizliği nedeniyle, konu sonraki yıllarda çeşitli defalar üst makamların gündemini meşgul etmeyi sürdürmüştür. Nitekim Ocak 1908'de Maarif Nezâreti'nden Babıâli'ye gönderilen tezkirede Kazan, Kırım, Dağıstan, Batum ve Bosna'nın Müslüman ahalisinden bir hayli öğrencinin Dârülfünûn ve Dârülmuallimîn'de okumak için başvurmakta oldukları ancak Dârülfünûn Nizâmnâmesi'ndeki Osmanlı tebaasından olmak şartı gereği Rusya müslümanlarından bazılarının Padişah iradesiyle kaydedildiği belirtilmişti.

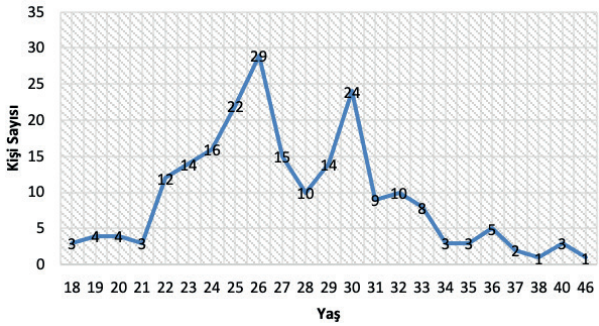
Nezaret bu duruma kesin bir çözüm bulmak adına bir öneri getiriyordu. Buna göre Kırım, Kazan, Kafkasya gibi ecnebi diyarlar müslümanlarından yalnızca eğitim için gelmiş ve memleketlerine döndüklerinde orada eğitim faaliyetlerinde bulunacakların; iyi hallerini *muteber* evrakla ispat edip yaşça ve ilmi bakımdan girdikleri okullarda verilen eğitimi takip edecek durumda ve birikimde olanlarından, sınıf ve mezuniyet sınavlarından hariç tutulmak ve eğitimini tamamlayanlara sadece birer tasdiknâme verilmek şartıyla her sene 8 kişinin Dârülmuallimîn'e ve 12 kişinin de menşe ve tahsil derecelerine göre Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye, Edebiyat ve Fünûn şubelerine *mütesemmi* yani dinleyici sıfatıyla kabul olunmalarını teklif etmiştir. Dârülfünûn'a devam edecek olanlardan ücret alınmayacak, Dârülmuallimîn'e kabul edileceklere de maaş verilmeyecekti.[90]

89 BOA, MF.ALY, nr. 13/32, Lef 1; Y.A.RES, nr. 135/13, lef 1.

90 BOA, MF.MKT, nr. 1037/23.

Konuyu yukarıdaki talep çerçevesinde *Sömürgecilik-Pan-İslâmizm Işığında Türkistan* adlı çalışmasında ele alan Yalçınkaya, Osmanlı Devleti'nin İslâm birliği siyasetine dikkate çekmiştir. Nitekim bahsi geçen talep uygun bulunarak, gereğinin yapılması için Maarif Nezâreti görevlendirilmiştir. Yalçınkaya, bu tarihte Rus işgali nedeniyle müslümanların dinlerini öğrenme konusunda ciddi baskılara maruz kaldıklarından tahsil için Buhara, Semerkant yerine İstanbul ve Mısır'a gitmekte olduklarını kaydetmektedir. Dolayısıyla tahsil için İstanbul'a gidenlere özel bir muamele ve kolaylıkla gösterilmekteydi.[91]

Daha önce bahsedildiği gibi II. Abdülhamid döneminde, 1900'den 1908'de Meşrutiyet'in ilanına kadar Şube'ye kayıt yaptırmış, 1'i istisna, 215 öğrenciye ait detay bilgiye sahibiz. Söz konusu öğrencilerin yaş ortalaması aşağıdaki grafikte verilmiştir.

Grafik 1.1: Öğrencilerin İlk Kayıt Tarihlerindeki Yaş Dağılımı (1900-1907)

Bu dönemde Dârülfünûn'a kayıt için en az 18 yaşında olmak gerekiyordu. Grafiğe göre 18-21 yaş aralığında çok az kişinin Şube'ye teveccüh ettiği görülüyor. Buna karşılık 22-33 yaş aralığında bir yoğunlaşma söz konusudur. Ele alınan sekiz yıllık dönemde yaşları 22 ila 33 arasında değişen 183 kişi kayıt yaptırmıştır. Bu da toplam öğrenci sayısı içinde %85'lik bir orana karşılık gelir. Giriş tarihi itibariyle 34 ve daha büyük yaşta olanların oranı da %10'dan biraz azdır. Bunların arasında 46 yaşında bir öğrenci dışarıda tutulursa kayıt yaptıranlar arasında 40 yaş üstü kimse yoktur. Bahsi geçen istisna, 1903 ders yılı başında kayıt yaptırmış Mustafa Şemsi Efendi'dir. H. 1272 (1856-57) yılında Bosna'da doğumlu olan Mustafa Şemsi Efendi, Ağustos 1908 yılında 51 yaşında mezun olmuştur.[92] Bu ilk dönemde Dârülfünûn'da öğrenci olmak isteyenlere uygulanan bir üst yaş sınırı bulunmuyordu; ama aşağıdaki bölümlerde bahsedildiği üzere 1910 yılından başlayarak kabul yaşı tedricen 16'ya kadar düşürülmüş ve 1912 yılında yayınlanan yeni Nizâmnâme'de bu şekilde yer almıştır.

91 Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, İstanbul 2006, s. 186-188.

92 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Fârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 217.

Şüphesiz Osmanlı Devleti'nin ilk üniversitesi olan Dârülfünûn'da İslâmî ilimler sahasında üst seviyede eğitim vermek üzere açılan ilk fakülte olan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne kayıt yaptıran öğrencilerin toplumun hangi kesiminden geldikleri, daha önceki eğitimleri gibi detaylar önem kazanmaktadır. Hemen aşağıda bu konu ele alınmıştır.

2) Öğrencilerin Kökenleri: Baba Meslekleri ve Coğrafî Dağılım

a) Aile Kökenleri

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi öğrencilerinin mensup oldukları aileler ve coğrafi dağılım göz önünde bulundurulduğunda geniş bir toplumsal temsilin varlığıyla karşılaşılır. Bu durum sonraki yıllarda da devam etmiş, bilhassa 1908'de Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Şube öğrencilerinin sosyo-ekonomik bakımdan mensup bulundukları gruplar daha da genişleyip çeşitlenmiştir. Böyle bakıldığında II. Abdülhamid döneminde Şube'ye ilmiye ve mülkiye bürokrasisine mensup ailelerin çocuklarının girmesinin arzu edildiği söylenebilir. Bununla birlikte kayıtlarda her iki dönemde de oldukça fazla sayıda öğrencinin babasının mesleği belirtilmemiştir. Bu kişilerin büyük bir bölümünün *tüccar* veya *çiftçi* olduğu düşünülmektedir. Bu husus dikkate alındığında özellikle 1908 Meşruiyeti sonrası, Şube'ye alınan öğrenci sayısının artırılmasının da etkisiyle, II. Abdülhamid döneminde kısmen mülkî-ilmî bürokrasiye mensup ailelerden gelenlerin genel öğrenci yapısı içindeki dengeli giden konumları sonraki dönemde diğer gruplar karşısında biraz gerilemiştir.

Tablo 1.5: Öğrenci Babalarının Meslekleri (1900-1907)

Meslek grubu	1900-1	1901-2	1902-3	1903-4	1904-5	1905-6	1906-7	1907-8
Tarım ve Hayvancılık		1	3					1
Eğitim-Öğretim (Muallim)	1				3	1	1	
Ticaret	2		2	2	1		1	2
Esnaflık	1		4	1	3			
Dinî Hizmet (İmam, vaiz, hatip, dergâh şeyhi)	1	1	1	2	1	1	2	
Devlet Memurluğu, Bürokrasi	4	2	1	1	1			1
Hukuk (Mahkeme azası, naip, müstantik)	2	1		2				
Müderris, Dersiâm, Müftü	3	1	8	3	1	2	2	2
Akâr Sahibi		1				1		
Belirsiz	16	23	12	19	19	18	19	11

İncelenmiş olan arşiv kayıtlarında öğrencilerin babalarına ait bilgiler çoğunlukla iki yerde geçmektedir. Bunlardan biri künye defterleri, diğeri ise imtihan defterlerinin

mezuniyet bölümüdür. Bazen künye defterinde öğrencinin babasının mesleği belirtilmemiş ancak mezuniyet aşamasında, babasının ismi yanında mesleği açıklanmıştır. Örneğin 1900-01 ders yılı girişli 120 numaralı Mustafa Şevket ki, aşağıda bahsedileceği üzere Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden yetişip aynı yerde müderrislik yapan ilk isimlerdendir, künye defterinde yalnızca "Fetvâhâne-i celîle müsevvidâtından Hâfız Emîn Efendi"nin oğlu olarak kayıtlıdır[93]. *İmtihân-ı Umûmî Defteri*nde daha detaylı bilgilere erişmek mümkündür: "Fatih dersiâmlarından ve Fetvâhâne-i celîle müsevvidlerinden Manisalı mekremetlü Hacı Mehmed Emîn Efendi'nin mahdûmu Âsitaneli Hâfız Mustafa Şevket Efendi". Aksi durumlar da söz konusudur. 114 numaralı Abdullah Efendi'ye ait künye defterindeki kayıtta babasının "müderrisinden müteveffâ Çankırılı Ali Efendi" olduğu ifade edilmiş fakat *İmtihân-ı Umûmî Defteri*nde sadece "Çankırılı Ali Efendi'nin mahdûmu Konyalı Abdullah Âtıf Efendi" şeklinde bir kısa bir künye bilgisi verilmiştir.[94]

Burada başka önemli bir detaya daha dikkat çekmek gerekir. Öğrencilerin künyelerinde zikredilen memleket ismi babalarının veya ailelerinin kökenini, geldikleri yeri değil kendi doğduğu yeri işaret etmektedir.[95] Künye defterlerinde bu durumu ortaya koyan sayısız örnek vardır. Az önce bahsi geçen iki öğrencinin bilgileri, konunun anlaşılması bakımından yeterli olacaktır. Mustafa Şevket Efendi *Âsitaneli* olarak zikredilmekle birlikte, babasından Manisalı Mehmed Emin Efendi şeklinde bahsedilmiştir. Gerçekten de künye defterinde Mustafa Şevket'in, R. 1295'te İstanbul'da doğduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan Çankırılı Ali Efendi'nin oğlu Abdullah Atıf Efendi *Konyalı* olarak belirtilmiştir. Kayıtlardan kendisinin H. 1285'te Konya'da doğduğu görülmektedir.

Bu açıklamalardan sonra, II. Abdülhamid döneminde öğrencilerin babalarının meslek dağılımlarının gösterildiği yukarıdaki tabloda temelde dokuz grubun ortaya çıktığı görülmektedir. Hakkında bilgi edinilebilen öğrencilerden 10'unun babası *tüccar*, 9 öğrencinin babası ise *esnaf*tı. Bu iki gruba tarım-hayvancılıkla meşgul olanlar ile akâr sahipleri de eklendiğinde bu sayı 26 olmaktadır. Sayılan gruplar genel bir sınıflamayla devlet/bürokrasi dışındaki alanlar olarak ifade edilebilir. Bu ise baba meslekleri bilinen öğrencilerden yaklaşık %13,5'üne karşılık gelmektedir. Bunun dışında ikinci grup babaları *eğitim-öğretim, din görevlileri, bürokrasi* ve *devlet memurluğu, hukuk adamı* ve *müderris, dersiâm, müftü* gibi üst

93 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 119.

94 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atik Künye Defteri*, nr. 109, s. 113; *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmi Defteri*, nr. 101, s. 16.

95 Son dönem Osmanlı ulemasının künyelerindeki memleket isimlerinin nasıl anlaşılması gerektiğine, meşhur bilgin ve kütüphaneci İsmail Saib Sencer örneğinde ayrıca detaylı olarak görülebilir (Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 987-1047).

düzey ilmiye sınıfına mensup olanlardan meydana gelmektedir. Bunların içinde 22 öğrencinin babası *müderris*, *dersiâm* ve *müftü*ydü. Bunlar %10,23 ile ikinci grubun içinde en yüksek orana sahiptiler. 10 öğrencini babası ise memur olarak çeşitli devlet kurumlarında görevliydi. Bunların oranı %4,65, babası din görevlisi olanların oranı ise %4,18'di. Bunları 5 kişi ile babaları hukuk alanında çalışanlar (*mahkeme azası, naib, müstantık*) takip ediyordu (% 2,32).

Yukarıdaki tablo birçok karşılaştırmalar neticesinde ortaya çıkmıştır. Buna rağmen çok sayıda öğrencinin babasının mesleklerine dair bilgi edinilememiştir (% 63,72). Bu eksiği künye defterlerinde baba ve/veya aile büyüklerinin isimlerinin başında geçen *hacı*, *hâfız*, *zâde* gibi unvan ve sıfatlardan hareketle doldurarak, bu dönemdeki öğrencilerin toplumsal karşılıklarının daha iyi anlaşılmasına çalışılmıştır.

Tablo 1.6: Öğrenci Aile Büyüklerinin Sahip Olduğu Unvanlar

Unvan	Kişi sayısı
Ağa	17
Hacı/el-Hac	24
Hafız	13
Hoca	2
Esseyyid/Seyyid	2
Kapudan	1
Molla	1
Şeyh	1
-zâde	38
Toplam	**99**

Babalarının veya büyük babalarının isimlerinin başında unvan olarak *ağa* ibaresi yer alan 17 öğrenci vardır. Bunlar çoğunlukla çiftçi, esnaf veya eşraftan mal-mül sahibi oldukları tespit edilmiştir. İçlerinden 1907-08 (R. 1323-24) ders yılı girişli Hafız İsmail Hakkı Efendi'nin babası Istabl-ı Âmire hademesinden Halil Ağa'nın Osmanlı sarayında hizmetli olduğu görülüyor.

24 öğrencinin babasının/dedesinin isminin başında *hacı* sıfatı bulunmaktadır. Bu da öğrencilerin bir bölümünün aile büyüklerinin İslâm inancının gereği olan hac ibadetini yerine getirmiş kimselerden olduğunu gösterir. Bu gruba *molla*, *şeyh* ve *seyyid* unvanlarının eklenmesiyle sayı 28'e yükselecektir. Bu ise tespit edilebildiği kadarıyla Şube'deki öğrencilerden bir grubun toplumsal kimliğinde inanç/ibadet referansı olan ailelere mensup olduğunu gösterir. Bilhassa *hacı*/*el-hâc* unvanı bu dönemde hac ibadetinin meşakkati ve dönemin ulaşım şartları gereği uzun bir zaman diliminde mümkün olması nedenleriyle

isimlerin başında ayırt edici bir özellik olarak zikredilmiştir. Çeşitli araştırmalardaki bulgular hac ibadetini yerine getirmiş olanların, bu ibadetin şartları ve bir az önce bahsedilen yönleri nedeniyle maddi bir zenginliğe ihtiyaç duyulmasını dikkate alarak, bu unvana sahip olanların toplumsalda ekonomik olarak varlık sahibi olduğunu da ortaya koymuştur.[96] Bunun yanında 17 öğrencinin babası *hafız* olarak anılmaktadır. Bu unvan kişilerin dini bir hizmet yürüttüğü anlamına gelebileceği gibi Kurân-ı Kerim'i ezberlemiş, dini bilgi bakımından donanımlı kimseler olduğuna da işaret edebilir. Yukarıdaki unvanların tamamı birlikte değerlendirildiğinde babalarının unvanı hakkında kayıtlarda bilgi bulunan öğrencilerin neredeyse yarısının İslâm inancı bakımından bilgi ve tatbikat noktasında hassasiyet sahibi ailelere mensup olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Yukarıdaki unvanlar arasında görülme sıklığı bakımından dikkat çekici bir diğeri de "-zâde" ile bitenlerdir. Bunlar aile isimlerinin başında, Tabib-zâde, Helvacı-zâde, Yunus Ağa-zâde, Müftü-zâde, Sarrac-zâde vb. şeklinde yer almaktadır. Bu kullanımdan hareketle Şube'ye kayıtlı öğrencilerden bir bölümünün ailelerinin geldikleri coğrafyada iş kolu, meslek ya da mali güç bakımından öne çıkmış oldukları şeklinde değerlendirilebilir.

II. Abdülhamid döneminde Şube'ye kaydolmuş öğrencilerin bir kısmının babaları hayatta değildi. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere bu süre zarfında kayıt yaptırmış olan öğrencilerden babası vefat etmiş 33 kişi bulunuyordu.

Tablo 1.7: Babaları Vefat Etmiş Öğrenciler

Ders yılı	**1900-01**	**1901-02**	**1902-03**	**1903-04**	**1904-05**	**1905-06**	**1906-07**	**1907-08**
Öğrenci Sayısı	7	3	1	4	3	5	4	6

Tabloya göre kayıt tarihi itibariyle yetim öğrenciler II. Abdülhamid döneminde kayıt yaptırmış toplam öğrencilerin %13,75'ini oluşturmaktaydılar. Bu bilginin şöyle bir önemi bulunmaktadır. II. Abdülhamid döneminde Dârülfünûn'da kayıt ücreti ve harçlar adıyla çeşitli ücretler alınmaktaydı. Aşağıda mezuniyet bahsinde ele alınacağı üzere, bu dönemde kayıt sildirme gerekçelerinden bir tanesi kayıt yenilememe ve harç ödenmemesiydi. Dönemin sosyal ve iktisadi koşulları düşünüldüğünde bazı öğrencilerin çalışmak zorunda kalmaları gibi bir durumun varlığını kabul etmek gerekecektir. Bunun kısmî bir teyidi de devamsızlık nedeniyle kayıt silinme durumudur. Bu gruptaki öğrencilerin bir bölümünün çalışmak zorunda kaldıkları için Şube'ye devam edemedikleri düşünülebilir. Öte yandan yine aşağıda mezuniyet bölümünde açıklanacağı üzere öğrencilerin için, genel itibariyle Dârülfünûn, özelde ise

96 Nevzat Erkan, "Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/3, 2019, s. 428-429.

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi aynı zamanda meslekî donanım sunan bir eğitim kurumu olarak değerlendirilmekteydi. Dolayısıyla, bu dönemde Şube'ye girmiş öğrencilerin eğitim hayatları sürecinde ihtiyaç duyacakları maddî desteğin sağlanması bakımından babalarının hayatta olup olmaması bahse değer bir konudur.

Aşağıdaki tabloda Şube'nin ilk öğrencileri olması bakımından Eylül 1900'de alınan ilk 30 kişi ve ailelerine ait detaylar gösterilmiştir. Bunlar arasında, ailesi ve/veya sonraki yıllarda elde ettiği şöhret bakımından dikkat çekici isimler bulunmaktadır.

Tablo 1.8: 1900-01 Ders Yılı Girişli Öğrenciler[97]

No	İsmi	Doğum Yeri	Yaşı	Mezuniyeti	Babası
101	Mehmed Celaleddin	İstanbul	30	Hukuk Mektebi	Mahkeme-i Temyiz Birinci Reisi iken irtihal eden sudurdan Ankaralı Ömer Fehmi Efendi
102	Ahmed Fuad	İstanbul	40	"	Ebniye-i Seniyye Anbar Müdürü müteveffa Osman Necmi Bey
103	Adil	İbradi	40	"	İbradili Adil Efendi
104	Osman Süreyya		26	"	Müteveffa Emin Ağa
105	Mustafa	Gümilcine	31	"	Gümülcine'de mukim Hacı İsmail Efendi
106	Hafız İsmail Hakkı	Şile		"	Beyoğlu Mutasarrıflığı Dairesi İmamı Şileli Hafız Hacı Mehmed Vehbi Efendi
107	Mehmed Vehbi	Batum	30	"	Hacı-oğlu Hamza Efendi
108	Hacı Mehmed Fahreddin	Prüsçan - Drama	30	"	Eşraftan Hacı-oğlu Ahmed Ağa
109	Hasan Fehmi	Çankırı	38	"	Müteveffa Ömer Efendi
110	Ahmed Esad Sezai	Kastamonu	25	Mülkiye Mektebi	Kütahya Telgraf Müdürü Hilmi Efendi
111	Mesud	Hemşin	23	Medrese Talebesi	Tüccardan Halil Hamdi Efendi
112	Mehmed Şükrü (b. Hasan)	Bayındır	31	"	Molla Çakır-zâde Hasan Efendi
113	Mehmed	Kula	26	"	Emir Osman-zâde Hacı Halil Efendi
114	Abdullah Efendi	Konya	31	"	Müderrisinden müteveffa Çankırılı Ali Efendi
115	Mehmed Seyyid	Darende	20	"	Darende'de Seyid Ali Efendi
116	Salih	İstanbul	31	"	Mehmed Ağa
117	Ahmed Şakir	Batum	27	"	Adana Merkez Vilayet Defter-i Hakani memuru Osman Hayri

97 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr.112, s. 1-3.

118	Mustafa Şefik	Ardahan	23	“	Kadı-zâde Nüvvabdan müteveffa Ahmed Fevzi Efendi
119	Mehmed Şükrü (b. Ahmed)	İbradi	26	“	Tücccardan Çeşmeli-oğlu Ahmed Efendi
120	Mustafa Şevket	İstanbul	23	“	Fetva-hane-i Celile müsevvidanından Hafız Emin Efendi
121	Emin	Çal	23	“	Çal Kasabası’nda Müftü Hasan Efendi
122	İbrahim Vehbi	İstanbul	24	“	Şehzâdelerin Arapça Hocası ve Aksaray Valide Sultan Camii İmam-ı Evveli Hafız Mehmed Tevfik Efendi.
123	Ahmed Rasim	Karahisar-ı Şarki	21	“	Karahisar-ı Şarki Müstantıkı Hacı Bekir-oğlu Hüseyin Avni Efendi
124	Mehmed Atıf	İskilipli	25	“	İmam-oğlu Mehmed Ali Efendi
125	Hafız Mustafa	Bosna	33	“	Bosnalı Hacı Mehmed Efendi
126	Ahmed Rifat	Ankara	26	“	Börkcü Cafer Efendi
127	Hafız Reşid	Şam	28	“	Müteveffa Şeyh Havaslı Râmiz Efendi
128	Hacı Hafız Mehmed Cemaleddin	İstanbul	22	“	Mushaf-ı Şerîf Teftiş Meclisi Azasından Hacı Hafız Bekir Hazım Efendi
129	Mustafa Behcet	Zağra-i Cedid	25	“	Fatih Dersiâm Mümeyyizlerinden ve Huzur-ı Hümayun Ders-i Şerîfi Muhatablarından İvranyeli Mehmed Salih Efendi
130	Habibullah	Kırım	34	“	Kırımlı Abdullah Efendi

Tabloda görüldüğü üzere, ilk kaydolanlar arasında babaları dönemin üst düzey mülkî veya dinî bürokrasisinde görevli epeyce öğrenci bulunuyor. Aralarında *müderris, müftü, imam, Mushaf-ı Şerîf inceleme meclisi üyesi, Fetvahane kâtibi, Müstantık, Ebniye-i Seniyye Anbar Müdürü, telgraf müdürü, vilayet defterdarı* görevlerini yürütmekte olanlar vardı. Dersiâm ve şehzâde hocası olan iki isim bunlar arasında en dikkat çekenlerdir. Öte yandan tüccar ve esnaf çocuğu birçok öğrenci bulunmaktaydı.

Şube’ye kayıt yaptıran ilk öğrenciler arasında mülkiye veya ilmiye bürokrasinde görevli kişilerin çocukları dikkat çekici sayıdadır. 101 numaralı Mehmed Celaleddin Efendi’nin babası Temyiz Mahkemesi birinci reisi *sudurdan* Ankaralı Ömer Fehmi Efendi[98] ve 114 numaralı Abdullah Efendinin babası ise müderris Çankırılı Ali Efendi olup her ikisi de vefat etmişti. Dönem birincisi olarak mezun olacak 120 numaralı Mustafa Şevket Efendi ise

98 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer‘iyye Şu‘besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 100.

Fetvahane müsevvitlerinden Hafız Emin Efendi'nin; 121 numaralı Emin Efendi Çal Kasabası Müftüsü Hasan Efendinin oğluydu.[99] 122 numaralı İbrahim Vehbi Efendi ise Aksaray'da Valide Sultan Camii birinci imamı ve dönemin şehzâdelerinin Arapça hocası Hafız Mehmed Tevfik Efendinin oğluydu[100]. Diğer taraftan 124 numarayla kayıtlı Mehmed Atıf, daha sonra *İskilipli Atıf* olarak tanınacaktı. 129 numaralı Mustafa Behcet'in babası Fatih dersiâm mümeyyizlerinden ve Huzur Dersleri muhataplarından İvranyeli Mehmed Salih Efendiydi.[101] 112 numaralı Bayındırlı Mehmed Şükrü [Çakıroğlu] daha sonra dinî ilimler sahasında tanınmış önemli bir isim olup, Fatih Camii'nde dersiâm olarak talebe okutacak ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde hocalık yapacaktır. Şube'ye ilk kayıt olanlar arasında yer almakla birlikte, kısa süre sonra kayıt ücretini ödememesi nedeniyle kaydı silinmiştir.[102] Yine dikkat çekici bir isim olarak H. 1288'de Şam'da doğmuş Hafız Reşid Efendi zikredilmelidir. Medrese talebesinden Reşid Efendi'nin babası künye defterinde "müteveffa Şeyh Râmis el-Havâslı" olarak kaydedilmiştir. Reşid Efendinin velisi ise Safvetî Paşa Dergâhı Post-nişini Şeyh Ahmed Efendi'ydi.[103] Reşid Efendinin kendisi de söz konusu dergâhta kalıyordu. Buranın bir Halidî dergâhı olduğu[104] hatırlatılacak olursa, babası Şeyh Ramiz el-Havaslı'nın bahsi geçen Halidiyye tarikatının Şam koluna mensup bir zat olduğu tahmin edilebilir. Son olarak bu grubun yanında esnaftan bir örnek vermek gerekirse H. 1292 Ankara doğumlu Ahmed Rifat Efendi'nin babası Cafer Efendi *börkcü*ydü.

Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde bu dönemde *veli* uygulaması da bulunuyordu. Künye defterlerinde bilhassa İstanbul dışından gelmiş ve/veya babası hayatta olmayan öğrencilere İstanbul'da birer veli bildirme zorunluluğu getirildiği anlaşılıyor. Bu uygulamanın amacı öğrenciyle ilgili herhangi bir durum söz konusu olduğunda Şube veya Dârülfünûn idaresinin muhatap olabileceği birinin bulunması olmalıdır. Esasında bu, Osmanlı medreselerinde eskiden beri takip edilen bir uygulamaydı. Medrese talebelerinin birer veli bildirme zorunluluğu bulunuyordu. Böylece bir bakıma bunlar kefile de bağlanmış oluyorlardı. Öğrenci velisi olarak kayıtlı isimler çok defa babalarının meslek grubundan bürokrat veya memurlar, bazı durumlarda İstanbul'da bulunan akrabalardan biri, kimi durumda ise

99 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 120.

100 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 121.

101 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 128.

102 Şube'nin hocalarından bahsedilen başlıkta hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

103 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 126.

104 Nuri Seçgin,"Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 25, İstanbul 2016, s. 149-186.

öğrencinin ikamet ettiği medresedeki *hücre* arkadaşı, kalınan dergâhın şeyhidir.[105]

Yine de genel içinde öğrencinin baba mesleğiyle uyumlu olarak, dönemin mülkiye ve ilmiye bürokrasisinden ve ulemadan önemli isimler veliler arasında yer almıştır. Örneğin yukarıdaki tabloda yer alan 112 numaralı Mehmed Şükrü Efendi'nin velisi Fatih dersiâmlarından Burdurlu Mustafa Sabri Efendi, 102 numaralı Ahmed Fuad Efendi'nin ise Kürsü Şeyhlerinden Mahmud Mahir Efendi'ydi. 104 numaralı Osman Süreyya Efendi'nin velisi olarak Mahkeme-i Temyiz azasından Ali Haydar Efendi, 117 numaralı Batumlu Ahmed Şakir Efendi'ninki ise Batum muhacirlerinden Bahr-i Sefid Tetimme-i Sani Medresesi'nde mukim ve Fatih dersiâmlarından Hacı Hayri Efendi-zâde Hacı Süleyman Efendi'ydi.[106] Şubenin ilk öğrencilerinden olan 124 numaralı İskilipli Mehmed Atıf Efendi'nin velisi Bayezid dersiâmlarından Nevşehirli Halil Vehbi Efendi, daha sonra "Hoca Rasim" olarak şöhret bulan 123 numaralı Ahmed Rasim Efendi'nin velisi olarak ise Bayezid dersiâmlarından Hüseyin Vasfi Efendi görünmekteydi.[107] Küçük Mustafa Paşa'da Müftü Ali Mahallesinde Sırıklı Sokakta 4 numaralı hanede yaşayan 109 numaralı öğrenci Hasan Fehmi Efendi'nin babası vefat etmiş, veli olarak annesi Fatıma Hanım kayıtlarda yer almıştır. Takip eden 1901-02 (R. 1317-18) ders yılında kaydolmuş 133 numaralı Osman Kamil Efendi, velisi olarak Cerrahpaşa Medresesi'nde amcası İsmail Hakkı Efendi'yi göstermişti.[108] 145 numaralı İdris Faik Efendi ise velisi olarak *Nur-ı Osmaniye*'de talebeden Osman Hilmi Efendi b. Osman'ı göstermiştir.

Şube'ye ikinci sene kaydolanlar arasında bir *müderris, rüsumat memuru, naip, rençber, hafız, kaza kaymakamı*nın çocukları bulunuyordu. R. 1294 Çal doğumlu Ahmed Asım Efendi müderris Helvacı-zâde Ali Efendi'nin oğluydu. Velisi ise Fatih dersiâmlarından Kütahyalı Halil Ağa-zâde Mustafa Efendi'dir.[109] H. 1286 İşkodra doğumlu Ali Şükrü Efendi'nin *Tokatlı* şöhretiyle maruf mütefevva Hafızu'l-Kur'an el-Hâc Mehmed Efendi'nin oğlu olduğu görülüyor. Bunun yanında R. 1295 Erzurum/İspir doğumlu İdris Faik Efendi rençper Mustafa Ağa'nın çocuğuydu.

105 Örneğin Hakkariye bağlı Çal Nahiyesi'nde H. 1291 (1874)'de doğmuş olan, Nur Mehmed Efendi'nin oğlu Osman Efendi Fatih'te Sofular Dergâhında kalıyordu. Velisi ise bahsi geçen dergâhın postnişiniydi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 105.

106 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 116.

107 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 122.

108 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 132.

109 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 151.

İkinci sene kayıt olan öğrencilerden biri de H. 1287 Konya doğumlu Mehmed Arif Efendi olup, Konya'nın önde gelen ailelerinden Topçu-zâdelere mensuptu. Babası Topçu-zâde İsmail Hakkı Efendi (v. 1919) Konya'da medrese eğitimini tamamlamıştı ve icazetname sahibiydi. Aynı zamanda sülüs, nesih ve talik yazılarında maharetli olup, Mustafa Rüşdü Efendi'den yazı dersi almıştı. İsmail Hakkı Efendi Şeriyye vekillerinden Hadimli Mehmed Vehbi Efendi'nin kayınpederi, Nakşibendi şeyhi Hacı Himmet Efendi'nin de damadıydı.[110] İkinci yılın sonunda Şube'den ayrıldığı anlaşılan Mehmed Arif Efendi medrese eğitimini tamamlayarak dersiâm olmuş, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Evkaf ve Şeriyye nezaretlerinde yayın müdürü olarak görev yapmış, yazıları ve bilgisiyle tanınmış[111] Mehmed Arif Bey *Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye*'nin kurucuları arasında bulunarak başkanlığı da yapmış, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin önde gelen fikir ve aksiyon adamlarındandır.[112] Mehmed Arif daha sonra kaydını yenileyerek, Dârülfünûn Ulûm-ı Aliyye-i Diniyye Şubesi'nden 1911-12 ders yılı sonunda *aliyyü'l-alâ* derece ile mezun olacaktır.[113]

1902-03 (R. 1318-19) ders yılında yani açılışının üçüncü senesinde Şube'ye kayıt yaptıran öğrencilerin biri dışında tamamı medrese talebesiydi. Aralarında, mezuniyet sonrasında İslâmî ilimler alanında haklı bir şöhrete erişerek *Emlalılı Hamdi Yazır* olarak tanınacak olan Hafız Mehmed Hamdi Efendi de yer almaktaydı. Künye defterine göre Konya Vilayeti Teke Sancağına bağlı Elmalı Kazası müderrislerinden Numan Efendinin oğlu, Elmalı (Konya) doğumlu Mehmed Hamdi Efendinin velisi Küçük Ayasofya Mahallesi'nde yaşayan amcası Hasan Efendi'dir.[114] Bu dönemde Şube'ye girenler arasından Hicaz bölgesinden iki isme dikkat çekmek gerekiyor. Bunlar H. 1294 Mısır doğumlu Ahmed Faid ve H. 1291 Gazze doğumlu Hasan Maruf efendilerdir. 26 yaşındaki Ahmed Faid Efendi Sultanahmed'de Şehid Mehmed Paşa Medresesi'nde ikamet ediyordu. Babası Mısırlı Hasan Faid Efendi, velisi, *Kumkapı'da Askerî İdadi Mektebi* Akaid ve Arapça muallimi Ahmed Hilmi Efendi'ydi.[115] Hasan Maruf Efendi ise 29 yaşında olup *Hoca Üveys Medresesi*'nde kalıyordu. Künye

110 Mehmet Ali Uz, *Konya Alimleri ve Velileri,* Konya 2004, s. 340.

111 M. Nedim Tan, "Topçuzâde Mehmed Ârif Bey'in *Ankāu muğrib, el-İnsânü'l-kâmil ve Miftahu'l-vücûdi'l-eşher*'den Yaptığı Tercümeler", *Tasavvuf*, 33, İstanbul 2014, s. 151-223.

112 Halis Ayhan, "Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 332.

113 "Talebe-i ulûmdan olup, kabûl imtihânını ve ba'dehu duhûl imtihânını vererek kabûl olunmuş ve 1318-19 sene-i dersiyyesi ikinci senesi imtihân-ı umûmîlerinde iki dersden ikmâle kaldığı ve ondan sonra da isbât-ı vücûd etmediği cihetle kaydı terkīn edilmiştir. Şehadetnâme makāmına kâ'in bir vesîka İzmirli İsmâ'îl Hakkı'ya verilmiştir" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 131; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zunîn Defteri*, nr. 60, s. 5). Ayrıca bkz. Ek-4.

114 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 161.

115 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 169.

defterinden babasının Gazzeli Şeyh Mehmed Efendi velisinin ise Halilürrahman ulema ve eşrafından Tabhub-zâde eş-Şeyh Abdullah Efendi olduğu anlaşılıyor.[116] Kırım saatçi esnafından Ahmed Efendi'nin oğlu İbrahim Zeki Efendi de yine uzak diyarlardan gelerek İstanbul'da yeni açılan Şube'ye kayıt yaptıran bir diğer isimdir. 28 yaşındaki İbrahim Zeki, Fatih'te Feyzullah Efendi Medresesi'nde ikamet ediyordu. Velisi Fatih'te Şekerci Hanı civarında bakkal esnafından Mehmed Efendi'ydi.[117] Görüldüğü üzere, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi açılışının üçüncü yılında imparatorluğun uzak bölgelerinde ve dışında duyularak, ilgi gösterilen bir yükseköğrenim kurumuna dönüşmüştür.

Bu aşamada 1902-03 ders yılında alınmış 30 öğrencinin durumuna toplu olarak bakmak bir fikir verebilir. Bahsi geçen öğrencilerden 19'u 1905-06 ders yılı sonunda mezun olmuşlardır. Künye defterleri, imtihan cetvelleri ve arşiv belgesiyle karşılaştırılarak, bahsi geçen mezunların aileleri ve sosyal statüleri konusunda bir değerlendirme yapılabilir.[118] Mezun 19 kişiden 8'inin babası *müderris*, 4'ünün *esnaf*, 2'sinin *tüccar*, 3'ünün *çiftçi*, 1'inin ise *mahkeme kâtibi*dir. Bir mezunun babasının mesleği hakkında ise bilgi sahibi değiliz. İçlerinden 3'ünün babası hayatta değildi. Buna göre aileleri bakımından sosyal statüleri değerlendirildiğinde, eldeki bilgilerden hareketle kompozisyonun kendi içinde dengeli ve toplumsal çeşitliliği yansıttığı ifade edilmelidir.

1903-04 (R. 1319-20) ders yılında giriş için başvuran öğrenci sayısı *miktâr-ı mukannen* yani şubeye kabul edilmesi öngörülen sayı olan 30'u geçmediğinden, müsabaka imtihanı yapılmamıştır. Bu sene kayıt yaptıran öğrenciler arasında babası tabur imamı, tüccar, maliye memuru, müftü, naip, imam, ve müderrisin olanlar vardır.

Sayılanlar arasında bazı isimlere dikkat çekmek gerekiyor. Afyonkarahisar'da müderris Miras-zâde Ahmed Efendi'nin oğlu olan Kamil Efendi bunlardan biridir. Kendisi daha sonra Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde müderris olarak da görev yapacak, ilim dünyasında üne kavuştuğu gibi Meşrutiyetin 1908'de ilanından sonra milletvekili olarak Meclis'e girecektir.[119] Yine bu dönemde kayıt yaptırmış H. 1272 Bosna doğumlu Mustafa Şemsi Efendi'nin babası müteveffa Abdülmümin Efendi müderristir.[120] Mostar doğumlu Hafız İbrahim Efendi de yine Balkan coğrafyasından İstanbul'a İslâmî ilimler okumak için gelenler arasındadır. Babası Müftü

116 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 179.

117 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 184.

118 BOA, MF.ALY, nr. 14/31, Lef 1.

119 Nesimi Yazıcı, "Miras, Kâmil", *DİA*, Ankara 2020, XXX, 145-146.

120 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 217.

Oruç-zâde Hacı Ahmed Efendi olarak kayıtlıdır. Kafkasyalı Abdurrahman Efendi, bu dönemde yine uzak sayılabilecek bir şehirden gelerek Şube'ye girmiştir. Kayıt tarihinde 33 yaşında olan Abdurrahman Efendi'nin babası Ahmed Efendi hakkında mesleğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Kendisinden yalnızca Kafkasya'da Tiflis Şehri'nde mukim Ahmed Efendi olarak bahsedilmiştir.[121] Mekke-i mükerreme 61. Alay IV. Tabur İmamı İbrahim Hakkı Efendi'nin oğlu Hüseyin Mekkî Efendi de yine bu dönem öğrencileri arasındadır. Hüseyin Mekkî Efendi kayıt tarihinde Yenibahçe civarında Molla Ali el-Fenarî Caddesi'nde 96 numaralı hanede ikamet etmekteydi.[122] Aşağıda bahsedildiği üzere, bu tarihte öğrencilerin çok büyük bölümü medreselerde ikamet etmekteydi. Hüseyin Mekkî Efendi bu bakımdan faklı bir örnektir.

1904-05 (R. 1320-21) ders yılında Şube'ye girmiş olanlar arasında babası hakkında bilgi sahibi olduklarımıza bakıldığında aralarında dergâh şeyhi, ağnam tüccarı berber ve muallim gibi değişik işlerle meşgul isimler vardır. Bu dönemde 30 öğrencinin yalnızca 10'unun babasına ait detay bilgiye sahibiz. Bunlardan emsallerine göre oldukça genç olan 19 yaşındaki Ömer Adil Efendi'nin babası Cağaloğlu'nda bulunan Hacı Beşir Ağa Dergâhı[123] postnişini Abdullah Feyzi Efendi'ydi.[124] Kendisinden bir yaş küçük olan Erzurum doğumlu Cezmi Efendi'nin babası Hacı Ali Efendi ise ağnam ticaretiyle uğraşıyordu. Bu arada bahsi geçen iki isim II. Abdülhamid döneminde Şube'ye girmiş en genç öğrencilerdendir. R. 1297 Ürgüp doğumlu Hafız Mehmed Fahri Efendi'nin babası berber esnafından Mehmed Ağaydı.[125] Aynı ders yılı girişli Kayserili Ali Efendi'nin babası olan ayakkabıcı Mehmed Efendi ise kayıt tarihinde hayatta değildi. 3 öğrencinin babaları ise sıbyan mektebi muallimiydi. Bu öğrenciler Hemşinli Ahmed Midhat, Çallı Hüseyin Remzi ve Batumlu Mehmed Ali efendilerdi.

Açılışının altıncı yılında yani 1905-06 (R. 1321-22) ders yılında ilk defa Osmanlı sınırları dışından öğrenci kabulü söz konusu olmuştur. Yukarıda detaylandırıldığı üzere, II. Abdülhamid'in özel izniyle Mehmed Halim Sabitî, Seyyid Salih ve Mustafa efendiler Şube'ye alınmıştır.[126]

121 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 194.

122 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 190.

123 Hacı Beşir Ağa Dergâhı 18. yüzyılın ortalarına doğru inşa olunmuş aynı adlı bir külliyenin içinde yer alır. Geniş bilgi için bkz. Semavi Eyice, "Beşir Ağa Külliyesi, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 1-3.

124 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 220.

125 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 222.

126 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 101.

Bu ders yılında kaydolan öğrenciler arasında babaları *emlak sahibi, muallim, müderris* ve *cami imamı* olanlar bulunuyordu. R. 1299 Palanka doğumlu olup kayıt tarihinde 22 yaşında bulunan Hüsnü Necmeddin Efendi'nin babası Rağıb Ağa künye defterinde *ashab-ı emlaktan* olarak kaydedilmiştir.[127] Çivril Nahiyesi Müderrisi Süleyman Efendi R. 1297'de Sandıklı'da doğmuş Şeyh Ali Efendi'nin babasıydı. 107 numaralı Hafız Ahmed Efendi'nin babasının Kırkkilise'de muallim Hafız Süleyman Efendi olduğu görülmektedir.[128] H. 1297 İstanbul doğumlu Şerefeddin Efendi ise Cerrahpaşa Camii birinci imamı Hafız Mehmed Arif Efendidir.[129]

1906-07 (R. 1322-23) ders yılı girişli öğrencilerden H. 1305 Kazan doğumlu İbrahim Efendi'nin babası o tarihte İstanbul Kumkapı'da yaşayan manifatura tüccarından Kazanlı Ahmed Ağa'ydı.[130] R. 1296 Of (Trabzon) doğumlu Muharrem Efendi ise Of Kasabası'nın Şirik Köyü ulemasından Hacı İslâm-zâde İslâm Efendi'nin oğluydu. Daha önceki senelerde kaydolan öğrenciler de dikkate alındığında Osmanlı taşrasından ulema çocuklarının da Şube'ye belli ölçülerde ilgi gösterdikleri söylenmelidir. R. 1297 Aydın doğumlu Emin Efendi'nin babası Huzur Dersleri muhataplarından Mustafa Hilmi Efendi'ydi.[131] R. 1299 Keskin kazası (Kırıkkale) doğumlu Mehmed Sadık Efendi'nin babası Hacı Derviş Efendi ise müftüydü.[132]

II. Abdülhamid döneminin son ders yılı olan 1907-08 (R. 1323-24)'de defterlerde az sayıda öğrencinin ailesi hakkında bilgiye ulaşılabilmektedir. Bunlar arasında Hafız İsmail Hakkı Efendi dikkat çeken bir isimdir. Mercan İdadisi mezunu olan 22 yaşındaki İsmail Hakkı Efendi'nin babası *Istabl-ı Amire hademesinden* Halil Ağa olup, İsmail Hakkı Efendi Şube'ye doğrudan kayıt yaptırmıştır.[133] Aynı dönemde R. 1292 Şam doğumlu İzzet Efendi ise Şam İdadisi'nden mezundur. Kayıt tarihi itibariyle babası Gazzeli-zâde es-Seyyid Hüseyin Efendi hayatta değildi.[134] Bahsi geçen iki isim II. Abdülhamid dönemi boyunca kayıt yaptırmış orta derece nizamiye mekteplerinden mezun yegâne örneklerdir.

127 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 100.

128 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s.106.

129 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 200.

130 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 118.

131 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 196.

132 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 197.

133 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 147.

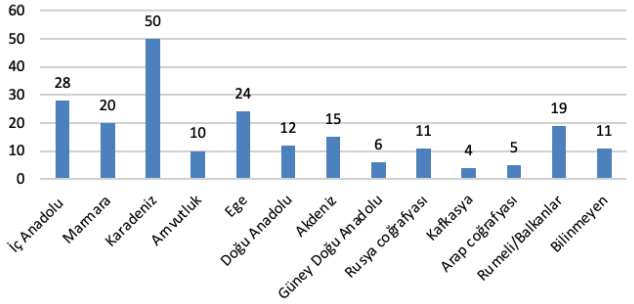
134 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 152.

Bu ders yılında Şube'ye giren öğrencilerden en az ikisi babalarının taşra müderrislerinden olduğunu biliyoruz. Bunlar Sandıklı Kazası Çivril Nahiyesi'nde Müderris Mustafa ile Kıbrıs Tuzla İskelesi Müderrisi Salih Salahaddin efendilerdir. Şube'ye kabul edilmiş çocukları ise sırasıyla Çivril (Sandıklı) doğumlu Ali Rıza ve Kıbrıs doğumlu Mehmed Hulusi efendilerdi.[135] Bu tarihte hukuken Osmanlı toprağı olup fiilen İngiliz işgali altında bulunan Kıbrıs'tan İstanbul'da Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne daha sonraki yıllarda bir iki öğrenci daha gelecektir. Burada bahsi geçen Mehmed Hulusi Efendi'nin velisi Valide Sultan Camii kayyumlarından Kıbrıslı Mehmed Efendiydi.[136]

Sonuç itibariyle, ne II. Abdülhamid döneminde ne de takip eden iki dönemde Şube'yi tercih eden öğrencilerin tek bir sosyal zümreye mensup oldukları veya bazı tabakalara yoğunlaştığı söylenemez. Aksine imparatorluğun çok değişik bölgelerinden dini ilimler okumak üzere gelmiş, çeşitlilik arz eden bir sosyal profil söz konusudur. Burada bilhassa müderris, dersiâm, naip, muallim, imam, hafız gibi dini ilimlerle meşgul aileler üzerinde durulmuş olmasının nedeni, medreselerin yanında İslâmî ilimler tahsili bakımından yeni ancak işleyiş olarak batı tarzı bir kurum olan Ulûm-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'ne toplumun dinî ilimlerle meşgul ailelerinin yaklaşımını aydınlatma çabasından başka bir şey değildir.

b) Öğrencilerin Coğrafi Kökenleri

Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk İlahiyat Fakültesi'nde öğrencilerin gerek aileleri gerekse geldikleri coğrafyanın genişliği bakımından aslında Osmanlı İmparatorluğunun adeta bir özeti olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Aşağıdaki grafikte II. Abdülhamid döneminde Fakülte'ye kayıt yaptırmış öğrencilerin doğum yeri bilgilerinden hareketle oluşturulmuştur.

Grafik 1.2: Doğum Yerlerine Göre Öğrencilerin Coğrafi Dağılımı (1900-1908)

135 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 143.

136 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 137.

Günümüz coğrafi sınırlandırmalarına göre değerlendirmek gerekirse doğum yeri itibariyle toplam 215 öğrencinin 28'i İç Anadolu bölgesinden gelmekteydi. Bu bölgede ilçeleriyle Konya (5 öğrenci) ve Ankara (6 öğrenci) ve Tokat (3 öğrenci) en fazla öğrencinin geldiği yerleşim yerleridir. Bunun yanında Niğde ve Çankırı'dan 2, Sivas, Kayseri, Yozgat, Amasya, Çorum ve Nevşehir'den gelen 1'er öğrenci bulunuyordu.

İstanbul'dan Balıkesir'e kadar Marmara bölgesindeki yerleşim yerlerinde doğmuş öğrenci sayısı 19 idi. Bunların ağırlığı Âsitane (Dersaadet), yani İstanbul idi. Künye defterlerine göre İstanbul'da doğmuş öğrenci sayısı 13'tür. Hasköy, Şile, Çatalca ve Kandıra doğumluların eklenmesiyle bu sayı 17'ye çıkmaktadır. Bunun yanında 2 öğrenci de Balıkesir doğumludur.

Batı'dan doğuya kadar tamamı düşünüldüğünde künye defterlerine göre II. Abdülhamid döneminde hakkında bilgi sahibi olduğumuz öğrencilerin yaklaşık 1/4'ü Karadeniz bölgesi menşelidir. Kastamonu'dan (2 öğrenci) Batum'a (10 öğrenci) kadar bu bölgedeki yerleşim yerlerinden gelmiş olan toplam 50 öğrenci tespit edilmiştir. 13 öğrenciyle Artvin ve civarı, 9 öğrenci ile Rize ve ilçeleri, 7 öğrenciyle Trabzon ve ilçeleri, 4 öğrenciyle Ordu ve ilçeleri, 4 öğrenciyle Giresun ve ilçeleri ile 1 öğrenci ve Samsun, Karadeniz bölgesinden gelenlerin mensup oldukları şehirlerdir.

Ege bölgesi, İç Anadolu bölgesinin ardından en çok öğrenci gönderen üçüncü bölgedir. Burada Denizli ve çevresi (7 öğrenci) öne çıkmaktadır. Denizli'de Çal doğumlu 5 öğrenci vardır. Diğer şehirlerdeki dağılım İzmir ve ilçelerinden 4, Aydın ve civarından 3, Manisa ve ilçelerinden 3, Afyonkarahisar ve çevresinden 3, Kütahya, Muğla ve Uşak'tan 1'er öğrenci şeklindedir. Buna göre Ege bölgesinden gelen öğrenci sayısı 24'tür.

Antalya'dan Kahramanmaraş'a (Maraş) Akdeniz bölgesinden toplam 15 öğrenci Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde kayıtlıydı. Antalya ve civarından gelmiş 8 öğrenci bulunuyordu. Söz konusu 8 öğrencinin 3'ü Akseki'dendir. Kahramanmaraş ve çevresinden 3, Kilis, Mersin, Gaziantep (Ayıntab), Kıbrıs Adası, Mersin 1'er öğrencinin geldiği yerleşim yeridir.

Doğu Anadolu bölgesi menşeli öğrenci sayısı 14 olup burada Erzurum (5 öğrenci), 2'şer öğrenciyle Erzincan, Ardahan, Malatya, Tunceli ve 1 öğrenciyle Hakkari öğrencilerin mensup oldukları şehirlerdir. Güneydoğu Anadolu bölgesinden gelen öğrencilerin toplam sayısı 5 olup Behisni (Adıyaman) ve Urfa'dan 2 öğrenci, Cizre (Şırnak)'tan ise 1 öğrenci gelmişti.

Bugün bir bölümü Türkiye siyasi sınırları dışında kalmakla birlikte coğrafi olarak bütün olarak düşünülmesi gereken Edirne'den Bulgaristan'a kadar Balkan coğrafyasından toplam 10 öğrenci gelmişti. Şehir bazlı dağılım şöyleydi: Köstence'den 3 öğrenci, Gelibolu, Kırkkilise

(Kırklareli), Lüleburgaz, Lapseki, Silistre, Zagra-i Cedid ve Palanka'dan 1'er öğrenci. Bunlara Demirhisar'dan (Serez) gelen 2, Dimetoka ve Drama'dan gelen 1'er öğrenci ile Gümülcine'den gelen 5 öğrenci de eklendiğinde söz konusu coğrafyadan gelen öğrenci sayısı toplam 19 olmaktadır.

Bu dönemde kayıt yaptırmış 10 öğrenci Bosna, Epir ve Arnavutluk bölgesine mensuptu. Bosna'dan 4, Yanya, İlbasan, İşkodra, Kalkandelen, Epir ve Manastır'dan 1'er öğrenci vardı.

Osmanlı Devleti'nin Arap nüfusun yoğun olduğu bölgeden de Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne ilgi gösterilmiştir. II. Abdülhamid döneminde, doğum yeri Şam (2 öğrenci) ve Mısır, Gazze ve Mekke (1'er öğrenci) olmak üzere bölgeden toplam 5 öğrenci eğitim görmüştür.

Rusya sınırları içinde kalan bölgelerden gelen öğrenciler de vardır. Buna göre 7'si Kırım, 2'si Noha, Samara ve Kazan vilayetlerinden 1'er olmak üzere toplam 11 öğrenci kayıtlıdır. Bunlara Ahıska'dan gelen 3 öğrenci ile Kafkasya'dan geldiği belirtilen 1 öğrenci eklendiğinde sayı 15'e yükselmektedir.

Mevcut kayıtlardan sadece 11 öğrencinin menşei hakkında kesin bir bilgi elde etmek mümkün olmamıştır. Bunun en önemli sebebi ilgili yerleşim yeri bilgisinin karye (köy) seviyesinde verilmiş olması ve bağlı olduğu daha üst seviyedeki kaza, sancak gibi idari birime dair herhangi bir ipucu ya da tamamlayıcı bilgiye yer verilmemesidir. Bununla birlikte hâlihazırdaki veriler ışığında Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin ilk döneminde Osmanlı sınırları içinde ve kısmen dışında çok geniş bir coğrafyadan öğrencinin dikkatini çektiği ve İslâmî ilimler eğitimi için tam da imparatorluk mozaiğiyle uyumlu, farklı kültürler ve geleneklere sahip ancak aynı dini inancı paylaşan bir grup öğrenciyi tek bir çatı altında toplamayı başardığını söylemek gerçekçi olacaktır.

3) Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Öğrencilerinin Barınmaları

1900 yılında Şube'ye kayıt yaptırmış öğrencilerin büyük bir bölümü *talebe-i ulûm* olarak adlandırılan medrese talebelerinden oluşmaktaydı. Bundan bağımsız olarak, bir bölümü de icazet sahibiydi. Bu durum sonraki yıllarda devam etmiştir. II. Meşrutiyet dönemini de dikkate alarak ifade etmek gerekirse öğrencilerin çok azı dönemin yeni açılan kurumları olup orta veya yüksek seviyede eğitim veren idadiler, Darüşşafaka, Hukuk veya Mülkiye Mektebi gibi okullardan mezundu. Kitabın sonunda detaylı olarak paylaşıldığı üzere, öğrencilerin çoğunluğu Fatih'te Çarşamba, Şehzâdebaşı ve Vezneciler'de kümelenmiş İstanbul medreselerinde ikamet ediyordu. Bunların bir taraftan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne diğer taraftan eş zamanlı olarak medreselerde derslere devam ettikleri anlaşılıyor.

Tablo 1.9: II. Abdülhamid Döneminde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Öğrencilerinin İkametgâhları

İkametgâh	1900-01	1901-02	1902-03	1903-04	1904-05	1905-06	1906-07	1907-08
Medrese	18	23	17	20	24	15	18	7
Hane	10	3	3	6	2	2	1	4
Cami Hücresi			1		1		4	
Çiftlik-i Hümâyûn								1
Oda			1					
Han			1			2		2
Tekke/Dergâh	1		1			1		
Belirsiz	1	4	5	4	3	3	3	3

Yukarıdaki tabloda öğrencilerin kaldıkları yerler, ders yılı bazlı olarak gösterilmiştir. Buna göre medreseler incelenen dönemin tamamında en çok öğrencinin barındığı mekanlar olarak ilk sırada yer almaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi medreseler bu dönemde bir yaşam alanı olmanın yanında söz konusu öğrencilerin eğitim aldığı kurumlardır. Aşağıdaki bölümlerde görüleceği üzere, gerek 1908 Meşrutiyeti sonrasında gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında İlahiyat Fakültesi ihdas olunduğunda medreseler, fakülte öğrencileri için söz konusu özelliklerini devam ettirmişlerdir. Özellikle öğrencilerin ucuz ve güvenli konaklamaları bakımından medreselerin hayati rol[137] oynadığını ifade etmek gerekir. Nitekim medreselerin lağvı sonrası öğrenciler için barınma ciddi bir soruna dönüşecektir. Bunun üzerine daha sonraki seneler İstanbul'da bazı medreselerin öğrenci yurdu olarak kullanılması yoluna gidilmiştir. Bu konuya ilgili bölümde değinilmiştir. Çalışmanın ekinde (Ek-5) 1900-33 yılları arasında İlahiyat öğrencilerinin konakladığı medreselerin tam listesi ve yıllara göre öğrenci sayıları verilmiştir. Bu medreseler arasında Fatih Çarşamba'daki Fatih Medreseleri diğer bir ifadeyle Sahn-ı Semân Medreseleri, ikamet eden öğrenci sayıları bakımından öne çıkmaktadır. Fatih Medreseleri sadece öğrencilerin kalması için sahip olduğu 120 oda kapasitesiyle ciddi bir büyüklüğe sahipti.[138] Bunun dışında öğrenciler Vefa, Aksaray, Şehzâdebaşı, Bayezid, Süleymaniye ve Sultanahmed'e kadar bölgedeki birçok medreseye dağılmış durumdaydılar. Sadece bir istisna olarak bu dönemde 1 öğrenci Beşiktaş'ta Sinan Paşa Medresesi'nde ikamet etmekteydi.[139] Şüphesiz dönemin ulaşım imkanları bakımından merkezden yani Fatih ve Süleymaniye'den dahası Dârülfünûn binasından uzak bu tür medreselerin öğrenciler tarafından fazla tercih edilmediği görülüyor.

137 19. yüzyılın ortalarında medreseye devam eden bir öğrencinin buradaki yaşantısı ve aldığı eğitim hakkında bir fikir vermesi bakımından bkz. Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, sad. Metin Hasırcı, İstanbul 2018, s. 21-30.

138 Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 532.

139 "R. 1316-17 girişli Şileli Hafız İsmail Hakkı Efendi'nin ikametgâhı, Beşiktaş'ta kā'in Sinân Pâşâ-yı Atîk Medresesi" şeklinde kayıtlıdır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 105).

Öğrenci ikametgâhı bakımından açık ara birinci sırada yer alan medreseleri haneler takip etmektedir. Bunların çoğunlukla kişilerin ailelerine ait olduğu görülüyor. Bazıları ise akraba veya tanıdıklarının yanında konaklamaktaydılar. Bunun dışında oldukça az sayıda öğrenci camii hücresi, oda, dergâh veya hanlarda konaklamaktaydı.

4) Mezunlar, Doktoralı Mezunlar ve Mezun Olamayanlar

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin kuruluşundan itibaren dört yıllık bir eğitim müfredatı üzerine kurgulanan yapısı Cumhuriyet dönemine kadar sürdürülmüş, zaman zaman Dârülfünûn'un diğer fakültelerinde toplam eğitim süreleri kısaltılmışsa da Şube bunun dışında tutulmuştur. Dört yıllık eğitimin sonunda mezuniyet süreci başlamaktaydı, öğrenciler mezuniyet sınavlarına girerek, başarılı olmaları halinde mezuniyet ruûsu elde ediyorlardı. Şube ilk mezunlarını 1903-04 ders yılı sonunda vermiştir. Kitabın bu bölümünde ele alınan II. Abdülhamid döneminde Şube'ye en son kabul edilen 1907-08 ders yılı girişli öğrenciler, dört yıllık eğitimin sonunda 1910-11 ders yılında mezun oldukları için burada ilk mezunların verildiği 1903-1904 yılından başlayarak 1910-1911 yılı sonunda kadar olan 8 mezuniyet dönemi üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Bu sekiz senelik dönem sonunda toplam 126 öğrenci Şube'yi başarıyla bitirebilmiştir. Aşağıda bunlara ait detaylara yer verilecektir. Ayrıca mezun ol(a)mayan, kaydı silinen, daha sonra mezun olan ve *doktoralı* mezun olanlara da değinilecektir.

Tablo 1.10: Mezun Sayıları (1900-11)[140]

Mezuniyet Dönemi	Mezun Sayısı
1903-1904	18
1904-1905	22
1905-1906	19
1906-1907	17
1907-1908	11
1908-1909	9
1909-1910	15
1910-1911	15
Toplam	**126**

Başarıyla mezuniyet elde eden öğrencileri gösteren ders yılı bazlı hazırlanmış yukarıdaki tablo değerlendirildiğinde, II. Abdülhamid döneminde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden mezun olma oranı %58,33'tür. Diğer bir ifadeyle kaydolan 216 öğrenciden 126'sı mezun olmuştur. Buna dair detaylar aşağıda verilmiştir.

140 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 101, s. 16, 22, 28, 33, 37; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zunîn Defteri*, nr. 60, s. 11-14.

1900-01 (R. 1316-17) ders yılında 30 öğrenci ile eğitime başlayan Şube ilk mezunlarını 1903-04 ders yılının sonunda vermiş, 18 kişi okulu başarıyla tamamlamıştır. 1901-02 (R. 1317-18) ders yılında girenlerden 22'si dört yılın sonunda yani 1904-05 (R. 1320-21) ders yılı bitiminde mezun olmuştur. Aynı ders yılında girmiş olan Hüseyin Hüsnü Efendi ise 1906-07 ders yılında yani normal süreden 2 yıl sonra mezun olmuştur.[141] 7 kişi ise mezun olamamıştır.

1902-03 ders yılında kayıt yaptıran 30 kişiden 19'u dört senenin sonunda (1905-06) mezun olmuştur. 14 Eylül 1903'te kaydolan 30 öğrencinin 17'si dört yılın ardından 1906-07 (R. 1322-23) ders yılı sonunda mezun olmuştur. 1907-08 yılında 11 ve 1908-09 yılında 9 kişi ile Şube en düşük mezunu vermiştir. 1908-09 ders yılında Osmanlı Devleti'nde yaşanan bazı siyasi değişikliklerin ve çalkantıların eğitim kurumlarını da etkilediği anlaşılıyor. Yukarıdaki tabloda gösterildiği üzere Şube sonraki iki senede 15'er mezun vermiştir.

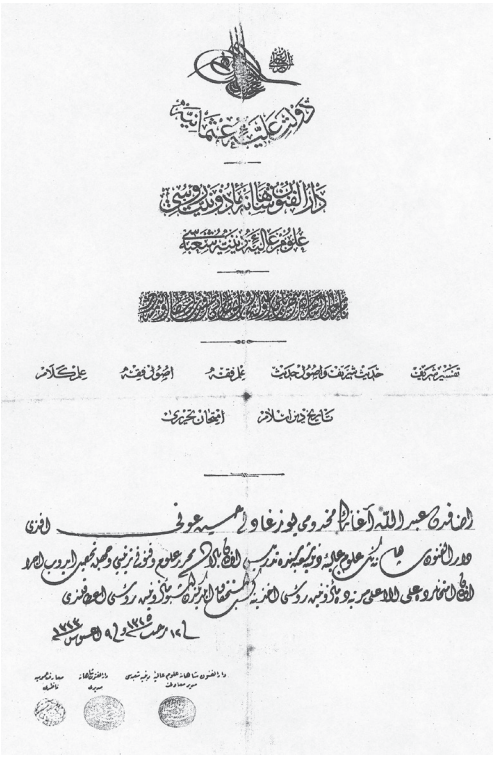
Eylül 1900'de açılmasından itibaren Şube'de devam zorunluluğu uygulanmıştır. Derslere 1/3 veya 2/3 oranında devamsızlık yapan öğrenciler sınavlara alınmamaktaydı. İlk öğrencilerden 103 numaralı Adil Efendi bu nedenle sınavlara alınmamıştır. 109 numaralı Hasan Fehmi de yine devamsızlık nedeniyle ilk yılın sonundaki sınavlara kabul edilmemiştir.[142]

Aşağıda detaylı olarak gösterildiği üzere, II. Abdülhamid dönemi boyunca (son yılı hariç) Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde Tefsîr, Hadîs, Kelâm, Fıkıh, Fıkıh Usûlü ve İslâm Dini Tarihi dersleri okutulmuştur. Söz konusu derslerin sınavları yılsonunda, toplu olarak yapılıyordu. Öğrenci ilk sınavdan başarılı olursa dersten geçiyor, kalırsa yeniden sınava girebiliyordu. Sınav değerlendirmesi 10 puan üzerinden yapılmaktaydı. Dolayısıyla tüm derslerden en yüksek olan bir öğrenci yılsonunda 60 toplam puan elde edebilirdi. Bu dönemde bir üst sınıfa geçmek için en az elde edilmesi gerekli görülen not toplamı (*üss-i mizân*) 40'tı. Bu oran aslında elde edilebilecek toplam notun 2/3'üne karşılık gelmekteydi. Dolayısıyla öğrencilerin ders sayısı arttıkça belirlenen *üss-i mizân* da artacaktır. Nitekim daha sonra ders sayısı 7'ye yükseldiğinde üss-i mizân da 46 olmuştur. Bunun anlamı, herhangi bir öğrenci yılsonunda sınavlarda, toplamda bu rakamın altında bir not elde ederse *ibka* yani, dönem tekrarına kalmış oluyordu. Sonuç itibariyle öğrencinin öncelikle her bir dersten geçer not alması ve yılsonu ortalamasının *üss-i mizân*ın altında kalmaması gerekliydi.

Öğrencinin bir dersten başarılı sayılabilmesi için 5'in üzerde not alması gerekiyordu. Eğer 5 ve altında bir not alırsa tekrar sınava girmesi (*ikmâl*) gerekiyordu. Tüm derslerden başarılı

141 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 157.

142 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 3.

Resim 1.6: Yozgatlı Hüseyin Avnî Efendi'nin 1907 tarihli diploması (Kaynak: Emre Dölen Kişisel Arşivi)

olup toplamda ortalamanın üzerinde not elde eden öğrenci ise *terfi* ederek üst sınıfa geçerdi. Fakülte'nin ikinci senesinde birinci sınıf öğrencilerinden 137 numaralı Hüseyin Efendi, İslâm Dini Tarihi dersinden girdiği ilk sınavda 1 almış, bunun üzerine yeniden sınava girerek 7 puan aldıktan sonra üst sınıfa *terfi* ettirilmiştir. Sınıf arkadaşları 144 numaralı Ali Haydar, 149 numaralı Mehmed Hamdi, 15 numaralı Yahya ve 160 numaralı Emin de aynı dersten ilk sınavda başarısız olmuşlar ve ikinci defa girdikleri sınavdan geçebilmişlerdi. Ancak aralarından yılsonu sınavlarından elde ettiği toplam not 38 olan Emin Efendi *üss-i mizân*ın altında kaldığı için sınıf tekrarına (ibkā) kalmıştır.[143] Benzer şekilde, 1903-04 ders yılında birinci sınıf öğrencilerinden 209 numaralı İbrahim Hakkı Efendi yılsonu sınavlarında 39 puan toplamış, "üss-i mizânı dolduramadığı için" sınıfta kalmıştır (*ibkā*).[144]

Dârülfünûn'un genelinde olduğu gibi Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde de sınavlar Haziran sonlarında başlamaktaydı. Bu nedenle dersler Haziran ortasında kesilir ve sınavlar Ağustos başına kadar tamamlanarak, Ağustos itibariyle tatil dönemi başlar, eğitimin yeniden başladığı Eylül ortasına kadar devam ederdi.[145]

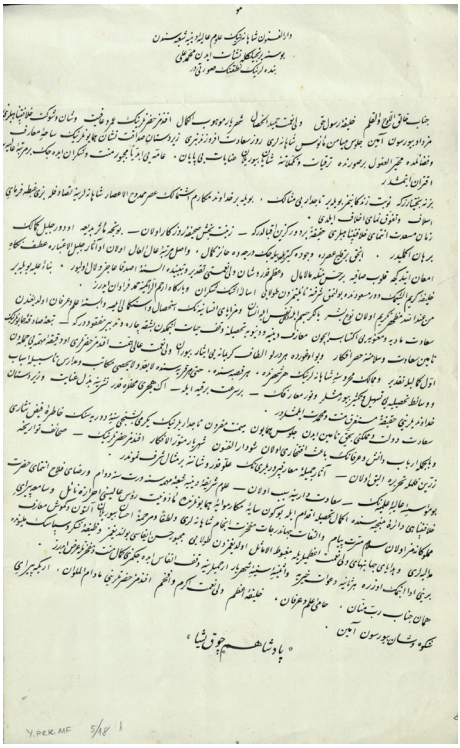
Bir dönemde mazereti nedeniyle üç sınava giremeyen, girdikleri üç sınavdan düşük not alanlar ile sözlü sınavda başarısız olanlar hakkında nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği Şube'nin ilk mezunlarını vereceği yıl olan 1903'ün Nisan ayında gündeme gelmiştir. Zira Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nde bu konuda kesin bir düzenleme bulunmuyordu. Dârülfünûn ve Mekteb-i Mülkiye Müdürü Recaî'nin bu kapsamdaki müracaatı Maarif Nezâreti'nde

143 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 5.

144 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 13.

145 BOA, MF.MKT, nr. 783/7, Lef 3.

görevli *Program Komisyonu* tarafından değerlendirilerek bir karara bağlanmıştır. Buna göre sınavlara mazeretlerinden dolayı giremeyenlerle, girdikleri sınavlarda başarısız olanlara Dârülfünûn idaresince uygun bir süre verilecek ve o süre zarfında bir kere daha sınav yapılacaktı. Süre sonunda, başarılı olanlarla *ikmâl imtihanını* verenler yazılı sınava tabi tutulacak, ikmal ve bu yazılı sınavda başarılı olamayanlar sonraki sene sınavlarına bırakılarak yeniden sınava alınacak, bu defa da *ikmale* kalıp başarı gösteremeyenlere hiçbir şekilde mezuniyet ruûsu verilmeyecekti.[146]

Resim 1.7: 1906'da Şube'yi birincilikle bitiren mezunlardan Mehmed Ali Efendi'nin konuşma metni (Kaynak: Y.PRK.MF, nr. 5/18)

Mezuniyet sınavları dördüncü senenin sonunda, sene sonu sınavları (imtihan-ı umumi) yapıldıktan sonra uygulanmaktaydı. Öğrenciler tüm derslerden *sözlü olarak* ayrı bir mezuniyet sınavına tabi tutulurlar ve başarılı olmaları halinde mezuniyete hak kazanırlardı. Mezuniyet sınavı içinde bir de *tahrirî imtihan* yani yazılı sınavı bulunuyordu. Tüm derslerin genel sınavlarından başarılı olmanın yanında bu yazılı mezuniyet sınavından da başarılı olunması şartı vardı. Bahsi geçen sınavda öğrencilere bazı ilmi meselelere dair bir şeyler yazdırılmaktaydı. Örneğin 1904-05 ders yılı sonunda genel sınavlardan yüksek not alarak başarılı olan 179 numaralı Manisalı Yakub Efendi, yazılı sınava gir(e)mediğinden, mezuniyete hak kazanamamış, gelecek ders yılında tekrar yazılı sınav yapılmasına karar verilmiştir.[147] Gerçekten de adı geçen öğrencinin bir sonraki sene sadece yazılı sınava girerek, başarılı olup *aliyyü'l-âla* dereceyle mezuniyeti elde ettiği anlaşılıyor.[148]

Derece ile mezun olanlar altın, gümüş ve bronz liyakat madalyası ile ödüllendirilmişlerdir.[149] Bu uygulamanın 1900 ve 1901 girişliler için söz konusu olmadığı görülüyor. 24 Ağustos

146 BOA, MF.MKT, nr. 694/57, Lef 2 (24 Mart 1319/6 Nisan 1903)

147 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 28.

148 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, nr. 101, s. 33; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 178.

149 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Dârülfünûn (1863-1922)*, I, 286.

1905 tarihinde mezuniyet ruûsu almış Şube birincisi 1295 İstanbul doğumlu Hafız Şevket Efendi ile Şube ikincisi 1296 Darende doğumlu Mehmed Seydi Efendi'nin bu şekilde bir ödül aldıklarına dair bir açıklama bulunmuyor.[150] Bununla birlikte 23 Ağustos 1906 tarihinde birincilikle mezun olan Safranbolulu Mehmed Ali Efendi'ye altın, ikincilikle mezun olan Akçaabatlı Hafız Mustafa Efendi'ye ise gümüş *Maarif Madalyası* verilmiştir.[151] 21 Ağustos 1907'de mezun olanlardan 1294 Bosna doğumlu Arif Efendi birinci olduğu için altın, 1289 Kırım doğumlu Hafız Abdurrahman Efendi ikinci olduğu için bir adet gümüş *Maarif Madalyası* verilmiştir.[152] Bu uygulama daha sonra devamlı hale gelmiş, şubelerin birinci ve ikincilerine *Maarif Madalyası* verilmiştir. Aralık 1905'te Dârülfünûn'un beş fakültesinden birinci ve ikincilikle mezun olan 10 kişi madalyayla ödüllendirilmiştir. Gelenek haline geldiği üzere, *Mülkiye Mektebi Camii*'nde öğle namazından sonra *Mevlid-i Şerîf* okunmuş, ardından düzenlenen törende ödüller takdim edilmiştir. Törende Mülkiye Mektebi ile Dârülfünûn yanında Mercan ve Vefa idadilerinden dereceye girenler de madalyalarını almışlardır.[153] Takip eden 1906 senesi Aralık ayında yine Mülkiye Mektebi Camii'nde Mülkiye Mektebi ve Dârülfünûn'dan birinci ve ikinci olarak mezun olanlar için bir tören gerçekleştirilmiş; kendilerine padişahın selamı iletilerek altın ve gümüş Maarif Madalyası verilmiştir. Törende Dârülfünûn Müdürü ile öğrenciler birer konuşma yapmışlardır. Bu kapsamda Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ni birinci bitiren Mehmed Ali Efendi de bir konuşma yapmıştır.[154]

Öğrenci mezuniyete hak kazandığı tarihte *İcazetname* alabiliyordu. Mezun öğrencilerin diplomalarını (*mezuniyet ruûsu*) almaları ise hemen mümkün olmuyordu. Bunun bir sebebi diploma basımının zaman alması olarak düşünülebilir. Diğer bir sebep ise öğrencilerin bu süreler içinde farklı şehirlere gitmeleri nedeniyle diplomayı gelip Şube'den alamamasıdır. Nitekim bazı öğrencilerin diplomalarının yakınları tarafından teslim alındığı ya da devletin resmi kurumları üzerinden mezun öğrencinin yaşadığı şehre/görev yerine gönderildiği künye defterlerindeki şerhlerden anlaşılıyor. Örneğin R. 1321-22 (1905-06) girişli Erzurumlu Mehmed Sabit Efendi, 1908-09 ders yılının "doktoralı" mezunudur ancak diplomasını alamadan İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra *Kadı Müşaviri* olarak görev yaptığı Bağdad'dan, Fetvahane'de çalışan arkadaşına bir mektup göndererek, diplomasının

150 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 114.

151 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 130, 152; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 5.

152 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 165, 186.

153 BOA, Y.MTV, nr. 281/118.

154 BOA, Y.PRK.MF, nr. 5/18, Lef 3.

kendisine gönderilmesini istemiştir. Diploma harcını ödedikten sonra, diploması arkadaşına verilmiş, yemin ettirmesi için de Bağdad Valisi'ne Kasım 1916'da resmi yazı gönderilmiştir.[155] Daha önce bahsedildiği üzere, mezuniyet ruûsu için öğrenciden bir çeşit diploma harcı alınmaktaydı. 1285 Gümülcine doğumlu İbrahim Hakkı Efendi, 1908-09 ders yılı sonunda *karîb-i a'lâ* dereceyle mezun olarak *İcazetname* almaya hak kazanmıştır. 3 Kasım 1914 tarihinde diplomasını almak için müracaat eden İbrahim Hakkı Efendi, diploma harcından muafiyet sağlayan bir belge sunduğu için *şehadetnâmesi* ücretsiz verilmiştir.

1904-05 (R. 1320-21) girişli dolayısıyla 1907-08 ders yılı sonunda mezun olan Fatih dersiâmlarından Mehmed Ali Efendi'nin oğlu Mehmed Tahir Efendi, doktora derecesiyle mezun olmuştur.[156] Bahsi geçen Mehmed Tahir Efendi'den bir sene sonra mezun olanlardan 8 kişi de doktora derecesini almıştır. Doktora derecesiyle mezun olanlara dair aşağıdaki tabloda detaylı bilgi verilmiştir. Bu kişiler ilk sıradaki Mehmed Tahir Efendi'nin dışındakiler 1905-06 ders yılı girişlidirler.

Tablo 1.11: 1908-09 Ders Yılı Sonunda Doktora Derecesiyle Mezun Olanlar

Sıra	Öğrencinin Adı	Doğum Tarihi/Yeri
1	Mehmed Tahir	1293/Rize
2	Mehmed Sabit	1295/Erzurum
3	Seyyid Salih	1293/Noha (Rusya)
4	Hafız Ahmed	1294/Kırkkilise
5	Hafız Yusuf	1299/Kütahya
6	İbrahim Selami	1293/Atina (Rize, Pazar)
7	Hafız Halil Hilmi	1295/Gümülcine
8	Mehmed Şükrü	1296/Rize
9	Mustafa	1293/Batum

II. Abdülhamid dönemi mezunları arasında yukarıda sayılanlar haricinde doktora derecesi ile mezun olduğu gösterilen başka bir öğrenciye rastlanmamıştır. Tablodan anlaşılacağı üzere, 9 öğrencinin tamamı II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği senenin sonunda mezun olmuştur. Doktora uygulaması bundan sonraki dönemde de devam etmiş ancak öğrencilerin bazı itirazları neticesinde bir süre sonra kaldırılmıştır.

Bu aşamada söz konusu doktora derecesini ne şekilde verildiğine dair kısa bir değerlendirmede bulunmak gerekir. Doktora unvanlı mezunlar verilmesi daha önce 19. yüzyılın

155 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 195.

156 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 236.

sonundaki üniversite açılmasına yönelik denemelerden *Dârülfünûn-ı Sultanî* döneminde planlanmış ve bunların Adliye ve Nafıa nezaretlerinde, uzman olarak istihdam edilmeleri öngörülmüştür. Uygulama bakımından ise dört yıllık eğitimin sonunda bir tez hazırlanması ve başarıyla savunulması şeklinde bir usûl belirlenmiştir.[157]Yukarıda bahsi geçen doktora ile mezun olanlara bu unvanın verilmesi uygulaması ise ilkinden biraz farklıdır. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde doktora unvanı Dârülfünûn'un Hukuk Mektebi başta olmak üzere diğer şubelerinde de söz konusuydu. Döneminde kaleme alınmış çeşitli yazılardan 1908 Meşrutiyeti sonrası öğrencilerin isteği üzerine doktora uygulamasından vaz geçildiği görülüyor.[158] Burada öğrenciye mezuniyet aşamasında ayrı bir tez yazdırılmadığı sadece tüm derslerden tekrar sınava tabi tutulduğu anlaşılıyor. Bu şekilde, 4. sınıfın umumi imtihanlarını veren öğrenciler arasından arzu edenler, tüm derslerden Dârülfünûn Nizâmnâmesi'ndeki uygulama dairesince yeniden sınava tabi tutulmakta, başarılı olanlara doktor unvanı verilmekteydi.[159]

II. Abdülhamid döneminde kayıt olduğu halde çeşitli nedenlerle eğitimine devam edemeyen dolayısıyla mezun olmayan çok sayıda öğrenci bulunuyordu. Kayıt sildirme/silinmesi çoğunlukla maddi gerekçelere dayanmaktaydı. Kayıt defterlerindeki notlardan hareketle kaydı silinen öğrenci sayısının oldukça yüksek olduğu tespit edilebilmektedir. Başlıca kayıt silme nedenleri yaygınlık sırasına göre; taksitleri ve sınav harçlarını ödeyememek, ölüm ve defterdeki ifadeden hareketle devamsızlık yani *isbât-ı vücûd* etmemekti.

Bu dönemde Şube'ye girenlerden *duhuliye* (giriş) ücreti olarak 50 kuruş, birinci, ikinci ve üçüncü taksitler 25, dördüncü taksit 50 kuruş olmak üzere toplam dört taksit halinde kayıt yenileme ücreti alınıyordu.[160] Bunun yanında harçlar başlığı altında imtihan, tasdiknâme ve mezuniyet ruûsu için de bir ücret alınmaktaydı[161]. Öğrencilerin bir bölümünün bahis konusu ücretleri ödemekte zorlandığı; ancak bir taraftan da Şube'ye devam etme gayreti içinde olduğu anlaşılıyor. H. 1299 (1881) yılında Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar)'de doğmuş olan Mehmed Emin Efendi'nin durumu konuya en uygun örnektir. Adı geçen 1903-04 ders yılına Şube'ye kaydolmuşsa da *dördüncü taksit* ile *imtihân harcını* ödeyemediğinden kaydı

157 İhsanoğlu, "Dârülfünûn", VIII, 523.

158 Rıdvan Abdurrahman Demirtaş, "Hukuk Reformu Metinleri 3: Cemil Bilsel'in Kaleminden Mekteb-i Hukuk'a ve Programlarına Bir Nazar", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 23, 2017, s. 83.

159 Bu konunun detaylarına dair tarafımızdan ayrı bir çalışma hazırlanmaktadır.

160 Bir istisna olarak, R. 1322-23 (1906-07) ders yılında Şube'ye girmiş Kilisli Mustafa Efendi'nin Künye Defteri'nde meccânî olduğu notu düşülmüştür (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 129). Bir sonraki ders yılında kayıt olan İstanbul doğumlu Mustafa Kemaleddin, Sivas doğumlu Hafız Abdullah, Marmaris doğumlu Hafız Abdullah efendiler de meccânen kabul edilmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 138-140).

161 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn-ı Şâhâne Ücret Defteri (1316-1319)*, nr. 132, s. 5-10.

silinmiştir. Başvurusu üzerine kaydı yenilenmiş, 1905-06 ders yılının ilk iki taksitini de ödemiş; fakat devamını ödeyemediği için 14 Mart 1906 tarihinde kaydı tekrar silinmiştir.[162] Sayıları az da olsa, maddî imkânsızlık nedeniyle kaydı silinmiş ancak geri dönerek mezun olmayı başarmış öğrenciler de vardır.[163] Öğrencilerin harç ve ücretlerde muaf tutulması bu bölümde pek yaygın değildir. Bu dönemde toplam 13 öğrencinin ücretlerden muaf tutulduğunu yani meccanî olarak okuduklarını tespit edebiliyoruz. *Meccânî* sayısında II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru bir artmış yaşanmış,[164] çalışmanın ikinci bölümünde ele alındığı üzere, II. Meşrutiyet döneminde epeyce yaygın bir uygulamaya dönüşmüştür.

1901 (R. 1317) ders yılı girişlilerden olup ilk iki sınıfı başarıyla tamamlayan Elbistan doğumlu Mehmed Tahir Efendi, 1903-04 ders yılı başından itibaren üçüncü sınıfta hiç bir gün *isbât-ı vücûd* etmemiştir.[165] Aynı yıl girenlerden Ahmed Hamdi Efendi ise ikinci sınıfa geçmiş ancak 1902-03 ders yılında şubeye hiç gelmediği için kaydı silinmiştir.[166] 1902 (R.1318) ders yılı girişlilerinden Kandıra doğumlu Mustafa Efendi, yılsonu sınavlarına girerek ikinci sınıfa geçmiş lakin 1903-04 ders yılında devam etmemiştir. Devamsızlık nedeniyle bu şekilde kaydı silinen çok sayıda öğrenci söz konusudur.

Eğitim gördükleri sırada vefat eden öğrenciler de olmuştur. Bazı öğrencilerin ise iki sene üst üste sınavlara girmedikleri için kayıtları siliniyordu. Devam konusunda olduğu gibi sınavlara girme konusunda da Fakülte/Şube idaresi işi sıkı tutuyordu. Bu nedenle çok sayıda öğrencinin kaydı silinmiştir. Şube'nin ilk öğrencilerinden olup üçüncü yılın sonunda birkaç dersin sınavına girmiş ve gayet iyi notlar almış olan 106 numaralı Şileli Hafız İsmail Hakkı Efendi sınavlar devam etmekteyken vefat etmiştir. Künye defterinde buna dair: "üçüncü seneden dördüncüye geçmek üzere iken dersten ikmâl imtihânını vereceği hengâmda vefât etmiştir." şeklinde not düşülmüştür.[167] Bazı öğrenciler ise henüz eğitim hayatlarının en

162 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 202.

163 R. 1320-21 (1904-05) ders yılında Şube'ye kabul edilmiş Hemşinli Mustafa Efendi, ikinci sınıfa geçmiş ancak dördüncü taksit ile imtihan harcını ödeyemediği için kaydı silinmiştir (14 Haziran 1907). Muhtemelen bir sene sonra kaydını yenileyebilen Mustafa Efendi, *a'lâ* derece ile mezun olarak 14 Temmuz 1910 tarihinde diplomasını almıştır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 241.

164 1903-04 ders yılında 1, 1904-05 ders yılında 1, 1906-07 ders yılında 3 ve 1907-08 ders yılında 8 öğrenciye ücret muafiyeti sağlanmıştır.

165 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 146.

166 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 150.

167 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, Nr. 101, s. 11.

başında vefat ettiğinden, kayıt yaptırmış ancak doğal olarak derslere ve sınavlara hiçbir şekilde katılamamıştır. Eylül 1903'te kayıt yaptıran 1299 Lüleburgaz doğumlu Hafız Mehmed Efendi'nin durumu bu şekildedir.[168] Eylül 1902 girişli 1294 Arhavi doğumlu Hafız Hasan Asım Efendi'nin ise vefat ettiği 16 Ocak 1903 tarihli bir varaka ile yazılı olarak Şube idaresine haber verilmiştir.[169]

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi öğrencileri arasında eğitimine devam ederken, devlet memuriyetine atandığından dolayı kaydını sildirenler de olmuştur. Bu öğrenciler tasdiknâme alma yoluna gitmekteydiler. Tasdiknâmelerin bugün için bir çeşit ön lisans diploması işlevini gördüğü değerlendirilmektedir. Örneğin Margılıçlı İzzet Efendi başarılı bir şekilde üçüncü sınıfa kadar gelmiş; ancak mezun olamadan tasdiknâme almak suretiyle ayrılmıştır. Bunun nedeni adı geçenin 1906 yılında Margılıç Mülkiyesi'nde öğretmenliğe tayin edilmesiydi.[170] Bir örnekte ise öğrenci son sınıfa kadar başarıyla gelmesine rağmen *mezuniyet ruûsu* imtihanına girmeyerek, sadece *tasdiknâme* almayı tercih etmiştir. Tokatlı şöhretiyle maruf mütefevva Hafızu'l-Kur'an el-Hac Mehmed Efendinin oğlu olan İşkodra doğumlu Ali Şükrü Efendi 1901-02 ders yılında başladığı eğitimini, dördüncü sınıfa kadar getirmiş; fakat son aşamada mezuniyet ruûsu sınavına girmeyerek, tasdiknâme almak suretiyle yarıda bırakmıştır. Künye defterinde *mektebi kendi arzusuyla terk* ettiği bilgisi haricinde bir açıklamaya yer verilmemiştir.[171] Öte yandan babasından hayatta olmaması maddi imkânsızlıklar yaşadığı için olabileceğini akla getirmektedir.

Sayıları az da olsa siyasi sebeplerle kaydı silinen öğrenci de vardır. 1901-02 ders yılı girişli 1293 yılında Demirhisar'da doğmuş olan 138 numaralı Yusuf Ziya Efendi son sınıfa gelerek mezuniyet sınavlarına girecekken, Şube idaresi tarafından kaydı silinmiştir. *İmtihan-ı Umumî defterinde* yer alan kısa şerhten, Yusuf Ziya Efendi'nin hükûmet tarafından tutuklandığı anlaşılarak kaydının silindiği öğrenilmektedir.[172]

168 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 195.

169 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 177.

170 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 196.

171 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 153.

172 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri*, No. 101, s. 22. Künye defterinde adı geçenin kaydının, hükümet tarafından sürgüne gönderilmesi nedeniyle silindiği yazılıdır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 137).

a) Mezunların İstihdamı

Dârülfünûn Nizâmnâmesi uyarınca Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye, Edebiyat ve Fen şubelerinden mezun olanlar Mekteb-i Sultânî, Ticaret, Dârülmuallimîn ile idadi mektepleri ve bunlarla aynı seviyedeki diğer okullarda istihdam edilebilirlerdi. Bununla birlikte, en başından itibaren uygulamada çeşitli zorluklar ve sorunlarla karşılaşılmıştır. Özellikle öğretmenlik konusunda erken tarihte başlayan tartışmalar sonraki senelerde de devam etmiştir. Zira hem Dârülmuallimîn hem de Dârülfünûn aynı alanda mezunlar vermekteydi. Her iki okulda da *Edebiyat* şubesi vardı. Benzer şekilde Dârülmuallimînde *Fünûn* şubesi, Dârülfünûn'da ise buna karşılık Fünûn Şubesi'nde Riyâziye (Matematik) ve Tabîiyye (Fizik) bölümleri bulunuyordu. Buralardan mezun olanlar benzer bilgi donanımına sahiptiler[173].

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin durumu ise biraz farklıdır. Dârülmuallimîn'de buna benzer bir bölüm yoktu. Bununla birlikte, Şube mezunlarının talip oldukları çeşitli öğretmenlik alanlarına diğer fakülteden mezun olanlar da başvurduğunda, ikinci gruptakilerin öncelikli tutulduğu anlaşılıyor. Daha genel değerlendirildiğinde, öğretmen atamalarında Dârülmuallimîn mezunlarına öncelik verildiği görülüyor.[174] Doğal olarak Dârülfünûn mezunları bu yaklaşımı sorgulamışlar, resmi makamlara başvurarak, zor durumda olduklarını bildirmiş ve istihdam konusunda yardım talep etmişlerdir. Konuyu yakından takip ettiği anlaşılan Sultan II. Abdülhamid, Dârülfünûn mezunlarının mülkiye bürokrasisi dâhil uygun işlerde görevlendirilmelerini istemiş, kendisine sunulan detaylı raporlar üzerinden gelişmeleri izleyerek, zaman zaman müdahalede bulunmuştur. Burada konu bütünlüğü bakımından Dârülfünûn'un yukarıda sayılan üç fakültesinin mezunlarının istihdamı konusu birlikte ele alınacak, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi mezunlarının durumu biraz daha detaylandırılacaktır.

Aşağıdaki tabloda Şube'nin ilk iki sene mezunlarının istihdam durumunu gösterilmiştir. Eylül 1900 girişli öğrenciler Ağustos 1904 itibariyle mezun olmuşlardır. Eğitimlerini başarıyla

173 Dârülmuallimîn'deki bölümler ve dersler için bkz: Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 149-150.

174 II. Abdülhamid döneminde İstanbul'daki Dârülmuallimîn'in yanında taşrada da öğretmen yetiştiren dârülmuallimînler açılması yönünde önemli çalışmalar yapılmış ve 1905-1906 yılında taşrada bu okulların sayısı 32'ye çıkmışsa da bunlardan biri hariç tamamı ibtidaîye seviyesindeydi. Bursa'daki ise Rüşdiye seviyesindeydi. Bu bakımdan imparatorluğun tamamındaki öğretmen ihtiyacının karşılanmasında dârülmuallimînler yetersiz kalmakta, bilhassa taşrada medreseliler, subaylar, memurlar vb gibi harici gruplardan öğretmen olarak istifade edilmeye çalışıyordu. Bunlar asıl işlerinin yanında taşradaki okullarda yaygın olarak istihdam edildiklerine göre (geniş bilgi için bkz. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 153-155) Dârülfünûn mezunlarının öğretmen olmaları konusunda Maârif Nezareti'nin olumsuz görülen tutumunun, dönemin öğretmen yetiştirme politikası ve dârülmuallimîn mezunlarının mağduriyetlerine yol açacak bir boyutta değerlendirilmesi gerçekçi olmayacaktır. Esasında asıl mesele Dârülfünûn mezunlarının da İstanbul'daki okullarda öğretmen olmak istemeleriyle alakalıdır. Mezunların taşradaki okullara ilgisi neredeyse yok gibidir. İkinci bölümdeki örnekler bunu daha açık bir şekilde göstermektedir. Dolayısıyla Maarif Nezareti de bu durum karşısında genel bir olumsuz tutum almış olmalıdır.

tamamlayan toplam 18 kişi bu şekilde diploma almıştır. Aşağıdaki tabloda bunların iş durumu gösterilmiştir.

Tablo 1.12: Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi 1903-04 Ders Yılı Mezunlarının İstihdam Durumu[175]

Öğrencinin Adı	İstihdam Durumu
Hafız Şevket:	Vefa İdadisi'nde muallim ve Fatih Camii Dersiâmı
Mehmed Seyyid	Vefa İdadisi'nde muallim ve Bayezid Camii Dersiâmı
Salih	Vefa İdadisi'nde muallim ve Mimar Hayreddin Camii imam ve hatibi
Mustafa Şefik	Gönen Kazası Niyabetinde
Abdullah Atıf	Vefa İdadisi'nde Arapça muallimi
Ahmed Rasim	Bayezid Camii Dersiâmı
Habibullah	Fatih Camii Dersiâmı
Mehmed Atıf	Muharese zımnında Mercan İdadisi'ne müdavim ve Fatih Camii Dersiâmı
Hafız Mustafa	Fatih Camii Dersiâmı
Hafız Mehmed	Fatih Camii Dersiâmı
İbrahim Vehbi	Bayezid Camii Dersiâmı
Ahmed Şakir	Fatih Camii Dersiâmı
Mehmed Rifat	Bayezid Camii Dersiâmı
Mehmed Emin	Hukuk Mektebi'nde Okuyor.
Mehmed Cemal	Ayasofya Camii Dersiâmı
Mehmed Şükrü	Teftiş ve Muayene Heyeti Kalemi'nde katip
Mehmed Reşid	Fatih Camii Dersiâmı ve Sahhaf esnafından
Hacı Mehmed Fahreddin	Memleketindedir.

Şube'nin ilk mezunlarının büyük bir bölümü dersiâmlardan oluşmaktadır. Toplam 18 mezunun 12'si dersiâm unvanına sahipti. Başka bir şekilde söylemek gerekirse müderris olarak camilerde halka açık ders yapma yetkileri vardı. Bu bilgi Şube'deki öğrencilerin önemli bir bölümünün aynı zamanda medreselerde eğitimlerine devam eden veya medreseleri tamamlamış kişilerden oluşmakta olduğunu teyit etmesi bakımından anlamlıdır. İlk mezunlardan, dersiâm Hafız Mehmed ve Mehmed Seyyid efendiler eş zamanlı olarak Vefa İdadisi'nde öğretmenlik yapmaktaydılar. Mimar Hayreddin Camii imam-hatibi olan Salih Efendi de Vefa İdadisi öğretmenlerindendir. Yalnız bunların hangi dersleri okuttukları belirtilmemiştir. Bu isimlere Abdullah Atıf Efendi'yi de eklemek gerekir. Kendisi dersiâm olmamakla birlikte Vefa İdadisi'nde 240 kuruş maaş ile Arapça öğretmeni olarak çalışmaktaydı.

Naip olarak görev yapan Mustafa Şefik Efendi ile kâtip Mehmed Şükrü Efendi ise memuriyet görevi ifa eden diğer iki mezundur. Son olarak Fatih Camii dersiâmı Mehmed

175 BOA, MF.ALY, nr. 13/49, Lef 3.

Reşid Efendi'nin sahaflık yaptığı görülüyor. Mezunlardan biri ise memleketi Drama'ya döndüğünden hakkında bilgi edinilememiştir.

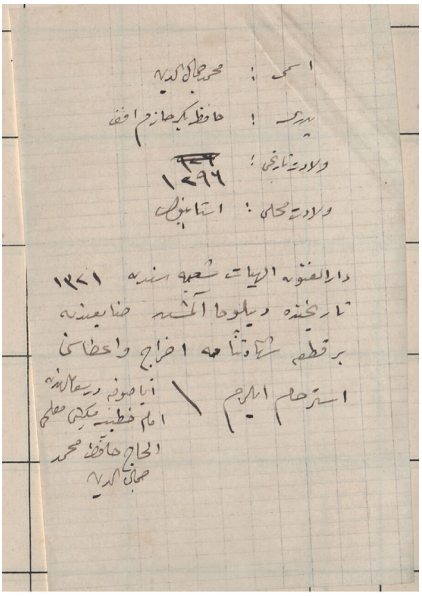
Toplu olarak değerlendirildiğinde ilk mezun olan 18 kişinin sadece 6'sı bir memuriyette istihdam edilmiştir. Aynı zamanda Fatih Camii dersiâmı olan Mehmed Atıf Efendi ise Mercan İdadisi'ne devam ederek öğretmenlik konusunda deneyim kazanmakta, becerisini artırmaktaydı. Mezunlardan biri sahaflık yapmakta, bir diğeri ise Hukuk Mektebi'nde eğitimini sürdürmekteydi. Tablodan hareketle Şube'nin ilk sene mezunlarının 1/3'ünün memur olarak görev yaptığı, bunlardan bazılarının da dâhil olduğu 2/3'lük bir grubun ise dersiâm unvanıyla camilerde ders okuttukları söylenebilir.

Şube 1904-05 dersi yılı sonunda ikinci grup mezunlarını vermiştir. Toplam 22 mezunun 9'u ilmiyede vazife sahibidir. İsmen saymak gerekirse, Safranbolulu Mehmed Ali, Behisnili Mustafa Asım ve Ahıshalı Mehmed Nazmi efendiler devriye müderrisi, Aksekili Osman Kamil, Balıkesirli Hafız Hakkı, Rizeli Ali Haydar, Karaağac-ı şarkili Tayyib, Akçaabatlı Hafız Mustafa ve Kırımlı Yahya efendiler ise İstanbul'daki muhtelif camilerin dersiâmlığı unvanına sahiptirler. Mezunlardan diğer 13'ünün ise hangi görevde istihdam edildiğine dair bilgi yoktur.

Üçüncü dönem yani, 1905-06 ders yılında mezun olanlara bakıldığında, toplam 19 kişiden 7'si dersiâm, dersiâm mülazımı veya müntehabıydı. Bunlar Giresunlu Şevket, Kırımlı Abdurrahman, Gümülcineli Mehmed Hilmi, Tavaslı Osman Raşid, Hemşinli Mehmed Remzi, Batumlu Hasan ve Yozgatlı Hüseyin Avni efendilerdi. Hasköylü Mehmed Galib Efendi ise Edirne ruûsuna sahip olup Bâb-ı Meşihat'te Eytâm Meclisi Kalemi hülefasındandı. Bunlardan Fatih Camii dersiâm *müntehabı* Tavaslı Osman Raşid Efendi'nin İzmir İdadisi'nde dini ilimler öğretmeni olduğu görülüyor. 10 kişinin ise henüz bir memuriyeti veya resmi görevi olmadığı anlaşılıyor.

Buradaki durumu özetlemek gerekirse, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden, 1904-1906 yılları arasındaki üç sene içinde mezun olan toplam 59 kişinin yaklaşık yarısı dersiâm unvanına sahipti. Aralarında aynı zamanda dersiâm olan bazılarının da yer aldığı çok az sayıda mezun çeşitli idadilerde öğretmen olarak istihdam edilmişti. Bunlar Arapça ve dini ilimler dersleri vermekteydi. Birkaç kişi ise ilmiye bürokrasisinde çeşitli görevler ifa ediyordu. Aşağıda görüleceği üzere özelde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye genelde ise Dârülfünûn'un Edebiyat ve Fünûn şubelerinden mezun olanlardan çok büyük bir bölümü öğretmen veya farklı bir memuriyette istihdam edilmek durumundaydı. Bunlardan dersiâm unvanını elinde bulunduranların da mümkünse nizamiye yani yeni usûlde eğitim veren kurumlarda öğretmenlik yapmayı tercih

ettikleri anlaşılıyor. Bu dönemde eğitim, adalet, mülkiye vb. gibi devlet bürokrasisinin en önemli ve neredeyse tek istihdam kaynağı olduğu düşünüldüğünde Dârülfünûn mezunlarının bir işe yerleşmelerinin hemen mümkün olmadığı söylenebilir.

Resim 1.8: Şube'nin 1905 senesi mezunlarından ve Ayasofya Cami dersiâmı, aynı zamanda da İmam-hatip mektebi Muallimi Mehmed Cemaleddin Efendi'nin diplomasını kaybettiğine dair dilekçesi (Kaynak: *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 109)

Her ne kadar Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nin 23. maddesi Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve diğer iki fakülte mezunlarının ihtisaslarına göre çeşitli okullarda öğretmen olarak istihdamlarına müsaade etse de *ihtiyaç* burada en önemli belirleyiciydi. Öte yandan Maarif Nezâreti daha çok *Dârülmuallimîn* yani öğretmen okulları mezunlarını tercih ediyor, bunu da Maarif Nizamnâmesi'ne bağlıyordu. Süreç bu şekilde ilerlerken, II. Abdülhamid meseleye müdahil olmuştur. 1906 yılı itibariyle Dârülmuallimîn mezunlarından bir bölümü henüz herhangi bir göreve atanmamış olup öğretmenlik beklentisi içindeydiler. Nezâret'e göre Dârülmuallimîn ve Dârülfünûn mezunlarının tamamına öğretmenlik ve memuriyet bulunabilmesi pek mümkün değildi. Buna mukabil II. Abdülhamid hâlihazırda istihdam bekleyen her iki okul mezunlarının *biran önce kayrılmalarını* emretmiştir. Maarif Nezâreti ise iş bekleyen mezunlar arasında eğitim sahasında istihdam edilemeyenlerin diğer devlet dairelerinde işe yerleştirilmelerinin sağlanmasının zaruri olduğunu bildirmiştir. Bu çerçevede Dârülfünûn'dan 1906 yılı mezunu beş kişi Maarif Nezâreti tarafından çeşitli görevlere getirilmiştir. İçlerinden birine mülazım olarak memurluk verilmiş, dördü ise taşra muallimliklerine tayin olunmuştur. Bu tarih itibariyle görev talep eden 22 kişinin ise henüz bir işi olmadığı anlaşılıyor[176].

Dârülfünûn mezunlarından iş bulamadığı için ekonomik sıkıntı içinde olanlar devlete en üst seviyede müracaat ederek, yardım isteyince aralarından ahlakça en temiz ve donanımlı olanların isimlerinin tespiti istenmiştir. Talebin muhatabı Maarif Nezâreti'nin bu aşamada yaptığı değerlendirme bilhassa Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden mezun olanlara bakışını

176 Maarif Nezareti'nden Yıldız Başkitabet Dairesi'ne 27 Mart 1906 (14 Mart 1322) tarihli yazısı için bkz. BOA, BEO, nr. 2795/209620.

göstermesi bakımından önemlidir. Nezâret'e göre Dârülfünûn'un üç şube şubesinden biri olan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye mezunları *medrese-nişin talebeden* ve bazıları *ikmal-i nüsah etmiş ve el-yevm tedris ile meşgul bulunmuş hâcelerden* oluşmaktaydı. Yani bu grup içinde bir bölümü medrese öğrencisi iken bir kısmı eğitimini tamamlamış, hocalık yapmaktaydı. Edebiyat ve Fünûn şubelerinden mezun olanların ise büyük bölümü resmi dairelerde istihdam edilmişti. Dârülfünûn Nizâmnâmesi bunlara öğretmen olarak istihdamdan başka bir hak vermemiştir. Yeri ve sırası geldikçe de bu şekilde istidam olunmaktaydılar. Bununla birlikte henüz bir hizmette bulunmayan on-on beş mezunun da bu manada boşalan ya da açılan kadrolara yerleştirileceği kesindi. Ancak bunlardan bazıları *Mülkiye Mektebi* mezunları gibi devlet dairelerine tayin olunmak için dilekçe vermekteydiler. Bunların arzuhalleri Şura-yı Devlet başkanlığınca değerlendirilmekteydi. Bu noktada Maarif Nezâreti kendisinden sorulan, temiz ahlaka sahip olanlar ve iyi eğitim almış bulunanların isimleri konusunda herhangi bir değerlendirme yapmaktan kaçınmıştır. Gerekçe olarak da birinci ve ikinci sırada mezun olanların ilmi dereceleri hakkında bir söz söylemek mümkün olabilecekken, kendileri daimi surette mektepte bulunmayıp ancak sabahları birkaç saat ders okumakta olduklarından ahlakları hakkında herhangi bir değerlendirme yapmanın mümkün olmayacağına dikkat çekmiştir. Ayrıca bunların büyük kısmının *taşralı* olduğunun ve bir bölümünün medreselerde ikamet ettiğinin altı çizilerek kendileri ve aileleri hakkında bilgi edinmenin mümkün olamadığı vurgulanmıştır[177].

Diğer taraftan bu tarihte Şura-yı Devlet ile Maarif Nezâreti arasında, Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nin tadili konusunda, bilhassa Dârülfünûn Edebiyat Şubesi mezunlarının talepleri üzerine yazışmalar devam etmekteydi. Özellikle Dârülmuallimîn talebelerinin Dârülfünûn'dan üstün tutulmamaları ve diğer devlet dairelerinde de istihdam edilmeleri yönündeki istekleri dikkat çekicidir.[178] Bu yazışmalarda özellikle konu Şura-yı Devlet'in önüne getirilerek, Nizâmnâme'de bu yönde bir madde yokken, Maarif Nezâreti'nin istihdam noktasında neden Dârülmuallimîn mezunlarını Dârülfünûn mezunlarından önce/üstün tuttuğu ve son üç senede Dârülfünûn mezunlarından sadece on kişinin bilhassa taşra idadilerinde, 400 kuruş maaş verilmek suretiyle istihdam edildiği sorgulanmaktadır[179] Görüldüğü üzere Dârülfünûn ile Dârülmuallimîn mezunlarının istihdamı konusunda ciddi bir çekişme vardı.

177 Maarif Nezâreti'nin 22 Şubat 1906 (9 Şubat 1321) tarihli yazısı için bkz. BOA, MF.ALY, nr. 13/42, Lef 1.

178 BOA, ŞD, nr. 3034/9, Lef 7, 23 Haziran 1906 (10 Haziran 1322).

179 BOA, ŞD, nr. 3034/9, Lef 2.

Tartışmaların yoğunlaştığı bu dönemde Maarif Nazırı bahsi geçen 23. maddenin tadil edilerek, maddeye "ihtisaslarına ve lüzumuna göre" ibaresinin eklenmesiyle sorunun çözüleceği görüşündeydi. Buradaki ifadelerinden Dârülmuallimîn mezunlarının safında yer aldığı anlaşılan Nezaret, Nizâmnâme'nin 14. maddesi gereğince öğretmenlik konusunda diğer mektep mezunlarına göre önceliğe sahip olduğunu düşündüğü Dârülmuallimîn öğrencilerinin tam gün okula gittiklerini, Dârülfünûn öğrencilerinin ise belli saatlerde okuduklarını, sonraki zamanda devlet dairelerine devam ettiklerini, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi öğrencilerinin *medrese-nişin* ve *dersiâm* olduklarını ileri sürmüştür. Dikkat çekici olarak, Maarif Nezâreti "Dârülfünûn-ı Şâhâne'ye devâmdan maksad tevsî'-i ma'lûmât ve iktisâb-ı kemâlât ile tezyîn-i sıfattan ibâret olduğu bedîhî olup" ifadesiyle konuyu farklı bir noktaya taşıyordu.[180] Daha açık ifade etmek gerekirse Nezâret, Dârülfünûn'da okuyanların amacının bilgilerini genişleterek, olgunluklarını artırmak ve vasıf kazanmaktan ibaret olduğu gibi ön kabul denilebilecek bir anlayışa sahipti.

Sultan II. Abdülhamid Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nde tadilat yapılması konusunun taraflarca görüşülüp neticesinin arz edilmesini emretmiştir.[181] Bunun üzerine Maarif Nezâreti'nden gelen tezkire *Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ*'da görüşülmüştür.[182] Maarif Nazırı'nın bu konudaki görüşü az önce bahsedildiği gibiydi. Dârülfünûn sadece yüksek tahsilin tamamlanarak, malumatın genişletildiği bir müesseseydi. Nizamnâmesi mezunların *füyuzat olmak üzere* öğretmenliklere tayinlerini belirtmişse de esasen öğretmenlik Dârülmuallimîn mezunlarına mahsustu. Bununla birlikte Dârülfünûn mezunları da *imkan dairesinde* öğretmen atanmaktaydılar. Ancak bunlar geçimlerini sağlamak için başka hizmetlere tayin için de talepte bulunmaktaydılar. Hâlbuki Dârülfünûn'a, Nizamnâme'sinde belirtilenden fazla öğrenci kabul olunması durumunda bunların geçimlerinin temini devlet dairelerinde istihdamlarına bağlı olup, hükümet dairelerinde ihtiyaç üzerine memur istihdam oluna geldikleri ve açıktan görevlendirilmeleri fazlasıyla masraflı olacağından ilgili nizâmnâmeye bunların geçimlerinin devletçe temini hakkında bir vaat konulması uygun olmayacaktı. Maarif Nezâreti görüldüğü üzere Dârülfünûn mezunlarının devlet dairelerine açıktan herhangi bir ihtiyaç olmaksızın atanmalarını sorunlu bulmaktaydı. Dolayısıyla ilgili maddenin daha önce de arz edildiği üzere herhangi bir taahhüdü içermeyecek şekilde tadilini önermekteydi.[183]

180 BOA, ŞD, nr. 3034/9, Lef 5, 16 Eylül 1905 (3 Eylül 1321) tarihli ve Lef 6, 3 Mayıs 1906 (20 Nisan 1322) tarihli Maarif Nazırı imzasıyla Şura-yı Devlet Riyaseti'ne gönderilen iki mazbata.

181 BOA, Y.A.RES. nr. 139/7, Lef 1.

182 Sadrazam Ferid Paşa'nın 24 Eylül 1906 (5 Şaban 1324) tarihli maruzatı için bkz. BOA, BEO, nr. 2909/218114, Lef 1.

183 BOA, Y.A.RES. nr. 139/7, Lef 7 ve BEO, nr. 2909/218114, Lef 4, Maarif Nazırı imzalı tezkire. 17 Eylül 1906 (28 B 1324).

Sadrazam ve diğer nazırların katılımı ile mesele *Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ*'da değerlendirilmiş ve Maarif Nezâreti'nin mütalaası merkezinde bir sonuca varılmıştır. Böylece Dârülfünûn mezunlarının öğretmenlik konusunda Dârülmuallimîn mezunlarıyla eşitlenmesi söz konusu olmamış, ayrıca çok ciddi masrafa yol açacağı gerekçesiyle devlet dairelerine ihtiyaç dışında açıktan atanmaları da doğru bulunmamıştır. Bunun yerine, Maarif Nazırı'nın önerdiği şekliyle Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nin 23. maddesinin tadil edilmesi ağır basmıştır. Burada "Dârülfünûn-ı Şâhâne şu'âbât-ı selâsesinden me'zuniyet ru'ûsu istihsâl edenler ihtisâslarına ve lüzûmuna göre mekâtib mu'allimliklerinde istihdâm olunurlar" şeklinde bir tadilat önerilmiştir.[184] Bu yönde bir değişiklik ise hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi mezunlarının resmi bir görevde, mümkünse Arapça veya dini ilimler öğretmenliğinde istihdam edilmelerine yönelik talepleri, II. Meşrutiyet döneminde de devam edecektir.[185]

Sonuç olarak, II. Abdülhamid döneminde Şube mezunlarından çok azı devlet okullarında öğretmenlik ve bürokraside memuriyet elde edebilmiştir. Bunların çoğunlukla ilmiye sahasında dersiâm, müderris ve naip olarak görev yaptığı bunun da medrese eğitiminin sonucu olduğu, bunlardan bir bölümünün aynı anda idadilerde öğretmen olarak çalıştığı anlaşılmaktadır. Bazıları ise özel okullarda ders okutmakta veya farklı alanlarda eğitimlerine devam etmekteydiler. Medrese öğrencilerinin en azından bir bölümünün idadiler başta olmak üzere son dönemde açılan mekteplerde öğretmen olarak görev alabilmek için Şube'ye yöneldikleri değerlendirmesi yanlış olmayacaktır. Özellikle dönemin zorlu ekonomik koşulları ve medreselerin, diğer eğitim kurumlarına göre mensuplarına sağladığı kısıtlı imkânlar bu değerlendirmeyi güçlendirmektedir. Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid'in Dârülfünûn mezunlarından daha fazlasının resmi kurumlarda istihdam edilmeleri konusundaki müdahaleleri ilginç bir şekilde, özellikle öğretmenlik konusunda Maarif Nezâreti'nin direnciyle karşılaşmıştır. Aşağıda görüleceği üzere konu 1908 Meşrutiyeti sonrasında gündemdeki yerini korumuş, diğer taraftan Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi mezunlarının iş alanlarında görece bir çeşitlenme de yaşanmıştır.

b) Maruf Simalar

Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin, gerek II. Abdülhamid dönemi gerekse sonrasında, kayıtlı ve/veya mezun öğrencileri arasında Türkiye'nin son dönem siyasi hayatı,

184 24 Eylül 1906 (5 Şaban 1324) tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela mazbatası için bkz. BOA, BEO, nr. 2909/218114, Lef 2.

185 Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi 1907 (R. 1323) mezunlarından Mekke-i Mükerremeli Hüseyin Mekkî'nin Eylül 1910'da bu yönde yaptığı talebi için bkz. BOA, MF.İBT, nr. 298/60.

ilim ve fikir âlemi ve eğitim tarihinde yer edinmiş önemli isimler bulunmaktadır. Bahis konusu isimlerin gerek kendi dönemleri ve gerekse sonraki süreçteki etkileri dikkate alındığında, onların ilmi birikimlerinin ve gelişimlerinin kaynaklarından olan Ulûm-ı Aliyye-i Dîniyye Şubesi'nin son dönem siyasi ve fikri hayatı ile eğitim tarihi ve entelektüel gelişime sağladığı katkı daha kolay ve somut bir şekilde görülecektir.

Mustafa Şevket [Yunt] Efendi (1878-1951): 1878 (H. 1295) yılında İstanbul'da doğan Mustafa Şevket Efendi, 23 yaşında Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde ilk kayıt yaptıran öğrencilerden olarak eğitime başlamıştır. 120 öğrenci numarasıyla kayıtlı olan Mustafa Şevket, Fatih dersiâmlarından ve Fetvahane müsevvidlerinden Manisalı Hacı Hafız Emin Efendi'nin oğlu olup Şehzâdebaşı'nda Fevziye Mahallesi'nde 14 numaralı hanede ikamet etmekteydi.

Mustafa Şevket Efendi iptidaiye ve rüşdiye eğitiminin yanında geleneksel olarak Kur'an-ı Kerim ve dini ilimler okumuş, 1900 (H. 1318) yılında Çarşambalı Hacı Ahmed Hamdi Efendi'den icazetname almıştır. Bu arada bir taraftan da devam ettiği Dârülmuallimîn'den aynı tarihlerde başarıyla mezun olmuştur. Şeyhülislamlık Ders Vekaleti tarafından 24 Mayıs 1902 tarihinde gerçekleştirilen ruûs sınavını geçerek müderris unvanını elde etmiştir.[186] Bu sırada, Ulûm-ı Aliye-i Dîniyye Şubesi'nde ikinci sınıf öğrencisidir. Aşağıdaki bahsedilen benzer örnekleri gibi Mustafa Şevket Efendi de aynı anda hem hoca hem öğrenci olmuştur. 1903-904 ders yılı sonunda Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden *aliyyü'l-a'lâ* derecesi ve birincilikle mezun olmuştur.[187] Bu bakımdan Şube'den ilk mezun olan öğrencidir. Kendisinin ayrıca Hukuk Mektebi'nden de mezun olduğu bilinmektedir. Emekli olduğu 1936'dan vefatına kadar avukatlık yapmıştır.

Dikkat çekici biçimde çalışkan olan Mustafa Şevket Efendi ,bir taraftan Fatih Camii'nde ders okutmuş ve 1915'ten itibaren *icazet* vermeye başlamış diğer taraftan Ekim 1906'da Vefa İdadisi'nde Dinî İlimler muallimi olarak başladığı öğretmenlik mesleğini, Mülkiye Mektebi ve Dârülmuallimîn'de devam ettirmiştir. Bu sonuncusunda Malumât-ı Dîniyye ve Arapça dersleri vermiştir. Bu arada Eylül 1909'da Fetvahane'de müsevvid olarak görevlendirilmesiyle ilmiye bürokrasisine dahil olmuş, yine aynı yerde *İlamat Mümeyyiz Muavinliği* görevini de ifa etmiştir.[188]

186 Muhammed Selman Çalışkan, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalızâde Hafız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009), Tebliğleri*, İstanbul 2010, s. 288-289.

187 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 119.

188 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 318-319.

Dârülfünûn Hukuk Mektebi'nde 19 Ocak 1911 tarihinden itibaren İslâm hukukuna dair dersler vermeye başlamış, 1919'da Medeni Hukuk muallimi olarak atanmış, bir sene sonra müderris unvanı verilmiştir. Bu arada Medresetü'l-Kuzât, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye, Medresetü'l-Vaizîn ile Medresetü'l-İrşâd ve Süleymaniye Medresesi'nde başta *Feraiz* olmak üzere hukuk ve İslâmi ilimlere dair çeşitli dersler vermiştir.

Mustafa Şevket Efendi, Cumhuriyet döneminde İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıyla, 1926'da bu Fakülte'ye geçerek, Tefsîr ve Tefsîr Târîhi dersleri okutmuştur. 31 Mayıs 1933 tarihinde İlahiyat Fakültesi'nin kapatılması üzerine kadrosu buradaki bazı hocalarla birlikte Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü'ne nakledilmiştir. Anılan Enstitü'nün Tefsîr Tarihi Kürsüsü'nde ordinaryüs profesör unvanıyla bir süre çalışmaktayken, buradaki mali yetersizliklerin de sonucunda 20 Ocak 1936'da emekliye sevk edilmiştir.

Mustafa Şevket Efendi son dönem Huzur derslerine muhatap olarak katılmış, aynı zamanda son halife Abdülmecid Efendi'nin imamlığını da yapmıştır.1341 yılındaki son Huzur Dersine katılanla arasındadır.[189] Yukarıda sayılan bütün görevlerin yanında 1908'de Meşrutiyet'in ilanından 1930 yılına kadar Mecelle'nin eksik kısımlarının tamamlanmasına dair kurulan başta Kanun-ı Medeni ve Hukuk-ı Aile Komisyonu olmak üzere muhtelif komisyonlarda ve en son İsviçre Medeni Kanunu'nun Tercüme edilmesiyle görevli komisyonda üye olarak bulunmuştur. Son devrin büyük âlimlerinden olan Şevket Efendi, özellikle *Feraiz* ve *Fıkıh* konularında derin bilgi sahibiydi. Güçlü bir kalemi olup çık sayıda eser kaleme almış, bir bölümü basılmış bir bölümünün ise yazma olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan *Usûl-i Fıkıh* (Dersaadet 1336-1337), *Ferâiz Risalesi: Zübde-i Ahvâl-i Erbaîn* (İstanbul 1327), *Hulasatü'l-Ferâiz* (İstanbul 1331) gibi bir bölümü Hukuk Fakültesi'nde verdiği ders notlarından oluşmaktadır. Bunun yanında çeşitli ilmi makaleler kaleme almış olan Mustafa Şevket Efendi ayrıca ilk baskısı 1944'te yapılan Türk Hukuk Lugatı'nın yazarları arasında yer almıştır. Kendisine ait henüz basılmamış çeşitli eserlerin varlığı da tespit edilmiştir.[190]

Hoca Rasim [Yardımlı] Efendi (1880-1939): Şube'nin ilk öğrencilerinden Ahmed Rasim Efendi, 1880 (R. 1295) Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) doğumludur. Şube'ye 123 numaralı öğrenci olarak kaydolduğunda 21 yaşındaydı. Künye defterinde Laleli Medresesi'nde ikamet etmekte olduğu gösterilen Ahmed Rasim'in babası Hacı Bekir-oğlu Hüseyin Avnî Efendi,

189 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 319.

190 Eserleri hakkında geniş bilgi için bkz: Çalışkan, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalızâde Hafız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", s. 297-300.

velisi, Bayezid Dersiâmlarından Hüseyin Vasfî Efendi'dir. Kayıtlarda şubeye girdiği sırada medrese-nişin ve medrese talebesi olduğuna işaret edilmiştir[191].

1896 yılında İstanbul'a gelerek memleketinde başladığı eğitimini tamamlamış olan Ahmed Rasim, Dârülfünûn'un açıldığı 1 Eylül 1900 tarihi itibariyle kayıt yaptıran ilk öğrencilerinden ve mezunlarındandır. *Aliyyü'l-a'lâ* dereceyle mezun olmuştur. 1905 yılında Bayezid Camii'nde ders vermeye başlamıştır. 1907 yılında çeşitli talepleri nedeniyle Şebinkarahisar'a sürülen Ahmed Rasim Efendi'nin söz konusu talepleri arasında dersiâmlık maaşının yükseltilmesi ve aynı anda idadi muallimliği verilmesi yer almaktadır.[192] Yukarıda bahsedildiği üzere, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden mezun olanlar bu dönemde Osmanlı modern ortaöğretim kurumlarında öğretmen olabilmek için ciddi bir çaba içindeydiler. Anlaşılan Ahmed Rasim de bu konudaki beklenti ve talepleri seslendirmek ve yetkili makamlara sunmaktan çekinmemiştir. 1908'de Meşrutiyet ilan edildikten sonra yeniden İstanbul'a dönmüş, önce İttihâd ve Terakkî'ye üye olmuş, akabinde farmasonluk konusundaki şüpheleri nedeniyle söz konusu cemiyetten ayrılmıştır. Bir ara Prens Sebahattin'in serbest teşebbüs fikirlerinin etkisiyle bu yönde kaleme aldığı yazılarının basında yer bulduğu anlaşılmaktadır. Tam bir fikir ve aksiyon adamı olan Ahmed Rasim bir süre sonra üyesi olduğu Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin diğer üyeleriyle dine bakış açısı ve dinin hayattaki rolü konularındaki görüşleri nedeniyle anlaşamayarak, Cemiyet'ten ayrılmıştır.

31 Mart olaylarında, Meclis-i Mebusan ile ayaklanan Avcı Taburu askerleri arasında, ikincilerin taleplerini gönüllü olarak iletmesi şeklinde gerçekleşen rolü Ahmed Rasim'in hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Bununla birlikte, kendisinin söz konusu ayaklanmanın tertibinde hiçbir şekilde rolü olmadığı, sadece askerlerin şeriata dair taleplerini dile getirirken, sadece kendi yorumu ve o ana kadar Meşrutiyet idaresinin yönetim uygulamalarına yönelik eleştirilerini eklediği ifade edilmektedir. Buna rağmen, İttihâd ve Terakkî fedailerinin hedefi olmaktan kurtulamamış, yakalanarak örfi mahkeme tarafından yargılanıp ömür boyu hapis cezasına çarptırılmıştır.[193] Dört yıl sonra 1913'te Kamil Paşa'nın sadareti sırasında affedilmesi üzerine Mısır'a gitmiş, bu şekilde I. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar yurt dışında yaşamayı tercih etmiştir. Savaş başladığı için Ramazan ayını geçirdiği Deliorman'dan (Romanya) Mısır'a dönemediğinden İstanbul'a gelmek zorunda kalmıştır.[194] Mayıs 1916 itibariyle

191 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 122.

192 Ali Birinci, "Hoca Râsim Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 194.

193 Ali Birinci, "Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi'nin Serencamı", *Tarihin Gölgesinde. Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001, s. 35-37.

194 Birinci, "Hoca Râsim Efendi", XVIII, 194.

yeniden dersiâm olarak çalışmaya başlamış, sırasıyla Süleymaniye ve Darü'l-Hikmeti'l-Aliyye medreselerinde mantık dersi vermiştir.

Mütareke döneminde İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne fahri üye seçilen Ahmed Rasim, sonrasında siyasi faaliyetlerini devam ettirerek Sulh ve Selamet-i Osmaniyye Fırkası ve akabinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır. Bu arada bazı uygulamalarından dolayı bu fırkadan ayrılmıştır. Siyasi nedenlerle de Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi tarafından Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'den uzaklaştırılır. 1922 yılının Ramazan ayında Huzur Dersleri'nde başmuhatap olarak yer almış, bu konu daha sonra İstiklal Mahkemesi'nde yargılanırken önüne konulan hususlardan biri olmuştur. 1925 yılındaki bu uzun yargılama esnasında geçmişteki birçok konu ve kendisine yönelik isnatlar yeniden sorgu konusu olmuştur. Bu yargılama sonucunda uzun seneler hapis hayatı yaşamıştır. Cumhuriyetin 10. yılında genel af ilan edilmesiyle serbest kalmış ve 1939'da vefat etmiştir.

Hoca Rasim'in *el-İslâm, Beyanülhak, Alemdar ve Ceride-i İlmiye'*deki siyasi, dini ve tasavvufi içerikli yazılarının dışında *Kitabü't-tenvîr* (İstanbul 1334), *Anadolu'dan Bir Ses Yahut Türkçe Bir Hutbe* (İstanbul 1337) ve *Mesneviyyât-ı Avniyye* (İstanbul 1341) adlarıyla basılmış üç risalesi bulunmaktadır.[195]

Hafız Mehmed Cemaleddin [Seven] Efendi (1879-1964): 22 yaşındayken Şube'nin ilk öğrencilerinden olarak kaydolan Mehmed Cemaleddin Efendi, Mahmud Paşa Camii Şerifi Baş İmamı, Reis-i Kurrâ Hafız Bekir Hazım Efendi'nin oğludur. H. 1296 (1879) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir.[196] Hem medrese eğitimi almış hem de dönemin mekteplerinde okumuştur. Ulum-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nden mezun olduğu sırada Ayasofya dersiâmıydı. 1916-18 ve 1920-23 yılları arasında Huzur Derslerinde muhatap olarak bulunmuştur.[197] Meşhur *İctihâd* mecmuasında birçok yazısı yayımlanmıştır. Yazılarında Türkçe ibadet hakkındaki görüşlerini de ortaya koymuştur. Orta mekteplerde muallimlik yapmış, bu arada Fatih Sultan Selim'de ilk defa açılan İmam-hatip mektebi'nde Tarih ve Kelâm dersleri okutmuştur. Göztepe Camii imam-hatibiyken namazı Türkçe kıldırdığı için ciddi bir tenkide uğramış, bu vesileyle ülke sathında tanınmıştır. İleri yaşlarda, yarı manzum sade bir Türkçe ile bir tefsir hazırladığı bilinmektedir.[198]

195 Yazıları ve kitapları hakkında detaylı bilgi için bkz: Birinci, "Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi'nin Serencamı", s. 44-49.

196 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 127.

197 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 1048-1049.

198 Mustafa Koç, *Revnakoğlu'nun İstanbul'u. İstanbul'un İç Tarihi -Fatih-*, İstanbul 2021, I, 35-37

İskilipli Mehmed Atıf (1875-1926): İmam-zâde Mehmed Ali Efendi'nin oğlu İskilipli Mehmed Atıf Efendi Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne 124 numaralı öğrenci olarak 1900 yılında kaydolmuştur. Bu sırada 25 yaşındaydı. Künye defterine göre velisi Bayezid dersiâmlarından Nevşehirli Halil Vehbi Efendi olup Mehmed Atıf Efendi Bosnevî DarülHadîs Medresesi'nde ikamet etmekteydi. Dört yıllık eğitimin ardından Ağustos 1904'te *a'lâ* dereceyle mezun olmuştur.[199] Bundan iki sene önce, medrese tahsilini tamamlayarak girdiği sınavda başarılı olmuş ve "İstanbul Müderrisliği" payesini elde etmişti.[200] 1903 yılında Fatih Camii'nde ders vermeye başladığına göre, Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde öğrenciyken, bir taraftan da hocalık yapmaktaydı. Şubeden mezun olduktan sonra Kabataş Lisesi Arapça öğretmenliğine tayin edilmiştir.

Resim 1.9: İskilipli Mehmed Atıf Efendi (Kaynak: Sadık Albayrak, "İskilipli Mehmed Âtıf Efendi", *DİA,* C. XXII, İstanbul 2000, s. 583-584)

Hayatı boyunca birkaç defa sürgüne mahkûm edilecek olan İskipli Atıf, ilk olarak dersiâmların mağduriyetinin giderilmesi konusundaki çalışmaları nedeniyle Şeyhülislâm tarafından Bodrum'a sürülmüştür. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından bir hafta önce İstanbul'a dönmüş, akabinde medreseler müfettişliğiyle görevlendirilmiştir. Oldukça velud ve kuvvetli bir kalemi olduğu anlaşılan Atıf Efendi'nin bu tarihte *Sebilürreşâd* ve *Beyanülhak*'ta yazıları yayınlanmaya başlamıştır.[201]

31 Mart Vakası ve Mahmud Şevket Paşa suikastından dolayı cezalandırılmışsa da her iki olayda da suçsuzluğu sonradan resmi makamlar tarafından kabul edilmiştir. Bir süre herhangi bir görev verilmeyen Atıf Efendi, 1918'de Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde müderris olarak öğretim hayatına başlamıştır. Kısa süre sonra da İbtidâ-i Dâhil kısmında yönetici olarak görevlendirilmiştir. Şubat 1919'da kurulan Müderrisîn Cemiyeti adlı cemiyetin ikinci başkanlığını yürütmüş, ismi Teâlî-i İslâm Cemiyeti'ne dönüştükten ve mevcut başkan Mustafa Sabri Efendi'nin Şeyhülislâm tayin edilmesinden sonra cemiyetin başkanlığına seçilmiştir. Teâlî-i İslâm Cemiyeti bu dönemde ülke genelinde örgütlenerek Anadolu'nun başta Yunanlılar olmak üzere yabancı işgaline karşı ciddi bir mücadele yürütmüş, diğer taraftan baş gösteren Bolşeviklik tehlikesine karşı da yayın faaliyetlerinde bulunmuştur.

199 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 123.

200 Sadık Albayrak, "İskilipli Mehmed Âtıf Efendi", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 583.

201 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 970.

Şapka Kanunu adıyla bilinen düzenlemenin yasalaşmasından bir buçuk sene önce, 1924'te dönemin Maârif Vekâleti'nin resmi izniyle yayımlanmış olan *Frenk Mukallidliği ve Şapka* adlı çalışmasının, bahsi geçen Kanuna muhalif olduğu gerekçesiyle tutuklanması üzerine İskilipli Atıf Efendi'nin ismi geniş kitlelerce duyulmuştur. İlk yargılamayı yapan Ankara İstiklal Mahkemesi beraatına karar vermişse de serbest bırakılmayarak İstanbul'a getirilmiş, sonra yeniden Ankara'ya gönderilerek tutuklu olarak yeniden yargılanmıştır (1926). Davanın savcısının üç sene kürek cezası teklifini dikkate almayan mahkeme heyeti tarafından verilen karar üzerine 4 Şubat'ta idam edilmiştir.[202]

Daha önce sayılanlar yayında *Alemdar* ve *Mahfil* gibi değişik süreli yayınlarda dini ve fıkhi konularda birçok yazısı yayımlanmış olan İskilipli Atıf Efendi, Süleyman Nazif, Cenab Şahabeddin, Ömer Rıza (Doğrul) gibi isimlerle inanç ve fıkha dair konularda kalem kavgalarına da girişmiştir. *Medeniyyet-i* Şer'iyye *ve Terakkiyat-ı Dîniyye* (İstanbul 1329), *Mir'atü'l-İslâm* (İstanbul 1332), *İslâm Yolu* (İstanbul 1338), *Din-i İslâm'da Men-i Müskirat* (İstanbul 1340) yayımlanmış eserlerinden bazılarıdır[203].

Cizreli Hasan Lami Efendi (1876-1924): R. 1292 (1876)'de Cizre'de doğmuştur. Babası Hacı Mehmed Efendi'dir. 1901-1902 ders yılında Şube'ye kaydolmuştur. O sırada 25 yaşındaydı. Velisi Bayezid dersiâmlarından Safranbolulu Hacı İsmail Necati Efendi'dir. Şube'yi dört yılın sonunda *aliyyü'l-a'lâ* dereceyle mezun olmuştur.[204]

Resim 1.10: Cizreli Hasan Lami Efendi (Kaynak: Ebü'l-Ula Mardin, *Huzur Dersleri,* C. II-III, Ankara 2017)

Babası Mehmed Efendi Cizre'de *Horzin* namıyla tanınmış bir ailedendir. İlk tahsilini memleketinde, akabinde Diyarbakır ve Silvan'da yapmış, sonra İstanbul'da Süleymaniye Medresesi'nde okumuştur. Hasan Lami Efendi 1916-1919 (H 1334-1337) yılları arasında muhatap olarak Huzur Dersleri'ne katılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde Bitlis ve Mardin mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da yer almıştır. 1924 yılının Ağustos ayında İstanbul'da vefat etmiştir.[205]

202 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 973-975.

203 Albayrak, "İskilipli Mehmed Âtıf Efendi", XXII, 583.

204 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 156.

205 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 229-230.

Resim 1.11: Kamil [Miras] Efendi
(Kaynak: Nesimi Yazıcı, "Miras, Kâmil", *DİA,* C. XXX, Ankara 2020, s. 145-146)

Kamil [Miras] Efendi (1875-1957): 1903-04 ders yılında (R. 1319-20) Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne kayıt yaptıran Kamil Efendi, Afyonkarahisar'da Miras-zâde Ahmed Efendi'nin oğludur. Bir ulema ailesine mensup olan Kamil Efendi'nin babası da müderristir. 1875 (R. 1291) doğumlu olan Kamil Efendi, Ulûm-ı Aliyye-i Dîniyye Şubesi'nde eğitime başladığında 30 yaşındaydı. Aynı zamanda Bayezid'de Tavşantaşı civarında Ali Efendi Medresesi'nde ikamet etmekteydi.[206] 1906-07 ders yılı sonunda mezun olan Kamil Efendi, medrese eğitimini de bu dönemde tamamlayarak, Bayezid Camii'nde dersiâm olarak görev yapmaya başlamıştır.[207] Dârülfünûn'dan mezun olduktan sonra burada hocalık yapmış birkaç önemli isim arasında yer alır. Bu bağlamda son dönemde Medresetü'l-Mütehassisîn, Süleymaniye Medresesi gibi üst düzey birçok eğitim kurumu yanında, 1910'dan, Şubat 1914'e kadar Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve bu tarihten Ekim 1915'e kadar Lisan şubelerinde İslâm Dini Tarihi, Fıkıh İlmi Tarihi, Şer'i Ahlâk İlmi ve Dini İlimler derslerini vermiştir. Bunun yanında son dönem Osmanlı ilmiye bürokrasisinde ve Maarif Nezâreti'nin kurduğu eğitimle alakalı çok sayıda komisyonda görev yapmıştır. Bu görevlerinden birinde 1917 tarihli Medâris-i İlmiye Hakkında Kanunu kaleme almıştır. Cumhuriyet döneminde de benzer kurullarda üye olarak bulunmuştur. Bu arada 1916-1919 yılları arasında dört sene Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katılmıştır.[208]

Kamil Efendi İttihâd ve Terakkî üyeliğiyle başlayan siyasi hayatında hem 1908 Meşrutiyeti sonrasında hem de erken cumhuriyet döneminde uzun sayılabilecek bir süre milletvekilliği yapmıştır.[209] Cumhuriyet döneminde yeni bir Tefsîr kitabı yazdırılması ile bir Hadîs kitabının tercümesi konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde girişimde bulunan ve bunda başarılı olan milletvekili grubunun arasında yer almış; bu kapsamda Babanzâde Ahmed Naim'e verilen Hadîs kitabı tercüme ve şerhi görevi, adı geçenin çeviriyi tamamlayamadan 1934'te

206 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 198.

207 Yazıcı, "Kamil Miras", XXX, 145.

208 Nesimi Yazıcı, *Kâmil Miras. Hayatı ve Eserleri*, Ankara 2002, s. 28-31.

209 Nesimi Yazıcı, *Kâmil Miras. Hayatı ve Eserleri*, s. 59-65; Veli Ertan, "Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Profesör Kâmil Miras (1874-1957)", *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. Kamil Miras, Ankara, ty. IV, 3-6.

vefat etmesi üzerine Kamil Efendi tarafından devam ettirilmiştir. On senelik bir çalışma sonucunda, Buharî'nin *et-Tecrîdü's-sarîh* adlı Zebîdî tarafından hazırlanmış muhtasar Hadîs kitabını çevirerek, şerh etmiştir.[210] Kamil Miras tarafından hazırlanan bölümleri 1938-1948 yılları arasında 9 cilt olarak yayımlanmış olan eserin, Türkiye'de Hadîs ve sünnet kültürünün yerleşmesine önemli katkı sağladığı ifade edilmektedir. Bunun yanında Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi'nde ve Medresetü'l-Mütehassisîn'de verdiği ders notlarını ihtiva eden *Târîh-i İlm-i Fıkıh* (İstanbul 1329) adıyla yayımlanmış çalışması başta olmak üzere İslâm ahlakına dair diğer bir çalışması, yazı heyetinde yer aldığı *İslâm-Türk Ansiklopedisi* başta olmak üzere çeşitli süreli yayınlarda çok sayıda makalesi bulunmaktadır.[211]

Mehmed Halim Sabitî [Şibay] (1880-1946): Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden mezun olup daha sonra aynı fakültede hoca olarak görev yapmış, diğer taraftan yakın dönemin siyasi cereyanları ve fikir hareketlerinde temayüz etmiş isimlerden biri olan Halim Sabitî, künye defterindeki kayda göre 1880 (R. 1295) yılında Rusya'da Samara Vilayeti'ne bağlı Lapta Köyü'nde dünyaya gelmiştir.[212] Kayıt tarihinde 24 yaşındadır. Babası aynı vilayette Sabir Can Efendi, velisi olarak da Fatih dersiâmlarından el-Hac Erzurumlu Mehmed Efendi bilgisi yer almaktadır. Rusya'da Şihabeddin Medresesi'ni tamamladığı anlaşılan Halim Sabiti Efendi, Fatih'te Mısırlı Arab Hanı'ndan ikamet etmekteydi. 14 Eylül 1905 tarihinde 102 numarayla kayıt olduğu Fakülte'den beş senede, 1909-10 (R. 1325-26) ders yılı sonunda *aliyyü'l-a'lâ* derece ile mezun olmuştur.

Resim 1.12: Halim Sabitî [Şibay] Efendi (Kaynak: Ali Birinci - Tuba Çavdar Karatepe, "Halim Sabit Şibay", *DİA,* C. XV, İstanbul 1997, s. 336-337)

210 *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan çevirinin tamamı 12 cilt olup bunun ilk 3 cildi Ahmed Naim tarafından hazırlanmış, ilk iki cildi hayattayken basılmış ancak üçüncü cilt basılmadan vefat ettiğinden (1934) Kamil Miras bu cildi gözden geçirerek yayınlamış, sonraki ciltleri tek başına hazırlayarak yayınlamıştı: İsmail Lütfi Çakan, "Babanzâde Ahmed Naim", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 375-376; Hüseyin Hansu, "et-Tecrîdü's-Sarîh", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 251-252.

211 Yazıcı, "Kamil Miras", XXX, 146.

212 Farklı kaynaklarda Simbir Vilayeti'nde 1883'te doğmuş olduğu yazılmışsa (Ali Birinci, Tuba Çavdar Karatepe, "Halim Sabit Şibay", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 336) da künye defterinde doğum yeri Samara, doğum tarihi de efrenci 1880 şeklinde kaydedilmiş, yaşı 24 olarak gösterilmiştir. Bu durumda Şubeye giriş yılı dikkate alındığında künye defterindeki bilgilerin doğru olduğu hesaplanmıştır.

İlköğrenimini doğduğu yerde alan Halim Sabitî Efendi'nin, İstanbul'a gelmeden önce Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi'nde bir süre müderrislik yaptığı bilinmektedir.[213] 1901 senesinde İstanbul'a gelmiş, önce Mercan İdadisi'ni bitirmiş akabinde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne girmiştir. Her ne kadar bunun tarihi Şubat 1906 sonrası olarak verilmişse de biraz önce bahsedildiği üzere kaydı Eylül 1905 itibariyle gerçekleşmiştir. Bir taraftan da Fatih Camii'nde Dağıstanlı Abdülfettah Efendi'nin derslerine devam etmiştir.

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nden mezun olduktan sonra Türkistan seyahatine çıkmış, İstanbul'a yeniden döndükten sonra Eylül 1912'de Gelenbevî İdadisi'nde dini ilimler öğretmeni olarak tayin edilmiştir. Mart 1914'te mezun olduğu Fakülte'ye, Mahmud Esad Efendi'nin yanına Dinler Tarihi (Târîh-i Edyân) muallim muavini olarak tayin edilmiştir.[214] İkinci bölümde ifade edildiği üzere, söz konusu tayin aynı dersi vermekte olan İsmail Hami [Danişmend] Efendinin mezun olduğu Mülkiye Mektebi'nde Siyasi ve Medeni Tarih dersi muallim muavini olarak tayin edilmesi üzerine, gerçekleşmiştir. Ziya Gökalp'in tavsiyesiyle 1915'ten itibaren Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'nde de ders vermeye başlamıştır. 1919'a kadar sürdüren Dârülfünûn'daki müderrisliğinin ardından 1939'a kadar ticaretle uğraşmıştır. Bu maksatla birçok Avrupa şehrini ziyaret etmiştir.[215]

1939'da ticareti bırakarak İstanbul'da ikamet etmeye başlayan Halim Sabitî Efendi o sırada Türkçe tercümesine başlanılan *İslâm Ansiklopedisi*'nin yayınlanmasında görev almıştır. Ağustos 1944'e kadar devam ettirdiği bu görevden, Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyeti azası olarak tayin edilince ayrılmıştır. Dönemin İttihat ve Terakki liderlerinin İslâm birliği, Türkçülük ve Rusya konularında düşünce bağlamında yararlandığı isimlerden olmuştur. Nitekim Partinin Hars Şubesi üyeleri arasında yer almış olan Halim Sabitî Efendi bu kapsamda konferanslar da vermiştir. Diğer taraftan Türk Bilgi Derneği ve Türk Ocağı'nın da faal bir üyesiydi. I. Dünya Savaşı'nda Almanlar tarafından esir alınan müslüman askerlerle görüşmek üzere çeşitli defalar Berlin'e gitmiştir. Kasım 1916'da Suriye'de Cemal Paşa'nın kumanda ettiği IV. Orduyu ziyarete giden İttihat ve Terakki heyeti içinde yer almıştır.

Halim Sabitî Efendi'nin Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu ile samimi bir dostluğu bulunduğu, bu iki ismin aynı zamanda devrin bir fikir ve edebi meclisi olan evlerindeki

213 Birinci - Karatepe, "Halim Sabit Şibay", XV, 336.

214 Birinci - Karatepe, "Halim Sabit Şibay", XV, 336.

215 Ali Birinci, "Halim Sâbit Şibay", *Tarihin Gölgesinde. Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001, s. 52-53.

sohbetlere katıldığı biliniyor. Osmanlı son döneminde bilhassa dış Türkler konusunda değişik faaliyetin içinde yer aldığı anlaşılan Halim Sabitî Efendi Cumhuriyet döneminde tertip edilen Türk Dil kurultaylarının ilk üçüne de davet edilmiştir.

Yazı hayatına henüz Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde öğrenciyken *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilürreşâd'*da dikkat çekici yazılar yayımlayarak başlayan Halim Sabitî, bu konuda asıl üne İttihâd ve Terakkî'nin mali desteğiyle yayımladığı *İslâm Mecmuası* ile kavuşmuştur. Onun yönetiminde, 15 günde bir çıkan ve 1914-18 yılları arasında toplam 63 sayı yayımlanan İslâm Mecmuası, Türkçülük ile İslâm düşüncesini birlikte ele alarak, İttihat ve Terakki'nin İslâm birliği politikasından daha Türkçü bir tutuma yöneldiği sırada Türkçülük ve milliyetçilik fikirlerinin şekillenerek sistematik bir hale getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Dinli bir hayat, hayatlı bir din sloganıyla hareket ederek, İslâmiyet'in sosyal yönü ve fonksiyonu vurgulayıp toplumsal bir canlanma[216] sağlamaya çalışan Mecmua'nın yazar kadrosu arasında M. Şerefettin Yaltkaya, Ziya Gökalp, Mahmud Esad, Musa Kazım, Ahmet Ağaoğlu, Musa Carullah, Abdürreşid İbrahim, Fuat Köprülü, Bursalı Mehmed Tahir, Ömer Seyfeddin ve Bereketzâde İsmail Hakkı gibi dönemin entelektüel dünyasının önemli isimleri yer almaktadır.[217] Halim Sabitî Efendi bu dergideki yazılarındaki görüşlerinde İslâmiyet ile Türklüğün bir birinden ayrılamayacak, iç içe geçmiş iki rükün olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

İslâm tarihi ve fıkhına dair derin bilgi sahibi olan Halim Sabitî Efendi bu konularda temel kaynaklara dayalı çok önemli çalışmalar ortaya koymuştur.[218] Onun bilimsel usu ve esaslara dayanan bu araştırmalarının maksadının İslâm'ı sonradan eklenen unsurlardan arındırarak asli hüviyetine kavuşturmak ve İslâm dünyasının karşı karşıya olduğu sıkıntılara bir çıkış yolu sağlamak gayesiyle dinin yeniden yorumlanması olduğu ifade edilmiştir. Dört cilt olarak, birçok defa basılan *Amelî İlm-i Hâl* (İstanbul 1328-1332) ve *Ulema ve Talebe-i Ulûm Efendilere-Islah-ı Medaris Münasebetiyle* (İstanbul 1329) adlı iki çalışmasının yanında Rusya ve İstanbul'daki birçok dergi ve gazetede onlarca makalesi yayımlanmış, ayrıca İslâm Ansiklopedi ve İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde bazı maddeler kaleme almıştır.[219]

216 Başta Ziya Gökalp ve Mansurizâde Sait olmak üzere İslam Mecmuası'ndaki bazı yazarların ulemanın birçok güncelik konuyu gelenekse dini yöntemler ve kalıplar çerçevesinde yorumlamasına dair eleştirileri ve yeni bir ictihad metodolojisiyle ortaya koydukları görüşleri şeriat, fıkıh ve din konusunda İslamcı çevrelerle uzun süren bir polemiğe yol açmıştır. Bu tartışmalara dair bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 439-450.

217 Tuba Çavdar Karatepe, "İslam Mecmuası", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 53-54.

218 Söz konusu çalışmaları hakkında bütüncül bir değerlendirme için bkz: Birinci, "Halim Sâbit Şibay", s. 55-60.

219 Birinci - Karatepe, "Halim Sabit Şibay", XV, 337.

Elmalılı Mehmed Hamdi [Yazır] Efendi (1878-1942): Daha sonra İslâmi ilimler alanında haklı bir şöhrete erişerek *Emlalılı Hamdi Yazır* olarak tanınacak Hafız Mehmed Hamdi Efendi Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne 1902-03 ders yılında girmiştir. Künye defterinde Konya Vilayeti Teke Sancağına bağlı Elmalı Kazası müderrislerinden Numan Efendinin oğlu, 1878 (R. 1293) doğumlu olarak 162 numarayla kayıtlı olan Mehmed Hamdi Efendi'nin velisinin Küçük Ayasofya Mahallesi'nde yaşayan amcası Hasan Efendi olduğunu öğreniyoruz. Hamdi Efendi bu sırada Küçük Ayasofya Medresesi'nde ikamet etmektedir. Bahsi geçen künye defterine düşülen; medrese talebesi olup "kabûl ve duhûl imtihânını vermiş ve ikinci taksîti ödeyemediğinden kaydı terkîn. 1 Kânûn-ı Evvel 1318 [14 Aralık 1902]" nottan anlaşıldığı üzere maddi nedenlerden dolayı Şube'de eğitimine devam edememiştir.[220]

Resim 1.13: Elmalılı Hamdi [Yazır] Efendi (Kaynak: Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA,* C. XI, İstanbul 1995, s. 57-62)

Birçok ilim adamı yetiştirmiş bir aileye mensup olan Hamdi Efendi'nin, ilk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek, 1895'te Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleştiği[221] bilgisinden hareketle söz konusu eğitiminin yedinci senesinde Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nde de okumak için teşebbüste bulunduğu; ancak bahsedilen sebepten dolayı devam edemediği görülüyor. Bununla birlikte, medresedeki eğitimine devam etmiş, bu sırada devrin önemli isimlerinden hat dersleri de almıştır. Edebiyat, felsefe ve musiki konularında kendi çabalarıyla bilgisini genişlettiği ifade edilen Elmalılı Hamdi Efendi, 1904 yılında ruûs sınavını başarıyla vermiş, bu arada Mekteb-i Nüvvab'dan da birinci sırada mezun olmuştur. İttihâd ve Terakkî üyeliğiyle başladığı siyasete yönelimi sonucunda 1908 Meşrutiyeti sonrasında Meclis-i Mebusan'da Antalya mebusu olmuştur. Damad Ferid'in ilk iki kabinesinde Evkaf Nazırlığı bu alanda üstlendiği en üst görevdir.[222]

İslâmî ilimler konusunda derin bilgi sahibi olmasının yanında felsefe ve pozitif bilimler bağlamında önemli bir birikimi olduğu ifade edilen Elmalılı Hamdi Yazır, son dönem Osmanlı

220 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 5.

221 Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 57.

222 Mardin, *Huzûr Dersleri*, II-III, 242-243.

ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilmi ve fikri hayatında gerek müderris gerekse fikir adamı kimliğiyle oldukça önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Bu anlamda Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Kuzât ile Süleymaniye Medresesi'nde görev yapmış, ayrıca en çok bilineni *Hak Dini Kur'an Dili* adıyla yayımlanan, Ankara hükümetinin isteği üzerine hazırladığı Kur'an-ı Kerim Tefsîri yanında telif ve tercüme olarak kaleme aldığı çeşitli eserleriyle *Beyanülhak* ve *Sebilürreşâd* dergilerinde çeşitli makaleleri neşredilmiştir.[223]

Yakup [Menzilcioğlu] Efendi (1879-): Kayıtlarda ve sonraki ilim hayatında Menteşeli Yakub Efendi olarak tanınmış olup R. 1294 (1879) senesinde Menteşe Sancağı'na bağlı Ahi Karyeli Fettah Efendi'nin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1902-03 (R. 1318-19) ders yılında girdiği Ulum-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nden 1907-08 ders yılı sonunda mezun olmuştur.[224]

Mekteb-i Nüvvab ve Medresetü'l-Kuzât'ı da bitirmiş olan Yakub Efendi Sahn ve Mütehassisîn medreselerinde Hanefi Fıhkı müderrisi olarak görev yapmıştır. İstanbul'daki ilmiye bürokrasisinde 1907 yılından itibaren çalışmaya başlamış, Fetva Emaneti Muavinliği ve akabinde yükseldiği İlamât-ı Şeriyye Müdürlüğü görevinde, bu vazifenin lağvedilmesine kadar sürdürmüştür. 1916-1919 yıllarında Huzur Dersleri'nde muhatap olarak hazır bulunmuştur.

Cumhuriyet döneminde bir süre avukatlık yapmış ve ziraatle uğraşmış olan Yakup Menzilcioğlu Bakanlar Kurulu Kararı ile 1951'de Kıbrıs Müftüsü olarak atanmıştır. Bu görevden yaklaşık altı ay sonra istifa etmiştir.[225]

c) Huzur Derslerine Muhatap Olarak Katılmış Mezunlar

Ramazan ayında zamanın İslamî ilimler bakımından öne çıkmış ulemasının padişahın huzurunda gerçekleştirdikleri Tefsir dersleri Huzur Dersleri olarak adlandırılmıştır.[226] Genellikle *Kadı Beyzavi Tefsiri* üzerinden yapılan söz konusu derslerin ilk örneklerine Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde rastlanmaktaysa da sürecin kurumsal ve sistematik bir çerçeveye oturması bakımından Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın dönemin önemli isimlerini kendi sarayına davet ederek, Kurân-ı Kerim'in bazı ayetlerinin

223 Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", XI, 58-62.

224 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 109, s. 178.

225 Kıbrıs'ta Türkçe ibadet tartışmaları, Yakup Menzilcioğlu'nun Arapça ezan uygulaması tamimi ve bazı vaazlarına Adadaki bir kesimden gelen tepki zemininde istifaya yol açan olaylar hakkında bkz: Başak Ocak, "Arapça Ezana Dönüş ve Bunun Kıbrıs Türk Basını'ndaki Yankıları", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, 12/31, 2006, s. 39-69.

226 Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956, I, 13.

tefsirini müzakereli bir şekilde yaptırdığı meclislere dikkat çekilmektedir. Nitekim böyle bir derse dönemin padişahı III. Ahmed'in katıldığı ve tamamını takip ettiği, muhtemelen buna bizzat şahitlik eden oğlu III. Mustafa'nın da böyle bir ilim meclisinden etkilenerek Huzur Dersleri geleneğini başlattığı tahmin edilmektedir.[227] Böylece 1759 yılının Ramazan ayından itibaren düzenli olarak her sene Ramazan ayında padişahın huzurunda tefsir dersleri icra olunmuştur.

Dersler, bir ayet okuyup tefsirini yapan bir *mukarrir* ile ona sorular sorarak itirazlarını beyan eden *muhatap* olarak adlandırılan bir grup ilim adamı tarafından, ilmî bakımından oldukça müsait ve İslam telif ve müzakere geleneğine uygun bir üslup çerçevesinde tartışma ve müzakere ortamında gerçekleştirilmiştir. İlk dönemler yapılan derslerin ve katılanların sayısında değişiklikler olmuşsa da 1786 yılından itibaren sekiz ders ile yetinilmiş, bazı istisnalar dışında dokuzuncu ders yapılmamıştır. 19. yüzyılda ise mukarrir ve muhatapların İstanbul ruûsunu almış, herhangi bir resmî görevde bulunmayan, İstanbul'da oturan âlimler arasından seçilmesi gibi bir uygulamaya gidilerek, bu yönde bir teamül oluşmuştur. Tayinler Şeyhülislam'ın teklifiyle Padişah tarafından gerçekleştirilmeye başlanmış, mukarrirlikte bir açık olduğunda hiyerarşik olarak takip eden meclislerin mukarrirlerinin sırayla yükselmesi, böylece son mukarrirliğe ilk meclisin başmuhatabının seçilmesi adeti gelişmiştir.

Bu kitabın ele aldığı dönemlere denk gelen Ramazanlarda yani II. Abdülhamid zamanında Huzur Dersleri Yıldız Sarayı'nın *Çit Kasrı*'nda haftada iki gün ve iki saat; Sultan Mehmed Reşad zamanında Dolmabahçe Sarayı'nın *Zülvecheyn* sofasında ramazan ayının ilk on gününde sekiz oturum olarak yapılmıştır. Derslerin dinleyicileri arasında Mabeyn Dairesi'nin önde gelenleri, vükela ve devlet adamlarından davet edilenler ve hanedan mensupları da bulunmaktaydı. Harem kadınları da dersleri bir paravana arkasından takip etmişlerdir.[228]

Huzur Derslerinde hazır bulunanlar arasında Ulum-ı Âliye-i Diniyye Şubesi'nden mezun âlimler de yer almıştır. Konu hakkında en kapsamlı araştırmayı yapan Ebül'ulâ Mardin'in verdiği listelerden[229] tespit edilebildiği kadarıyla Şube mezunlarından Huzur Dersleri'nde yer almış olanlara ait detaylar aşağıdaki tabloda paylaşılmıştır.

227 Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 441.

228 İpşirli, "Huzur Dersleri", XVIII, 442-443.

229 Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, İstanbul 1956 ve *Huzûr Dersleri*, II-III, haz. İsmet Sungurbey, İstanbul 1966.

Tablo 1.13: Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi Mezunlarından Huzur Derslerine Katılanlar

No	Müderris	Katıldığı Yıl(lar)	Statü	Kaynak (Ebül'ulâ, Huzûr Dersleri)
1	Mustafa Şevket (Yund) Efendi	1923	Muhatap	II-III, s. 319
2	Çallı Mehmed Emin Efendi	1911-1915	Muhatap	I, s. 561, 564, 567, 571, 574,
3	İstanbullu Hafız Mehmed Cemaleddin (Seven) Efendi	1916-18, 1920-23	Muhatap	II-III, s. 1048-9
4	Kulalı Mehmed Emin (Emir) Efendi	1923	Muhatap	II-III, s. 314
5	Şamlı Hafız Reşid Efendi	1916-18, 1923	Muhatap	II-III, s. 1087
6	Karahisarısahipli Kamil (Çayır) Efendi	1916-19, 1923	Muhatap	II-III, 302, 1057
7	Cizreli Hasan Lami Efendi	1916-1919	Muhatap	II-III, s. 230
8	Bosnalı Mustafa Sıdkı Efendi	1920	Muhatap	I, s. 594
9	Giresunlu Şevket Efendi	1921-1922	Muhatap	I, s. 598, 601
10	Karahisarışarkili Ahmed Rasim (Hoca Rasim) Efendi	1922	Muhatap	I, s. 601
11	İskilipli Mehmed Âtıf Efendi	1922-23	Muhatap	II-III, s. 972
12	Akçaabadlı Mustafa Efendi	1916-1918, 1922		I, s. 579, 583, 586, 601
13	Batumlu Hasan Efendi	1909	Muhatap	I, s. 552
14	Menteşeli Yakub (Menzilcioğlu) Efendi	1916-1919	Muhatap	II-III, s. 322

Yukarıda verilen 14 ismin tamamı II. Abdülhamid döneminde Şube'den mezun olmuş ve II. Meşrutiyet ile son dersin gerçekleştirildiği 1924 yılı Ramazan ayı arasındaki dönemdeki muhtelif derslere katılmıştır.[230] Bunların yanında Elmalılı Hamdi Yazır ve Bayındırlı Mehmed Şükrü Efendi gibi Şube'ye girmiş ancak eğitimini tamamlamamış isimlerden derslere katılanlar olmuşsa da mezun olmadıkları için burada yer vermedik.

Buraya kadar Ulum-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin açılmasından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen dönemdeki tarihi hocaları, öğrencileri, ders programı ile yaşanan diğer gelişmeler etrafında incelendik. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı sonrasındaki dönemi Şube tarihi açısından daha farklı bir sürecin de başlangıcı olması bakımından ayrı bir bölüm olarak aşağıda ele alınacaktır.

230 Bu dönemde yapılan Huzur Dersleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Arzu Atmaca, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018.

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİHÂD VE TERAKKÎ'NİN İLAHİYATI

DÂRÜLFÜNÛN-I OSMÂNÎ ULÛM-I ÂLİYE-İ DÎNİYYE/ ŞER'İYYE ŞUBESİ

(1908-1914)

A) Şube'nin Adı ve Eğitim Sistemi

II. Meşrutiyetin ilanı (23 Temmuz 1908) sonrası merkezî otorite ulusçu bir yapıya doğru kayarken, Dârülfünûn'un *Şâhâne* unvanı yerini *Osmânî*ye terk ediyordu. Böylece yüksek dereceli eğitimdeki ilk değişim rüzgârı üniversitenin adında kendisini gösterdi. Fakülte'nin karşılığı olan *Şube* ibaresinin kullanımı ise bir müddet daha devam etti.

Dârülfünûn'un teşkili sırasında *Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye* adı altında açılan Şube'nin ismi II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında değişime uğramamakla beraber dönemin arşiv belgelerinde farklı isimlendirmeler de karşımıza çıkar. Kayıtlar, genellikle kısa bir ibareyle Şube'yi *Dârülfünûn Ulûm-ı Dîniyye* şeklinde tanımlamakta;[1] nadiren de *Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye* tabirine yer vermektedir.[2] Kasım 1909 tarihli *Dâhilî Talimatname*'de Şube adı *Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı Dîniyye* şeklinde kaydedilirken;[3] mezun öğrencilerden Ziyaeddin ile Batumlu Süleyman Sami efendiler, eğitim aldıkları Şube'yi *Dârulfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye* olarak zikretmişlerdir.[4] İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından Mekâtib-i Âliye Müdürlüğü'ne gönderilen ve imtihanların icrası ile alakalı olan Aralık 1911 tarihli tebligatın antetli kısmı özel olarak Şube için hazırlanmış ve burada *Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'beleri Müdîriyyeti* yazılmıştır. Bu isim hem Şube'nin ilk yıllarda resmiyetteki tam adına hem de idarî birliğine işaret etmektedir.[5] Şube'nin bu resmî ismi 1912 tarihli Nizâmnâme ile *Dârülfünûn-ı Osmânî Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi* haline dönüşecektir.[6]

Şube'nin resmiyet kazanmış bu adları yanında, dikkati çeken bir başka isimlendirme de arşiv kayıtlarında sıkça karşımıza çıkmaktadır: *İlâhiyât Şu'besi*. Örneğin 7 Ekim

1 Örnek olarak bkz. BOA, MF.İBT, nr. 1082/50; MF.MKT, nr. 1085/27, 1096/60, 1124/46.

2 BOA, MF.MKT, nr. 1136/52.

3 BOA, MF.MKT, nr. 1142/64.

4 BOA, MF.İBT, nr. 298/62, 298/74.

5 BOA, MF.MKT, nr. 1176/63.

6 *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti İstanbul Dârülfünûnu Ta'limât*, İstanbul 1329, s. 3; BOA, MF.ALY, nr. 39/103, 41/9.

1909'da Şube'nin tedrisat ve müfredatındaki aksaklıklara dair *Sırât-ı Müstakim*'de kısa bir yazı neşreden öğrencilerden Alimcan İdrisî Efendi, kendisini *Dârülfünûn İlahiyât* müntesibi olarak tanıtmaktadır.[7] Yine öğrencilerden Hüseyin Mekkî Efendi'nin Maarif Nezâreti'ne sunduğu Arapça muallimliğine istihdam talebine dair 13 Eylül 1910 tarihli ve İzmir Dârülmuallimîni din derslerine öğretmen olarak tayin talebinde bulunan Mehmed Efendi'nin 30 Aralık 1914 tarihli dilekçelerinde mezun oldukları Şube'nin ismi *Dârülfünûn-ı Osmânî İlâhiyât Şu'besi* olarak kaydedilmiştir.[8] 30 Eylül 1910 tarihli dilekçesinde Şube mezunlarından Ahmed Neşet Efendi de mezun olduğu kurumu *Dârulfünûn İlahiyât Şu'besi* olarak zikretmektedir.[9] Yine Musul Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezâreti'ne gönderilen 27 Temmuz 1912 tarihli tahriratta Kerkük İdadisi din dersleri muallimi Süleyman Efendi'nin mezun olduğu kurum *Dârülfünûn İlâhiyât Şu'besi*'dir.[10] Aralık 1913 tarihli Maarif Nezâreti'nden gönderilen Farsça sınavına mümeyyiz tayin edilmesine dair belgede kısaca *Dârülfünûn İlâhiyât*[11] tercih edilirken; Emrullah Efendi'nin 3. sene Felsefe dersine tayini hakkında bilgiler nakleden bir kayıtta Şube'nin adı *İlâhiyât Şu'besi* olarak nakledilmektedir.[12] 24 Mayıs 1913 tarihli Halep Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen bir i'lâmda da Şube'nin adı yine *İlâhiyât* olarak geçmektedir.[13]

Resim 2.1: Ulûm-ı Dîniyye ve Edebiyye Şubelerinin Meşrutiyet dönemindeki birleşik amblemi
(Kaynak: MF.MKT, nr. 176/63)

7 Alimcan İdrisî, "Dârülfünûnda Tedrîsât", *Sırât-ı Müstakîm,* 24 Eylül 1325, C. 3, Sa. 57, s. 75.

8 BOA, MF.İBT, nr. 298/60, 478/2.

9 BOA, MF.MKT, nr. 1157/43.

10 BOA, MF.İBT, nr. 391/13.

11 BOA, MF.MKT, nr. 1192/41.

12 BOA, MF.ALY, nr. 22/101.

13 BOA, MF.ALY, nr. 38/34.
İlahiyat isimlendirmesi üzerine yapılan tespit ve tartışmalar için ayrıca bkz. Hidayet Aydar, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sa. 13, İstanbul 2006, s. 26; Yıldız Kızılabdullah, " İlahiyat Fakültelerinin Kuruluşundan Bugüne Din Eğitimi Bilimi Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", Sa. 2(1) (2009), s. 306; Muzaffer Üzümcü, "İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Akademik Yapılanma ve Lisansüstü Eğitim Üzerine Bir Değerlendirme", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi,* Sa. 3 (2020), s. 172-73; Recai Doğan, "İlahiyat Fakültelerinin Mevcut Durumu ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkiye'de Yüksek Din Öğretimi Kurumsallaşma- Sorunlar- Beklentiler,* ed. İbrahim Turan - Faruk Sancar, Samsun 2009, s. 117-139; Mustafa Öztürk, "İlahiyat'ın Adı ve Amaçları", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? -Sorunlar ve Çözüm Önerileri- Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı,* İstanbul 2015, s. 29-59; Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitiminin Geleceği", *Türkiye'de Din Eğitimin ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü İstanbul 2018, s. 481-517.

Aslında *İlahiyat* isimlendirmesinin bu dönemdeki arşiv kayıtlarında görülmesi ve zamanla yaygınlaşması tabii karşılanabilir.[14] Öncelikle *Yeni İlm-i Kelam Hareketi'*nin önde gelen isimlerinden İzmirli İsmail Hakkı, Abdullatif Harputî, Arapkirli Hüseyin Avni, Musa Kazım ve Şehbenderzâde Ahmed Hilmi gibi hocaların[15] Şube'nin akademik ve idarî kadrosunda yer almaları tesadüf değildir. Zira bu temsilcilerin bağlı oldukları *Yeni İlm-i Kelam Hareketi*'nin hedeflediği nihaî gaye, günün gelişen şartları karşısında durağanlaşmış, donuklaşmış ve geri kalmış İslamî ilimler ile eğitim sisteminin -özelde medrese yapılanmasının- elden geçirilmesi ve yenilenmesiydi.[16] Tefsir ve Fıkıh sahası yanında daha çok Kelamî tartışmalarda kendini gösteren bu *tecdîd* hareketinin, Şube'nin eğitim sistemi üzerinde tesiri muhakkaktır. Nitekim 1908-14 ders yılları arasında Edyan, Hikmet, Hilaf, Tedrîs ve Felsefe unvanlı yeni derslerin müfredata eklenmesi bu etkinin en bariz örnekleri arasında zikredilebilir.

Şube'nin adlandırılması yanında eğitim yapısında da Meşrutiyetle birlikte kademeli bir değişim başladı. II. Meşrutiyet döneminin önde gelen Maarif nazırlarından Emrullah Efendi, Dârülfünûn'un vazifesini halkın arasında ilmi yayarak memlekete ve bu ilmi geliştirerek de medeniyete hizmet etmek şeklinde tanımlamıştı.[17] Bu tasvir aynı zamanda Meşrutiyet idaresinin de genel eğitim anlayışını ortaya koymaktaydı. Emrullah Efendi'nin eğitim sistemindeki yapılacak ıslahatların üniversiteden başlaması gerektiği kanaatini[18] benimseyen Meşrutiyet yönetimi, şube kontenjanlarında sayısal sınırlamaların üniversite eğitimine zarar verdiği ve zayıflattığı kanaatindeydi. Bundan dolayı Maarif Nezâreti 9 Eylül 1908 tarihinde aldığı bir karar ile kayıt için başvuru yapanların sayı sınırlamasını kaldırdı ve başvuran tüm öğrencilerin bir giriş imtihanına tabi tutulmaları esasını kabul etti. İmtihan sonucuna göre öğrencilerin şubelere kabul edilmeleri gerektiğinin altı çizildi.[19]

Bu değişim havası içerisinde yeni döneme adım atan Dîniyye Şubesi'ne başvuran öğrenci sayısı II. Meşrutiyet devrinde gözle görülür bir artış kaydetti.[20] Fakat bir öğrencinin kabulü gelişigüzel olmaktan ziyade belli başlı şartlara bağlıydı. Şube'ye başvurularda Tezkire-i

14 Osmanlı Devleti'nde bir eğitim müessesi olarak İlahiyat kavramını ilk dile getiren kişinin Küçük Mehmed Said Paşa olduğu düşünülmektedir. *Hatırât*'ında, bölgelerde dağınık görünüm arz eden medreselerin durumunu gündemine alan Paşa, bu medreselerin *İlahiyât Darü'l-İcâze*'si çatısı altında toplanabileceğini dile getirmiştir (*Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı,* haz. Mustafa Gündüz, İstanbul 2019, I, 184; Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi,* İstanbul 1999, s. 40).

15 Resul Öztürk, *Yeni İlm-i Kelam Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi,* Erzurum 2014, s. 30-50.

16 M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları 19. Yüzyıl Sonu - 20. Yüzyıl Başı,* İstanbul 2008, s. 55-56; Özervarlı, "Alternative Approaches to Modernization in the Late Ottoman Period: İzmirli İsmail Hakkı's Religious Thought Against Materialist Scientism", *İnternational Journal of Middle East Studiest,* Sa. 39 (2007), s. 79-80, 82-83.

17 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),* İstanbul 1991, s. 200.

18 Ebubekir Keklik,"Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi: Eğitim Reformuna Nereden Başlanmalı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 11, Sa. 2 (Kasım 2020), s. 84-91.

19 BOA, MF.İBT, nr. 1076/6.

20 Mehmet Saray, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993),* İstanbul 1996, s. 50.

Osmânî, tasdikname veya şehadetname-i mekteb, aşı ilm ü haberi ve tabib raporu ile hüsn-i hal varakalarının ibrazı gerekliydi.[21] Ayrıca medrese talebelerinin durumu da yeniden gözden geçirildi. 18 Kasım 1908 tarihli Daire-i İlmiyye'den gönderilen bir yazıda medreselilerden (*talebe-i ulûm)* Fenârî'ye kadar okumuş olanların Şube'ye kayıt için başvurabilmelerine olanak tanındı. Fakat bu seviyedeki öğrenciler doğrudan Şube'ye kabul edilmeyecekler, bir giriş (*mülâzemet*) imtihanına tabi tutulacaklardı.[22] Başvuranların yaşı ilk yıllarda en az 18 olması öngörülürken, bu şart 1910 senesinden itibaren kademeli olarak 16'ya kadar düşürüldü.[23]

Öğrenci, okuduğu derslerden ikisinde 5'ten aşağı aldığı veya mazeretinden ötürü katılmadığı takdirde ikmal sınavlarına girer ve bu sınavlardan başarılı olması halinde ancak bir üst sınıfa geçebilirdi.[24] Fakat 1911 ila 1913 ders yılları arasında bütünleme sınavlarında tek dersten kalmış olanların ikinci bir ikmal sınavına daha alınmaları gündeme gelmiştir (*tek ders imtihanı*).[25] Örneğin 1911-12 ders yılı 1. sınıf öğrencilerinden 1180 numaralı Ahmed Edib Efendi, Usûl-i Fıkıh ve İlm-i Kelâm derslerinden ikmale kalmış; fakat Usûl-i Fıkıh dersini ikmal sınavında da geçememiştir. Başarılı olamadığı bu dersten yeniden imtihana tabi tutulmuştur.[26] Aynı şekilde 1912-13 ders yılında 1252 numaralı son sınıf öğrencilerinden Süleyman Sırrı Efendi, Felsefe-i Arab dersini ikmal sınavında geçememiş, ardından ikinci bir defa daha bütünleme imtihanına tabi tutulmuştur.[27]

Şube öğrencilerinin derslere kaydolduktan sonra devam etmeleri mecburiydi. Aylık düzende bir öğrenci ilgili dersin en az 1/3'üne katılır ve devam durumları ders hocası tarafından da tutulurdu. Öğrencinin devamına dair tasdik yazıları yine ilgili dersin hocası tarafından imzalanır ve mühürlenirdi. Öğrenci, imtihanlara girdiğinde bu evraklarını ibraz ederdi.[28] Tek bir dersten dahi düşük not almak, sınıf tekrarını gerektirmekteydi. Dört yıllık süre sonunda Şube derslerine düzenli katılan ve sınavlarında başarılı olanlar, yönetmelik gereği mezuniyet belgesini (*mezuniyet ru'ûsu*) aldığında yemin (*tahlîf*) ederdi.[29] Tüm bu süreçlerin tamamlanmasından sonra Şube'den mezun olurdu.

21 BOA, MF.MKT, nr. 1167/43.

22 BOA, MF.MKT, nr. 1082/52.

23 *Düstur,* 1. Tertib, Ankara 1941, VII, 660-661; *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti İstanbul Dârülfünûnu Ta'limât,* s. 8.

24 BOA, MF.ALY, nr. 22/83, 37/1.

25 BOA, MF.ALY, nr. 23/4.

26 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 5.

27 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 26.

28 BOA, MF.ALY, nr. 64/58.

29 *Düstur,* 1. Tertib, VII, 662. Nitekim 25 Kasım 1913 tarihli bir arşiv kaydında mezun olanların tahliflerinden sonra ancak şehadetnamelerini alabilecekleri özellikle vurgulanmıştır (BOA, MF.ALY, nr. 54/131).

B) Ders Müfredatı

1900-1908 yılları arasında, Şube'nin her bir ders yılında, aynı isimli derslerin verildiği görülmektedir. Bu dersler; Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf, İlm-i Kelâm, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Târîh-i Dîn-i İslâm'dır. Yalnız son sene yazılı bir sınav (*imtihân-ı tahrîrî*) daha yapılır ve genel notlarıyla birlikte hesaplamaların ardından öğrencinin mezun olup olmadığı belirlenirdi.[30]

1908-1909 eğitim yılında derslerde bazı yeniliklerin olduğu görülmektedir.[31] Bu yılın tüm sınıflarında Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i Şerîf, İlm-i Kelâm, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Târîh-i Dîn-i İslâm dersleri sabit kalmıştır. Fakat bu derslerin yanında birinci sınıfın derslerine Siyer-i Nebevî[32]; İkinci sınıfın derslerine Siyer-i Nebevî, İlm-i Hikmet, Kitâbet-i Arabiyye, Kitâbet-i Türkiyye; Üçüncü sınıf derslerine Siyer-i Nebevî, Târîh-i Umûmî, İlm-i Hikmet, Usûl-i Tedrîs, Kitâbet-i Arabiyye, Kitâbet-i Türkiyye; Dördüncü sınıf derslerine ise Siyer-i Nebevî, Târîh-i Edyân, İlm-i Hikmet, Usûl-i Tedrîs, Târîh-i Umûmî, Kitâbet-i Arabiyye, Kitâbet-i Türkiyye dersleri eklenmiştir.[33] Dördüncü sınıftaki *tahrîrî imtihân* kaldırılmış ve gerek 1908-09 gerekse 1909-10 senesi son sınıf talebeleri *doktora imtihanlarına* girip başarılı olanlar "Doktoralı" sıfatıyla şehadetnamelerini almıştır.[34]

1908-09 ders yılıyla başlayan müfredattaki değişim 1914'e kadarki dönemde de kendisini gösterir. Şubenin II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki müfredatına bakıldığında Tefsîr-i Şerîf, Hadîs-i

30 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 101, s. 3-37.

31 Ekmeleddin İhsanoğlu, II. Meşrutiyet ile birlikte (1908) ders sayısı ve sınıflara ayrılması açısından fazla bir değişikliğin olmadığını ileri sürmektedir (İhsanoğlu, *Darülfünun,* II, 616). Fakat elimizdeki ders ve sınav çizelgeleri aksini ispat etmektedir.

32 Siyer-i Nebevî dersinin müfredata eklenmesine dair ilk teşebbüs Mehmed Celaleddin Paşa'nın Maarif Nazırı olduğu tarihlerde (21 Mayıs 1318/ 3 Haziran 1902) gerçekleşmiştir. Târîh-i Dîn-i İslâm dersinin siyer konularını ihtiva etmekle beraber yetersiz kalabileceği ifade edilmiş ve müstakil bir Siyer-i Nebevî dersinin tüm sınıfların ders programına eklenmesinin gerekli olduğu mütalaasında bulunulmuştur (bkz. BOA, Y.PRK.MF., nr. 4/54). Fakat bu ders teklifi ancak 1908-09 senesinde müfredata konulabilmiştir.

33 1908'de Maarif Nezâreti'nin planladığı ders programında birinci ve ikinci sene derslerinde herhangi bir değişiklik öngörmediği, üçüncü ve dördüncü sene dersleri içerisine ise sadece Usûl-i Tedrîs ve Târih-i Umûmî derslerinin eklendiği görülmektedir (BOA, MF.MKT, nr. 1079/13). Lakin Nezâret'in Şube muallimleri ile yaptığı bir müzakere toplantı sonrasında Siyer-i Nebevî, Kitâbet-i Türkiyye, Kitâbet-i Arabiyye ve Tarih-i Edyân derslerinin de programa dahil edilmesi karara bağlanmış ve müfredata son şekli verilmiştir (BOA, MF.MKT, nr. 1081/21).

34 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100, s. 1-7. Doktoralılar hakkında alınan karar için ayrıca bkz. BOA, MF.MKT, nr. 678/52.
23 Mart 1909'da Darulfünun Müdürlüğü'nden Maarif Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Şube talebelerinden bu yıl son sınıfta olanlar tarafından doktora imtihanlarının kaldırılması yönünde bir talebin bulunduğu belirtilmiş ve ilgili mesele hakkında Nezâret'in nihaî cevabının bildirilmesi istenmişti. Zira talebeler, Maarif Meclisi İlmî Heyeti'nin geçen yıl bu imtihanlara giremeyen öğrencileri ilgili sınavlardan muaf tuttuğunu, sadece son sınıf derslerinden imtihan edilmelerini yeterli gördüğünü, ayrıca Hukuk Mektebi'nde doktora sınavlarının kaldırıldığını öne sürerek kendilerine de aynı muamelenin yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Nezâret, Hukuk Mektebi'nde bu imtihanın kaldırılmasının henüz bir resmiyet kazanmadığını, hâl-i hazırda Riyâziyye ve Tabî'iyye şubelerinde uygulamanın devam ettiğini ve bu talebe verilecek olumlu yanıtın Dârülfünûn'un diğer şubelerine de sirayet edeceğinden eğitim-öğretimde bir karışıklığa sebebiyet verebileceğini bildirerek talebelerin isteklerine olumsuz yanıt vermişti (BOA, MF.MKT, nr. 1111/22). Dolayısıyla da bir ders yılı daha *doktora imtihanları* uygulamasına devam edildi.

Şerîf, İlm-i Fıkıh, Usûl-i Fıkıh ve İlm-i Kelâm dersleri her eğitim yılının 1 ila 4. sınıflarının zorunlu dersleri arasında olduğu görülmektedir. Sadece 1913-14 ders yılı 4. sınıfında İlm-i Fıkıh dersi müfredattan çıkarılmış, bunun yerini Târîh-i Fıkıh dersi almıştır. Siyerî Nebevî dersi her ders yılının 1. sınıfında; 1909-1912 yılları arasında ise 2, 3 ve 4. sınıflarında zorunlu tutulmuştur. Târîh-i Dîn-i İslam dersi genellikle 1. sınıf üstüne verilmiştir. 1909-1912 yılları arasında ise farklı sınıflarda Târîh-i Asr-ı Hâzır ile Târîh-i Umûmî dersleri yer almıştır.

Resim 2.2: İlahiyat ve Edebiyat şubelerinin sınav günlerini gösterir cetvel
(Kaynak: MF.MKT, nr. 1170/40)

Dersler arasında dikkati çeken farklılaşma felsefe ve din bilimleri grubunun müfredatta yer almaya başlamasıdır. İlm-i Hikmet, Târîh-i İlm-i Hikmet, Hikmet-i Teşrî'î, Târîh-i Edyân, Târîh-i Edyân ve Dîn-i İslâm, Ahlâk-ı Şer'iyye, Felsefe, Felsefe-i Arab, Târîh-i Felsefe dersleri 1910-11 ders yılından itibaren yoğunlukla 2, 3 ve 4. sınıfların dersleri arasına girmiştir. Ayrıca bu yılki dersler içerisinde yer alan Târîh-i Umûmî, İlm-i Hikmet ve Târîh-i İlm-i Hikmet dersleri Dârülfünûn Edebiyat Şubesi'yle müştereken verilmiştir.[35]

Eğitim ve yazı kabiliyetine yönelik Usûl-i Tedrîs, Kitâbet-i Arabiyye ve Kitâbet-i Türkiyye dersleri 1908-09 eğitim-öğretim senesinde 2, 3 ve 4. sınıflarda okutulmuş; fakat sonraki yıllarda müfredattan çıkarılmıştır. Bunların dışında Edebiyyât-ı Arabiyye dersi bir dönem (1912-13) 2, 3 ve 4. sınıflarda; Mesnevî-yi Şerîf 3. sınıfta (1912-1914) ve Lisân-ı Arabî ise tüm sınıflarda (1913-1914) zorunlu dersler arasına girmiştir. 1912-13 tedrisatında öğrencilerin en az bir batı dilini öğrenmeleri istenmiş ve Fransızca, Almanca, İngilizce ile Rusça derslerinden birisini seçmeleri için 1, 2 ve 3. sınıf dersleri arasına eklenmiştir.[36] Sonraki yıllarda yabancı dil dersi uygulaması devam etmemiştir.[37]

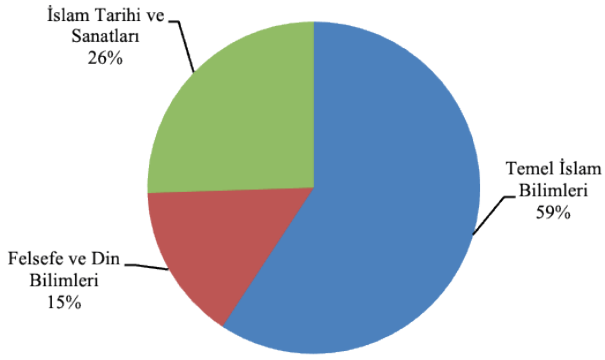
35 BOA, MF.ALY, nr. 20/94.

36 Bu bilgilerle ilgili olarak bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100, s. 8-19; *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 1-26; *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96, s. 4, 14, 50, 54.

37 24 Ocak 1914'te Dârülfünûn Müdürlüğü'ne Hüseyin Hüsnü ve Recep efendiler Ulûm-ı Dîniyye Şubesi adına sundukları bir arzuhalde, yabancı dil derslerinin veya en azından Fransızcanın yeniden müfredata eklenmesi, mecburî dersler arasına dâhil edilmesi ve Elsine Şubesi yerine kendi eğitim-öğretim gördükleri kurumun bünyesinde bu derslerin verilmesi talebinde bulunmuşlardır. Müdürlük, bu talebi uygun görmekle beraber, Şube'nin sonraki yıl kapanmasından dolayı ilgili dersler müfredata eklenememiştir (BOA, MF.ALY, nr. 56/24).

Ders (kürsü) sayıları, sınıflar ve ders yılları bazında birbirine yakın rakamlar arz etmektedir. 1. sınıf dersleri 7-10; 2. sınıf dersleri 9-11; 3. sınıf dersleri 10-12 ve 4. sınıf dersleri ise 10-13 arasında değişen sayılara sahiptir. Sınıfların derecesi yükseldikçe öğrenciler, bir veya iki ders daha fazla almışlardır.

Elimizdeki imtihan kayıtları, derslerin sınıf müfredatında tuttukları yer, bu manada öğrencilerin muhatap oldukları müfredat ile ders yoğunluğunun sınıf bazında bilim sahalarına göre dağılımını mukayese etmemize yardımcı olacak niteliktedir. Temel İslam Bilimleri sahasını ilgilendiren derslerin okutulması açısından sınıf ve sene müfredatındaki yoğunluğu %59'a, İslam Tarihi ve Sanatlarının %26'ya, Felsefe ve Din Bilimlerinin ise %15'e tekabül ettiği görülmektedir. Sınıf müfredatlarındaki yoğunluk açısından Temel İslam Bilimleri dersleri daha ağır basmaktadır. Fakat okutulan derslerin (*takım*) sayıları açısından bakıldığında, bölümler arasında ciddi bir farklılık göze çarpmamaktadır. Derslerin sayısı ve çeşidi açısından Temel İslam Bilimleri toplamda 12, Felsefe ve Din Bilimleri ile İslam Tarihi ve Sanatları ise 7'şer derse sahiptir. Bu durum derslerin sayıları birbirlerine yakın olmakla beraber sınıf-şube bazında daha çok Temel İslam Bilimlerine özgü derslere ağırlık verildiğini, diğer bölüm derslerin haftalık/yıllık ders saatlerinin bir miktar daha az olduğunu göstermektedir.

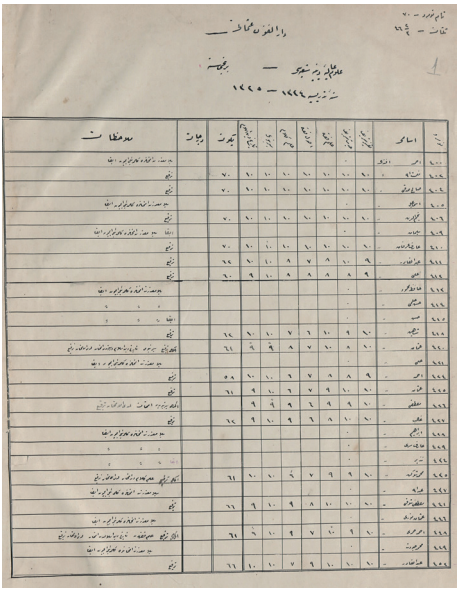

Grafik 2.1: Sınıf Bazında Okutulan Derslerin Bilim Sahalarına Göre Dağılımı

Şube'de okutulan derslerin listesi, hangi ders yılı ve sınıfında okutulduğuna dair verileri Şube'ye ait imtihan cetvellerine dayalı olarak hazırladığımız EK-1'de yer alan tablodan da ayrıntılı olarak incelenebilir.[38] Bu tablo 1908-14 eğitim-öğretim yılları arasında fakültenin ders müfredatını bir bütün halinde ve ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır. Tablodaki verilere dikkat edilirse, kimi araştırmacıların gerek talimatnameler gerekse gazete haberlerinden

38 Bkz. EK-1: 1908-1914 Arası Ders Yıllarına Ait Müfredat Cetvelleri.

hareketle Şube'nin ders programına dair naklettiği bilgilerin tashihe muhtaç olduğunu görülecektir. Örneğin 1912 tarihli Dârülfünûn Talimatı'nda Şube'nin dersleri arasında gösterilen Edebiyyât-ı Arabiyye dersi 1913-14 eğitim-öğretim yılının hiçbir sınıfında okutulmamıştır. Yine 3. sınıf dersleri arasında yer alan Mesnevî-yi Şerîf ile tüm sınıflarda zorunlu dersler arasında kaydedilen Lisân-ı Arabî dersi hakkında talimatnamede herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[39] Benzer şekilde *İkdam* ve *Sabah* gazetelerindeki haberleri esas alarak 1908-09 ders yılı itibariyle müfredata dair bilgiler veren bir çalışmada, İlm-i Hikmet, Târîh-i İlm-i Hikmet ve İlm-i Ahlâk derslerinin müfredata eklendiği ve tüm sınıflarda mecburî tutulduğu iddia edilmiş; 1909-10 ders yılı programında herhangi bir değişiklik yapılmadığı ileri sürülmüştür.[40] Fakat elimizdeki imtihan cetvelleri İlm-i Hikmet dersinin sadece 2, 3 ve 4. sınıflarda okutulduğunu, İlm-i Ahlâk ve Târîh-i İlm-i Hikmet derslerinin ise müfredata ancak 1910-11 ders yılından sonra girdiğini göstermektedir.

Resim 2.3: 1908-09 ders yılı birinci sınıfına ait imtihan notları
(Kaynak: *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100)

1908-14 eğitim-öğretim yılları arasında Şube'deki tüm sınıflarda toplam 30 ders okutulmuştur. Bu derslerden 26'sı zorunludur. Yabancı dil derslerini ihtiva eden 4'ü ise aralarından biri seçilmek şartıyla seçimlik grubuna dâhil edebiliriz. Zira 1912-13 ders yılının 1, 2 ve 3. sınıflarında yabancı lisan derslerinin okutulması karara bağlanmış ve öğrencilerden en az bir yabancı dil dersini tercih etmeleri istenmiştir. Öğrencilerden 112'si Fransızca dersini tercih etmiştir. Almancayı 16, İngilizceyi 6, Rusçayı ise 12 öğrenci seçmiştir. Bu senenin 1. sınıfındaki talebelerden hiçbiri İngilizce dersi almamış veya sınavlarına girmemiştir. Bu tablo, dönemin modasına da uygun olarak, Fransızca öğrenme eğiliminin İlahiyat öğrencileri

39 Örneğin Emre Dölen, ilgili talimatnamenin metnini aynen aktarmış ve derslerin de bu talimata göre okutulduğunu ifade etmiştir (Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922),* I, 348, 656).

40 Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933),* s. 127-128. Ayrıca Siler'in, İhsâiyyât Mecmuası'ndan hareketle naklettiği 1912-13 ders yılında 54 talebenin mezun olduğuna dair bilgi de hatalıdır (bkz. Siler, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun,* s. 130). Zira bu yıl şubeden toplam 34 öğrenci mezun olmuştur (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 25-26). Sonraki tarihlerde (muahharan) derslerini vererek mezun olanlarla birlikte toplam mezun sayısı ise 56'dır.

arasında daha yüksek olduğunu göstermektedir. Orta Asya coğrafyasından gelen öğrencilerden bir kısmının Rus; Bosna ve Balkan coğrafyasından gelen bazı öğrencilerin ise Alman dilini tercih ettikleri görülmektedir. İngilizcenin bu şekilde bir coğrafî veya etnik etkenlerle tercih edildiğini söyleyemiyoruz.

Öğrencilerin aldıkları notları ihtiva eden imtihan cetvelleri, derslerin bu dağılımı yanında ders not ortalamalarının ahvaline ve not sisteminin usulüne dair veriler de sunmaktadır. 1908-1913 yılları arasında Şube'nin imtihanları üç ayrı devrede gerçekleşiyordu. Birinci devrede mezaretsiz olarak sınavlardan herhangi birine girmeyen veya ilgili dersin sınavından geçer not alamayan bir kişi, bunu telafi edebilmek adına ikinci ve üçüncü devre imtihanlarına katılırdı. Birinci devre ders yılının Mayıs ila Haziran, ikinci devre Teşrin-i Evvel ila Teşrin-i Sani ve üçüncü devre ise Ocak ila Şubat ayları arasında yapılmaktaydı.[41] Genellikle 1 Temmuz birinci; 24 Teşrin-i Sani ikinci; 10 Şubat ise üçüncü devre imtihanları için son tarih olduğu kayıtlara yansıyan mülahazalardan anlaşılmaktadır.[42] Fakat 26 Mart 1914'te alınan karar ile imtihanların devresi ikiye düşürüldü, sadece Haziran ve Ocak aylarında yapılması kararlaştırıldı.[43]

İmtihanlardan alınan puanlar 10 üzerinden hesaplanmaktaydı.[44] 5 ve üzeri not alanlar bir üst sınıfa geçerdi (*terfî'*). Derslerin birisinden dahi 5'in altında not almak, sınavlarına girmemek veya dersleri düzenli takip etmemek bir öğrenci için sınıfta kalmak (*ibkā*) anlamına geliyordu. Fakat 1909-10 ders yılı sonrasında 1. sınıf dersleri arasından çıkarılan Târîh-i Dîn-i İslâm, 2-4. sınıf müfredatından kaldırılan Kitâbet-i Arabiyye ve Kitâbet-i Türkiyye; yine 1911-12 ders yılı akabinde 1. ve 3. sınıf dersleri arasından çıkarılan Târîh-i Umûmî ile 4. sınıf müfredatından kaldırılan Târîh-i Asr-ı Hâzır gibi derslerin imtihanlarından geçemeyen talebelere dersin mülgâ olmasından dolayı af getirildiği ve bir üst sınıfa geçmelerine müsaade edildiği de olmuştur.

41 İstanbul Dârülfünûnu Talimatnamesi'nin 34. maddesi derslere ait imtihanların Haziran, Eylül ve Kanun-ı Sani'de yapılacağını bildirmiştir (*Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti İstanbul Dârulfünûnu Ta'limât*, s. 17) Şube Müdüriyeti'nin de bu tarihlere aşağı yukarı riayet ettiği görülmektedir.

42 Örnek mülahazalar için bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96, s. 116; *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 107, s. 17. Arşiv kayıtları için bkz. BOA, MF.MKT, nr. 1170/40, 1142/64.
I. Balkan Savaşı'nın başladıktan sonra Dârülfünûn'da eğitime kısa bir süre ara verilmiştir (1912 Kasım - 1913 Mart). Yaklaşık 4 ay kadar süren bu kesintinin ardından, 15 Mart 1913'te Dîniyye Şubesi'nde eğitime yeniden başlanmıştır. Haliyle 1912-13 senesi ders ve imtihan devrelerinin normal düzeninde değişikliğe gidilmiştir. Şube'deki derslerin işlenmesi süreci 31 Temmuz'a kadar uzatılmış; ders yılı imtihanları ise 17 Eylül - 13 Kasım 1913 tarihleri arasında icra edilmiştir (BOA, MF.ALY, 36/81, 37/42, 48/22).

43 BOA, MF.ALY, nr. 60/22, 60/83.

44 30 Teşrin-i Evvel 1325 tarihli (12 Kasım 1909) Maarif Nezâreti'nin hazırladığı dahilî nizâmnâmede imtihan not karşılıkları 5 *vasat*, 6 *karîb-i a'lâ,* 7 ve 8 *a'lâ,* 9 ve 10 ise *aliyyü'l-a'lâ* olarak tespit edilmiştir (ŞD, nr. 229/28, MF.MKT, nr. 1142/64).

1908-1914 ders yılları arasında öğrencilerin girdikleri imtihanlardan aldıkları notların -10 üzerinden- başarı ortalaması 8,11'e tekabül etmektedir.[45] 1. sınıf öğrencilerinin derslerindeki genel başarı ortalaması 7,95; 2. sınıfın 8,13; 3. sınıfın 8,09; 4. sınıfın ise 8,25'tir. Öğrencilerin genellikle Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam, Siyer, İslam Tarihi, Hikmet, Dinler Tarihi, Hilaf, Arabî Lisan derslerinde daha başarılı oldukları görülmektedir. Felsefe ve Arap Edebiyatı grubu derslerindeki başarıları ise orta düzeyde kalmıştır. Arapça ve Türkçe Kitabet, Tedris Usulü, Umumi Tarih, Modern Dönem Tarihi derslerinden ise ortalamanın altında bir başarı sergiledikleri görülmektedir. Arapça kaynakların ağırlıkta olduğu derslerden yüksek başarı gösteren öğrencilerin bu dilin edebiyat ve yazım usulü dersinden zorlanmış olmaları hayli ilginçtir. Aynı şekilde Türkçe yazı ve yazım usulü konusunda da öğrencilerin zorlandıkları görülmektedir. Bu durum öğrencilerin fakülte öncesindeki tedrisatlarında bu türden yazım-imlâ kültürünü kazanabilecekleri ciddi bir eğitim sürecinden geçemediklerine işaret edebilir. Benzer şekilde tarih ilmi sahasında da öğrencilerin Siyer ve İslam Tarihi'nin dışındaki umumî veya modern dünya tarihine dair bilgilerinin nispeten zayıf olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 2.1: Sınıf Bazında Derslere Ait İmtihan Notlarının Ortalama Dağılımı

	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	Ders Not Ortalaması
Tefsîr-i Şerif	8,11	8,23	8,53	8,4	**8,31**
Hadîs-i Şerif	8,66	8,66	8,68	9,04	**8,76**
İlm-i Fıkıh	7,89	9,22	9,09	9,42	**8,9**
Usûl-i Fıkıh	7,77	8,4	8,39	8,6	**8,29**
Târîh-i Fıkıh				9	**9**
İlm-i Kelâm	7,71	8,24	8,54	8,78	**8,31**
Târîh-i İlm-i Kelâm				7,12	**7,12**
Siyer-i Nebevî	8,58	9,1	9,09	9,42	**9,04**
Târih-i Dîn-i İslâm	7,04	8,74	8,76	9,05	**8,39**
İlm-i Hikmet		7,91	7,49	7,01	**7,47**
Usûl-i Tedrîsiyye			7,08	7,51	**7,29**
Târîh-i Umûmî	7,38	7,22	7,77	7,32	**7,42**
Kitâbet-i Arabiyye		7,25	6,78	7,95	**7,32**
Kitâbet-i Türkiyye		6,73	7,02	7,61	**7,12**
Hikmet-i Teşrî'î	8,11	7,68	8,18	8,42	**8,09**
Târîh-i İlm-i Hikmet				8,37	**8,37**
Târîh-i Asr-ı Hâzır				7,47	**7,47**
Târîh-i Edyân ve Dîn-i İslâm	7,68			8,97	**8,32**

45 Bu çıkan ortalama rakam, sınavlara katılmayan ve dolayısıyla doğrudan '0' alan talebelerin puanları dâhil edilmeden hesaplanmıştır.

Felsefe	7,01	7,53	8,24		**7,59**
Felsefe-i Arab			7,9	7,88	**7,89**
Târîh-i Felsefe				7,78	**7,78**
Ahlâk-ı Şer'iyye	8,34	7,91			**8,12**
İlm-i Hilâf		8,04	8,74		**8,39**
Edebiyyât-ı Arabiyye		8,22	6,88	8,24	**7,78**
Mesnevî-yi Şerîf			8		**8**
Lisân-ı Arabî	8,52				**8,52**
Fransızca	8,23	7,19	8,18		**7,86**
Almanca	9,25	9,66	9,62		**9,51**
İngilizce	-	8,33	7,33		**7,83**
Rusça	7,33	9	7,8		**8,04**
İmtihan Sonucu Başarı Ortalaması	**7,97**	**8,16**	**8,09**	**8,25**	**8,11**

C) İdari ve Akademik Kadro

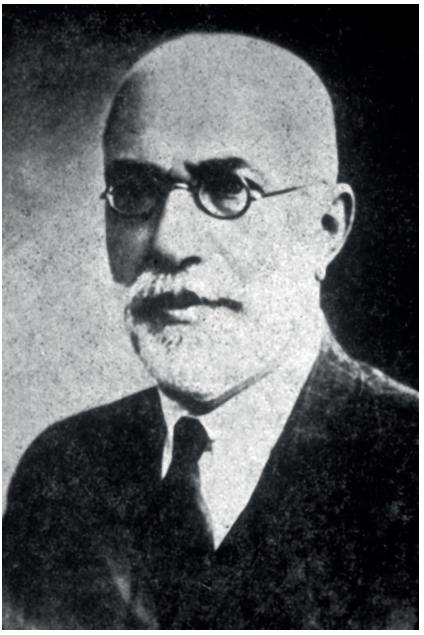
Dârülfünûn'un kuruluşu sırasında oluşturulan idari ve akademik düzen, II. Meşrutiyet döneminde genel hatlarıyla devam ettirilmişti. Fakat Şube bazında bazı değişikliklere gidildiği de vakidir. Üniversitenin rektörü ilk zamanlar "Müdür" daha sonra ise "Müdür-i Umûmî" olarak adlandırıldı. Her bir Şube, Müdür/Müdür-i Sânî, Müdür Muavini, Birinci ve İkinci kâtip, akademisyenler ile mubassır, inzibat ve hademelerden müteşekkil geniş bir memur kadrosuna sahipti. II. Meşrutiyet ile birlikte şubelerde birer *Muallimîn Meclisi* teşkil edildi. Bu meclis, aynı zamanda *Heyet-i Muallimîn* veya *Encümen-i Muallimîn* olarak da adlandırılmaktaydı. Şubelere atanacak muallimler, ders müfredatının belirlenmesi, sınavların icrası, disiplinin sağlanması ve ihtiyaç olan malzemelerin temini gibi konular bu meclislerin oylama ve kararları ile belirlenir,[46] buradan Dârülfünûn Müdüriyeti'ne arz edilir ve ardından da Maarif Nezâreti'ne sunulurdu. Şubelerin akademik kadrosunun en önemli parçası muallimlerdi. *Müderris* sıfatı zamanla *muallim* kavramının yerini aldı. Bu hocaların derslerine yardımcı olmak üzere teşkil edilen Müderris/Muallim Muavinliği (asistan) akademik kadroya dâhil edildi. Fakat muavinler seçim yoluyla değil bir müsabaka imtihanı ile şubelere kabul edilmekteydi.[47]

Ulûm-ı Dîniyye Şubesi, II Meşrutiyet devrinde Edebiyye Şubesi ile birlikte tek çatı altında yönetildi. Her iki Şube'nin ilk Müdür-i Sânîsi mülga Meclis-i Maarif azalarından

46 Muallimîn meclislerinin görev ve yetkilerine dair neşredilen talimatname için bkz. Ali İhsan Gencer - Ali Arslan, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,* İstanbul 2004, s. 54

47 BOA, MF.ALY, nr. 63/62; Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922),* I, s. 270-279, 326-329.

olan ve 2 Eylül 1908'de 2500 kuruş maaşla tayin edilen Mehmed Hayret Efendi'dir. Bu atamanın ardından 700 kuruş maaşla birinci, 400 kuruş maaşla ikinci kâtiplerin ataması da gündeme geldi ve Sermed Bey birinci, önce Salih daha sonra da Sırrı beyler ise ikinci kâtip olarak tayin edildi.[48] 22 Haziran 1909'da Şube'nin Müdür-i Sânîlik makamına İzmirli İsmail Hakkı Bey getirildi.[49] Görevindeki ihmalkârlığından ötürü 23 Haziran 1913'te İsmail Hakkı Bey azledildi ve yerine Tedrisât-ı İbtidâiyye Birinci Şube Müdürü Mahmud Zarif Bey atandı.[50] Bu tarihte Sermed ve Sırrı beyler de kâtiplikten azledilerek Birinci Kâtiplik'e Tedrisât-ı Tâliye Birinci Şube'den Receb Ferid Efendi, İkinci Kâtiplik'e ise Tedrisât-ı Tâliye İkinci Şube'den Asım Efendi tayin edildi.[51]

Resim 2.4: Şube'nin akademik ve idarî kadrosunda aktif görev almış hocalarından İzmirli İsmail Hakkı
(Kaynak: Ali Birinci, "İzmirli, İsmail Hakkı", *DİA,* C. XXIII, İstanbul 2001, s. 530-533)

1909-10 senesi Şube istatistiğine ait cetvelde Müdür ve Kâtip'in yanında 4 mubassır ve 3 hademenin çalıştığı zikredilmektedir.[52] 1911-12 senesi istatistiğinde ise 3 hademe, 4 memur ile idarî heyetten 3 kişinin olduğu kayıtlıdır.[53] Bu memurların sayısı Şube'nin kapandığı yıla kadar devam etmiştir. Nitekim Aralık 1913 tarihli hademelerin isimleri ve maaşlarına dair rakamların yer aldığı listede Mehmed, Rifat, Süleyman ve Mahmud ağaların Şube'de görevli oldukları belirtilmiştir. 1913'te yapılan zam ile maaşları 300'er kuruşa yükselmiştir.[54]

48 BOA, MF.İBT, nr. 1074/44, 1075/71; BEO, nr. 3388/254087; MF.ALY, nr. 17/34, 18/115, 32/1; MF.MKT, nr. 1079/13; Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 48.
Dârülfünûn binasında vuku bulan yangın hadisesinde Dârülfünûn Baş-kâtibi Habib Bey'le birlikte Şube Kâtib-i Umûmîsi Sermed Bey'e 2 Eylül 1911'de Maarif Nezâreti tarafından *takdirname* verilmiştir (BOA, MF.ALY, nr. 21/79).

49 BOA, MF.ALY, nr. 45/53, 18/85. İzmirli, tayininden bir süre sonra *Müdür-i Sânîlik* yerine *müdür* unvanını daha çok tercih ettiği ve bu durumun da arşiv kayıtlarına yansıdığı görülmektedir (BOA, MF.MKT, nr. 1149/4, 1156/17; MF.ALY, nr. 19/83, BEO, nr. 4083/306167).

50 BOA, MF.İBT, nr. 436/38.

51 BOA, MF.ALY, 43/3; MF.İBT, nr. 436/38, 440/54; MF.MKT, nr. 1187/54.

52 BOA, MF.ALY, nr. 19/91.

53 BOA, MF.ALY, nr. 39/103.

54 BOA, MF.ALY, nr. 55/31.

Şube'de görevli mubassırlardan, bilgileri arşiv kayıtlarına yansıyan üç kişi mevcuttur. Bunlar Mesud, Mehmed Ali ve Abdülhalık Rıza efendilerdir. Mesud Efendi, 30 Mart 1914'te işini layıkıyla yerine getiremediği; Mehmed Ali Efendi ise işine düzenli gelmediği gerekçesiyle azledilmiştir.[55] Şube'ye girenleri kontrol etmek ve düzeni sağlamakla görevli diğer mubassır Abdülhalık Rıza Efendi, talebe ile hocalara karşı nahoş davranışları münasebetiyle azledilmişse de otuz yıllık memuriyet geçmişi göz önüne alınarak 12 Şubat 1915'te emekliye sevk edilmiştir.[56]

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakiben Tıbbiye-i Mülkiye'de olduğu gibi Dârülfünûn şubelerinde de Muallimler Meclisi'nin teşkili konusu 22 Kasım 1908'de Maarif Meclis-i Kebîri tarafından gündeme getirilmiş ve bu tarihten sonra ilgili meclislerin kuruluş süreci başlamıştır.[57] Ancak bu meclislerin görevleri, işleyiş usulü, çalışma ve sorumluluk sahalarını belirleyen talimatname Aralık 1911'de ilan edilmiş ve şubelere gönderilmiştir.[58] Edebiyye ve Dîniyye Şubesi yönetim birliğine sahip olsa da, Şube meclisleri birbirinden bağımsız olarak teşkil edilmiştir. Meclis toplantılarının düzenli hale geldiği ve kayıt altına alınmaya başladığı Aralık 1911'den[59] sonraki tarihlerde iki Şube'nin meclis üyeleri bazen müşterek bazen de müstakil olarak toplanmıştır.[60] İki Şube'yi ilgilendiren konular birleşik celselerde ele alınırken, kendi iç meseleleriyle alakalı mevzular için ayrı toplantılar yapılmıştır.

55 BOA, MF.ALY, nr. 64/45.

56 BOA, MF.ALY, nr. 64/45.

57 Bu meclislerin 1911 sonlarında kurulduğu kanaatler de bulunmaktadır (bkz. Ali Arslan, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisinin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", *Değerler Eğitimi Dergisi,* C. VII, Sa. 13 (Haziran 2007), s. 15). Arşiv kayıtları dikkat alındığında (BOA, MF.MKT, nr. 1107/1) ilgili meclislerin daha erken tarihlerde kurulduğunu; fakat meclislere ait kayıtların 1911 yılı sonlarından itibaren düzenli olarak tutulmaya başladığını söylemek daha doğrudur.

58 BOA, MF.MKT, nr. 1176/50. Bu tarihten önce de şube meclislerinin çeşitli vesilelerle toplandıkları görülmektedir Nitekim Dîniyye Şubesi Emrullah Efendi'nin başkanlığında 27 Aralık 1909'da Rahmî Efendi'den boşalan Usûl-i Fıkıh dersine tayin edilecek ismi belirlemek üzere bir toplantı yapmıştır (BOA, MF.ALY, nr. 19/66). Aynı şekilde Tıp Fakültesi meclis zabıtları 1908'den başlarken, Edebiyat Şubesi 13 Ocak 1910'da Edebiyyât-ı Osmâniye dersine yapılacak tayin konusunu görüşmek üzere bir toplantı yapmıştır (Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi…,* s. 61-63).

59 Dîniyye Şubesi Muallimîn Meclisi toplantılarını düzenli olarak kayıt altına almaya 24 Aralık'tan, Edebiyye Şubesi ise 21 Aralık 1911'den itibaren başlamıştır; bkz. Arslan, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisinin Kurulması…", s. 17; Gencer - Arslan, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi…,* s. 56.

60 27 Aralık 1909, 15 Aralık 1912, 24 Ocak 1913, 2 Şubat 1913, 23 Şubat 1913, 9 Mart 1913, 29 Haziran 1913, 18 Mayıs 1913 ve 4 Ekim 1913 tarihlerinde akdedilen toplantılara sadece Dîniyye Şubesi muallimleri iştirak ederken (BOA, MF.ALY, nr. 19/66, 34/61, 36/22, 36/55, 36/92, 37/82, 42/79, 61/71); 23 Ocak 1910, 5 Mayıs - 22 Haziran 1912, 23 Eylül 1912, 11 Ocak 1913, 3 Mart 1913 ve 27 Temmuz 1913 tarihlerindeki toplantılar ise iki Şube akademisyenlerinin iştirakleriyle birleşik oturumlar halinde gerçekleşmiştir (BOA, MF.ALY, nr. 19/83, 31/33, 32/53, 36/95, 37/101, 61/71; Gencer - Arslan, *İstanbul Darülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi…,* s. 60-102).

Şube Muallimîn Meclisi'nin ilk Reisi aynı zamanda Edebiyye Şubesi Meclisi Reisi olan Abdurrahman Şeref Efendi'dir. Târîh-i Asr-ı Hâzır dersinin Dîniyye Şubesi müfredatından çıkarılması üzerine, Şube'yle ilişiği kalmayan Şeref Efendi'nin riyaset görevi de sona ermiş ve 12 Ekim 1912'de yerine Manastırlı İsmail Hakkı Efendi seçilmiştir.[61] Manastırlı İsmail Hakkı Bey'in vefatı üzerine 24 Aralık 1912'de Selahaddin Bey bu makama seçilmiştir.[62] Selahaddin Bey'den yaklaşık bir yıl kadar sonra Meclis'in son Reisi Abdullatif Harputî olmuş,[63] Kâtiplik vazifesi ise Felsefe Muallimi Nimet Bey'e havale edilmiştir.[64]

Resim 2.5: Şube akademisyenlerinden ve Muallimler Meclisi reislerinden Abdurrahman Şeref Efendi
(Kaynak: Abdülkadir Özcan, "Abdurrahman Şeref", *DİA,* İstanbul 1988, s. 175)

Şube'nin bu idari ekibi yanında dönemin önemli isimlerinin yer aldığı akademik kadrosu da mevcuttur. Birinci bölümün akademik kadrosuna dair ayrıntılı bilgilerde de işaret ettiğimiz üzere, hocalardan bazıları Sultan Abdülhamid döneminden itibaren Şube'nin hocaları arasındaydılar. II. Meşrutiyetle birlikte bu kadroya yeni isimler eklenecekti.[65] Nitekim Meşrutiyet'in ilk yıllarında Şube'de vazifesi olan hocalar ve verdikleri dersler şu şekildeydi: Tefsir-i Şerîf 2-3-4. sınıftaki derslerini Manastırlı İsmail Hakkı,[66] 1. sınıftaki dersini ise Gürcü Mehmed Said vermektedir. Hadis ve

61 BOA, MF.ALY, nr. 32/23.

62 BOA, MF.ALY, nr. 34/61. Selahaddin Bey'in reisliği döneminde Meclis-i Muallimîn'in mutat toplantılarının her ayın ilk Pazar günü saat 13:00'da yapılacağı bilgisi Dârülfünûn Müdîr-i Umûmîliği'ne iletilmiştir (BOA, MF.ALY, nr. 50/81).

63 BOA, MF.ALY, nr. 54/83, 54/86; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârulfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Aliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Vâride Kayıd Defteri,* nr. 104, s. 25.

64 BOA, MF.ALY, nr. 76/38.

65 Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi yanında Dârülfünûn'un diğer fakültelerinde de yeni bir kadrolaşma süreci başlamıştır. Öyle ki, sahalarında uzman bazı yabancı akademisyenler, gerek bu dönemde gerekse ilerleyen yıllarda üniversite bünyesinde görev almıştır. Konuyla alakalı ayrıntılar için bkz. Nurettin Gemici, "II. Meşrutiyet Döneminde Dârülfünûn'da Alman İlim Adamları", *Osmanlı Araştırmaları,* Sa. 35 (2010), s. 287-301; Gemici, "An Evaluatin of the Report Prepared by Franz Schmidt about the German Scholars Preparing to Work at Istanbul University", *Interdisciplinary Studies - New Ideas New Perspectives,* ed. Eyüp Saritas, Michigan 2016, s. 24-40; Dölen, *İstanbul Darülfünunu'nda Alman Müderrisler (1915-1918),* İstanbul 2013; Sevtap Kadıoğlu - Gaye Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Mülteci Bilim Adamları,* İstanbul 2017.

66 BOA, MF.ALY, nr. 34/12.

Resim 2.6: Şube hocalarından Manastırlı İsmail Hakkı Efendi
(Kaynak: https.katalog.idp.org.tr)

Usûl-i Hadis'in 2-3-4. sınıf derslerini Kazasker Mehmed Esad,[67] 1. sınıftaki dersini ise Alay Müftüsü Şükrü okutmaktadır. İlm-i Fıkıh'ın 2-3-4. sınıf dersleri mülga Meclis-i Maarif Azası'ndan Sırrı Efendi'ye, 1. sınıftaki dersi ise Tokatlı Şakir Efendi'ye havale edilmiştir. Usul-i Fıkıh'ın 2-3-4. sınıf derslerini dersiâm Rahmi, 1. sınıftaki dersini Meclis-i Maarif Daire-i İlmiyye azalarından Musa Kazım; İlm-i Kelâm'ın 2-3-4. sınıf derslerini Abdullatif, 1. sınıftaki dersini ise Arapkirli Hüseyin Avni vermektedir. Târih-i Din-i İslâm'ın 2-3-4. sınıf derslerini Maliye Müsteşarı Mahmud Esad okuturken,[68] Siyer-i Nebevî derslerine Meclis-i Mebusan azasından Mustafa Asım Efendi girmektedir. Târih-i Umûmî ve Târih-i Edyân derslerine Meclis-i Sıhhiye Reis-i Sânisi Ahmed Midhat Efendi[69] girerken, Kitâbet-i Arabiyye ve Türkiyye derslerine Bağdat Sanayi Mektebi Müdürü ve Bağdat Gazetesi Ser-muharriri Mehmed Fehmi Efendi tayin edilmiştir.[70] Usûl-i Tedrîs ve Terbiye dersi ise 21 Şubat 1903'te tayini gerçekleşmiş olan ve Edebiyye Şubesi bünyesinde ilgili dersi okutan Emrullah Efendi'ye tevdi edilmiştir.[71]

Rahmi Efendi'nin vefatı üzerine[72] 20 Aralık 1909'da Usûl-i Fıkıh dersine yeni tayinler yapılmıştır. Bu dersin 1-3-4. sınıflarına Mekteb-i Nüvvâb birinci devre mezunlarından ve aynı zamanda müderris olan Kilisli Münir, 2. sınıfına ise Şube Müdürü İzmirli İsmail Hakkı efendilerin tayin edilmeleri ilk aşamada gündeme gelmişse de, Emrullah Efendi başkanlığında toplanan Muallimîn Meclisi'nin yaptığı gizli oylama neticesinde 3 ve 4. sınıfa Abdullatif Efendi'nin, 1. sınıfa İzmirli İsmail Hakkı'nın girmesi yönünde karar alınmıştır.[73]

67 19 Kasım 1908 tarihinde Kazasker Esad, Maliye Müsteşarı Mahmud, Defterhane-i Hakani Nazırı Abdurrahman Şeref, Ahmed Midhat ve Daire-i İlmiyye Reisi Emrullah efendilere Hadîs ve Usûl-i Hadîs dersi muallimliği teklif olunmuştur. Nihayetinde muallimlik vazifesi Kazasker Esad Efendi'de karar kılmıştır (BOA, MF.MKT, nr. 1082/56).

68 BOA, MF.ALY, nr. 36/80.

69 BOA, MF.MKT, nr. 1080/25.

70 BOA, MF.MKT, nr. 1081/21, 1085/27; MF.ALY, 17/34.

71 BOA, MF.ALY, nr. 17/34.

72 Özcan, "Rahmi Efendi", XXIV, 423-424.

73 BOA, MF.ALY, nr. 19/66.

30 Ekim 1909 - 28 Ocak 1910 tarihleri arasında şube hocalarının devamlarının yer aldığı cetvelde ders hocalarında bazı değişiklikler yapıldığı görülmektedir. İlm-i Hikmet[74] derslerine Emrullah Efendi tayin edilirken, Usûl-i Fıkıh dersinin 2. sınıfına Musa Kazım girmektedir. Ayrıca Hüseyin Avni Bey Hadîs-i Şerîf derslerini, Tokatlı Şakir Efendi ise Tefsîr derslerini vekâleten okutmaktadırlar.[75]

Resim 2.7: Şube hocalarından Arapkirli Hüseyin Avni Efendi
(Kaynak: Metin Yurdagür, "Arapkirli Hüseyin Avni", *DİA,* C. III, İstanbul 1991, s. 329-331)

13 Temmuz 1910'da Siyer-i Nebevî Muallimliği'ne Edebiyyat-ı Arabiyye Dersi Muallimi Ali Fehmi tayin edilmiş,[76] 1910-12 yılları arasında son sınıflara konulan Târih-i Asr-ı Hâzır dersinin muallimliğine ise Abdurrahman Şeref Bey getirilmiştir.[77] 18 Eylül 1910'da Sırrı Bey'in başka bir memuriyete tayin edilmesinden dolayı üzerinden bulunan ve 1. sınıfta okutulan İlm-i Fıkıh dersi muallimliği İsmail Hakkı Bey'e verilmiş ve Usul-i Fıkıh'ta boş olan 2 saatlik ders muallimliğine Mustafa Asım Efendi tayin edilmiştir.[78] Asım Efendi'den boşalan 1 saatlik Târîh-i Dîn-i İslâm ile Siyer derslerine ise Mekteb-i Sultânî Arapça muallimlerinden Hacı Zihni Efendi tayin edilmiştir.[79]

1911-12 ders yılında da bazı derslere yeni atamaların yapıldığı görülmektedir. Şehbenderzade Ahmed Hilmi Efendi'nin Divan-ı Harb-i Örfî tarafından Kastamonu'ya sürülmesi üzerine 25 Ekim 1911'de Şube'nin 3. Sene Felsefe dersine Emrullah Efendi tayin edilmiştir.[80] Aynı tarihlerde 3-4. sınıf Siyer-i Nebevî dersinin muallimi Ali Fehmi Bey'in rahatsızlığından dolayı aynı dersin 1-2. sınıflarına giren Ömer Hayri Efendi'nin vekâleten 3-4. sınıfları da okutması

74 BOA, MF.ALY, nr. 19/83.

75 BOA, MF.ALY, nr. 19/87.

76 BOA, MF.ALY, nr. 43/129.

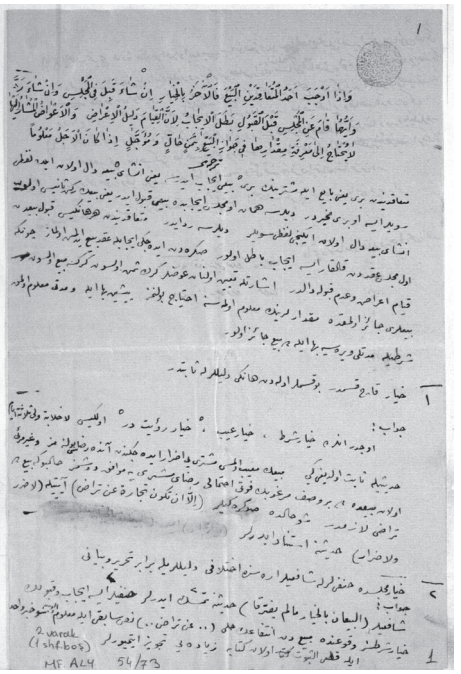
77 BOA, MF.ALY, nr. 32/23.

78 İlm-i Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh derslerine Seyyid Nesib Bey'in tayini konusu Ekim 1910'da gündeme gelmişse de (BOA, MF.ALY, nr. 151/53) bu atamanın gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

79 BOA, MF.ALY, nr. 20/85.

80 BOA, MF.ALY, nr. 22/98, 22/101. Mülkiye Mektebi mezunlarından Baha Tevfik münhal olan bu dersin kadrosuna atanmasına dair arzuhalini Maarif Nezâreti'ne sunmuşsa da, dersin Emrullah Efendi'ye verilmiş olmasından ötürü talebi kabul edilmemiştir (BOA, MF.ALY, nr. 22/160).

kararlaştırılmıştır.[81] Fakat 1913'te bu defa Ömer Hayri Efendi'nin rahatsızlanması ve dersleri veremeyecek derecede hastalığının şiddetlenmesi üzerine Ali Fehmi Efendi tekrar bu dersin hocalığına seçilmiştir.[82] 18 Mayıs 1912'de İlm-i Fıkıh derslerine Cevdet, Ziya ve Cemal efendiler tayin edilirken, Tefsîr dersleri Ahmed Mahir ve Mustafa Asım efendilere, İlm-i Hilâf dersi ise İzmirli İsmail Hakkı Bey'e havale edilmiştir.[83]

Resim 2.8: Muallimlik sınavına giren adaylardan Mehmed Zâhid Efendi'ye ait imtihan kağıdı (Kaynak: MF.ALY, nr. 54/73)

Derslere yapılan tayinlerde en yoğun devreyi 1913-14 yılları arasındaki tarihler teşkil etmektedir. Mart 1913'de yapılan atamalarda Tefsîr dersleri Kastamonu Mebusu Ahmed Mahir ve Mustafa Asım efendilere, Usûl-i Fıkıh dersleri Selanik Hukuk Mektebi Mecelle Muallimi Cemal Efendi[84] ve Hüseyin Avni efendilere, Hikmet-i Teşrî'î dersi Sadreddin Efendi'ye, İlm-i Fıkıh dersi Anadolu Kazaskerliği Mümeyyizi Konyalı Ziya Efendi ve Cevdet efendilere, İlm-i Hilâf dersi Şube Müdürü İsmail Hakkı Bey'e havale edilmiştir.[85] İlm-i Fıkıh dersi muallimi Ziya Bey'in rahatsızlığından dolayı 12 Mart 1914'te bu dersi vekâleten Cemal Bey vermiş;[86] Ziya Bey'in vefatı üzerine, Cemal Bey'in vekâleti asâlete çevrilmiştir. Cemal Bey'in üzerinde bulunan Usûl-i Fıkıh dersi ise Fazıl Arif Efendi'ye tevdi edilmiştir.[87]

81 BOA, MF.ALY, nr. 24/67.

82 BOA, MF.ALY, nr. 61/71.

83 BOA, MF.ALY, nr. 27/55.

84 Mahmud Cemal Efendi, kendisiyle birlikte bu dersin kadrosuna başvurmuş Ziya ve Münir efendilere Muallimîn Meclisi tarafından teveccüh gösterilmesinin doğru bir tavır olmadığını belirten bir dilekçeyi 18 Şubat 1913'te Müdürlük'e sunmuştur. Kendisinin Nüvvâb Mektebi üçüncüsü, Hukuk Mektebi mezunu ve hal-i hazırda Mecelle ve Fıkıh dersleri okutan bir öğretmen olduğunu, diğer iki kişiye kıyasla her açıdan dikkate alınması gereken aday olduğu halde beklediği ilgiyi göremediğini kaydetmiş, gerekirse bir müsabaka sınavı yapılmasını talep etmiştir (BOA, MF.ALY, 38/35). Şube Müdürlüğü bu talebi dikkate almış ve kendisini ilgili dersin hocası olarak tayin etmiştir.

85 BOA, MF.ALY, nr. 37/82, 37/88, 38/74.

86 BOA, MF.ALY, nr. 41/9.

87 BOA, MF.ALY, nr. 42/52, 42/79.

Dârülfünûn akademisyenleri tarafından harp yardımı olarak verilen 1653 kuruş 3 paralık 24 Mart 1913 tarihli hediye makbuzu, o sırada Şube'de vazifeli bazı hocalar hakkında da bilgiler sunmaktadır. Buna göre İzmirli İsmail Hakkı Bey Şer'iyye ve Edebiyye Şubesi Müdürü, Emrullah Bey Felsefe Muallimi, Abdullatif Bey İlm-i Kelâm Muallimi, Mekkî b. Azûz Efendi Hadîs-i Şerîf Muallimidir. Şube'de yabancı dil derslerinden Fransızcayı Selahaddin Bey, İngilizceyi Dikran Barsamyan Efendi, Edebiyyât-ı Arabiyye dersini İsmail Hafız Efendi vermekteydi.[88] Mustafa Şevket Efendi ise Muallim Muavini olarak çalışmaktaydı.[89]

Tefsir ve Hikmet-i Teşrî'i dersleri muallimi Manastırlı İsmail Hakkı ile İlm-i Fıkıh ve Usul-i Fıkıh dersleri muallimlerinden Mehmed Saîd efendilerin vefatları dolayısıyla münhal kalan on üç saatlik derslere 11 Aralık 1913'te yeni tayinlerin yapılması talep edilmiş ve dersleri verebilecek adaylar belirlenmiştir. Fakat Dârülfünûn Müdüriyeti çok fazla akademisyen tayinini hem gereksiz bulmuş hem de bunun müfredattan beklenen faydayı sağlayamayacağını bildirerek sadece Tefsîr-i Şerîf 4. sınıf muallimliğine aynı zamanda Hadîs dersi muallimi olan Mekkî b. Azûz'un tayinini uygun görmüştür.[90] Bunun üzerine yeniden toplanan Meclis, 23 Şubat 1913'te dersler için namzetlerle mülakatlarda bulunmuştur. Usûl-i Fıkıh dersine Hüseyin Avni, Hikmet-i Teşrî'i dersine Sadreddin efendilerin uygun olacağı; lakin Tefsîr-i Şerîf dersi için adayların yeterli görülmediği ifade edilmiştir. İlm-i Fıkıh muallimliği mülakatında ise adaylardan Ali Rıza ile Haydar efendiler yeterli görülmüşse de, Ali Rıza Efendi'nin mazeret bildirerek çekilmesi, diğer zatın da mahkeme memuriyetinin ve Hukuk Fakültesi'ndeki derslerinin yoğun olduğu tespit edildiğinden yeniden bir mülakat yapılmıştır. Bu mülakata göre Kastamonu eski mebuslarından Ahmed Mahir, Bayezid dersiâmlarından Cevdet ve Hasan Lâmi', Selanik Bidayet Mahkemesi Hukuk Reisi Cemaleddin efendilerden birisinin atanmasının uygun olacağı beyan edilmiştir.[91] Adaylar içerisinde ise dersiâm Cevdet Efendi, Fıkıh dersinin muallimliğine tayin edilmiştir.[92]

88 Yabancı dil derslerini veren muallimler, 17 Aralık 1910'da Dârülfünûn bünyesinde eğitim-öğretim hayatına başlayan Dârülfünûn Elsine Şubesi kadrosundaydılar. Şube'nin eğitim yapısı ve kadrolarına dair ayrıntılar için ayrıca bkz. Yunus Emre Pehlivan, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi'nde Yabancı Dil Eğitimi ve Dârülfünûn Elsine Şubesi (1908-1918),* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019, s. 101-198.

89 BOA, MF. ALY, nr. 35/44.

90 BOA, MF.ALY, nr. 36/22.

91 BOA, MF.MKT, nr. 36/55, 36/79, 36/92.

92 Dârülfünûn Müdüriyeti tarafından Maarif Nezâreti'ne gönderilen bir tezkirede Hasan Fehmî tarafından yazılan *Keşfü'l-Gavâmiz fi İlmi'l-Ferâiz* adlı bir eserin incelenmesi için Fıkıh Muallimi Cevdet Efendi'nin görevlendirildiği zikredilmektedir (BOA, MF.ALY, nr. 54/125, 55/72). Ayrıca 20 Aralık 1913'te yapılan Fıkıh ve Târih-i Fıkıh dersi Muallim Muavinliği sınavında görevli mümeyyizlerin içerisinde yine Cevdet Efendi'nin ismi geçmektedir (BOA, MF.ALY, nr. 54/73).

9 Aralık 1913'te Mülkiye Mektebi mezunlarından ve Maliye Mektebi Osmanlı Asr-ı Hâzır Siyasi Tarihi muallimlerinden İsmail Hami [Danişmend] Efendi Tarih-i Edyân dersi Muallim Muavinliği'ne tayin edilmiştir.[93] Fakat Hami Efendi'nin Mülkiye Mektebi'nde Târih-i Siyasi ve Medenî dersi Muallim Muavinliği'ne geçmesi üzerine 27 Mart 1914'te yerine Halim Sabit [Şibay] Efendi getirilmiştir.[94] Bu sene Avrupa'ya giden Emrullah Efendi'nin (13 Aralık 1913) üzerindeki Felsefe ve Târîh-i Felsefe dersleri vekâleten başkalarına verilmiştir. Buna göre 2-3. sınıflara Felsefe-i Arab ve Hilâf dersi muallimi İzmirli İsmail Hakkı Bey; 1. sınıfa ise ilgili dersin Muavini Nimetullah Bey girmiştir.[95]

Muallim Muavinliği'ne dair en dikkat çekici atama süreci Fıkıh ve Târih-i Fıkıh dersleri muavinliğinde yaşanmıştır. Bu derslerin Muallim Muavinliği için bir müsabaka imtihanı icra edilmiştir. Silifkeli Mehmed Emin, Celal, Bayezid Camii dersiâmlarından Kayserili Mustafa Asım, Fatih Camii dersiâmlarından Mehmed Zahid, Ulum-ı Şer'iyye ve Hukuk şubelerinden mezun Hüseyin, Fatih Camii dersiâmlarından Mehmed Hilmi efendiler imtihana katılmak üzere başvurmuşlardır. Fakat adaylardan Celal ve Mehmed Emin sınava gelmemiş, geri kalan dört aday 20 Aralık 1913'te imtihana alınmış ve kendilerine alım-satım hukuku ile alakalı 1'i tercüme olmak üzere toplam 7 soru yöneltilmiştir. Sınavın ardından en yüksek puanı alan Mehmed Zahid Efendi -ortalama 8 puan- ilgili dersin Muallim Muavinliği'ne seçilmiştir. Bu sınav, ilgili derslerin hocalarından Cevdet, Kamil ve Arif efendilerin nezaretinde icra edilmiştir.[96]

Şube'nin kapanmasına yakın tarihli maaş ve hocaların derslere devam çizelgelerinin yer aldığı cetveller (Nisan 1914) Şube'nin son akademik kadrosuna da ışık tutmaktadır. Bu cetvellere göre Tefsîr-i Şerif, Ahmed Mahir; Hadîs-i Şerif, Mekkî b. Azûz; İlm-i Fıkıh, Cevdet; Usûl-i Fıkıh, Fazıl Arif; Siyer-i Nebevî, Felsefe-i Arab ve İlm-i Hilâf, İzmirli İsmail Hakkı; İlm-i Kelam ve Târîh-i İlm-i Kelâm, Abdullatif; Felsefe, Emrullah Bey'in yerine ders Muavini olarak vekâleten Nimetullah ve İzmirli İsmail Hakkı; Târîh-i Edyân ve Dîn-i İslâm, Mahmud Esad; İlm-i Ahlak ve Târîh-i Fıkıh, Mehmed Kamil [Miras]; Lisân-ı Arabî, Tedrîsât-ı Âliye Birinci Şube mümeyyizlerinden Şevket; Mesnevî-yi Şerîf, Abdülkadir Nuri; Târîh-i Felsefe, Ziya; Hikmet-i Teşri'î, Sadreddin ve İlm-i Ahlak, Şevketî efendiler tarafından verilmektedir. İlm-i Kelâm, Târîh-i Kelâm, Tefsîr ve Hadîs-i Şerîf derslerinin Muallim Muavini Mustafa Şevket'tir.[97] Ziya Bey'in rahatsızlığından ötürü istifa etmesi üzerine Tarih-i Felsefe dersi önce

93 BOA, MF.ALY, nr. 59/90.

94 BOA, MF.ALY, nr. 60/4.

95 BOA, MF.ALY, nr. 53/46.

96 BOA, MF.ALY, nr. 53/50, 54/73.

97 BOA, MF.ALY, nr. 60/68, 63/62, 84/50, 107/48.

İzmirli İsmail Hakkı tarafından vekâleten verilmiş; fakat daha sonra Mehmed Ali Aynî Bey ilgili dersin hocası olarak tayin edilmiştir.[98]

Şube'nin 1914'te kapatılmasından sonra akademik kadroda bulunan Ahmed Mahir, Mekkî b. Azûz, Cevdet, Mehmed Kamil, Fazıl Arif, Abdullatif, Sadreddin efendiler açıkta kalmıştır.[99] Hüseyin Avni, Şevketî, Bergamalı Cevdet gibi müderrisler ise Darü'l-Hikme ve Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nde ders vereceklerdir.

D) Şube'ye Ayrılan Bütçe Tahsisatları

Meşrutiyet döneminde Dârülfünûn bütçesine dair ilk resmî kayıt 1909 (R. 1325) yılı bütçesindeki veriler çerçevesinde tespit edilebilmektedir.[100] Fakat bu yılın verileri muhtasar olup, fakülteler bazında ayrıntılara değinmemektedir.[101] Dolayısıyla üniversitenin Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'nin varidat ve masraflarına dair ilk ayrıntılı kayıtlar 1910 (R. 1326) yılına ait bütçe cetvellerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yıl ile birlikte şube bazında maaşlar kaydedilmiş; masraflar ise umumî olarak yazılmıştır. Bu usulün ilgili masrafların Dârülfünûn Müdürlüğü tarafından şubelerin ihtiyaçlarına göre yıl içinde harcanabilmesi için bir esneklik sağlamak amacıyla uygulandığı kanaatindeyiz.

Bütçelerde yer alan masraf ve maaşlara dair meblağların, diğer şubelere kıyasla Edebiyye ve Şer'iyye Şubesi'ne iki katına denk gelecek oranda ayrılması aslında her iki şubenin tek bir çatı altında idare edilmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla ilgili tahsisatların iki şube arasında gerektiği miktarda pay edildiğini söyleyebiliriz. Bu açıdan Tıp Fakültesi haricindeki şubelerin bütçeden aldıkları maaş ve masraf tahsisatlarının 1909-1914 yılları arasında birbirlerine yakın oranlara sahip olduğunu ifade edebiliriz.

1910 (R. 1326) yılı bütçesine göre 2.982.336 kuruş Dârülfünûn'a maaş ve masraf olarak tahsis edilmiştir. Edebiyat Şubesi ile birlikte Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'nin maaşları için toplam 652.800 kuruş ayrılmıştır. Diğer fakültelerden Riyâziyye ve Tabî'iyye şubelerine 278.400, Hukuk Şubesi'ne 282.000 kuruş tahsis edilmiştir. Dârülfünûn'un umum masrafları için de fakülte bazında ayrıma tabi tutulmaksızın 446.000 kuruş verilmiştir. Fakültelerin maaş

98 BOA, MF.ALY, nr. 67/68, 71/81, 71/85; MF.MKT, nr. 1196/20.

99 BOA, MF.ALY, nr. 96/103.

100 1908 senesine dair Maarif Nezâreti'nin sadece akademisyenlere yapılacak yıllık ve aylık ödeme bilgilerini ihtiva eden karar yazısı mevcuttur. Bu belgede 183.600 kuruşa denk gelen bir tahsisatın Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne, 172.000 kuruşluk bir tahsisatın da Edebiyat Şubesi'ne ayrıldığı görülmektedir. Fakat 1908 senesi mali bütçesi içerisinde Edebiyye ve Dîniyye şubelerinin alacakları toplam tahsisat miktarlarının ne kadar olduğuna dair herhangi bir veriyi içermemektedir (BOA, MF.MKT, nr. 1081/21).

101 1325 malî yılı bütçesine göre Dârülfünûn'a tahsis edilen maaş miktarı toplam 748.272 kuruş, masraflar tahsisatı ise 221.749 kuruş olarak belirlenmiştir. Fakat bu tahsisatların hangi fakülteye ne kadar ayrıldığına dair ayrıntılı bilgilere değinilmemiştir (bkz. *Düstûr,* 2. Tertib, İstanbul 1329, I, 553).

açısından tahsisat toplam meblağları mukayese edildiğinde Edebiyye ve Dîniyye şubelerinin %54'lük paya sahip olduğunu görmekteyiz.[102]

1911 (R. 1327) senesi bütçesinde Dârülfünûn'un toplam tahsisatı 1.671.600 kuruştur. Bunun 126.000 kuruşu masraf, geri kalanı maaşlara ayrılmıştır. Bu malî yılında her iki şubeye (Dîniyye-Edebiyye) 674.400 kuruş tahsis edilirken; Hukuk Şube'sine 318.000, Ulûm ve Fünûn Şubesi'ne 314.400 kuruş ayrılmıştır.[103]

1912 (R. 1328) yılında Dârülfünûn Müdüriyeti'nin 1.544.400 kuruş maaş, 23.000 kuruş masraf tahsisatı ayrılmıştır ki, maaşların dışında masraflara ayrılan payda ciddi bir düşüş söz konusudur. Söz konusu malî yılın maaş tahsisatında Edebiyye-Dîniyye Şubesi 679.200, Hukuk Şubesi 306.000, Ulûm ve Fünûn Şubesi 321.600 kuruş almıştır ki, önceki yıllara kıyasla fakültelerin kendi aralarındaki tahsisat oranlarında yakınlık devam etmektedir.[104] 1913 (1329) yılında ait özel bir bütçe hazırlanmamıştır. Meclis-i Vükelâ'nın 12 Şubat 1328 (25 Şubat1913) tarihinde *"Üç yüz yirmi sekiz senesi müvâzene-i 'umûmiyyesinin Kānûn-ı Esâsî'nin yüz ikinci mâddesine tevfîkan üç yüz yirmi dokuz sene-i mâliyyesinde dahi temdîd-i ahkâmına"* karar vermesi ve Sultan Mehmed Reşad'ın bu doğrultudaki iradesi gereğince[105] 1913 malî yılında bir önceki yılın bütçesi aynen tatbik edilmiştir.

1914 (1330) bütçesinde Dârülfünûn'un toplam maaş tahsisatı 1.811.016, masraf tahsisatı ise 86.000 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bu tahsisattan Şeriyye-Edebiyye Şubeleri 672.000, Hukuk Şubesi 369.600, Tabîiyye-Riyâziyye Şubesi 408.000 kuruş pay almıştır. Bu tahsisatta Edebiyye-Şeriyye şubelerinin maaş paylarında %6'lık bir düşüş görülürken, diğer fakültelerin maaş paylarında %4'lük bir artış göze çarpmaktadır. Ayrıca üniversitenin genel masraflarına ayrılan meblağda da artış meydana gelmiştir.[106] Bu malî yılın ardından Şeriyye Şubesi kapatıldığından sonraki bütçelerde yer alamayacaktır. Lakin Tıp ve Eczacılık dışındaki diğer fakültelerin ne kadar maaş veya tahsisatlarının olduğuna dair ayrıntılara 1914-1924 yılları arasındaki malî bütçelerinde işare edilmediğini, sadece "Dârulfünûn Hey'et-i Ta'lîmiyye Ma'âşı" başlığı altında toplam rakamların verildiğini de hatırlatalım.

102 Tıp Fakültesi'nin bütçeden alacağı tahsisatlar ve masraflar kısmı diğer fakültelerden ayrı olarak hesap edilmiştir (5.118.800 kuruş). Burada sosyal bilimler sahasındaki fakültelerle aralarında bir kıyaslama yapmak istediğimiz için Tıp Fakültesi'ni mukayese dâhil etmedik; bkz. *Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1326 Senesine Mahsûs Büdcesidir,* İstanbul 1336, s. 109-110.

103 *Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1327 Senesine Mahsûs Büdcesidir,* İstanbul 1327, s. 63.

104 *Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1328 Senesinde Meclis-i Umûmînin İctimâ'ına Kadar Tatbîk Edilecek Büdcedir,* İstanbul 1328, s. 63.

105 *Düstûr,* 2. Tertib, İstanbul 1332, II, 108-109.

106 *Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1330 Senesine Mahsûs Büdcesidir,* İstanbul 1330, s. 99.

E) Şube Öğrencilerinin Profili

1. 1908-14 Yılları Arasında Öğrenci Sayıları

a) Dinleyici Öğrenciler (*Talebe-i Sâmi'în*)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Dârülfünûn'a alınacak öğrenci sayılarında yeni bir düzenlemeye gidildi. Bu düzenleme sayı sınırlamasının kaldırılmasını hedeflemişti. Dolayısıyla şubelere bir öğrenci akını oldu.[107] Fakat şubelerin kapasitesini aşmaya başlayacak sayının varlığı ve bunun doğuracağı sakıncalar göz önüne alınınca giriş imtihanlarından geçenler *asil öğrenci* olarak kabul edildi. Sınavları geçemeyenlere ise asil öğrenci statüsünde olmamak ve ancak yılsonu imtihanlarını başarıyla tamamladığı takdirde asil öğrenciler arasına dâhil edilerek bir üst sınıfa geçmek vb. şartlarla, eğitimlerinden geri kalmamaları adına, başka bir öğrencilik statüsü belirlendi.[108] İşte bu öğrenciler "dinleyici" yani *sâmi'în* olarak isimlendirilmekteydi. Bunlar diğer öğrenciler gibi dersleri düzenli olarak takip edebilmekte, sene sonu sınavlarına girebilmekte ve başarılı olmaları halinde sınıf geçebilmekteydi. Fakat 1909-10 ders senesinden itibaren Dârülfünûn'da sâmi'în öğrenci kabulüne son verildi ve yerine *İhtiyat (Hazırlık) Sınıfı* uygulaması getirildi.[109] 1913-14 ders yılında ise konu tekrar gündeme alındı[110] ve Şeriyye ve Edebiyye şubelerine yeniden dinleyici öğrenciler kaydedildi. Nitekim 1913-14 ders yılında 22 kişi dinleyici vasfıyla Şeriyye Şubesi'ne, 13 kişi ise Edebiyye Şubesi'ne kaydedildi.[111] Benzer uygulama Hukuk Şubesi'nde de hayata geçirildi.[112]

1908-09 ders yılında Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'ne dinleyici olarak kayıt yaptıranların sayısı 52'dir. Bunlardan 50'si derslere devam etmiş ve imtihanlara girmeye hak kazanmıştır. Fakat

107 Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922),* I, 295.

108 9 Ocak 1909 tarihli Maarif Nezâreti'nden Hukuk Fakültesi'ne gönderilen tebligatta sâmi'înin durumu anlatılırken, bu sıfatla Şube'ye girenlerin yılsonu imtihanlarını geçtikleri takdirde, ikinci sınıftan itibaren asil öğrencilerden sayılarak devam ettirilmeleri, eğer imtihanlarını veremezlerse bir giriş imtihanına tabi tutulduktan ve başarılı olduktan sonra kabul edilmeleri gerektiği bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr. 1091/35). Edebiyat Şubesi'nde sami'înden olan öğrenciler de kendilerine aynı hakkın tanınması için başvuruda bulunmuş ve talepleri Nezâret'çe uygun görülmüştür (BOA, MF.MKT, nr. 1130/36).

109 BOA, MF.MKT, nr. 1150/24; Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 30, Sa. 1-2 (Ankara 1982), s. 23-24.

110 *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâret İstanbul Dârülfünûnu - Ta'limât,* s. 10.

111 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri (1329-1330 Senesi),* nr. 102, s. 1-22; *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri,* nr. 47, s. 1-134.

112 Tabur imamlarından Rizeli Hafız İbrahim Efendi, Hukuk Şubesi'ne kaydolmak istediğine dair bir arzuhaline Dârülfünûn Müdüriyeti tarafından verilen 20 Eylül 1914 tarihli cevapta *"talebe hukūkuna mazhâr ve imtihânlara girmeğe ve şehâdet-nâme almağa salâhiyyetdâr olmamak şartıyla ancak"* sâmi' sıfatıyla kabul edileceği bildirilmiştir. Fakat sâmi'în talebelerin başarılı olmaları halinde asil talebeler arasına girmelerine de olanak tanınmıştır. Nitekim 20 Mayıs 1916 tarihli bir arşiv kaydında Hukuk Fakültesi'nde sâmi'în sıfatıyla müdavim olan İzmir Menba-i Fuyuzat Mektebi mezunlarından Kazım Efendi'nin Fakülte tarafından seçilen bir Heyet huzurunda imtihandan geçirilmesi ve başarılı olması halinde asil öğrenciler arasına dâhil edilmesi Maarif Nezâreti İlmiye Dairesi'nce uygun görülmüştür (BOA, MF.ALY, nr. 67/16, 93/14).

Serfiçeli Halil ile Kilis-Bozkayalı Abdüssamed efendilerin isimleri imtihan cetvellerinde yer almamaktadır ki, bu iki öğrenci hem derslere hem de sınavlara iştirak etmemişlerdir. Bir sonraki yıl öğrencilerin sayısında nispi bir düşüş yaşanmıştır (47 kişi). Sâmi'în öğrenci uygulamasının yeniden başladığı 1913-14 ders yılında ise 22 kişi dinleyici sıfatıyla kabul edilmiştir.

Dinleyici vasfıyla kaydolanlardan 35'i yılsonu imtihanlarından başarılı olmaları ve dersleri düzenli takip etmelerinden dolayı hem bir üst sınıfa hem de asil öğrenciler arasına girmeye hak kazanmıştır. Bunun yanında 1908-09 ders yılında derslerden başarılı olamayan veya sınavlara katılmayan 36 kişi sınıf tekrarı yaparken; 1909-10 ders yılında başarı sağlayamamış 27 öğrenci ise sene sonunda İhtiyat Sınıfı'na gönderilmiştir. 1909-10 ders yılında Rusyalı Zinnur oğlu Ali Efendi Riyâziyye Şubesi'ne naklini aldırdığından, 1913-14 ders senesinde ise Kafkasyalı Sadreddin Efendi eğitimini bıraktığından Şube ile ilişikleri kesilmiştir.[113]

Tablo 2.2: Yıllara Göre Sâmi'în Öğrenci Sayıları ve Eğitim Süreçleri

	1908-09	**1909-10**	**1913-14**
Bir Üst Sınıfa Geçenler	16	19	
Başka Şubeye/Fakülteye Kaydını Aldıranlar		1	
İhtiyat Sınıfına Nakledilenler		27	
Sınıf Tekrarı Yapanlar	34		
Derslere ve İmtihanlara Katılmayanlar	2		
Eğitim Hayatını Bırakanlar			1
Belirsiz			21
Toplam	**52**	**47**	**22**

b) Asil Öğrenciler (*Talebe-i Asliye*)

1908-09 ders yılında kayıt yaptıran asil öğrencilerin sayısı 71'dir. Bir önceki ders yılından sınıf tekrarına kalanlardan herhangi biri bu dönemin birinci sınıfındaki derslere veya imtihanlara girmemiştir. Bu sene kaydını yaptırdığı halde derslere devam etmeyen ve imtihanlara hiç katılmamış olan 14 kişi mevcuttur. Dolayısıyla dersleri düzenli takip etmiş ve sınavlara katılmaya hak kazananların sayısı 57'dir. Dersleri takip etmeyenlerden Kütahyalı Abdullah, Ordulu Mehmed Vasıf, Priştineli Halil efendiler bir sonraki ders yılında tekrar müracaat ederek eğitimlerine birinci sınıftan devam etmişlerdir.[114] Öğrencilerden 27'si bir üst sınıfa geçmiş, 30'u ise sınıfta kalmıştır.

113 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 171; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri (1329-1330 Senesi),* nr. 102, s. 16.

114 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 227, 242, 254.

Resim 2.9: Şube'nin 1909-10 ders yılı itibariyle öğrenci sayılarını gösterir pusula (Kaynak: BOA, MF.ALY, nr. 19/91)

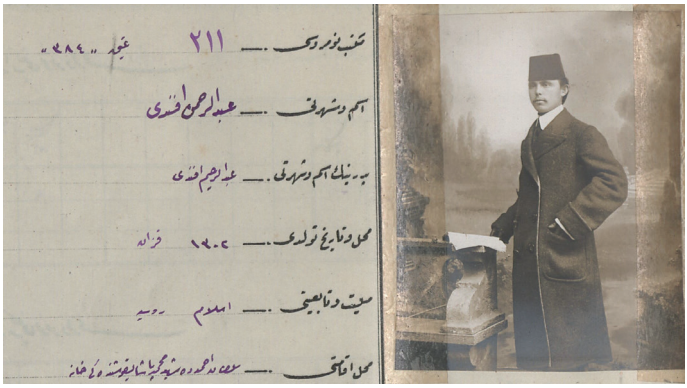
1909-10 ders yılında yeni kayıt yaptıran asil öğrenci sayısı 54'tür. Bir önceki yıl kayıt yaptırıp, sınıfta kalan talebelerden 16 kişi de bu eğitim yılında derslere katılmıştır. Sınıf tekrarı yapanları da dâhil ettiğimizde 1909-10 ders yılının birinci senedeki asil talebelerinin toplam sayısı 70'e ulaşmaktadır. Bu sene birinci sınıfta ders alanlardan -13'ü daha önceki ders yılı kayıtlılarından olmak üzere- 49'u bir üst sınıfa geçerken 18'i sınıfta kalmıştır.

1910-11 ders senesinde kayda gelenlerin toplamı 79'dur. Bunlardan derslere devam ederek sınavlara girip/girmediklerine dair verileri kaydedilen öğrenci ise 72'dir. Çerkeşli Mustafa, Tunuslu Mehmed, Batumlu Mehmed Ali, Uşaklı Hafız Bekir, Süleymaniyeli İbrahim, Hacıoğlu Pazarcığı doğumlu Yakub ve Bosnalı Hafız Mehmed Necati efendilerin bu sene kayıt yaptırdıklarına dair künye defterlerinde bilgiler mevcut olmakla birlikte, bu talebelerin imtihan cetvellerinde isimleri yer almamakta ve derslere devamları ile alakalı başka bir bilgi de bulunmamaktadır. Bu ders yılının birinci senesinde geçmiş dönemden sınıf tekrarı yapanlar da mevcuttur. Bunlardan 18'i bir önceki yıl, 3'ü ise 1908-09 ders yılında kayıt yaptırdıkları halde bir üst sınıfa terfi edemeyenlerdir. Dolayısıyla 1910-11 ders yılı birinci sınıftaki toplam öğrenci sayısı 100'e ulaşmaktadır. Bu senenin birinci sınıfında Şube'ye kaydedilenlerden 44'ü sınıfta kalırken, 49'u ise bir üst sınıfa geçmiştir.

1911-12 ders yılında yeni kayıt yaptıranların sayısı 138'dir. Bunlardan 127'sinin numara ve isimleri ile aldıkları notları ihtiva eden bilgiler umumî imtihan cetvellerine yansımıştır. Geri kalan 11 kişinin isimlerine bu cetvellerde yer verilmemiştir. Bunlardan 10'unu fakülte numarası almamış ve bu ders yılının Kanun-ı Evvel ve Sani ayları içerisinde yaptıkları müracaatlar üzerine yeniden İhtiyat Sınıfı'na dönmüşlerdir. Eskişehir'in Mihalıççık Kazası'ndan gelen 1408 numaralı Musluhiddin-zâde Hafız Mustafa Efendi'nin ise künye defterlerinde adı geçmekle[115] birlikte imtihan cetvellerine kendisine rastlanmamaktadır. Bu durum öğrencinin kayıt yaptırdıktan sonra eğitimine devam etmediği ihtimalini akla getirmektedir. İmtihan cetvellerinde önceki ders yıllarında sınıfta kalmış ve bu yıl birinci

115 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 112, s. 319; nr. 98, s. 92-93.

sınıfı tekrar eden 43 öğrencinin daha var olduğu görülmektedir. 43 öğrenciden 28'i bir önceki yıl, 14'ü 1909-10 senesi, 1'i de 1908-09 senesi girişlilerdendir. Şube'ye yeni kaydedilenlerle (138 kişi) sınıf tekrarı yapan 43 öğrenciyi dikkate aldığımızda 1911-12 ders yılının birinci sınıf mevcudunun 181'e ulaştığını tespit ediyoruz.

Resim 2.10: Şube öğrencilerinden Kazanlı Abdurrahman Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 134)

Bu sene derslere devam zorunluluğu olan toplam öğrenciden 103'ü bir üst sınıfa geçmiştir. 35'i sınıfta kalmış, 10 kişi derslere devam etmeden İhtiyat Sınıfı'na dönmüştür. 1 öğrencinin ise kaydını yaptırdığı halde derslere devam etmediği ve sınavlara girmediği görülmektedir ki, Şube'yi bırakmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sene kayıt yaptıran talebelerden Erzincanlı Hafız Hüseyin Efendi (224 numaralı) patlak veren I. Balkan Savaşı'na (8 Ekim 1912 - 29 Eylül 1913) asker olarak katıldığından sınavlara girememiş; ancak bir sonraki yılın (1912-13) ikinci devresinde cepheden döndükten sonra imtihanlarını verebilmiştir. Savaşa katılması bir mazeret sebebi olarak kabul edildiğinden, ilgili ders yılının ikinci devresinde, daha önceki yıl giremediği Tefsir, Hadis, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Fıkıh ve İlm-i Kelâm derslerinin imtihanlarını vererek ikinci sınıfa, yine aynı yılın üçüncü devre imtihanlarında ise 1912-13 eğitim-öğretim yılının derslerini vererek üçüncü sınıfa geçmiştir. Yani bir eğitim-öğretim yılı içerisinde iki sınıfı birden tamamlamıştır.[116]

1912-13 ders yılında kayıt yaptıran öğrencilerin sayısı 94'tür. Bunlardan 82'sinin numara ve isimleri ile aldıkları notları ihtiva eden bilgiler imtihan cetvellerine yansırken, 12'sinin isimleri künye defterinde yer almakla birlikte, imtihan listelerinde bulunmamaktadır. İmtihan cetvellerinde isimleri yer almayan bu öğrencilerden 7'sinin Şube'ye kayıt sırasında ibraz ettikleri mezuniyet evraklarının sahte olduğu anlaşılmış ve bu sebepten kayıtları silinmiştir. 2 öğrenci ise kayıtlarını başka şubeye/mektebe aldırmıştır. Geri kalan 3 öğrencinin (Hafız Hamid, Abdürreşid ve Süleyman Hilmi [Tunahan] efendiler) ise mülahazatında herhangi bir

116 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İstanbul Dârulfünunu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 107, s. 3-4; *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 3, 17, 22.

bilgi verilmemekle birlikte, derslere devam etmemeleri veya başka eğitim kurumlarına geçmiş olmalarından dolayı imtihan cetvellerinde isimlerinin yer almadığını tahmin etmekteyiz. İmtihan cetvellerinde önceki ders yıllarında sınıfta kalmış ve bu ders senesinde birinci sınıfı tekrar eden 32 öğrenci daha vardır. Bunlardan 3'ü 1910-11 senesi, 29'u ise 1911-12 senesi girişlidir. Bu bilgilerden hareket ettiğimizde 1912-13 ders yılında Şube'ye yeni müracaata bulunup kabul alan 94 öğrenci sayısına, sınıf tekrarı yapan 32 kişiyi de eklediğimizde bu senenin birinci sınıfının toplamda 126 öğrenciye ulaştığını söyleyebiliriz. Bu sene derslere devam zorunluluğu bulunan, 2'si bir önceki ders yılı kayıtlılarından olmak üzere, toplam 30 öğrenci bir üst sınıfa geçmiş, 53 öğrenci ise sınıfta kalmıştır.

1913-14 ders senesinde Şube'ye kabul edilen asil öğrenci sayısı 87'dir. Bu sayıya bir önceki ders yılı birinci sınıfında kalmış ve bir yıl daha devam etme hakkı bulunan 29 öğrenciyi de ilave edersek, asil öğrenci sayısının 116'yı bulduğunu ifade edebiliriz. Bu sene yeni kayıt yaptıranlardan 50'si sınıfta kalırken, 37'si bir üst sınıfa geçmiştir. Bu ders yılından sonra Şube'nin kapatılması üzerine öğrencilerden bir kısmı başka şubelere, bir kısmı ise yeni açılan Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne naklini aldıracaklardır. Üsküplü Hafız Hamdi Efendi gibi bazı talebelerin ise I. Cihan Harbi'ne katıldıkları görülmektedir.[117]

Gerek sâmi' gerekse asil öğrencilerle alakalı zikrettiğimiz bu verileri genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Şube'ye kabul edilenlerin sayısında önceki yıllara kıyasla ciddi oranda artışın olduğunu ve 1909-10 senesi haricinde (54 kişi) yeni kayıtlı sayısının 70'in altına düşmediğini görmekteyiz. Özellikle 1911-12 ders senesinde (138 talebe) bu rakam en üst seviyeye çıkmıştır. Dinleyici öğrenciler ise ilk yıllarda ortalama sayıları 50 civarında iken, 1913-14 senesinde 49 şahıs başvurmakla beraber Şube'ye sadece 22'si kabul edilmiştir. Benzer şekilde 1913-14 ders yılı başında 643 öğrencinin başvurduğu; fakat bunlardan da sadece 87'sinin Şube'ye girmeyi başardığı görülmektedir. Bu veriler bir taraftan Şube'ye olan rağbetin seviyesini de gözler önüne sermektedir.

Tablo 2.3: Şube'ye Yeni Kayıt Yaptıran ve Birinci Sınıfı Okuyan Öğrencilerin Sayıları

	1908-09	**1909-10**	**1910-11**	**1911-12**	**1912-13**	**1913-14**
Dinleyici Öğrenci	52	47				22
Asil Öğrenci	71	54	79	138	94	87
Geçmiş Ders Yıllarından Gelen Öğrenci		16	21	43	32	29
Toplam	**123**	**117**	**100**	**181**	**126**	**138**

117 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96, s. 19-20.

2. Kayıt Tarihleri ve Şekilleri

1908-09 ders yılında öğrencilerden 30'u Eylül, 14'ü Ekim, 49'u Kasım, 28'i Aralık ve 2'si Şubat ayında kayıt yaptırmıştır. 1909-10 ders yılında öğrencilerin büyük çoğunluğu (76 kişi) ders yılının başladığı Eylül ila Kasım ayları arasında kayıt yaptırırken, 11'i dönemin başlamasından önce (Ağustos), 7'si Aralık-Ocak aylarında, 5'i ders yılı ortalarında (Şubat) kayıt yaptırmıştır. 2 öğrenci ise Mart 1326 (Mart 1910) tarihinde Şube'ye kaydolmuştur. 1910-11 ders senesinde öğrencilerin büyük çoğunluğu (72 kişi) ders yılının ilk ayları olan Ekim-Kasım aylarında kayıt yaptırırken, 1'i dönemin başlamasından önce (Ağustos), 2'si Eylül ayında, 2'si ise Aralık'ta kayıt yaptırmıştır. 2 taleb öğrencinin kayıt yaptırdığı tarihler belli değildir.

1911-12 yılında Şube'ye kabul işlemlerinin tamamı (138 talebe) 1911 Ekim ayı içerisinde gerçekleşmiştir. 1912-13 ders yılında ise öğrenciler tek bir gün içerisinde kayıt işlemlerini tamamlamıştır (14 Eylül 1912). 1913-14 ders yılında yeni kayıt yaptıranların 106'sı 13 Aralık 1913 tarihinde işlemlerini tamamlamıştır. Fakat dinleyici olan 3 öğrenci 21-29 Aralık 1913 tarihleri arasında kayıtlarını yaptırmıştır.[118] Bunlardan Beys-zâde Mirza Efendi 3 Aralık 1913'te kayıt için başvurmuş; fakat Şube'ye 21 Aralık'ta kabul edilmiştir. Diğer 2 dinleyici öğrenciden tüccar Mehmed Efendi'nin oğlu Bekir Efendi 4 Aralık'ta, Safed Müftüsü Mehmed Selim Efendi'nin oğlu Mehmed Tahir Ebü'l-Hayr Efendi ise 25 Aralık'ta kayıt için müracaat etmiş ve Bekir Efendi 29 Aralık'ta, Mehmed Tahir Efendi ise başvurduğu gün (25 Aralık) Şube'ye kabul edilmiştir.[119]

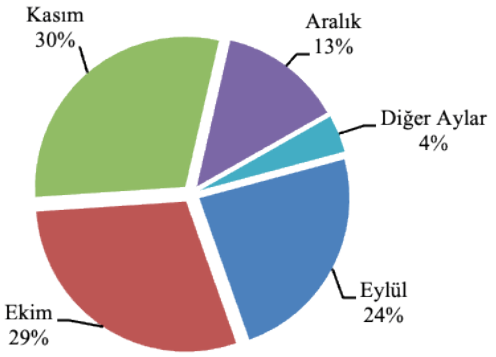
Zikrettiğimiz bu veriler, Şube'ye kayıt-kabullerde 1911-12 ders yılına kadar düzensiz bir görünüm arz etmekle birlikte, genellikle başvuruların Eylül-Kasım ayları arasında yapıldığını ortaya koymaktadır. Fakat ilgili ders yılından sonra kayıt işlemlerinin daha düzenli hale geldiğini ve kabul muamelelerinin birkaç gün içerisinde tamamlandığını söyleyebiliriz. Kayıt işlemlerinin %30'u Kasım (191 kişi), %29'u Ekim (189 kişi), %24'ü Eylül (153 kişi) ve %13'ü ise Aralık (85 kişi) ayları içerisinde gerçekleşmiştir.

118 19 Kasım 1913 tarihli Müdüriyet-i Umûmî'ye gönderilen bir yazıda, kayıt tarihleri geçtikten sonra gelen öğrencilerin Şube'ye kabul edilebileceği belirtilmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Müsâdere Kayıd Defteri,* nr. 62, s. 7).

119 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri (1329-1330 Senesi),* nr. 102, s. 9, 17, 18.

Tablo 2.4: Şube'ye Kayıt-Kabul İşlemlerinin Yapıldığı Aylar

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Ağustos		11	1			
Eylül	30	27	2		94	
Ekim	14	13	24	138		
Kasım	49	36				106
Aralık	28	6	48			3
Ocak		1	2			
Şubat	2	5				
Mart (Rumî Yıldönümü)		2				
Belirsiz			2			

Grafik 2.2: Kayıt-Kabul İşlemlerinin Aylara Göre Dağılımı

Kayıt tarihleri yanında Şube'ye kabul edilen öğrencilerin kayıt sırasında eğitim durumları da önem arz eden bir diğer husustur. 1908-09 ders yılındaki yeni kayıtlıların büyük bir çoğunluğunu medrese kökenliler (*talebe-i ulûm*) teşkil etmektedir (121 talebe). Sadece Arif Sırrı ve Ahmed Kamil adlı 2 öğrenci Hukuk Mektebi mezunu olarak Şube'ye kaydedilmiştir. Bu öğrencilerden her ikisi de İstanbulludur. 49'u sâmi' olmak üzere diğer 89 talebe (%72) hâlihazırda medreselerde ders okuyan talebelerdir. Medrese kökenli talebeler içerisinde dikkati çeken grup ise mücâz talebelerdir. Dârülfünûn İlahiyat, Hukuk, Edebiyat ile Medresetü'l-Kuzât veya Vâizîn gibi yüksek dereceli mekteplerde eğitim gören medreselilerden bazıları bir yandan kayıtlı oldukları medreselerin derslerine bir yandan yüksek mekteplerdeki ilim tahsillerine devam ederken, bir taraftan Fatih, Bayezid ve Süleymaniye gibi camilerdeki dersiâmların derslerini takip etmekteydi. Öyle ki, bu dersleri düzenli takiplerinin ardından kendilerine ilgili dersiâm tarafından icâzet verilmekte ve mücâz talebe sıfatı kazanmaktaydılar.[120] Şube

120 Konuyla ilgili örnekler için bkz. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ders Vekâletine Mahsûs İcâzet Defteri,* nr. 2190. İcazet ve şehadetname münasebetinin tarihi sürecine dair mukayesler için bkz. Cemil Akpınar, "İcazet", *DİA,* İstanbul 2000, XXI, 398.

öğrencilerinden bu gruba dâhil edebileceğimiz 32 öğrenci mücaz medrese talebesidir (%26). Medreselilerin bir giriş imtihanına tabi tutuldukları, başarılı olanların da asil öğrenciler arasında dâhil edildikleri anlaşılmaktadır. Fakat mücaz talebelerin imtihana tabi tutulduklarına dair herhangi bir kayda defterlerde rastlamamaktayız. Bu durum ilgili talebelerin çoğunlukla Şube'ye doğrudan kabul edildiğine işaret etmektedir.[121] Aynı şekilde Hukuk Mektebi mezunu iki öğrenci de Şube'ye sınavsız kaydedilmiştir.

1909-10 ders senesinde kayıt yaptıranların %66'sı medrese kökenli talebelerdir (67 öğrenci). Bu grubu 22 kişi ile mücaz olanlar takip etmektedir (%22). Öğrencilerin içerisinde özel suretle (*sûret-i hususiye*) ile kabul edilen 6 kişi bulunmaktadır ki, 4'ü Rusya'dan, 2'si Balkan coğrafyasından ve 1'i ise İstanbul'dan gelmiştir. Bunun yanında İdadi (4 talebe), Darü't-Ta'lîm[122] ve Darüşşafaka'da (1'er kişi) eğitimini tamamlamışlar da mevcuttur.

1910-11 senesinde de kayıt yaptıranların %66'lık kısmını medrese kökenliler oluşturmaktadır (52 talebe). Bu dönemde dikkati çeken bir husus, talebeler içerisinde ilk defa dersiâmlardan bahsediliyor olmasıdır (19 öğrenci, %24). Ayrıca Darülmüallimîn Rüşdiyesi (2 talebe), Hukuk Mektebi (1 öğrenci) ve Darüşşafaka (1 öğrenci) mezunları da Şube'ye kaydedilenler arasındadır. Bunların yanında yurtdışından gelenlerin okullarına dair bilgilere de kayıtlarda rastlamaktayız. Örneğin, Avusturya tebaasından olan Bosnalı meşhur düşünür Korkud Derviş Efendi, mezun olduğu Bosna'daki okulunun (Şeriatska Gimnazija) idadi derecesinde bulunduğuna dair tasdikli şehadetname getirmesi üzerine, Arapçadan giriş imtihanına tabi tutulduktan sonra kayıt işlemi gerçekleşmiştir.

1911-12 ders yılında kayıt yaptıranların %77'sini Arapça imtihanından başarılı olan ve İhtiyat Birinci Sınıfı'ndan mezun olarak başvuranlar teşkil etmektedir (106 talebe). Bu yıl İhtiyat Sınıfı uygulamasından dolayı medrese kökenli talebelerin sayısı oldukça azdır (9 talebe). Bunlardan 1'i Medine-i Münevvere Medresesi, 2'si ise Romanya'daki Mecidiye Medresesi'nden gelmiş ve herhangi bir giriş imtihanına da tabi tutulmamıştır. Diğer 6 öğrencinin ise İstanbul'daki medreselerde eğitim gördükleri sırada Şube'ye kabul edildiği görülmektedir. Bu 6 öğrenciden 5'si Rusya, 1'i ise Avusturya vatandaşıdır ki, daha evvel Osmanlı hâkimiyetinde bulunan topraklardan gelmeleri hasebiyle kendilerine hususi bir uygulamanın icra edildiği ve İhtiyat Sınıfı'na gönderilmeden sadece giriş imtihanıyla kayıtlarının yapıldığı anlaşılmaktadır. Geri kalan 23 öğrenci ise farklı şekillerde Şube'ye kabul

121 Mücaz talebelerin sınavsız olarak Şube'ye kabulü hakkındaki kayıtlar için bkz. BOA, MF.MKT, 1149/1.

122 Bu özel okul, Arapça gramer ve belagat sahasında çeşitli eserler kaleme almış Hacı İbrahim Efendi (1826-1889) tarafından Arap olmayan öğrencilere Arapçayı kısa sürede ve kalıcı bir şekilde öğretebilmek amacıyla 4 Aralık 1883'te kurulmuştur (bkz. Musa Aksoy, *Eğitimde Eski-Yeni Çatışması ve Dârü't-Ta'lim,* İstanbul 2013; Ahmet Turan Arslan, "Hacı İbrahim Efendi ve Daru't-Ta'lîm Müessesi", *İlmi Araştırmalar,* Sa. 7, İstanbul 1999, s. 31-46).

edilmiştir. Bunlardan 2'si Bosna Dârülmuallimîn Rüşdiyesi, 1'i Bosna Mekteb-i Nüvvâbı, 6'sı Camiü'l-Ezher, 2'si Edebiyat Şubesi, 4'ü çeşitli idadiler, 1'i Hukuk Mektebi, 3'ü Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi Türkçe Kısmı ve 1'i de Ticaret Mektebi mezunu olarak kaydedilmiştir. Dersiâm sıfatıyla başvuruda bulunanlardan 3'ü de kabul edilenler arasındadır.

1912-13 senesinde kayıt yaptıranların çoğunluğunu yurtdışından gelen (*tebea-i ecnebiyye*) ve giriş imtihanından başarılı olan medrese talebeleri teşkil etmektedir (34 talebe). 4 talebe ise İhtiyat Sınıfı mezunudur. Geri kalanlardan 1'i Dârülmuallimîn-i Aliyye Mahrec Sınıfı, 12'si Camiü'l-Ezher, 1'i Edebiyat Şubesi, 5'i Selanik'ten olmak üzere toplam 9 öğrenci Hukuk Mektebi, 1'i Ticaret Mektebi ve 1'i de Konya'da teşkil edilen Hukuk Mektebi İhtiyat Sınıfı mezunu olarak kabul olunmuştur. 2 öğrenci dersiâmdır. Hemşinli Hafız Hamid Efendi ise 1907-08 ders yılında kayıt yaptırmışsa da muhtemelen mazeretinden ötürü derslere devam edememiş ve bu ders yılında kayıt yenilemek suretiyle Şube'ye kabul edilmiştir.[123] Ayrıca 17 öğrenci idadi,[124] 2 kişi Askerî Rüşdiyesi, 1 öğrenci de Daru'l-İlm ve't-Ta'lîm'den mezun olarak Şube'ye kabul edilmişlerdir. Medrese, idadi, rüşdiye ve Daru'l-İlm ve't-Ta'lîm'den gelen öğrenciler bir giriş imtihanına tabi tutulmuş ve başarılı olduktan sonra kayıt yaptırma hakkı kazanmışlardır. 748 numaralı Abdülhamid Ziya Efendi'nin mezuniyet bilgileri bulunmamakla birlikte, kendisinin de imtihanla kabul edildiği anlaşılmaktadır.[125] Oransal açıdan değerlendirildiğinde, bu yıl kayıt yaptıranların %40'ını medrese kökenliler, %20'sini 5 yıllık idadi mezunları, %14'ünü Camiü'l-Ezher ve %11'ini ise Hukuk Mektebi mezunları teşkil etmektedir. Geçen seneki ders dönemine kıyasla bu dönem İhtiyat Sınıfı'ndan gelerek Şube'ye kabul edilenlerin oranı %77'den %6'ya düşmüştür. Ayrıca bu ders senesi yeni kayıtlıların mezun oldukları eğitim kurumlarında bir çeşitliliğin de varlığı göze çarpmaktadır.

1913-14 ders yılında kabul edilen öğrencilerin tamamına yakını dört dersten giriş imtihanına (Türkçe, Hesab, Ulûm-ı Dîniyye ve Arabî) tabi tutulmuştur. Bir önceki başlıkta da zikrettiğimiz üzere sadece Hukuk Mektebi mezunu olan Geredeli Süleyman Zühdü Efendi bu sınavlardan muaf tutulmuştur.[126] Şube'ye kayıt yaptıranların büyük bir kısmını medrese talebeleri teşkil etmektedir (92 talebe, %84). Medreseliler içerisinde yurtdışından gelmiş ve sâmi'în sıfatıyla kayıt yaptırmış olanlar da vardır. Bu öğrencilerin daha önceden Kırım ve

123 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri*, nr. 98, s. 26-27.

124 7 öğrenci İdadi mezunu olduklarına dair ibraz ettikleri şehadetnamemelerinin sahte olduğunun tespiti üzerine Şube'yle ilişiklerinin kesilmiş olmasından dolayı idadi mezunları arasında göstermedik.

125 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri*, nr. 98, s. 48-49.

126 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri*, nr. 65, s. 113-114.

Kazan bölgelerinde yer alan Medrese-i İhsâniyye, Medrese-i Şifâ, Medrese-i Mehmediyye ve Zincirlikapı Medresesi gibi müesseselerde yetiştikleri anlaşılmaktadır. Geri kalan 17 öğrenciden 11'i rüşdiye (%10), 3'ü idadi, 1'i Hukuk Mektebi mezunu olarak kayıt yaptırmıştır. 1 kişi mücazlık vasfıyla kabul edilirken, Rus tebaasından olan Ahmed Ziya Efendi'nin ise daha önceki eğitim bilgilerine yer verilmemiştir. Kendisi yapılan imtihanlardaki başarısı neticesinde kaydedilmiştir.

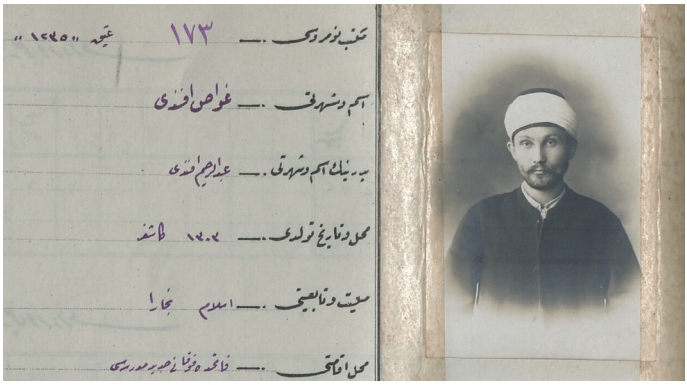
Tablo 2.5: Şube'ye Kayıt Yaptıranların Başvuruları Öncesinde Mezuniyet Aldıkları Kurumlar ve Eğitim Durumları

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Câmiü'l-Ezher				6	12	
Dârülmuallimîn Rüşdiyesi			2			
Dârülmuallimîn Rüşdiyesi (Bosna)				2		
Darüşşafaka		1	1			
Darü't-Ta'lim		1				
Dersiâm			19	3	2	
Edebiyat Şubesi				2	1	
İdadi		4	1	4	17	3
İhtiyat Sınıfı			1	106	4	
Medrese/Talebe-i Ulûm	89	67	52	9	34	92
Hukuk Mektebi	2		1	1	9	1
Mekteb-i Nüvvâb (Bosna)				1		
Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi (Türkçe Kısmı)				3		
Mücaz	32	22				1
Sûret-i Hususiye		6				
Ticaret Mektebi				1	1	
Dârülmuallimîn-i Aliyye (Mahrec Sınıfı)					1	
Askerî Rüşdiye					2	
Dârü'l-İlm ve't-Ta'lim					1	
Rüşdiye						11
Kayıt Yenileme					1	
Hukuk Mektebi İhtiyat Sınıfı (Konya)					1	
Belirsiz			2		1	1

3. Öğrencilerin Coğrafî Dağılımı

Öğrencilerin coğrafî profillerine dair verileri naklederken, Şube'ye kayıt yaptırdıkları sırada künye defterlerine yansıyan doğum yerlerini esas aldık ve ana hatlarıyla iki ana gruba ayırdık: Osmanlı Coğrafyası ve Yurtdışı. Osmanlı sınırları dâhilindeki öğrencilerin

geldikleri mahaller günümüz coğrafî bölge sınırları dikkate alınarak Karadeniz, Akdeniz, Marmara, İç Anadolu, Doğu-Güneydoğu Anadolu ile Ege'nin yanında Kıbrıs, Balkan ve Arap coğrafyası şeklinde taksime tabi tuttuk. Yurtdışı öğrencilerinden kastımız ise Osmanlı tebaasından olmayanlardır.

Resim 2.11: Şube öğrencilerinden Kaşgarlı Gavvas Efendi
(Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 134)

1908-09 ders yılında 101; 1909-10'da 81; 1910-11'de 19; 1911-12'de 121; 1912-13'te 61 ve 1913-14'te 94 olmak üzere toplam 477 öğrenci Osmanlı coğrafyasından gelerek Şube'ye kayıt yaptırmıştır. Aynı dönemde yurtdışından gelenlerin toplam sayısı 155'tir. İlk ders yılında 18; 1909-10 senesinde 19; 1910-11 yılında 56; 1911-12 ders senesinde 14; 1912-13'te 33 ve 1913-14 ders yılında 15 kişi ülke dışından gelmiştir. 11 öğrencinin doğum yerlerine dair veriler ise kayıtlara yansımamıştır. Aşağıdaki tablo Şube'de kayıtlı öğrencilerin %74'ünün Osmanlı sınırları içerisinden, %24'ünün ise yurtdışından olduğunu ve %2'sine dair verilerin ise künye defterlerine yansımadığını göstermektedir. Yüzdesel oranlarda yurtiçindeki öğrencilerin sayısal çoğunluğu oluşturdukları ve bir kısmı yabancı işgali öncesi Osmanlı'ya bağlı bölgeler olmak üzere İstanbul, Rize, Trabzon, Ordu, Uşak, Çanakkale, Vodina, Priştine, Dobruca, Antep, Antakya, Kosova, Maraş, Sivas, Tokat, Adana, Süleymaniye, Malatya, Erzurum, Erzincan, Drama, Filibe, Rodos, Kudüs, Mekke, Medine, Yafa, Van, Akka, Gazze, Şam, Kahire, Safad, Nablus, Bitlis, Diyarbakır, Tunceli, Konya, Karaman, Kastamonu, Afyon, Adıyaman, Samsun, Niğde, Muğla, Kütahya, İzmir, Giresun, Hatay, Aydın, Arnavutluk ve Makedonya gibi çeşitli şehir ve bölgelerden geldikleri görülmektedir. Ayrıca yurtdışı kökenlilerin %24 gibi bir sayısal orana sahip olmaları da önem arz eden bir durumdur. Gerek yurtiçindeki şehirlerin çeşitliliği gerekse farklı ülkelerden gelen öğrencilerin varlığı, Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'nin hem uluslararası hüviyetine hem de ülke içindeki farklı coğrafyaları bünyesinde toplayabilmeyi başarmış yapısına işaret eden en net bilgilerdir.

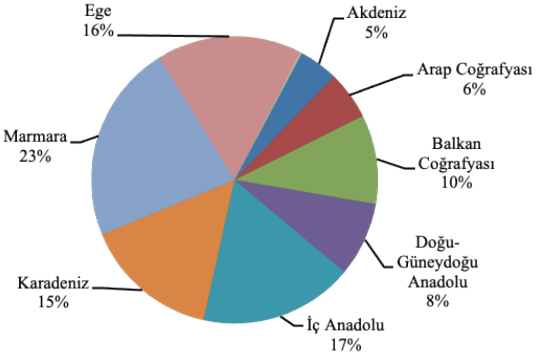
Tablo 2.6: Kayıt İçin Gelen Öğrencilerin Doğum Yerlerinin Coğrafî Dağılımı

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Osmanlı Coğrafyası	101	81	19	121	61	94
Yurtdışı	18	19	56	14	33	15
Belirsiz	4	1	4	2		

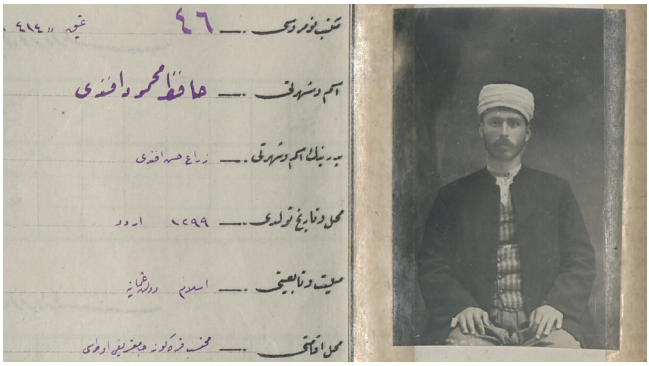
Yurtiçinden kayda gelenlerin önemli bir kısmını, İstanbul'a yakın çevrede bulunan Marmara Bölgesi teşkil etmektedir (107 kişi, %23). Bu bölgeyi %17'lik oran ve 83 öğrenci ile İç Anadolu; %16'lık oran ve 78 kişi ile Ege; %15'lik oran ve 73 öğrenci ile Karadeniz; %10'luk oran ve 48 öğrenci ile Balkan coğrafyası; %8'lik oran ve 40 kişi ile Doğu-Güneydoğu Anadolu; %6'lık oran ve 26 öğrenci ile Arap coğrafyası; %5'lik oran ve 21 talebe ile Akdeniz ve 1 öğrenci ile de Kıbrıs takip etmektedir. Öğrencilerin nicel çoğunluğunu 1908-09 ders senesinde Karadeniz (21 kişi), 1909-10 ve 1913-14 yıllarında Marmara (sırasıyla 24 ve 28 kişi); 1910-11 ve 1911-12'de İç Anadolu (sırasıyla 5 ve 23 kişi) ve 1912-13'te Arap coğrafyasından (13 kişi) kayda gelenler oluşturmaktadır.

Tablo 2.7: Osmanlı Coğrafyasından Gelen Öğrencilerin Bölgelere Göre Dağılımı

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Akdeniz	6	4	1	3	-	7
Arap Coğrafyası	1		2	8	13	2
Balkan Coğrafyası	13	7	3	10	7	8
Doğu-Güneydoğu Anadolu	5	7	2	17	7	2
İç Anadolu	19	15	5	23	10	11
Karadeniz	21	12	2	16	7	15
Marmara	20	24	4	22	9	28
Ege	16	12		21	8	21
Kıbrıs				1		

Grafik 2.3: Osmanlı Coğrafyasından Gelen Öğrencilerin Oransal Dağılımı

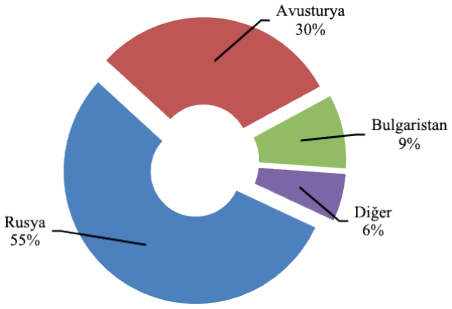
Resim 2.12: Şube öğrencilerinden Ordulu Hafız Mahmud Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 74)

Şube'ye başvuranlardan yurtdışı kökenli öğrencilerin sayıca çoğunluğunu Rus coğrafyası teşkil etmektedir (85 kişi, %55). Bu ülke toprakları içerisinde başta Kırım, Batum, Kafkasya, Dağıstan ve Sibirya gelmektedir. Ayrıca Kasım, Orenburg, Yalta ve Ejderhan gibi şehirlerden gelenlere de rastlanmaktadır. Rusya'dan gelen öğrenci sayısı 1910-11 ve 1912-13 yıllarında daha da artmıştır. Şube'ye rağbet gösteren bir diğer öğrenci grubu ise Avusturya'dan gelenlerdir (47 kişi, %30). Büyük çoğunluğunu da Avusturya'nın işgali altındaki Bosnalılar teşkil etmektedir (46 talebe). 1913-14 ders yılında Bosna'dan gelen herhangi bir talebeye rastlanmamaktadır. Bunun 1912-13 yılları arasında patlak veren I. Balkan Savaşı'nın getirdiği siyasî ortamdan kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir. Zikrettiğimiz iki devletin yanında yine şehir ve bölgeleri batılı işgalcilerin istilasına uğrayan bölgelerden gelenler sıralamayı takip etmektedir. Bulgaristan'ın Şumnu, Silistre, Sliven, Hezargrad ve Filibe gibi şehirlerinden 14 (%9); Romanya'nın Köstence şehrinden 6; İngiliz işgali altındaki Kıbrıs Komiserliği ve Fransa kontrolündeki Tunus'tan 1'er öğrenci kayıt yaptırmıştır. Ayrıca Doğu Türkistanlı Abdürrahim oğlu Gavvâs Efendi Buharâ Emirliği'ne bağlı Kaşgar şehrinden gelerek 14 Ocak 1911'de Şube'ye kayıt yaptırmıştır.[127] Yurtdışı öğrencilerin geldikleri bölgeler çoğunlukla daha önceden Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarıdır. Bu durum genelde devletin özelde ise Şube'nin elden çıkan coğrafyalar ile kültürel bağlarını korumaya çalıştığına ve bu bölgelerdeki öğrenciler nezdinde halen İstanbul ve Dârülfünûn'un önemli bir ilim merkezi olarak telakki edildiğine işaret etmektedir.

127 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri,* nr. 98, s. 82-83.

Tablo 2.8: Yurtdışından Gelen Öğrencilerin Yıllara Göre Sayısal Dağılımı

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Rusya	12	13	22	6	21	11
Avusturya	4	6	21	5	11	
Bulgaristan			10	1	1	2
Buhara Hanlığı			1			
Fransa			1			
Romanya	2		1	2		1
İngiltere (Kıbrıs Komiserliği)						1

Grafik 2.4: Yurtdışı Öğrencilerinin Oransal Dağılımı

4. Ücretli - Ücretsiz Okuyanlar

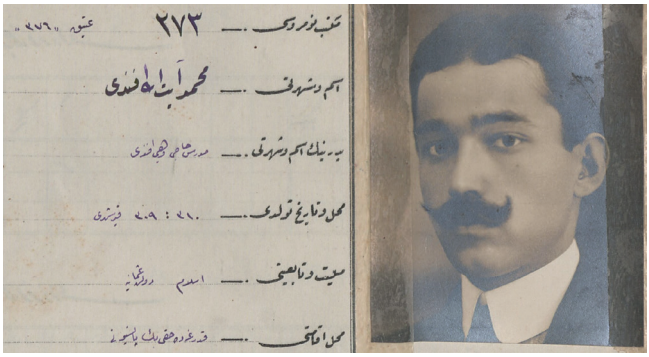
Dârülfünûn'un kurulduğu 12 Ağustos 1900 tarihinde neşredilen *Dârülfünûn-ı Şâhâne Nizâmnâmesi*'nin ücretlerle ilgili 15-20. maddelerinde şubelere kabul, imtihan harçları ve tahsil terkine dair tasdikname almak için yarımşar lira, her üç ayda bir kayıt yenileme için çeyrek lira,[128] mezuniyet ruusu belgesi içinse iki lira öğrencilerinden tahsil edileceği karara bağlanmıştır.[129] Bu ücret tablosu 21 Nisan 1912'de ilan edilen *Dârülfünûn ve Şu'abâtının İnzibâtına Dâ'ir Nizâmnâmesi*'nde de değişikliğe uğramamıştır.[130] Nitekim 1913-14 ders yılı *Şu'be Ücurât Defteri*'nde tahsil edilen ücretler kuruş hesabıyla ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Buna göre Şube'ye giriş, imtihan ve tasdikname ücretleri 51 kuruş 12 para (51,12 kuruş) Eylül, Aralık, Mart ve Haziran aylarında alınan kayıt yenileme ücretleri 25 kuruş 26 para (25,26 kuruş) ve Ruus harcı ise 205 kuruş 8 para (205,8 kuruş) kuruş olarak tespit edilmiştir.[131] Bu rakamlara göre kayıt yaptırdıktan mezuniyet belgesini alıncaya kadarki sürede

128 Bu ücretler yılda dört defa tahsil edilirdi. Fakat birinci sınıfa başlayanlar giriş ücretini ödedikten sonraki ilk 3 aylık kayıt yenileme ücretinden muaf tutulurdu (*Düstur,* 1. Tertib, VII, 661).

129 *Düstur,* 1. Tertib, VII, 661-662.

130 *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti İstanbul Dârülfünûnu Ta'limât*, s. 16.

131 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Talebesi Ücûrâtına Mahsûs Defter,* nr. 113.
Kuruş üzerinden belirlenen bu rakamlar, 100 kuruş = 1 lira paritesinde (Şevket Pamuk, "Kuruş", *DİA,* Ankara 2002, XXVI, 459) dönemsel açıdan küçük bir farklılığın varlığını da göstermektedir.

Resim 2.13: Şube öğrencilerinden Kırşehirli Mehmed Ayetullah Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 107)

Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ndeki bir öğrencinin Dârülfünûn'a yapacağı ödeme toplamda 8,25 liraya (840 kuruş 3 para) denk gelmektedir. Şube'ye kayıt yaptıranlardan 357'si yukarıda zikrettiğimiz ücretleri ödemekle yükümlü tutulmuştur. Bu kategorideki öğrencilerin sayıları 1908-09 ders döneminde daha fazla iken (81 kişi) sonraki yıllarda azalma eğilimi göstermiştir. 1913-14 ders senesinde ise yeni kayıtlılarından ücrete tabi olanların sayısı 35'e düşmüştür.[132]

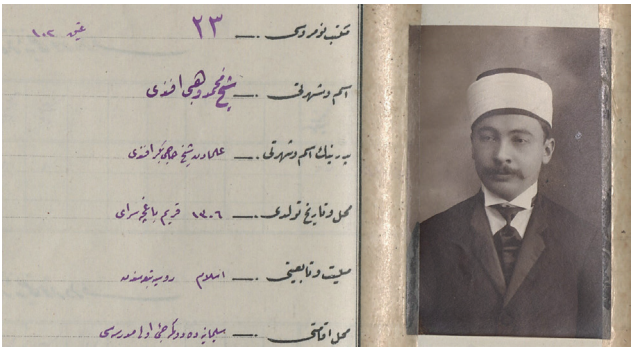
Ücrete tabi öğrencilerin yanında, fakirlikleri dolayısıyla ücretten istisna edilenler de (*meccânî*) dikkati çeken bir diğer konudur. Bu durumda olanlar, ilçe, vilayet, talebe cemiyetleri gibi meclislerden aldıkları *fakruhâl mazbatalarını* Dârülfünûn Müdüriyeti'ne sunardı. Bazıları ikamet ettikleri medreseden aldıkları belgeleri de ibraz edebilmekteydiler. Bu mazbatalarda öğrencinin zaruret halinde bulunduğuna dair iki şahit ile medrese bevvabı ve müderrislerden birinin mühürlü tasdikleri yer alırdı. Örneğin Şehzade Medresesi'nde ikamet eden 1216 numaralı Akovalı Mehmed Muharrem Efendi'nin ücretten istisna tutulma talebini içeren ilmühaberinin alt kısmında aynı medresede mukim hemşerilerinden Mustafa ve Hüseyin Hilmi ile medrese bevvabı ve müderrisinin mühürlü tasdikleri yer almaktadır.[133]

Öğrencilerin maddî müzayakalarına dair Şube Müdür-i Sânîsi Mehmed Hayret Efendi'nin Maarif Nezâreti'ne sunduğu arzda dile getirdiği hususlar dikkat çekicidir. Hayret Efendi, yıl içerisinde imtihan harcı ve kayıt ücreti olarak 2 liraya yakın bir ödeme yapılması talep edildiğini; fakat çoğunluğu medreselerde ikamet eden Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye öğrencilerinin yıllık maişetleri için ancak 8-10 lira toplayabildiklerini ve dolayısıyla da geçim sıkıntısı çektiklerini belirtmiştir. Bu gibi öğrencilerin çeşitli harçlardan muaf tutulmalarına ihtiyaç

132 II. Meşrutiyet devrinde öğrencilerin ücretten istisna tutulduğuna dair yaygın bir kanaat vardır (Kenan Olgun, "II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Basınında Bir Eğitim Kurumu Olarak Darülfünun (1900-1912)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* Sa. 2 (2013), s. 188; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu….,* s. 199). Fakat Dârülfünûn şubelerine ait *ücûrât defterleri* dikkatle incelendiğinde bu iddianın doğru olmadığı görülecektir.

133 BOA, MF.ALY, nr. 36/97; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri,* nr. 98, s. 80-81.

olduğunun altını çizmiştir.[134] Ayrıca yurtdışından gelen öğrencilerden maddî imkânsızlıklar içerisinde olanların durumu da ilgili dairelerce ele alınmıştır. Örneğin, Rusya'dan gelen yoksul talebelerin *Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti* gibi kurumlardan alacakları fakruhal mazbatalarının resmi evrak olarak kabulüne Mayıs 1912'de Maarif Nezâreti onay vermiştir.[135]

Resim 2.14: Şube öğrencilerinden Kırımlı Şeyh Mehmed Vehbi Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96)

Talebe künye defterlerine Şube'ye kayıt yaptıranlardan 287'sinin meccânî olarak kaydedildikleri ve eğitim aldıkları görülmektedir. 1911-12 ve 1913-14 ders yıllarında fakir öğrencilerin sayısı diğer yıllara nispetle daha fazladır (sırasıyla 71 ve 74 kişi). Öğrencilerin %44,5'i ücretten muaf tutulmuşken, %55'5'i belirlenen ücretleri ödemek suretiyle eğitim-öğretimlerine devam etmiştir.

Tablo 2.9: Ücretli - Ücretsiz Eğitim Gören Öğrencilerin Yıllara Göre Dağılımı

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Ücretsiz Kayıt Yaptıran ve Okuyanlar (*Meccânî*)	42	49	26	71	25	74
Ücrete Tabi Olanlar	81	52	53	67	69	35

5. Öğrencilerin Yaş Ortalamaları

Dârülfünûn'un açıldığı ilk yıllarda öğrencilerin şubelere kabul için 18 ve üzerinde olmaları gerektiği belirtilmiştir.[136] Fakat bu yaş haddi sonraki yıllarda düşürülmüştür. Nitekim 1912 tarihli nizâmnâmede alt sınır 16 olacak şekilde düzenlenmiştir.[137] Bu başlık altında yılların değişimine bağlı olarak yaş istatistiklerine dair ortalamalarda farklılıklar olması hasebiyle Şube'ye kayıt yaptıran öğrencilerin doğum senesi ortalamalarını ders yılları içerisinde ayrı ayrı ele alacağız.

1908-09 ders yılında kayıt yaptıranların doğum tarihleri ortalaması 1881'e (R. 1297), yaş ortalamaları ise 27'ye denk gelmektedir. En yaşlı 3 öğrenci (Mecidiyeli Mehmed Tevfik,

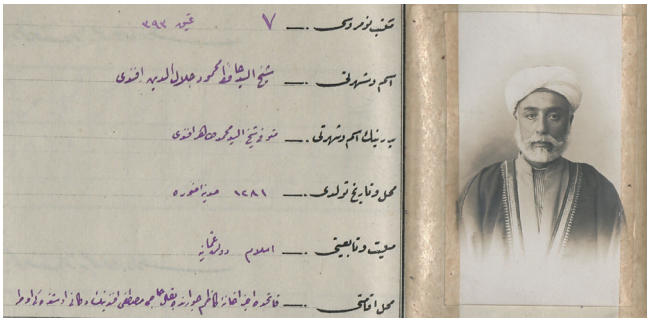
134 BOA, MF.MKT, nr. 1105/46.

135 BOA, MF.ALY, nr. 28/10.

136 *Düstur,* 1. Tertib, VII, 660.

137 *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti İstanbul Dârülfünûnu Ta'limât*, s. 8.

Sultanyerili Hasan Hilmi, sâmi‘înden Bosnalı Mustafa efendiler) 37 yaşındadır. En genç öğrenci Burhaniyeli Ahmed Ruhi Efendi olup, 18 yaşında kayıt yaptırmıştır. Öğrencilerin yaş oranlarında ise çoğunluğu %46 ile 26-30 yaş aralığı teşkil etmektedir (57 öğrenci). Bu oranı %29 ile 21-25 (35 kişi); %22 ile 31 yaş ve üzeri (27 kişi); %3'le 17-20 yaş (4 kişi) aralığındaki öğrenciler oluşturmaktadır.

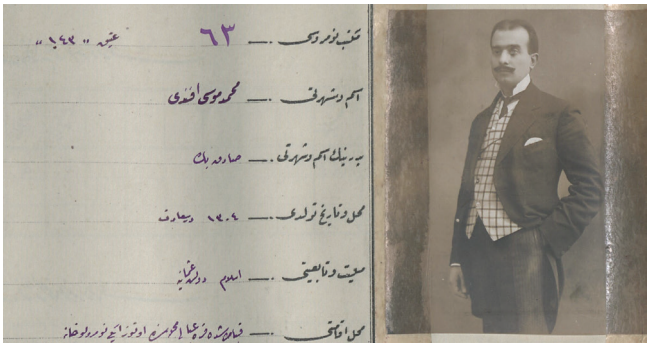
Resim 2.15: Şube öğrencilerinden Medineli Seyyid Mahmud Celaleddin Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96)

1909-10 ders yılında yeni kayıt yaptıran öğrencilerin doğum tarihleri ortalaması 1883'e, (R. 1299) yaş ortalamaları ise 26'ya denk gelmektedir. En yaşlı öğrenci 59 yaşında olan Ebubekir Efendi-zade Manastırlı Şakir Efendi'dir. En genç 2 öğrenci ise 18 yaşında kayıt yaptırmış olan sâmi‘înden Hüseyin Hüsnü Efendi-zade Mehmed Vasıf Efendi ve Nuri Efendi-zade Hüseyin Said Efendi'dir. Öğrencilerin yaşlarına ait oranlara bakıldığında yaş aralığı 21-25 olanların toplam sayıya oranı %45 iken, 26-30 yaş aralığındakiler için bu oran %35'tir. 30 yaş üzeri ile 17-20 yaş aralığındaki talebelerin oranı ise aynıdır (%10'ar).

1910-11 senesi kayıtlılarının doğum tarihleri ortalaması 1883'e (R. 1299), yaş ortalamaları ise 26,7'ye tekabül etmektedir. Öğrenciler içerisinde en yaşlı olanı dersiâmlardan Şeyh Mahmud Tahir Efendi-zade Seyyid Mahmud Celaleddin Efendi'dir (45 yaşında). En genç öğrenci 17 yaşındaki Kırımlı Mesud Efendi'dir. Yaş aralığına dair dağılımda ise çoğunluğu 26-30 yaş arasındakiler teşkil etmektedir (27 öğrenci). Bunu 24 kişi ile 21-25; 17 öğrenci ile 30 yaş üzeri; 9 öğrenci ile 17-20 yaş aralığındakiler takip etmektedir. 26-30 yaş aralığındaki öğrencilerin oranı %34 iken, 21-25 yaş aralığının ortalaması %30'dur. 31+ ve 17-20 yaş aralığının toplam sayıya oranları ise sırasıyla %22 ve %11'dir.

1911-12 ders yılında kayıt yaptıranların doğum tarihleri ortalaması 1885'e (R. 1301), yaş ortalamaları ise 26'ya tekabül etmektedir. Öğrenciler içerisinde en yaşlı olanı Kıbrıslı Hacı Hafız Münib Efendi'dir. (46 yaşında). En genç iki öğrenci ise 17 yaşlarındaki Abdülhalim ve Cemaleddin efendilerdir. Yaş aralığına dair dağılımda çoğunluğu 21-25 yaş arasındakiler teşkil etmektedir (52 öğrenci). Bunu 48 öğrenci ile 26-30; 21 kişi ile 30 yaş üzeri; 17 öğrenci ile 17-20 yaş aralığındakiler takip etmektedir. Ayaşlı Mehmed adlı öğrencinin doğum tarihi ve

yaşı belli değildir. 21-25 yaş aralığındakilerin oranı %38 iken, 26-30 yaş aralığının ortalaması %35'tir. 31+ ve 17-20 yaş aralığının toplam sayıya oranları ise sırasıyla %15 ve %11'dir.

Resim 2.16: Şube öğrencilerinden ve Mekteb-i Sultânî mezunlarından Mehmed Musa Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96)

1912-13 ders senesi kayıtlılarının doğum tarihleri 1888'e (R. 1304), yaş ortalamaları ise 23,7'ye tekabül etmektedir. Öğrenciler içerisinde en yaşlı olanı Ahlatlı Monla Haydar Efendi'dir. (39 yaşında). En genç öğrenci ise Halepli Abdülhamid Ziya Efendi'dir. (17 yaşında). Yaş aralığına dair dağılımda çoğunluğu 21-25 yaş arasındakiler teşkil etmektedir (43 öğrenci). Bunu 24 öğrenci ile 26-30; 22 öğrenci ile 17-20; 5 kişi ile 30 yaş üzeri takip etmektedir. 21-25 yaş aralığındakilerin oranı %46 iken, 26-30 yaş aralığının ortalaması %26'dır. 17-20 ve 31+ yaş aralığının toplam sayıya oranları ise sırasıyla %23 ve %5'tir.

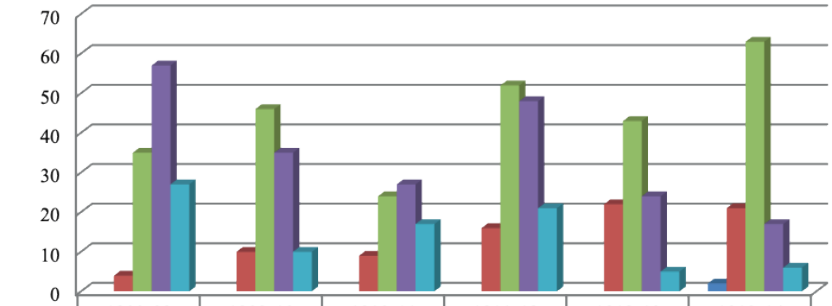
1913-14 senesinde kabul edilenlerin doğum tarihleri ortalaması 1890 (R. 1306), yaş ortalamaları ise 23'e tekabül etmektedir. Öğrenciler içerisinde en yaşlı olanı İstanbullu Hüseyin Rıza Efendi'dir (35 yaşında). Kıbrıslı Mehmed Dânâ ve sâmi'înden Hafız İbrahim efendiler ise 16 yaşlarında olan en genç öğrencilerdir. Yaş aralığına dair dağılımda çoğunluğu 21-25 yaş arasındakiler teşkil etmektedir (63 öğrenci). Bunu 21 kişi ile 17-20; 17 öğrenci ile 26-30; 6 öğrenci ile 30 yaş üzeri ve 2 kişi ile de 17 yaş altı takip etmektedir. 21-25 yaş aralığındaki öğrencilerin oranı %58 iken, 17-20 yaş aralığında bu oran %19'dur. 26-30 ve 31+ yaş aralığının toplam sayıya oranları ise sırasıyla %16 ve %5'tir.

Tablo 2.10: Öğrencilerin Ders Yıllarına Göre Yaş ve Doğum Yılı Ortalamaları

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Ortalama Doğum Yılları	1881	1883	1883	1885	1888	1890
Yaş ortalamaları	27	26	26,7	26	23,7	23
En yaşlı öğrencinin yaşı	37	59	45	46	39	35
En genç öğrencinin yaşı	18	18	17	17	17	16

Zikrettiğimiz veriler 1912-13 ders senesine kadar öğrencilerin ortalama 26-27 yaşlarında olduklarını ve 1910-11 ders yılından itibaren 17 yaşında olanların Şube'ye kabul edilmeye

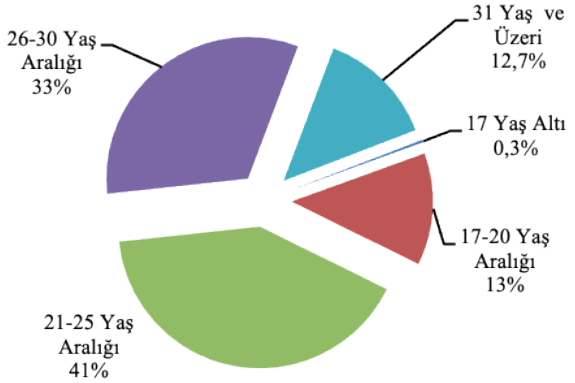
başlandığını göstermektedir. 1912-13 ders yılından itibaren daha genç öğrencilerin kaydedildiği ve 1913-14'te 16 yaşındaki öğrencilerin Şube'de eğitimlerine başladığı da tespit edilebilmektedir. Bunların yanında 59, 46, 45 gibi yaşı geçkin olan ve İlahiyat eğitimi almak arzusu bulunanların varlığı da dikkati çekmektedir.

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
< 17						2
17-20	4	10	9	16	22	21
21-25	35	46	24	52	43	63
26-30	57	35	27	48	24	17
31+	27	10	17	21	5	6

Grafik 2.5: Öğrencilerin Ders Yıllarına Göre Yaşları Dağılımı

1908, 1909, 1912 ve 1913 ders yılı başlarında kayda gelenlerin genellikle 21-25 yaş aralığındaki; 1910-11 ders senesinde 26-30 yaş aralığındaki öğrencilerin bir miktar daha fazla olduğu görülmektedir. 17-20 yaş aralığındakilerin sayıları ile 31 ve üzerindekilerin sayıları arasında ters orantı mevcuttur. Şube'ye kayıt yaptıranlardan daha genç olanların sayısı arttıkça yaşı fazla olanların sayıları azalma eğilimi göstermiştir. Yaş aralıklarında %41'lik dilimi 21-25; %33'lük kısmı 26-30; %13'lük bölümü 17-20; %12,7'lik dilimi 31 yaş ve üzeri; %0,3'lük kısmı ise 17 yaş altı öğrenciler teşkil etmektedir.

Grafik 2.6: Öğrencilerin Yaş Aralıklarının Oransal Dağılımı

6. Öğrencilerin Babalarına Ait Meslekî Dağılım

1908-1914 yılları arasında kayıt yaptıranların baba isimleri, hayatta olup olmadıkları gibi hususlar çoğunlukla kayıtlara yansımıştır. Hatta 1908-1910 yılları arasındaki künye defterlerinde öğrencilerin baba adları yanında İstanbul'da bulunan *veli*leri de kaydedilmiştir.[138]

Şube'ye kaydolan öğrencilerden 55'inin babası merhum iken (%8,5), 586'sının hayatta oldukları (%90,9) kayıtlara yansımıştır. 3 öğrencinin babasının hayatta olup olmadığına dair bilgiler ise elimizde mevcut değildir.

Tablo 2.11: Babası Merhum veya Hayatta Olan Öğrencilerin Sayısal Dağılımı

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Babası Hayatta Olan	113	81	77	137	85	93
Babası Hayatta Olmayan	10	19		1	9	16
Belirsiz		1	2			

Kayıtlarda öğrencilerin babalarına ait çeşitli sıfatlara da yer verilmiştir. Bu sıfatlar babaların sosyal ve dinî hayattaki konumlarına işaret etmektedir. Bunlardan 54'ün isimleri önünde *el-Hâc/Hacı,* 5'inde *Seyyid*, 20'sinde *Hâfız*, 3'ünde *Hacı Hâfız*, 1'inde Molla, 9'unda *Şeyh/Şeyh-zâde* 1'inde *Şeyh Hacı*, 1'inde *Hacı Seyyid* unvanları yer almaktadır. Bu sıfatlar hacca giden veya hafızlık yapan babaların sayıca çokluğunu ve Şeyh-Seyyid sıfatı verilmiş zatların da dikkati çekecek sayıda olduklarını göstermektedir. Bu tablo aynı zamanda talebelerin dinî ilimler sahasına yönelme nedenleri bakımından da anlamlı olabilir.

1912 ve 1913 ders yıllarında baba mesleklerine kayıtların daha düzenli tutulduğunu; fakat 1909 ve 1910-1912 yılları arasındaki dönemlerde ise mesleklerin yazımı konusunda daha az itinalı davranıldığını söyleyebiliriz. Öğrencilerin baba mesleklerinin yaklaşık %44'ü (281) kayıt altına alınabilmişken, %56'sı (363) hakkında bilgi sahibi değiliz.

Öğrenci babalarının meşgul oldukları mesleklerin başında eğitim-öğretim ile tarım-hayvancılık gelmektedir. 79 öğrencinin babası *muallim, müderris*; 74'ünün ise *rençper* veya *çiftçi* olarak uğraş verdiklerini söyleyebiliriz. 33 kişi de *dersiâm, hatib, hoca, imam, müezzin, müftü, baş-kayyım, Harbiye İmamı, imam ve kayyım, Alay Müftüsü* ve *tekke postnişini* gibi dinî hizmet sahasında çalışmaktadır. 25 öğrencinin babası *tüccar* iken, 22'si *aktar*, *bakkal*, *kahveci* ve *tütüncü* olarak esnaf sınıfında yer almaktadır. 13 öğrencinin babası ise devlet memurudur. Bunların içerisinde *kâtip, nâib, nüfus memuru, maliye müfettişi, Çiflikat Müdürü,*

138 Medrese geleneğinin bir devamı olan bu uygulamanın ayrıntıları için bu kitabın ilk bölümünde *Aile Kökenleri* başlığı altındaki bilgilere bakınız.

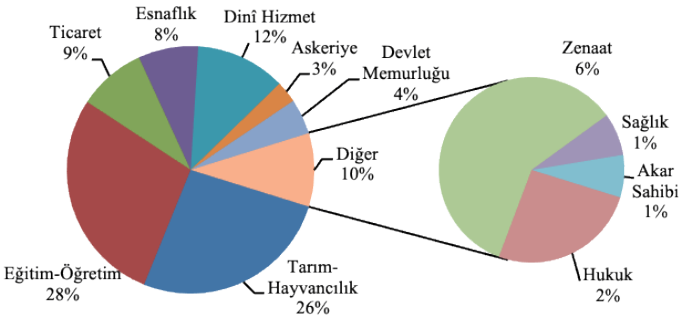
Evrak-ı Müdevvere memuru, Mal Müdürü Yardımcısı, nahiye naibi, Tersane Kâtibi ve *Fetvâhâne Müsevvidi* bulunmaktadır.

16 öğrencinin babası *kaftancı, kunduracı, nalbant, debbağ, demirci, terzi, çömlekçi, serrac, pamukçu ve berber* olarak zanaat icra ederken, 8 kişi *Jandarma mülazımı, baş-çavuş, asker, Paşa/Seryaver, asker emeklisi, miralay, kolağası ve mülazım-ı evvel* olarak askerî sınıf görevlisidir. *Naib, dava vekili, Kazasker müşaviri, mahkeme muharriri ve kadı* vasfıyla 7 öğrencinin babası hukuk sahasında; *doktor* ve *cerrah* olan 2 öğrencinin babası da sağlık sektöründe hizmet vermektedir. Selanikli 2 öğrenciden İsmail Hakkı ve Muslihiddin Hakkı beylerin baba mesleği kısmına ise *akâr sahibi* oldukları kaydedilmiştir.

Tablo 2.12: Öğrenci Babalarının İştigal Ettikleri Mesleklerin Hizmet Sınıflarına Göre Rakamsal Dağılımları

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Tarım ve Hayvancılık	4	13	2	5	20	30
Eğitim-Öğretim	3	17	2	4	31	22
Ticaret	2	2	1	2	12	6
Esnaflık		8			8	6
Dinî Hizmet	5	11			1	16
Askeriye		3			3	2
Devlet Memurluğu-Bürokrasi	1	3			2	7
Hukuk	1	1			3	2
Zenaat	2	2		1	5	6
Sağlık					1	1
Akâr Sahibi					2	
Belirsiz	105	41	74	126	6	11

Zikrettiğimiz bu rakamsal veriler öğrenci babalarının çeşitlilik arz eden bir meslekî dağılıma sahip olduğunu, özellikle de ticaret, tarım, dinî hizmet, eğitim-öğretim, bürokrasi ve esnaflık gibi alanlarda faaliyette bulunduklarını göstermektedir. Oransal dağılıma bakıldığında %28'ini eğitim-öğretim, %26'sını tarım-hayvancılık, %12'sini din hizmetleri, %9'unu ticaret, %8'ini esnaflık, %6'sını el sanatları (zenaat) ve %4'ünü ise devlet memurluğu teşkil etmektedir. Bu doğrultuda meslek bilgileri kaydedilen talebe babalarından en az %73,6'sının eğitimli ve maddî imkânı yerinde kişiler olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca meslekî dağılımın sadece dinî ve eğitim hizmetleri gibi sektörlerle sınırlı kalmadığını ve ekonomik açıdan birbirinden farklı konumda bulunan kişilerin dinî ve felsefî ilimleri tahsil etmeleri konusunda çocuklarına hem yardımcı hem de teşvik edici olabildiklerini ifade edebiliriz.

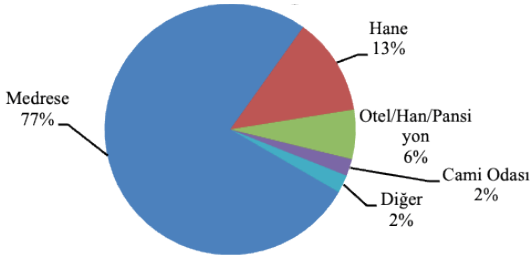

Grafik 2.7: Baba Mesleklerinin Yüzdesel Dağılımı

7. Öğrencilerin İkamet Mahalleri

Öğrencilerin eğitim süresi içerisinde ikamet ettikleri mahaller kayıtlara yansımıştır. Zira Dârülfünûn talimatnamelerinde öğrencilerin ikamet mahallerini muhakkak belirtmeleri ve adres değişikliği halinde bu durumu ilgili şubelerine bildirmeleri ön görülmüştü.

Öğrencilerin ikamet yerleri yıllara göre çeşitlilik ve değişkenlik arz etmektedir. Bununla birlikte önemli bir kısmı medrese odaları veya hanelerde kaldıkları görülmektedir. Bunların yanında cami, tekke, kıraathane, dükkân ve cemiyet kulübü odaları ile Darüşşafaka Mektebi ve otel/han/pansiyon gibi mekânlarda ikamet mahalleri arasında yer almaktadır. Öğrencilerin 493'ü medrese odalarında; 81'i kendi veya kirada oturdukları evlerde; 41'i otel, han veya pansiyonlarda; 5'i kahvehane odalarında; 14'ü cami odalarında; 3'ü tekke veya dergâhlarda; 2'si Darüşşafaka'da ve 1'er kişi de dükkân ve Rusyalılar Cemiyet Kulübü'nde mukimdir. 3 öğrencinin ikamet yerleri ise kayıtlarda yer almamıştır. Bu rakamlara göre öğrencilerin %77'sinin medreselerde kaldıklarını söyleyebiliriz. Zaten öğrencilerin %84'ünü medrese kökenli talebelerin oluşturduğunu göz önüne aldığımızda, mukim oldukları mahal noktasında böylesi bir yüzdelik oranın çıkması doğal karşılanabilir. Medresede ikamet edenleri %13'lük oranla hane; %6'lık oranla otel-pansiyon ve %2'lik oranla cami odalarında kalanlar takip etmektedir.

Grafik 2.8: Öğrencilerin Mukim Oldukları Mahallerin Yüzdelik Dağılımı

Tablo 2.13: Öğrencilerin İkamet Ettiği Mahallerin Yıllara Göre Sayısal Dağılımı

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Medrese	99	77	57	105	57	98
Hane	14	14	11	21	18	3
Otel/Han/Pansiyon	4	5	6	7	15	4
Kıraathane/Kahvehane		1	1	1	2	
Dükkân Odası			1			
Cami Odası	5	2	1	2	2	2
Tekke veya Dergâh	1	1				1
Rusyalılar Cemiyet Kulübü		1				
Darüşşafaka				1		1
Belirsiz			2	1		

Yukarıdaki satırlarda da işaret ettiğimiz üzere öğrencilerin mühim bir kısmı medreselerde kalmaktadır. Bunlar aynı zamanda ilgili medreselerde de eğitim alan talebelerdir.[139] Öğrencilerden 7'si dışındakilerin tümü suriçinde bulunan medrese odalarında mukimdir. 4 öğrenci Eyüp'teki Şehid Mehmed Paşa ve Zal Mahmud Fevkânî-yi Cedîd; 3'ü ise Üsküdar'daki Valide-i Atik, Şemsî Ahmed Paşa ve Mihrimâh Sultan medreselerinde ikamet etmektedir. Diğer öğrencilerden 84'ü Fatih Camii Külliyesi dâhilindeki Sahn Medresesi'nde, 17'si Sultanahmed Medresesi'nde, 16'sı Büyük ve Küçük Ayasofya medreselerinde, 15'i Süleymaniye Camii müştemilatındaki Süleymaniye Medresesi'nde, 10'u Çorlulu Ali Paşa medreselerinde, 9'ar kişi Pîrî Mehmed Paşa, Samani-zade Ömer Hulusi Darülhadisi ve Şehzadebaşı medreselerinde, 8'er kişi Efdal-zade, Ekmekci-zade Ahmed Paşa ve Tabhane medreselerinde, 7'şer kişi Amuca-zade Hüseyin Paşa, Damad-i Cedid İbrahim Paşa, Fethiye (İsmihan Sultan) ve Mahmud Paşa medreselerinde ikamet etmektedir. EK-4'te de görüleceği üzere gerek işaret ettiğimiz bu medreseler gerekse diğer medrese binalarının muhit olarak Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'ne görece yakın merkezlerde konumlandıklarını söyleyebiliriz.[140]

8. Mezun Olanlar - Olamayanlar

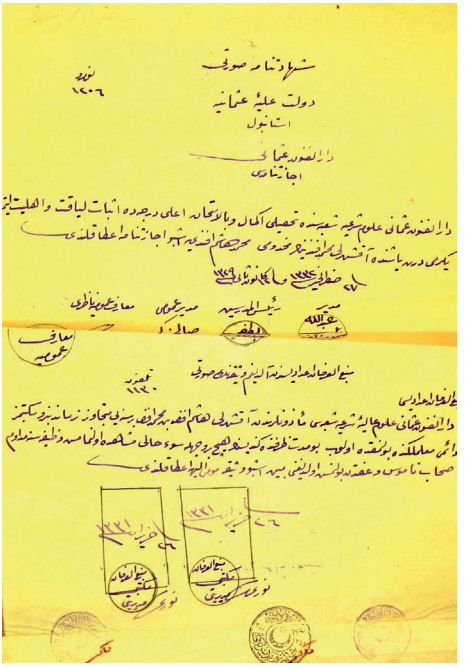
1908-14 yılları arasında kayıt yaptıran toplam 644 öğrenciden mezun olanların sayısı 120 (%18,6), mezun olamayanların sayısı ise 524'tür (%81,4). Bu mezunlar 1908-11 yılları arasında kayıt yaptırmış öğrencilerdir. Zira Şube'nin 1914'te kapatılmasından dolayı, 1911

139 Nitekim Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne dair hazırlanan *Islâh-ı Medâris Nizâmnâmesi*'nin 11. maddesinde medreselerde ikamet eden talebelerin durumuyla alakalı olarak *"Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi'ne dâhil olmayanlar medâris-i mu'ayyenede ikāmet edemez, muhassasât alamaz"* denilmektedir (*İlmiyye Sâlnâmesi,* Birinci Def'a, İstanbul 1334, s. 659).

140 Öğrencilerin ikamet ettiği medreseler ve mukim öğrenci sayılarına dair ayrıntılar için bkz. EK-4: Öğrencilerin İkamet Ettiği Medreseler (1900-1933).

ders yılı ve sonrasında kayıt yaptıranlar 4 yıllık eğitimlerini tamamlayamamışlardır. Bunların yanında çeşitli sebeplerle kayıtları silinenler de mevcuttur.

1908-09 ders yılında kayıtlı 123 öğrenciden 78'si mezun olamamış; 46'sı mezun olmuştur. Mezun olan 46 öğrenciden 32'si 1911-12 ders yılı; 12'si 1912-13 ders senesi ve 2'si de 1913-14 ders senesi imtihanları nihayetinde mezun olmuştur. 1909-10 ders yılında kayıt yaptırmış 101 öğrenciden 57'si mezun olamamış; 44'ü ise mezuniyete hak kazanabilmiştir. Mezun olanlardan 2'si 1913-14; geri kalan 42'si ise 1912-13 ders yılı imtihanları sonunda mezuniyet hakkı kazanabilmiştir. 1912-13 ders yılında mezun olanların 20'si ikmale kalmış; fakat daha sonraki girdikleri sınavları başarıyla tamamlayabilmiştir. 1910-11 ders yılı kayıtlılarından 30'u ise 1913-14 ders yılı imtihanları sonunda mezun olmuştur.

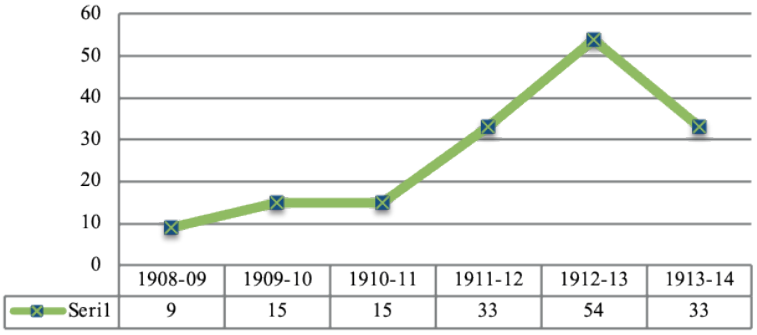

Resim 2.17: Şube mezunlarından Akşehirli Mehmed Haşim Efendi'ye Ait Şehâdetnâme Belgesi Sureti (Kaynak: *Konya İl Milli Eğitim Müdürlüğü Özlük Arşivi,* KMEM2-76_001-17)

1911-12 ders yılına kadar mezun olan öğrenciler II. Meşrutiyet öncesinde kayıt yaptırmış olanlardır. Bunlardan 1908-09'da 9'u; 1909-10'da 15'i ve 1910-11 ders senesinde ise 15'i mezuniyete hak kazanmıştır.[141] II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Şube'ye kayıt yaptıranlar ise 1911-12 ders yılı sonunda mezun olmaya başlamışlardır. Bu eğitim senesi sonunda 33 kişi mezun olmuştur. Bunlardan 132 numaralı Hafız Mehmed Arif Efendi 1901-02 ders yılı girişlilerindendir. Bunların haricindeki 32 öğrenci 1908-09 ders yılında kayıt yaptırmıştır. 1912-13 ders yılı nihayetinde mezun olanların sayısı 54'tür. Mezunlardan 12'si 1908-09; geri kalan 42'si ise 1909-10 ders yılı girişlilerdir. 1913-14 ders yılı sonunda toplam 33 kişi mezundur. Bunlardan 2'si 1909-10; 31'i ise 1910-11 ders yılında Şube'ye kayıt yaptırmış olan öğrencilerdir.[142]

141 Bu öğrencilerin durumları ile alakalı olarak çalışmamızın ilk bölümündeki *Mezunlar - Mezun Olamayanlar* başlığı altında mezunlarla alakalı daha ayrıntılı bilgilere yer verdiğimizden burada detaylara girmedik.

142 Mezunlar için bakınız EK-3: Mezun Olan Öğrenciler (1900-1933).

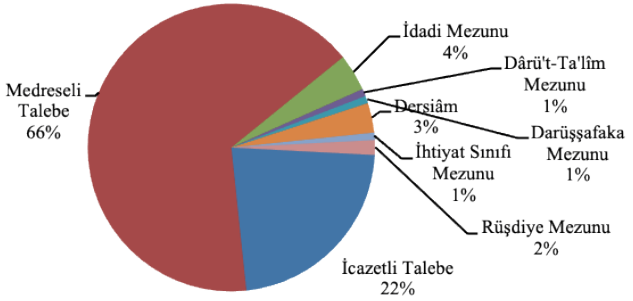

Grafik 2.9: Yıllara Göre Mezunların Dağılımı

1908-09 ders yılında kayıt yaptırmış ve sonraki yıllarda mezuniyete hak kazanmış 46 öğrencinin tamamı medrese kökenlidir. Bunlardan 12'si icazetli, 16'sı sâmi' sıfatıyla kayolmuş olanlar, geri kalanları ise hal-i hazırda medresede eğitim alanlardır. 1909-10 senesi girişli mezun olan 44 öğrenciden 15'i icazetli olmak üzere toplam 38'i medrese kökenli; 1'i Darüşşafaka, 1'i Darü't-Ta'lîm ve 4'ü ise idadi mezunudur. 1911-12 ders yılında kayıt yaptırıp mezun olabilen 30 öğrenciden 22'si medreseli, 4'ü dersiâm, 2'si rüşdiye mezunu, 1'er kişi de idadi ve Dârülfünûn İhtiyat Sınıfı mezunudur.

Tablo 2.14: Şube'den Mezun Olanların Dârülfünûn'a Kayıt Yaptırmadan Önceki Eğitim Durumları

	1908-09	1909-10	1911-12
İcazetli Talebe	12	15	
Medreseli Talebe	34	23	22
İdadi Mezunu		4	1
Dârü't-Ta'lîm Mezunu		1	
Darüşşafaka Mezunu		1	
Dersiâm			4
İhtiyat Sınıfı Mezunu			1
Rüşdiye Mezunu			2

Mezunların büyük çoğunluğunu medrese talebeleri teşkil etmektedir (%66). Bunun yanında icazetli talebeler %22 ve dersiâmlar %3'lük dilimi oluşturmaktadır. Fakat gerek icazetli gerek dersiâm talebeleri de medrese kökenli olduklarını düşünürsek, medreselilerin oranının %91,5'e ulaştığını söyleyebiliriz. Ayrıca %4 gibi daha küçük bir dilimle idadi, %2'lik oranla rüşdiyeden gelerek mezun olmuş öğrenciler de mevcuttur. Bu tablo Şube'deki derslerin gerek içerik gerekse sınavlar açısından medrese kökenli öğrenciler dışında kalanlar için görece daha zorlayıcı olduğuna da işaret etmektedir.

Grafik 2.10: Şube Mezunlarının Önceki Eğitim Durumlarına Göre Oransal Dağılımı

Mezunların yanında Şube'deki eğitimlerini tamamlayamamış olanlar da bulunmaktadır. Mezun olamamış 524 talebeden 438'sinin gerekçeleri künye defterlerindeki mülahazat kısımlarına yansımıştır. Bunlardan 282'si Şube'nin kapatılmasından ötürü mezun olmamamıştır. 61'inin iki seneyi aşan devamsızlıklarından dolayı ilişiği kesilirken, 70'i de -ki genellikle dinleyici öğrencilerdir- imtihanlardaki başarısızlıkları veya devamsızlıkları münasebetiyle İhtiyat (Hazırlık) Sınıfı'na nakledilmiştir. 14'ü tahsilini terk ettiğinden, 7'si sahte mezuniyet evraklarıyla başvurdukları tespit edildiğinden kayıtları silinmiştir. 4 öğrenci ise eğitim hayatlarını başka kurumlarda devam ettirmiştir. 1'er kişi Dârülfünûn Edebiyat ve Riyâziyye şubelerine; 1'er öğrenci ise İstanbul Hukuk Mektebi ve Mekteb-i Kuzât'a naklini aldırmış ve ilişikleri kesilmiştir. Geri kalan 86 öğrencinin neden mezun olamadığına dair elimizde şu an için net veriler mevcut değildir.

Tablo 2.15: Mezun Olamayan Öğrencilerin Gerekçeleri

	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Devamsızlık	10	12	13	26		
Başka Bir Eğitim Kurumuna Nakil		1	1		2	
İhtiyat Sınıfına Nakil	31	29		10		
Tahsili Terk Etme					3	11
Sahte Evrak İbraz Ettiğinin Tespiti					7	
Şube'nin 1914'te Kapatılması İle Eğitiminin Yarıda Kesilmesi				102	82	98
Belirsiz	36	15	35			

9. Maruf Simalar

Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şube'si kuruluşundan kapanışına kadarki süreçte gerek Osmanlı coğrafyasından gerekse İslam dünyasından pek çok maruf simayı misafir etmiştir. Bu başlık altında meşhur zatların bazılarından bahsedeceğiz. Bunların dışındaki öğrencilerin de edindikleri ilmî birikimle çeşitli sahalarda hizmet görmüş oldukları muhakkaktır.

Hasan Tâhâ Efendi: 1908-09 ders yılı girişli olup dinleyici öğrenci sıfatıyla kayıt yaptırmıştır. Babası Mehmed Salih Efendi'dir. Salih Efendi, Kocamustafapaşa'da Hasekî semtinin Fındıkzade taraflarında Kadirî şeylerinden Şeyh Seyyid Tâhâ Efendi'nin kurduğu ve kendi adıyla anılan Şeyh Tâhâ Dergâhı'nın[143] üçüncü postnişinidir. 8 Şubat 1893 tarihinde vefat eden Mehmed Salih Efendi'nin babası, Tatar Şeyh Ahmed Efendi'dir (v.1856). Ahmed Efendi de aynı dergâhın ikinci postnişinidir ve Şeyh Tâhâ Efendi'nin (v.1845) kaynıdır.[144] Babasının vefatının ardından bu dergâhın postnişini olan Hasan Tâhâ Efendi, 1884 doğumludur. 19 Kasım 1908'de 475 sıra numarasıyla ve sâmi' sıfatıyla Şube'ye kayıt yaptırmıştır. Fakülte'ye kaydı esnasında Hasekî-Nevhabar'daki dergâhın bitişiğinde bulunan evinde ikamet etmiştir. Hasan Tâhâ Efendi, muhtemelen dergâhtaki yoğunluğundan dolayı Şube'nin imtihanlarına mazeretsiz olarak girememiştir. Bir sonraki yıl da derslere devam edemediği anlaşılmaktadır.[145] 1915/16 senesine ait meşâyih kayıtlarında ilgili dergâhın postnişini olduğu nakledilmektedir[146] ve 1924'e kadar bu vazifeyi sürdürmüş olması da kuvvetle muhtemeldir.

Alimcan (İdrisî) Efendi: Alimcan Efendi Sibirya'nın Akkışla şehrinde 1 Mayıs 1887 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası İbrahim Efendi'dir. İlk eğitimini 1902 yılında Kızılyar'da tamamlamış, daha sonra Buhara'da Mîr Arap Medresesi'nde tahsiline devam etmiş ve Farsça ile Arapçasını geliştirmiştir. İlk olarak Rusya müslümanları arasında yaygınlaşan eğitimde *cedîdcilik*[147] akımının etkisinde kalmış ve 1905'ten sonra yenilikçiliğe dair fikirlerini daha açık bir dille serdetmeye başlamıştır. 1 Ocak 1909 (29 Kanun-ı Evvel 1324) tarihinde 519 sıra numarasıyla Şube'ye kayıt yaptıran Alimcan Efendi, tahsili sırasında Mahmud Paşa'daki Kırım Oteli'nde ikamet etmiştir. Her eğitim-öğretim dönemindeki bütün derslerden 10 puan almış ve 16 Temmuz 1912 (3 Temmuz 1328) tarihinde Şube birincisi olarak mezun olmuştur. Öğrencilik yıllarında aktif bir insan olan Alimcan Efendi, bir yandan *Sırât-ı Müstakim, Şura* (Orenburg'da) ve *Te'ârüf-i Müslimîn* gibi dergilerde eğitim sistemi üzerine çeşitli makaleler kaleme alırken bir yandan da 1911'de İstanbul'da bir şubesini açtığı Buhara menşeli *Turan*

143 Bu dergâh, İstanbul suriçinde doğrudan Kadirîliğe bağlı bir kol olarak 19. yüzyılda kurulmuş ilk tekkedir (bkz. Nedret İşli, "Haseki", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* Ankara 1994, IV, 1; Ekrem Işın, "Kadirilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* Ankara 1994, IV, 375).

144 Zakir Şükrü Efendi, "İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihi", haz. Şinasi Akbatu, *İslam Medeniyeti Mecmuası,* C. 5, Sa. 42 (1981), s. 99; Mustafa Aşkar, "Son Dönem Tekke Mecmûalarından Yeşil-zâde Mehmed Salih Efendi'nin *Rehber-i* Tekâyâ'sı" *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi,* C. 1, Sa. 3, s. 142.

145 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 109; *1324 ilâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100, s. 4.

146 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Meşâyih Defteri [Sene:] 1334,* nr. 1760, s. 1.

147 Cedîdcilik, başını Gaspıralı İsmail Bey'in çektiği, Türk dünyasının geride kalmışlığının temelinde geleneksel yönteme dayalı eğitimin etkisi olduğunu ve ciddi bir ıslahat ile batılı tarzda tanzim edilmiş bir maarif sisteminin gerekliliğini savunan akımdır (Bkz. Taha Akyol, "Cedîdcilik", *DİA,* İstanbul 1993, VII, 211-213).

Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır. Fakülte'deki mezuniyetinin ardından Belçika ve İsviçre'de doktora derecesinde eğitimine devam etmiş ve burada Almanca ile Fransızcasını geliştirmiştir. Hüseyniye Medresesi müderrisliği, *Türk Yurdu* dergisinde baş editörlük, Almanya'da müslüman esirlerin tutulduğu Wünsdorf ve Eger esir kamplarında imamlık ve esir temsilciliği, Berlin'de Buhara Emirliği Sefareti Kültür Ataşeliği (1922), Mısır'da Kral Faruk'un mütercimliği, Arabistan Kralı Suud b. Abdülaziz'in müşavirliği gibi çeşitli vazifelerde görev almıştır. 1959 tarihinde Münih'te geçirdiği katarak ameliyatı sonrasında hastanede mikrop kapmış ve vefat etmiştir. İldar, Gülnar ve Orhan adında üç çocuğu olan Alimcan Efendi, hayatını ilim ve Türk halklarının siyasi birliklerini teminine çalışmakla geçirmiş sıra dışı hayat hikâyesi olan bir simadır. *Dârülfünûnda Tedrîsât, Buhârâ'da Tahsîl, Mekteblerimizde Ulûm-ı Dîniyye Tedrîsâtı, Islâh-ı Medâris, Tûfân Mes'elesi Hakkında, Kâfiye ve Molla Câmi' Kitâbları Hakkında, Mühim Bir Düzeltme: Bartold'a ve Köprülü'ye Bir Cevap, Ömer Hayyâm, İsviçre Mektûbları* vs. gibi çeşitli yazıları ve makaleleri neşredilmiştir.[148]

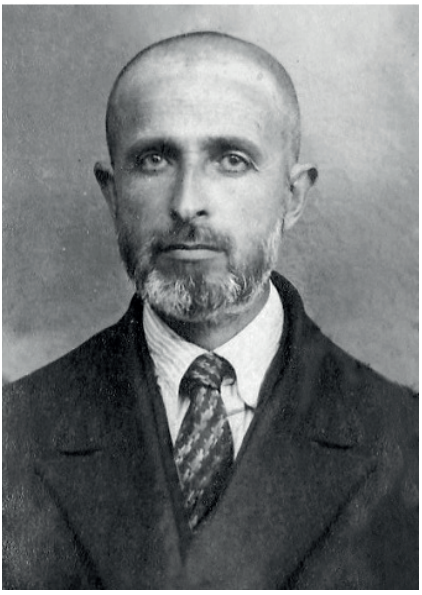

Resim 2.18: Şube mezunlarından Alimcan İdrisî Efendi
(Kaynak: http.tuvgantil.kirimdernegi.org.tr)

Abdülkadir [Saynaç] Efendi: Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın torunlarından ve Kayseri Kadısı Ahmed Tevfik Efendi'nin çocuklarından olan Abdülkadir Efendi, 1881 tarihinde Kayseri'de doğdu. Konya Rüşdiyesi'ni tamamladıktan sonra (1898), İstanbul'a geldi ve Fatih Sahn Medresesi'nde tahsiline devam etti. Hat sanatına meraklı ve bu sahada kabiliyetli biri olması hasebiyle dönemin meşhur hattatlarından olan Yahya Hilmî, İsmail Hakkı [Altunbezer], Ahmed Kamil [Akdik] ve Hasan Rıza efendilerden meşk dersleri aldı. İstanbul'a geldiği yıldan itibaren çeşitli görevlerde bulundu. Bunlar arasında Bâb-ı Meşihat Mektûbî Kalemi

148 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 135; *1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı 'Umûmî Defteri,* nr. 100, s. 2, 11, 18, *1327-1328 [ve] 1328-1329 Sene-i Dersiyyeleri Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 11; Halime Türen, *Tatar Aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve Basında Çıkan Yazıları,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016, s. 5-49; Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür -Hatıralar-,* Ankara 1999, s. 287, 289-291.

ve Mühimme Kalemi kâtiplikleri, Hicaz Askerî Demiryolu'nda kâtiplik, İstanbul Müftülüğü Şeriyye Sicilleri Arşivi Baş-memurluğu, çeşitli medrese ve mekteplerde Hüsn-i Hatt hocalığı bulunmaktadır. Abdülkadir Efendi, 14 Eylül 1908'de (1 Eylül 1324) giriş imtihanlarından başarılı olarak Şube'ye 411 sıra numarasıyla kayıt yaptırdı. Fakülte'deki eğitimi sırasında Bahr-i Sefîd Çifteayak Kurşunlu Medresesi'nde ikamet etmekteydi. 16 Temmuz 1912 (3 Temmuz 1328) tarihinde *aliyyü'l-a'lâ* derece ile mezun oldu. Daha sonra Edebiyat ve Hukuk fakültelerini de tamamladı. 1934'te Saynaç soyadını aldı ve 86 yaşında iken (10 Nisan 1967) vefat etti. Hayatını hat sanatına ve bu ilmin öğrenilmesine adayan Saynaç'ın çeşitli hat levhaları mevcuttur. Oğullarından Âtıf ve Sait beyler de yazı ve resim sanatıyla yakından ilgilenmişlerdir.[149]

Resim 2.19: Şube mezunlarından Abdülkadir [Saynaç] Efendi
(Kaynak: Ahmet Karataş, "'Âlim'den 'Aydın'a Geçiş Sürecine Bir Örnek: 'Hattat' Abdülkadir Saynaç Efendi ve 'Yazı Ustası' Oğlu Sait Yada Bey", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakütesi Dergisi,* Sa. 44 (2013/1), s. 141)

Hafız Ahmed Hamdi Efendi: Ahmed Hamdi Efendi Kastamonu'nun Azdavay Kasabası'nda 1876 tarihinde dünyaya geldi. 30 Aralık 1907'de ulemadan olan babası Mehmed Celaleddin Efendi'den icazet alan Hamdi Efendi, 10 Aralık 1908 tarihinde 488 sıra numarasıyla Şube'ye kayıt yaptırdı. Fakülte'de okuduğu sırada Şehid Mehmed Paşa Medresesi'nde ikamet etti. 16 Temmuz 1912'de *aliyyü'l-a'lâ* derece ile mezun oldu. Bundan sonraki eğitimine Medresetü'l-Kuzât'ta devam eden Hamdi Efendi, 10 Haziran 1916'da bu ihtisasını da tamamlamıştır. İlk olarak Ayasofya Camii'nde dersler verdi ve 14 Ekim 1910'da dersiâm olarak tayin edildi. 1915'te İbtidâî Hâric Müderrisliği ruusunu aldı. 1920 tarihinde Kazaskerlik Mahkemesi Mümeyyizi ve daha sonra Birinci Kâtipliği görevlerini yürüttü. Meşihat'in lağvından sonra memuriyet hayatına hukuk sahasında devam etti. 1929 tarihinde İzmir-Foça'da hâkimlik vazifesine atanmıştı.[150]

149 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 46; *1327-1328 [ve] 1328-1329 Sene-i Dersiyyeleri Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 11; Ahmet Karataş, "'Âlim'den 'Aydın'a Geçiş Sürecine Bir Örnek: 'Hattat' Abdülkadir Saynaç Efendi ve 'Yazı Ustası' Oğlu Sait Yada Bey", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakütesi Dergisi,* Sa. 44 (2013/1), s. 123-181.

150 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri*, nr. 112, s. 122; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması,* İstanbul 1996, I, 202.

Hüseyin Hayreddin Efendi: Bu zatın babası Damad Çerkes Mehmed Paşa olup, bazı araştırmacılar onu Kabasakal Mehmed Paşa ile karıştırmıştır.[151] Mehmed Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in Seryaveri olup, önce Sultan Abdülmecid'in kızı Naile, o vefat edince de Sultan Abdülaziz'in küçük kızı Esma Sultan ile evlenmiştir. Beşiktaş Jimnastik Cemiyeti'nin (1903) kurucularından Osman Ferid Paşa'nın kardeşi olan Mehmed Paşa, Osmanlı hanedanının sürgün kararı sonrası evlatlarıyla birlikte ülke dışına çıkmış ve Beyrut'ta iken 1930'da vefat etmiştir.[152]

Hüseyin Hayreddin Efendi, 1891 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. İlim tahsilini icazet usulü üzere tamamladı. 1 Ocak 1910 tarihinde 1242 sıra numarasıyla Şube'ye kayıt yaptırdı. 1912-13 ders yılı bitiminde on yedinci başarı sırası ve *a'lâ* derece ile mezun oldu.[153] Hayreddin Efendi babasının vefatını müteakip Beyrut'ta bir süre avukatlık yaptıktan sonra Kahire'ye taşındı ve burada Emine Münire hanımla evlendi. *Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılması*na dair 431 sayılı kanunun 2'inci maddesi üzerinde değişikliği öngören 5958 numaralı yasanın[154] 16 Haziran 1952'de kabul edilmesi akabinde Türkiye'ye döndü. 6 Kasım 1956 tarihinde, Büyük Çamlıca'daki Yusuf İzzeddin Efendi'nin kızları Şükriye ve Mihrişah Osmanoğlu'na ait konakta ikamet etmekte iken aniden vefat etti.[155]

Korkud Derviş Efendi: 5 Mayıs 1888'de Bosna/Travnik'de dünyaya gelmiş ve 1969 tarihinde Saraybosna'da vefat etmiştir. Derviş Efendi'nin babası Ahmed Münib Korkud, annesi Şahide Biscevic'dir. Kardeşi Kuran-ı Kerim'in ilk Boşnakça mealini hazırlayan Bosnalı meşhur düşünür Besim Korkud'dur (1904-1975).[156] Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce, Sırp-Hırvatçası ve Almanca bildiği rivayet edilen Derviş Efendi, Saraybosna'daki Şeriatska Gimnazija[157] adlı liseden mezun oldu. 15 Ekim 1910 tarihinde Şube'ye 378 sıra

151 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri,* haz. Ahmed Nezih Galitekin, İBB Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 99 [Naşirin 18 nolu bilgi notu]; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar - Türkiye 1074-1990,* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, II, 272.
Sarayın yakın çevresinden olan ve hatıralarını kaleme almış olan Abhazya kökenli prenses Leyla Açba, II. Abdülhamid'in sarayında çok sayıda Çerkes'in mevcut olduğunu, haliyle hem köken hem de isim benzerliği olan paşa ve nedimelerin karıştırıldığını zikrettikten sonra Çerkes Mehmed'lere ait bir liste vermiş ve bu listede Damad Çerkes Mehmed Paşa'nın kimliğini de açıklığa kavuşturmuştur. (bkz. Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları,* haz. Dr. Edadil Açba, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 106.

152 Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları,* s. 47.

153 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Künye Defteri,* nr. 98, s. 82-83; *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105, s. 26.

154 *Resmî Gazete,* "Kanunlar", 23 Haziran 1952, Kanun No: 5958, s. 3979.

155 *Milliyet*, "Ölüm Hüseyin Hayreddin Beyefendi", (7 Kasım 1956), s. 3; Cahide Sınmaz Sönmez, *Sürgünden Vatana Osmanlı Hanedanı'nın Dönüş Süreci,* İstanbul 2016, s. 135.

156 Muhammed Aruçi, "Korkut, Besim", *DİA,* Ankara 2002, XXVI, 204.

157 Bu okul 1918 yılında açılmış, 1937'de resmiyet kazanmış; fakat 1945'te kapatılmıştır. Sudačka šeriatska škola (1887–1937), Viša islamsko-teološka škola (1935–1945) okullarıyla birlikte Bosna'da çok sayıda âlim ve aydının yetişmesinde önemli katkısı olmuştur. Ayrıntılar için bkz. Mina Kujović, "Doprinos Profesora Jusufa Mulića Historiji Muslimanskog Školstva u Bosni i Hercegovini", *Novi Muallim,* C. 20, Sa. 80, Sarajevo 2020, s. 43.

numarasıyla (daha sonra 68) kayıt yaptırdı. 13 Temmuz 1914 tarihinde Şube'den *a'lâ* derece ile mezun oldu.[158] Çeşitli idari ve askeri kadrolarda ve dinî hizmetlerde görev alan Korkud Efendi, 1937-44 yılları arasında Saraybosna'daki Ulusal Müze'nin müdürlüğünü de yürütmüştür. II. Dünya Savaşı sırasında (1942 başları) Johann Hans Fortner kumandasında Saraybosna'ya giren Alman ordusunun el koymak istediği 14. yüzyıla ait Yahudi kutsal yazılı metinlerinden Saraybosna Haggadah'ını kendi evinde gizlemiş, savaşın akabinde Belediye Müzesi'ne iade etmiştir. Yine savaş sırasında yahudi bir hemşire ve eczacı kız olan Mira Papo'yu (Bakovic) himayesine alarak ölümden kurtarmıştır. Tasavvuf, mistizm, yahudilik, filoloji sahalarında çeşitli yazılar kaleme almış, 1933-36 yılları arasında *Glasnika IVZ* dergisinin editörlüğünü yürütmüştür.[159]

Resim 2.20: Şube mezunlarından Korkud Derviş Efendi (Kaynak: https.jfr.org)

Mehmed Safâ'ihî Efendi: Babası Tunus'un ileri gelen âlimlerinden Boşnak asıllı İsmail b. Muhammed Hamede es-Safâ'ihî'dir (1853-1918). Annesi ise Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı'nın son postnişini olan Abdülhay Efendi'nin kızı Hatice Hanım'dır. Babası İsmail Safâ'ihî, devrin Tunuslu meşhur zatlarından dinî ilimleri tahsil etmiş, Tunus'un öğretmen yetiştiren okullarından Usfûriyye Mektebi'nde müdürlük görevini yürütmüş, ayrıca bölge kadılığı yapmış (1896) bir zattır.[160] İsmail Efendi'nin oğlu Mehmed Efendi 1885/86 (R. 1301) tarihinde Tunus'ta dünyaya gelmiştir.[161] Medrese kökenli olan Mehmed Efendi,

158 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Künye Defteri,* nr. 98, s. 24-25; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 112, s. 13; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zûnîn Defteri,* nr. 60, s. 13; *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96, s. 135-136.

159 Korkud Derviş'in hayat hikâyesi hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Hikmet Karcic, *Dervis M. Korkut: A Biography Rescuer of the Sarajevo Haggadah*, Sarajevo 2020, s. 13-26, 38-51.
Samir Vildiç, Bosna'da Nakşibendîlik üzerine kaleme aldığı doktora çalışmasında Asım Korkud ile Derviş Korkud'u birbirine karıştırmıştır; bkz. Samir Vildiç, *Bosna Hersek'te Nakşbendî Tarikatı,* Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2018, s. 96-97.

160 Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-Müellifîne't-Tûnisiyyîn,* Beyrut 1984, III, 232-235; Ulyâ el-Câlûdî, "eş-Şeyh İsmâ'îl es-Safâ'ihî Dirâsetün fî Mevâkifihî ve Âsârihî (1853-1918)" *Mecelletü Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir li'l-Ulûmi'l-İslâmiyye,* C. 16, Sa. 4 (Cezayir 2001), s. 98-127.

161 İSAM'da bulunan Safayhi Evrakı'nın koleksiyonerine de dair tanıtım kısmı, Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü kişisel dosyasındaki bilgiler esas alınarak hazırlanmıştır ("Mehmed Safayhi Künye Kaydı", http://ktp.isam.org.tr/ktparsivsafayhi/MehmetSafayhi.pdf, Erişim tarihi: 12.08.2022). Fakat Mehmed Efendi'nin doğum tarihi noktasında bir hata vardır. Zira kişisel dosyasına göre Mehmed Efendi R. 1297 doğmuştur. Daha sonradan bu tarih 1307 şeklinde (1889/90) düzeltilmiştir. Görünen o ki, yapılan bu tashihte de hatalı kayıt yapılmıştır.

giriş imtihanından başarılı olarak 2 Ocak 1911'de Şube'ye kayıt yaptırmıştır. Şube'ye kaydolduğu sırada Tahtakale'deki Deve-oğlu Hanı 4 numaralı odada ikamet ettiği künye kayıtlarına yansımıştır. Fakat Safa'ihî Efendi'nin derslere devam ve sınavlara iştirak etmediği görülmektedir. Bundan dolayı Şube'deki eğitimini yarıda bırakmış; fakat Nisan 1914'te Gürdolusu Mehmed Efendi'den icazet almak suretiyle eğitim hayatını tamamlamıştır. 5 Aralık 1937 tarih ve 2804 numarasıyla eğitim aldığına dair bir kayıt suretini Fakülte'den talep etmiştir. Fakülte'nin kapatılmış olmasından dolayı isteği Edebiyat Fakültesi tarafından yerine getirilmiş ve kayıt sureti verilmiştir.[162] Mehmed Efendi, bu kaydı Süleymaniye Kütüphanesi'nde göreve başlayacağı sırada talep etmiş olmalıdır. Zira 1937'den 1970'e kadar ilgili kütüphanenin tasnif uzmanlığı vazifesini yürütmüştür. 7 Ekim 1977'de vefat eden Safâ'ihî Efendi'nin kabri Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı Haziresi'nde ve kayınpederi Abdülhay Efendi'nin kabri yanındadır.[163]

Resim 2.21: Şube öğrencilerinden Mehmed Safâ'ihî Efendi (Kaynak: *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 109)

Emrullah Efendi: Şumnu'nun Yusufhanlar (Pristoe) köyünde dünyaya gelen bu zatın doğum yeri, künye bilgilerinde Silistre olarak kaydedilmiştir. Zira küçük yaşta babasını kaybeden Emrullah Efendi, eğitimine Silistre'de devam ettiğinden ve çocukluğunun büyük bir kısmını burada geçirdiğinden muhtemelen doğum yerini Silistre olarak kaydettirmiştir. 11 Ocak 1911 tarihinde 1232 sıra numarasıyla (daha sonra 175)[164] Şube'ye kayıt yaptıran Emrullah Efendi, 1912-13 ders yılı imtihanları sonunda *aliyyü'l-a'lâ* derece ile mezun olmuştur.[165]

162 *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 109, s. 124.

163 "Mehmed Safayhi Künye Kaydı", http://ktp.isam.org.tr/ktparsivsafayhi/MehmetSafayhi.pdf, Erişim tarihi: 12.08.2022.

164 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 112, s. 241; *Dârülfünûn 'Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri,* nr. 98, s. 82-83.

165 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zûnîn Defteri,* nr. 60, s. 13. Emrullah Efendi, 16 Aralık 1914 tarihinde Şumnu Müftü Vekili Mustafa Hilmi Efendi aracılığıyla mezuniyet icazetnamesini Şube Müdüriyeti'nden talep etmiş ve icazetnamesi Maarif Vekâleti tarafından Şumnu Müftülüğü'ne gönderilmiştir. Emrullah Efendi, 18 Ocak 1915 tarihinde Sofya Sefareti'ne giderek icazetnamesini elden almıştır (BOA, HR.SFR.04., nr. 883-74; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İstanbul Dârülfünûnu 'Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 134, s. 53-54).

Araştırmalarda Emrullah Feyzullah Efendi[166] olarak kaydedilen bu talebenin gerçekte ismi sadece Emrullah'tır. Feyzullah ise babasının adı olup,[167] aslen Malatyalıdır. 1913 senesinde Bulgaristan'a dönerek Şumnu'ya yerleşen bu zat, 1922 senesine kadar çeşitli ilmî vazifeler üstlenmiştir.[168] 1922'de açılmış olan ve Bulgaristan'ın dinî eğitim tarihinde mühim bir yeri bulunan *Medresetü'n-Nüvvâb*'da müdürlük yapmıştır. Bu vazifesini vefatına kadar (1941) devam ettiren Emrullah Efendi, müessesenin karşılaştığı sıkıntıları aşmasında kilit rolü üstlenmiş ve burada Mecelle, Kelam, Arapça ve Mantık dersleri vermiştir. Bu okulda yetiştirdiği pek çok öğrenci, gerek Bulgaristan gerekse Türkiye'deki çeşitli kadrolarda hizmet etmiştir.[169]

Resim 2.22: Şube mezunlarından Silistreli Emrullah b. Efendi
(Kaynak https.kircaalihaber.com)

Aksekili Ahmed Hamdi Efendi: Güzelsu (Sülles) Nahiyesi Camii İmam-hatibi Mahmud Efendi'nin oğludur. 1886 yılında dünyaya gelmiş ve ilk tahsilini hem babasından hem de köydeki mektep hocası olan Ali Efendi'den almıştır. Daha sonra Sultan Abdülmecid'in yaptırdığı Mecidiye Medresesi'nde Abdurrahman Efendi'den ve Ödemiş'teki çeşitli müftü ve hocalardan dersler almıştır. 1905'te İstanbul'a gelen Ahmed Hamdi Efendi, Fatih Camii dersiâmlarından Mehmed Şükrü Efendi'nin derslerine devam ederek 1914 Nisanı'nda icazetname almıştır.[170] Fatih'te Efdal-zade Medresesi'nde mukim iken önce 476 numara ile Dârülfünûn İhtiyat Sınıfı'na

166 İbrahim Yusuf Tefik, *Osman Keskioğlu'nun Tefsir, Kur'an İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları,* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2016, s. 16; Selime Veysel Hasanova, *Yusuf Ziyaeddin Ezherî ve Bulgaristan'da Hadis Eğitimi (1920-1950),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 34.

167 Haşim Ertürk ve Rasim Eminoğlu'nun hazırladıkları bir çalışmada, Emrullah Efendi'nin dedesi Hacı Hasan'ı, sehven babası olarak kaydedilmiştir (Haşim Ertürk-Rasim Eminoğlu, *Bulgaristan'da Türk-İslam Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvab,* ed. Ekmeleddin İhsanğolu, İstanbul 1993, s. 34). Bu araştırmadan faydalandığını düşündüğümüz Ali Mehmedov da yüksek lisans çalışmasında hatalı olan bu bilgiyi tekrar etmiştir (bkz. Ali Mehmedov, *Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvab'ın İslâm Din Eğitimi Tarihindeki Yeri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 42).

168 5 Aralık 1914 tarihli Maarif Vekaletine Şumnu Müftülüğü'nden gönderilen bir arzuhalde Emrullah Efendi'nin Şumnu'da müderris olduğu zikredilmektedir (bkz. BOA, MF.MKT, nr. 1203/70).

169 Vedat S. Ahmed, "Malatya Yöresi İle Bulgaristan'ın Şumnu Bölgesi Müslümanları Arasında İlmî Etkileşime Örnekler", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu - Bildiriler,* ed. Nusret Akpolat vdg, Ankara 2018, I, 386-387.

170 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Ders Vekâletine Mahsus İcâzet Defteri,* nr. 2190, vr. 15b.

girmiş, bu sınıfı başarıyla tamamlayınca 16 Ekim 1911'de 387 (daha sonra 124) sıra numarasıyla Şube'ye kabul edilmiştir.[171] Fakülte'nin 1914 yılında kapanması üzerine Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Kısm-ı Âlî Birinci Sınıfı İkinci Şubesi'ne kayıt yaptırarak[172] eğitimine devam etmiştir. Akabinde Medresetü'l-Mütehassisîn'e girmiş ve üç yıllık eğitimin ardından 1918'de tahsilini tamamlamıştır.[173] Yapılan ruus imtihanı neticesinde dersiâm olmuştur. Sonraki yıllarda ilmî faaliyetlerine devam eden ve İslami ilimlerin çeşitli alanlarında eserler kaleme alan Ahmed Hamdi Efendi, mektep hocalığı, medrese müderrisliği, cami kürsüsü şeyhliği, muallimlik, Şeriyye ve Evkaf Vekâleti Tedrisât Umum Müdürlüğü, Dârülfünûn İlahiyat Hadis ve Hadis Tarihi Müderrisliği, Diyanet İşleri Heyet-i Müşavere Azalığı ve Diyanet İşleri Reis Muavinliği gibi vazifelerde de görev almıştır. 30 Nisan 1947 tarihinde ise Diyanet İşleri Başkanı tayin edilmiş ve vazifesini yürüttüğü sırada (1951) vefat etmiştir. Hamdi Efendi'nin *Sırât-ı Müstakim, Sebilürreşâd, Mahfil, Selamet, Yeşilay, Ehl-i Sünnet* gibi mecmualarda çeşitli makaleleri yanında *Hâtemü'l-Enbiyâ Hakkında En Çirkin Bir İsnâdın Reddiyesi, Ahlak Dersleri, Askere Din Dersleri, Ve'l-Asr Suresinin Tefsiri, İslam Dini, Fatiha Tefsiri, Hızır Aleyhisselamın Hayatı, İslam'da Resim ve Suretin Mahiyeti, Kuran'da Nisab, Teravih Namazı, İbadetin Felsefesi* vb. çok sayıda basılı ve basılı olmayan eserleri mevcuttur.[174]

Süleyman Hilmi [Tunahan] Efendi: İleriki yıllarda Türkiye'de bir cemaatin fikrî önderi sayılacak olan Süleyman Hilmî Efendi, 1888'de Silistre'nin Hezargrad Kasabası'nın Ferhatlar Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Babası yöre müderrislerinden Hoca-zade Osman Fevzi Efendi, annesi Hatice Hanım'dır. Süleyman Hilmi Efendi, ilk tahsilini 1902 senesinde Silistre Rüşdiyesi'nde tamamladıktan sonra, Satırlı Medresesi'nde eğitimine devam etti. 1907'de İstanbul'a geldi ve Sahn Medresesi'nin Bahr-i Sefid Çifte Başkurşunlu kısmında okudu.[175] 14 Eylül 1912 senesinde, medrese eğitiminin yanında dini eğitimini ikmal edebilmek gayesiyle Dârülfünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ne müracaat etti. O sırada Hafız Ahmed Paşa Medresesi'nde ikamet eden Tunahan'ın bu müracaatı kabul edildi ve 1475 sıra numarasıyla kaydedildi.[176] Fakat imtihan cetvellerinde adının geçmemesi, bu kayıt işleminden sonra Şube'ye devam etmediğine veya en azından sınavlara katılmadığına işaret etmektedir.

171 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri,* nr. 112, s. 22; nr. 98, s. 24-25.

172 *Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde,* 20 Za 1332, s. 344.

173 Rabia Karakoyun, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Rûh ve Bekâ-yı Rûh Adlı Eseri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2009, s. 6-7.

174 Veli Ertan, *Ahmet Hamdi Akseki,* İstanbul 1988, s. 1-6; Süleyman Hayri Bolay, "Akseki, Ahmet Hamdi", *DİA,* İstanbul 1989, II, 293-295; S. Fikri Erten, *Antalya Tarihi,* Antalya 1948, III, 41-43.

175 Reşat Öngören, "Süleyman Hilmi Tunahan", *DİA,* İstanbul 2012, XLI, 375-376.

176 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri*, nr. 98, s. 98.

Şube'nin kapatılmasını müteakip Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne gitti ve 20073/145 numarasıyla kayıt yaptırarak bu medresenin Kısm-ı Âlî Üçüncü Sınıf Birinci Şubesi'nde eğitimine devam etti.[177] Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra sırasıyla Medresetü'l-Mütehassisîn Tefsir Şubesi[178] ve Medresetü'l-Kuzât'ta ihtisas yaptı. Gençlik yıllarını ilim çevresinde geçiren ve İslamî ilimler sahasında döneminin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Süleyman Hilmi Efendi, ömrünün geri kalanını yine ilim sahasındaki faaliyetleri ile geçirdi ve çok sayıda talebe yetiştirdi. 16 Eylül 1959 tarihinde İstanbul'da vefat etti.[179]

Mehmed Dânâ Efendi: 1897 tarihinde Kıbrıs'ın Baf kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası, Baf Medresesi müderrislerinden Ali Faik Efendi'dir.[180] Küçük yaşlardan itibaren medrese ve ilim çevresinde yetişen Mehmed Efendi, 1913'te İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a geldiğinde Bayezid Medresesi'nde ikamet etmeye başlamıştır. 16 Ekim 1913 (3 Teşrin-i Evvel 1329) tarihide Dârülfünûn Ulûm-ı Şeriyye Şubesi'ne başvurmuştur. Türkçe, Hesab ve Ulûm-ı Dîniyye derslerinden giriş imtihanını başarıyla geçerek 13 Aralık 1913 (30 Teşrin-i Sani 1329) tarihinde kaydedilmiştir. 1913-14 ders yılında imtihanlarından 9,3 gibi yüksek bir başarı sağlamakla birlikte Târîh-i Edyân ve İslâm dersinin imtihanlarına katılamadığı için sınıfta kalmıştır.[181] Sonraki yıl Şube'nin kapanması üzerine İstanbul'daki tahsil teşebbüsüne son veren Dânâ Efendi, Kıbrıs'a dönmüş ve babasından 1921 senesinde icazet almıştır. 1926'da pederinin vefatını müteakip, Baf Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır. Baf İdare Meclisi Azalığı, Baf Kadı Vekilliği, KATAK İdare Heyeti Kâtipliği yapmış, 30 Aralık 1953 tarihinde ise seçim usulüyle Kıbrıs Müftüsü olmuştur. 1971'de emekliye ayrılmış, 6 Ağustos 1972 tarihinde kalp yetmezliği sonucu vefat etmiştir.[182] Dânâ Efendi, Kıbrıs idaresinin Türk toplumuna devredilmesi ve bağımsızlık mücadelesi noktasında gerek kendi topraklarında gerekse yurtdışında teşebbüslerde bulunan aktörler arasında yer alır. Siyasi kimliğinin yanında

177 Talebe künye kaydında Süleyman Hilmi Efendi, orta boylu, ela gözlü, buğday tenli, uzunca burunlu, siyah saçlı, kumral sakallı ve yuvarlak çehreli olarak tasvir edilmektedir; bkz. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Talebe Künye Defterleri,* nr. 2298, vr. 1b; *İstanbul Medreseleri Talebe Kayıt Defterleri,* nr. 2283, s. 4. Cerîde-i İlmiyye'de Tunahan'ın 3. Sınıf 3. Şube'de kayıtlı olduğu yazmaktadır, bkz. *Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde,* 20 ZA 1322, s. 359.

178 Buradaki eğitimine 30 Eylül 1916 (17 Eylül 1332) tarihinde başlamıştır; bkz. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Talebe Künye ve İmtihan Defterleri,* nr. 2240, vr. 6a.

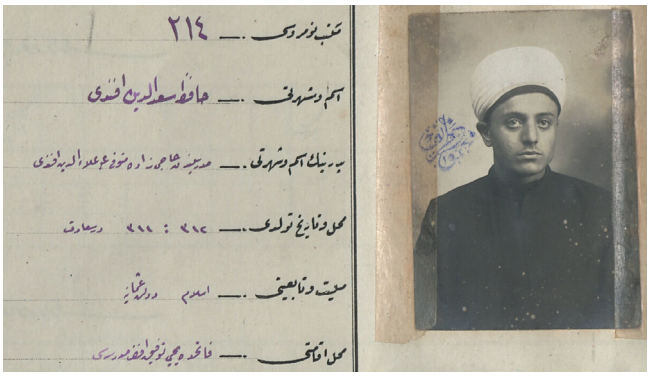
179 Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Silistreli Süleyman Hilmi Tunahan,* İstanbul 1994, s. 14-97.

180 Ahmet An, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler (1782-1899)*, Ankara 2002, s. 426; Bahattin Turgut, "İbrahim Sıdkı Efendi ve Kıbrıs Baf Medresesi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Aralık 2018, 5 (2), s. 299-302.

181 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn 'Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri*, nr. 65, s. 11-12; *İstanbul Dârülfünûnu 'Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri*, nr. 97, s. 31-32.

182 An, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler (1782-1899)*, s. 427-428; Hasan Behçet, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi 1571-1968,* Lefkoşa 1969, s. 35-37.

Sebilürreşâd, İslam, İslam'ın İlk Emri Oku, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi gibi süreli yayınlarda felsefe, fıkıh, eğitim ve düşünce tarihi vb. konularda yazılar ve tercümeler kaleme almıştır. Makale ve çevirilerindeki nakilleri, kendisinin Fransızca ve İngilizceye iyi derecede hâkim olduğunu göstermektedir.

Resim 2.23: Şube öğrencilerinden Hafız Sadettin [Kaynak] Efendi (Kaynak: *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 134)

Hafız Sadettin [Kaynak] Efendi: Sadettin Efendi, 1895 yılında İstanbul/Fatih'te dünyaya gelmiştir. Babası müderris Ali Alâeddin Efendi, annesi ise Havva Hanım'dır. Küçük yaşta iken babasını kaybeden Kaynak, ilk ve orta eğitimine Fatih'teki çevre okullardan başlamış ve bir yandan da hafızlık yaparak 9 yaşında iken Kuran-ı Kerim'i ezberlemiştir. Mercan İdadisi'ni bitirdikten sonra Yahya Tevfik Efendi Medresesi'nde eğitimine devam etmiştir. 3 Kasım 1913 Şube'ye kayıt için başvurmuş ve giriş imtihanlarını başarıyla geçerek 13 Aralık'ta kaydını yaptırmıştır. Fakat kendisinin sınıfı geçme imtihanlarına katılmadığı ve o yılki dersleri veremediği görülmektedir.[183] 1914'te Şube'nin lağvı üzerine buradaki eğitimine son vermiştir.[184] I. Dünya Savaşı'nda Diyarbakır'da İhtiyat Zabiti olarak görev almış, 1928'de Yavuz Selim Camii Baş-imamlığına tayin edilmiş, 1953 tarihinde ise Sultan Ahmed Camii ikinci imamlığına getirilmiştir. 1953'te beyin kanamasına bağlı olarak kısmî felç geçirmiş ve 1961'deki vefatına kadar Koşuyolu'nda bulunan evinde istirahata çekilmiştir.[185] 20. yüzyılın tanınmış Türk bestekârları ve musikişinasları arasında sayılan Hafız Sadettin Kaynak, hanendeliği yanında

183 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri,* nr. 65, s. 105-106; *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 134, s. 131-132.

184 Hayri Yenigün, Hafız Sadettin'in İlahiyat Fakültesi'nden mezun olduğunu ifade etmektedir (Hayri Yenigün, "Sadettin Kaynak", *Musiki Mecmuası,* Mart 1969 (244), s. 10). Müellifin bu iddiası, başka araştırmacılar tarafından da tekrar edilmiştir (Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi,* İstanbul 1970, s. 401; Ahmet Şahin Ak, *Türk Mûsikîsi Tarihi,* Ankara 2009, s. 350; Mehmet Nazmi Özalp, *Türk Musikisi Tarihi -Derleme-,* Ankara 1986, II, 119). Nuri Özcan ve Günaydın Kaynak ise İslam Ansiklopedisi'ndeki madde çalışmasında Sadettin Kaynak'ın I. Dünya Savaşı'nda askere çağrılması üzerine 1917'de fakülteyi bırakmak zorunda kaldığını belirtmişlerdir (Günaydın Kaynak-Nuri Özcan, "Kaynak, Sadettin", *DİA,* Ankara 2002, XXV, 85). Fakat Şube'ye ait elimizdeki künye kayıtları Kaynak hakkındaki bu iddiaların isabetli olmadığını göstermektedir.

185 Yenigün, "Sadettin Kaynak", s. 11; Ak, *Türk Mûsikîsi Tarihi,* s. 351; Kaynak-Özcan, "Kaynak, Saadettin", s. 86.

çok sayıda bestesi ile de tanınmıştır. Ayrıca anadilde ibadet, ezan, dua, tekbir, Kuran tercümesi vb. komisyonlarda görev almış, 5 Şubat 1932'de Süleymaniye'deki Cuma hutbesinin tüm rükünlerini Türkçe olarak irat etmiştir.

Bu zatların yanında Konya Dârülmuallimât Mektebi muallimlerinden 1212 numaralı ve 1909 ders yılı girişli Mehmed Hulusi; Akşehir İsmet Paşa Mektebi muallimlerinden 1206 numaralı ve 1909 senesi girişli Mehmed Haşim; 1205 numaralı ve 1909 senesi girişli Mustafa Fehmi;[186] 410 numaralı ve 1908 ders yılı girişli Sakarya müftülerinden Arif İrfan;[187] 19 numaralı ve 1914 girişli Türkiye Cumhuriyeti'nin altıncı Diyanet İşleri Başkanı olan Hasan Hüsnü [Erdem] efendiler[188] de Şube'de eğitim görmüş meşhur simalardandır.

F) Mezunların İstihdamı

Osmanlı eğitim sistemi içerisinde kendine daima yer bulan medreseler ve bu kurumlarda yetişen talebeler din, hukuk, eğitim ve bürokrasi gibi çeşitli kademelerde istihdam edilmişlerdi. Modernleşme süreci ile medreselilerin çalışma sahalarının daha çok dinî hizmet alanına hasredilmesi, II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde batılı tarzdaki mekteplerin artması, Meşrutiyet idaresinin en temelde eğitimi geliştirme ve öğretmen yetiştirme çalışmalarına hız vermesi[189] ve hukukçu yetiştiren ihtisas okullarının ortaya çıkışı medrese talebelerinin diğer çağdaş eğitim kurumlarına yönelmelerini de beraberinde getirmişti.[190]

Gerek medreseli gerekse diğer okullardan mezun öğrencilerin tercih ettikleri veya yöneldikleri eğitim müesseslerinden birisi Dârülfünûn Ulûm-ı Dîniyye Şubesi olmuştur. İlk bölümün istihdam bahsinde de işaret ettiğimiz üzere, Dârülfünûn Nizâmnâmesi'nde üniversitenin şubelerinden mezun olanların Sultânî, Ticaret, Dârülmuallimîn, İstanbul ve diğer şehirlerdeki idadiler gibi çeşitli mekteplerde istihdam edilecekleri yönünde bir madde yer almıştı.[191] Sultan Abdülhamid devrinde Şube mezunlarının eğitim sahasında istihdamları tartışma konusu olmuşsa da, dönemin Maarif Nazırlığı, Dârülmuallimîn öğrencilerine öncelik verilmesi kanaatiyle hareket etmiş ve Dârülfünûn mezunlarına öğretmenlik anlamında pek fazla bir iş imkânı sağlanamamıştı.

186 Ahmet Çelik, *Konya Maarif Atlası,* Konya 2022, s. 146, 259, 268.

187 *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989,* Ankara 1989, s. 169; *Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü 1924-2009,* haz. Hasan Demirbağ vdg, Ankara 2010, III, 240-243.

188 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri,* nr. 96, s. 37-38; Veli Ertan, "Erdem, Hasan Hüsnü", *DİA,* İstanbul 1995, XI, 283-284.

189 Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu…,* s. 204.

190 Salih Zeki Zengin, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sa. 36 (2016), s. 34; Halil İbrahim Erbay, *Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period,* (Unpublished PHD Thesis), University of London School of Oriental and African Studies, London 2009, s. 97-198.

191 *Düstur,* 1. Tertip, s. 662.

Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilanı sonrasında ise bu durum değişim göstermeye ve Dârülfünûn mezunlarının maarif alanında istihdamlarına daha fazla olanak tanınmaya başlandı.[192] Ayrıca Edebiyye ve Dîniyye Şubesi'nin Muallimîn Meclisi toplantılarında, Şube mezunlarının Bâb-ı Fetvâ ve Evkaf gibi çeşitli kurumlar bünyesinde memurluk ve kâtiplik görevleri alabilmelerine imkân tanınması konusu da sıkça dile getiriliyordu.[193]

Şube mezunların eğitim sahasındaki istihdamlarında *muallimlik* vazifesi öne çıkmaktadır. Bunun yanında "Maruf Simalar" başlığı içerisinde örneklerini zikrettiğimiz Şube'de okumuş bazı talebelerin dinî hizmetler ile hukuk sahasında çalıştıklarını da görmekteyiz. Talebelerden önemli bir kısmının aynı zamanda medreselerde okumaları veya hukuk eğitimi veren çeşitli kurumlardan diploma alabilmeleri, muhtemelen diğer iki iş sahasında istihdam edilmelerine olanak tanımıştır.[194] Birbiriyle sıkı bağlantılara sahip olan bu yapılar arasında Dârülfünûn İlahiyat da yer almıştır. Hem medrese geleneği hem de modern eğitim kurumları arasındaki muteber konumu yanında bu müesseseler arasında köprü vazifesi görebilen yapısı, talebelerin Şube'yi tercih sebeplerinin bir başka yönünü yansıtmaktadır.

Şube mezunlarına öncelik verilen sahanın eğitim olduğu hususu arşiv kayıtlarına sıkça yansımıştır. Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvelliği'ne gönderilen bir tayin dilekçesine 16 Mart 1908 tarihinde verilen cevabî yazıda, Rüşdiye mekteplerine sadece Dârülmuallimîn ve Dârülfünûn mezunlarının atanabileceğinden bahsedilmektedir. Benzer cevap 26 Mart 1908 tarihli belgede de yer almaktadır.[195] 1906 senesi mezunlarından Hasan Ruhî Efendi, 240 kuruş maaşla Arabî, 160 kuruş maaşla Farisî, 200 kuruş maaşla da Kitâbet derslerinin tümünü vermek üzere Canik İdadisi'ne tayin edilmiştir.[196] Yine Dârülmuallimîn-i İbtidâî birinci sene ikinci şube Ulûm-ı Dîniyye Muallimi Mehmed Said Efendi'nin istifası üzerine, yerine Dârülfünûn Ulûm-ı Dîniyye Şubesi mezunlarından ve Kabataş İdadisi muallimlerinden İskilipli Mehmed Atıf Efendi 24 Şubat 1909'da tayin edilmiş, kendisinden boşalan muallimliğe 27 Şubat'ta yine aynı şube mezunlarından olan Hafız Mustafa atanmıştır.[197]

192 1910-11 yılında taşradaki Dârülmuallimînlerde görevli öğretmenlerden 8'inin Dârülfünûn Ulûm-ı Dîniyye Şubesi mezunlarından olması bu değişimin en çarpıcı örnekleri arasında zikredilebilir (Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı,* İstanbul 2004, s. 234-235).

193 Ali İhsan Gencer - Ali Arslan, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,* İstanbul 2004, s. 70; Hasan Sabri Çeliktaş, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 184-186.

194 BOA, MF.MKT, nr. 1160/87.

195 BOA, MF.İBT, nr. 204/99, 205/72.

196 BOA, MF.MKT, nr. 1096/60.

197 BOA, MF.İBT, nr. 224/24, 224/38. Bunların dışında mezun talebelerin *muallimlik* ve Maarif Nezâreti bünyesinde *müfettişlik* taleplerine dair diğer örnekler için bkz. BOA, MF.MKT, nr. 1155/16, 1155/28, 1155/36, 1155/40, 1155/42, 1155/58, 1155/80, 1155/85, 1157/43.

Öğrencilerin muallimlik hususundaki artan taleplerinin arka planında maddi koşulların etkili olduğu düşünülebilir. Bu anlamda Şube mezunlarından ve Fatih Camii dersiâmlarından Mehmed Emin ile Ahmed Şakir, Süleymaniye Camii dersiâmlarından Hemşinli Şevket ve Ayasofya Camii dersiâmlarından Mehmed Cemaleddin gibi efendilerin muallimlik talepleri dikkate değer meseledir. Zira maruzat sahiplerinin takdim ettiği dilekçelerinden anlaşıldığı kadarıyla, dersiâmlık gibi dinî hizmet sahasındaki bir vazife dönemin iktisadî ortamında yeteri düzeye maddî imkân sunamadığından mezun öğrenciler için muallimlik mesleği daha cazip hale gelmeye başlamıştır.[198] Dinî hizmetler, özellikle de dersiâmlık ile iştigal edenlerin bu durumu, 1913'te medreselerin ıslahına dair baş gösteren tartışmalarda kendisini daha net göstermektedir.[199] Sayısı azınsanamayacak sayıdaki müderris ve dersiâmın, medreselerde yapılacak köklü bir ıslahata taraftar olmalarının temelinde bu ekonomik meselenin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki, Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin kurulmasını, maddî güçlük içerisinde dersiâmların istihdamına yönelik pratik bir adım olarak da görmek mümkündür. Nitekim Medrese'nin teşkilini müteakip teşkil edilen hoca kadrosuna bakıldığında dinî ilimlere dair dersleri okutanların neredeyse tamamı dersiâmdır.[200]

Şube mezunları çeşitli şehirlerde görev almakla beraber daha çok İstanbul ve çevresinde görevlendirme talebinde bulunmuşlardır. Bu durum, mezunların memuriyet hayatına atıldıktan sonra İstanbul'daki eğitim olanaklarından faydalanmaya çalıştıklarını düşündürmektedir. Fakat Maarif Nazırlığı'nın bu tablodan rahatsız olduğu bir gerçektir. Şube mezunlarından Mehmed Emin Efendi'nin muallimlik tayininde herhangi bir sınava girmek istemediğine dair Mebusan Meclisi'ne yaptığı şikâyeti sonrası Maarif Nezâreti'nin Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderdiği cevabî yazıda, İstanbul içindeki mekteplerde muallim olmak isteyenlerin fazlalığına ve bu talep sahiplerinin bir sınava tabi tutulmalarının artık ihtiyaç olduğuna işaret edilmiştir.[201] Fakat zamanla İstanbul dışında da muallim adaylarının imtihandan geçirilmesi gerektiği hususu gündeme gelmiş[202] ve 1910'dan itibaren ibtidâî mektepler dışındaki okullara

198 BOA, MF.MKT, nr. 1122/55, 1155/15, 1155/41, 1155/72

199 Bu tartışmalar için bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi -Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islah Hareketleri,* İstanbul 1983, s. 244-251.

200 Bu listeler için bkz. Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri,* İstanbul 2003, s. 96-109.

201 BOA, MF.MKT, nr. 1112/55. Fakat Mehmed Emin Efendi, Dârülmuallimîn-i İbtidâî'ye kendi akranlarından Mehmed Atıf, Emin, Raşid, Osman'ın; Mülkiye Mektebi Mecelle dersine de Şevket efendilerin imtihansız alındıklarını örnek göstererek, kendisine de benzer muamelenin yapılması gerektiğini bildiren bir maruzat daha göndermiştir. Maarif Nezâreti ise Mehmed Emin'e mahsus olmak üzere bu talebi kabul etmiştir (BOA, MF.MKT, nr. 1137/9).

202 Örneğin Edirne Valisi Reşid Bey'in Maarif'e gönderdiği tahriratta, idadi mekteplerine gelen bazı öğretmenlerin yeterli ilmî birikimine sahip olamadıklarından ve kendilerinden beklenileni karşılayamadıklarından yakınmıştır. Reşid Bey, bundan sonraki süreçte muallim adaylarının ilmî yeterliliklerini ispat edecekleri bir imtihandan geçirilmelerinin gerekli olduğunu da vurgulamıştır (BOA, MF.MKT, nr. 1123/55, 1137/54).

tayinlerde imtihan usulü hayata geçirilmiştir.[203] Nitekim Şube mezunlarından Hüseyin Mekkî Efendi, mezuniyetinin ardından altı yıl boyunca Daru't-Tedrîs'te *Mu'allaka-i Seb'a* ve *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn* kitaplarını okutan Edebiyat-ı Arabiyye muallimlerinden olduğunu ve geceli eğitim veren Konya ve Ankara'daki Darulmuallimîn mekteplerinden birinde münhal olduğu açıklanan Arapça muallimliğine tayin edilmek istediğini 13 Eylül 1910 tarihli arzında dile getirmiştir.[204] Benzer şekilde Köstenceli Ziyaeddin, Atinalı (Rize/Pazar) İbrahim Selamî, Aksekili Musa Kazım, Bursa İdadisi muallimlerinden Batumlu Süleyman Sami efendiler de Arapça veya din derslerinden birisine muallim olarak atanma ve bu amaçla açılacak imtihanlara girme taleplerini ilgili Nezâret'e sunmuşlardır.[205]

G) Şube'nin Kapatılması

II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte başlatılan medreselerin ıslahı programı çerçevesinde Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'nin girişimleriyle *Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi*[206] ilan edildi (1 Ekim 1914). Bu nizâmnâme Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin kuruluşunun önünü açtı ve ilk aşamada seksen bir medreseden müteşekkil bir kurum haline getirildi. Balat'ta bulunan Sultan Selim Cami Külliyesi içerisindeki I. Abdülhamid Han Medresesi *Medresetü'l-Mütehassisîn*'e dönüştürülünce, *vücüduna lüzûm kalmayan İlâhiyât Şu'besi lağv*edildi.[207] Zira bu yeni yapılanma gerek ders müfredatı gerekse sınıf sistemiyle Ulûm-ı Şeriyye Şubesi'nin işlevini görebilecek nitelikte olduğu düşünülmüştü.[208] Ayrıca Ekim 1919'da Dârülfünûn'da yeni bir yapılanmaya gidildiğinde de Şeriyye Şubesi üniversite bünyesinde kendisine yer bulamamıştı.[209]

Tâlî Evvel, Tâlî Sânî ve Âlî olmak üzere üç Kısım'dan ve 12 yıllık tahsil süresinden (4+4+4) müteşekkil olan Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'ne gerek medrese talebeleri

203 Kasım 1910 tarihli Sadaret'e gönderilen tezkirede bu yıldan itibaren Mekteb-i Sultânî, Dârülmuallimîn ve idadi mekteplerine tayin edilecek muallim adaylarına müsabaka sınavı yapılacağı ve imtihanlara girmek istemeyenlerin yapacakları itirazların kabul edilemeyeceği, sadece ibtidâî derecedeki okullara yapılan muallimlik başvurularında imtihan şartının aranmadığı dile getirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr. 1163/74; BEO, nr. 3814/285980).

204 BOA, MF.İBT, nr. 306/58, 298/60.

205 BOA, MF.İBT, nr. 298/62, 298/74, 298/81, 298/90. Benzer bir tayin süreci için ayrıca bkz. BOA, MF.İBT, nr. 291/23, 296/54, 298/99.

206 *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi -Nizâm-nâme, Ders Cedveli, Sûret-i Tedrîs ve Kitâblar, Ta'lîmât-nâme,* İstanbul 1330-1333, s. 9-13.

207 BOA, MF.ALY, nr. 83/68.
İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Maarifte Bir Siyaset* adlı eserinde Şube'nin kapatılmasını yanlış bulur ve İlahiyat'ın Dârülfünûn'un ayrılmaz bir parçası olduğuna vurgu yapar. Zira diğer şubeler gibi İlahiyat Şubesi'nin de millî ve mahallî müesseseler içerisinde olduğu kanaatindedir (Baltacıoğlu'dan naklen Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* III-IV, 1235).

208 Mehmed Ali Aynî, *Dârulfünûn Târîhi,* İstanbul 1927, s. 48.

209 *Düstûr,* 2. Tertib, İstanbul 1928, XI, 401-409.

gerekse mülga Şeriyye Şubesi öğrencileri kabul edildi.[210] Medreseye öğrenci kabulleri imtihan neticesinde yapılırken, Şeriyye Şubesi'ne bir ayrıcalık tanındı. Bu ayrıcalık, Şube'de okuyan ve mezun olanların istedikleri takdirde sınava tabi tutulmadan Kısm-ı Âlî Birinci Sınıfı'ndan eğitimlerine başlayabilmeleriydi. Ayrıca Kısm-ı Âlî'den eğitime başlamak istemeyenler için Tâlî kısmın sınıflarından herhangi birine başvurabilmelerine de olanak tanınmaktaydı. Fakat Âlî 1. Sınıf'ın üstündeki diğer sınıflarda okumak isteyenler için her bir sınıfın tüm derslerinden imtihanlara girerek başarılı olmaları şartı koşuldu.[211]

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'ndeki talebe künye ve imtihan kayıtları ile Cerîde-i İlmiyye'nin *Fevkalade Nüsha*sı, Dârülfünûn Şeriyye Şubesi'nden nakil yaptıran öğrenciler hakkında kıymetli bilgiler sunmakta ve öğrencilerin tercihlerine de işaret etmektedir. Örneğin Şube'nin 3. sınıf öğrencilerinden Manisalı Hasan Hüsnü ve Mapavrili Hafız Şaban, 2. sınıf talebelerinden Geredeli Mehmed Sadık, 1. sınıf öğrencilerinden Batumlu Süleyman efendiler Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Tâlî 8. sınıfına kayıt yaptırmıştı.[212] Bunun yanında Kafkasyalı Şevket, Aksekili Ahmed Hamdi efendiler Âlî Kısım 1. Sınıfı'na;[213] Şube mezunlarından Kırım-Bahçesaraylı Mehmed Vehbî, İstanbullu Ahmed Âsâf Âlî Kısım 2. Sınıfı'na;[214] 1913-14 ders yılı dinleyici öğrencilerinden Hezargradlı İsmail ve asil talebelerden Bosnalı Hafız Mustafa efendiler Âlî Kısım 3. Sınıfı'na;[215] Karacaabadlı Osman, Amasyalı Hafız Mehmed, Şube mezunlarından Bosnalı Abdurrahman ile Batumlu Mehmed Akif efendiler[216] gibi şahıslar da Kısm-ı Âlî 4. Sınıfı'na kayıt yaptırmaya hak kazanmıştı.

Medreseden mezun olanlar daha sonra ihtisas yapmak amacıyla yine Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin çatısı altında kurulan ve 2 yıllık bir eğitim süresi olan Mütehassisîn Kısmı'nda eğitimlerine devam edebilmekteydi.[217] İlk talebelerini 17 Eylül 1331 (30 Eylül

210 BOA, MF.ALY, nr. 84/32.

211 Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XXXVIII, Ankara 1998, s. 410-421. Konuyla alakalı diğer ayrıntılar için bkz. Hasan Yıldız, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim,* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017.

212 *Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde,* 20 ZA 1322, s. 334, 338, 340.

213 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Talebe Künye Defterleri*, nr. 2291, vr. 1b; *Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde,* 20 ZA 1322, s. 344.

214 *Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde,* 20 ZA 1322, s. 349, 350.

215 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *İstanbul Medreseleri Talebe Kayıd Defteri*, nr. 2283, s. 4; . *Talebe Künye ve İmtihan Defterleri,* nr. 2234, vr. 41b.

216 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Talebe Künye ve İmtihan Defterleri,* nr. 2234, vr. 1b, 3b; *İstanbul Medreseleri Talebe Kayıd Defteri,* nr. 2283, s. 1; *Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde,* 20 ZA 1322, s. 362.

217 1917'de yapılan bir değişiklik ile Mütehassisîn'in resmi adı Süleymaniye'ye çevrilmiş ve eğitim süresi de 3 yıla çıkarılmıştır. Mustafa Öcal, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler - Uluslararası Sempozyum (2021 Muş)-,* ed. Fikret Gedikli, Muş 2013, s. 102, 111.

1915) tarihinde kabul etmeye başlayan, Tefsir ve Hadis, Kelam-Tasavvuf ve Felsefe ile Fıkıh olmak üzere üç ihtisas bölümünden müteşekkil olan bu Kısım'a Dârülfünûn Şeriyye Şubesi'nden Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne nakil yaptırmış talebelere rastlamaktayız. Örneğin, 17 Eylül 1331'de Batumlu Hüseyin Hüsnü Efendi *Fıkıh*, Karacaabadlı Osman ile Batumlu Mehmed Ali efendiler *Kelam ve Tasavvuf*, Amasyalı Hafız Mehmed, Bosnalı Abdurrahman ile Batumlu Osman efendiler ise *Tefsir Şubesi*'ne girenler arasındadır.[218]

Şube'nin kapatılmasından dolayı üniversite bünyesinde başka bir fakültede eğitimlerine devam etmek isteyenler de olmuştur. Örneğin 436 numara ile 14 Eylül 1912 senesinde kayıt yaptıran Konyalı Hâzim Efendi dört yıl süreyle Kahire'de Câmiü'l-Ezher ve Fransız Lisesi'nde okuyarak mezun olduğunu, akabinde İstanbul'a gelerek Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'ne kayıt yaptırdığını ve bundaki amacının da Felsefî ilimleri okumak olduğunu; fakat Şube'nin lağvından dolayı bu imkândan mahrum kaldığını, dolayısıyla en azından Edebiyat Şubesi birinci sınıfından tekrar üniversiteye kabul edilmek istediğini belirten bir arzuhali Dârülfünûn Müdüriyet'ine sunmuştur. Aynı şekilde, Dârülfünûn İhtiyat Sınıfı'ndan mezun olan ve 16 Ekim 1911'de Dîniyye Şubesi'ne kayıt yaptıran Bolulu Ahmed Tayyar Efendi, Hâzim Efendi'nin dile getirdiği benzer hususların yanında, üniversite bünyesindeki eğitimin Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ndeki müfredata kıyasla daha yüksek seviyede olduğunu, İlahiyat Şubesi ile Edebiyat Şubesi arasında temelde bir ilmî münasebetin bulunduğunu, dolayısıyla da Edebiyat Şubesi'nden mezun olmak üzere kabulünü talep etmiştir.[219] Yine ikinci sınıf talebeleri adına Mehmed Tevfik Efendi ise, eğitimlerine Hukuk Şubesi'nde devam etmek istediklerine dair bir dilekçe vermiştir.[220] Konyalı Hâzim ve Tayyar efendilerin ilgili dilekçeleri Edebiyat Şubesi Müdürlüğü'ne iletilmişse de iki Şube'nin kayıt için kabul şartlarının farklı olması ve bunun nakil için engel teşkil etmesi, ayrıca Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin açılmasından dolayı talepte bulunan öğrencinin burada eğitimine devam etmesi gerektiği ifade edilerek istirhamları Dârülfünûn tarafından kabul edilmemiştir.[221] Fakat meseleyi ele alan Maarif Nezâreti, tekrar bir istişarenin yapılması amacıyla konuyu Maarif Meclisi'ne havale etmiştir.[222] Maarif Meclisi ise 3 Ekim 1916 tarihli ve 363 numaralı tezkiresinde Dârülfünûn Ulûm-ı Dîniyye Şubesi'nin kapatıldığı sırada son sınıfta okuyan talebelere bir istisna tanınması gerektiğini belirtmiş ve Edebiyat ile Ulûm-ı Dîniyye şubelerinin birbirlerinden

218 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, *Talebe Künye ve İmtihan Defterleri,* nr. 2240, vr. 3b, 5a, 36a, 66b, 68a.

219 BOA, MF.ALY, nr. 86/52; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Vâride Kayıd Defteri,* nr. 104, s. 51.

220 BOA, MF.ALY, nr. 134/37, 139/107, 143/85.

221 BOA, MF.ALY, nr. 85/64, 87/8.

222 BOA, MF.ALY, nr. 87/37.

farklı bir ilmî temelde bulunmadıklarına, ayrıca daha önceki yıllarda Dârülfünûn şubeleri arasında nakil yapmak isteyen sair talebelere bu hakkın tanındığına da dikkat çekmiştir.[223] Böylece giriş imtihanlarından başarılı olmaları kaydıyla Şube'nin kapatıldığı sırada son sınıfta okumakta olan talebelerden arzu edenlerin Dârülfünûn'un diğer şubelerine nakil yapmalarına ve eğitimlerini üniversite bünyesinde tamamlamalarına olanak tanınmıştır. Böylece kapatılan Şube'nin öğrencilerinden bir kısmı Dârülfünûn'un diğer şubelerinde eğitimlerine devam ederken, önemli bir kısmı ise Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne nakillerini aldıracaklardır. Şube, 1924'te resmî olarak "İlahiyat Fakültesi" adıyla tekrar açılıncaya kadar kapalı kalacaktır.

223 BOA, MF.ALY, nr. 134/37, 143/85.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLAHİYATI

İSTANBUL DÂRÜLFÜNÛNU İLAHİYAT FAKÜLTESİ

(1924-1933)

A) Fakülte'nin Yeniden Açılması ve Eğitim Yapısı

Cumhuriyetin ilanından yaklaşık dört ay kadar sonra eğitim-öğretim hayatında reformlar yeniden hız kazandı. 3 Mart 1924 tarihli *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile medreseler kapatılırken yeniden teşkilatlandırılan İstanbul Dârülfünûnu'nda Edebiyat, Tıp, Fen ve Hukuk fakültelerinin yanına İlahiyat Fakültesi eklendi.[1] Bir dizi atamanın ardından, 7 Mayıs'ta saat 11:00'da Dârülfünûn Konferans Salonu'nda icra edilen törenle resmî açılış gerçekleştirildi. Dârülfünûn Emini İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] ve Maarif Müsteşarı Köprülüzade Fuad Beyler, Fakülte'nin mahiyeti ve kıymeti üzerine birer konuşma yaptı. Müderris Seyyid Bey tarafından Fıkıh ve Fıkıh Tarihi hakkında konferans mahiyetinde bir açılış dersi verildi. Ardından Fakülte derslerinin işleneceği Medresetü'l-Kuzât binasına geçildi ve bina önünde açılış merasimi yapıldı. Böylece 7 Mayıs 1924'te Fakülte'nin eğitim-öğretim hayatı başladı.[2]

Fakülte'ye öğrencilerin kayıt ve kabulleri belirli esaslara bağlandı. Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin Âlî kısımları ile İbtidâ-i Dâhil mezunları,[3] İbtidâ-i Dâhil son sınıf talebeleri, Medresetü'l-Kuzât, Medresetü'l-İrşâd ve Vâizîn[4] ile lise mezunları gibi öğrencilerin kabulü

---

1 21 Nisan 1924 tarihli ve 493 numaralı *İstanbul Dârülfünunun Şahsiyyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun* ile özerk yapısı resmîleşen Dârülfünûn'un teşkilat yapısı belirli kaidelere bağlanmıştır (Bkz. *Resmî Cerîde*, Nu: 71, Sene: 2, 24 Mayıs 1340, s. 10-11). Kanunun kabulü akabinde Dârülfünûn Talimatnamesi de hazırlanmıştır (Bkz. *İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun -Dârülfünûn Talimatnamesi & İnzibat ve Devam Talimatnamesi,* İstanbul 1932, s. 5-12).

2 *İkdâm,* 8 Mayıs 1340, Nu: 9733, s. 2; İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, *Hayatım,* İstanbul 1998, s. 297-298.

3 Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin İbtidâ-i Dâhil ve Sahn kısımları liseler, İbtidâ-i Hâric Kısmı ortaokullara, Süleymaniye Kısmı ise fakültelere denk görülmüş, dolayısıyla İbtidâ-i Dâhil son sınıf ve mezunları, Sahn ve Süleymaniye Kısmı talebeleri İlahiyat Fakültesi'ne kabul edilmiştir.

4 Medresetü'l-İrşâd ve Vâizîn son sınıf talebelerinden olanlar da ilgili medresenin son sınıf derslerinden bir dizi imtihana tabi tutulduktan ve başarılı görüldükten sonra Fakülte'ye kabul edilmişlerdir. Nitekim teşkil edilen imtihan heyeti 1, 6, 8, 10, 13 ve 16 Kasım 1924 tarihlerinde Tefsîr, Hadîs, Ahlâk, Hilâfiyyât, Hikmet-i Teşrî'iyye, İktisâd, Edebiyyât-ı Türkiyye, Ma'lumât-ı Sıhhıyye, Târîh-i Edyân, Tasavvuf, Tasavvuf Târîhi, Siyer, Târîh-i İslâm, Mev'iza, Felsefe-i İslâmiyye derslerinden bu medrese son sınıf öğrencilerini sınava tabi tutmuştur (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 175).

kararlaştırıldı. Lise ve dengi okullardan mezun öğrencilerin Farsça ve Arapça giriş imtihanından geçmesi şartı koyuldu.

Resim 3.1: Fakülte'nin Cumhuriyet dönemindeki amblemi (Kaynak: *İlahiyat Fakültesi Sâdıra Defteri,* nr. 82)

Mülga Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin Süleymaniye Kısmı, konumu itibariyle İlahiyat Fakültesi'ne denk kabul edildi.[5] Ayrıca Fakülte'ye bir başka görev daha tevdi edildi. Dârü'l-Hilâfe Medresesi Süleymaniye ve Sahn Kısmı öğrencilerinden talep edenler, Fakülte Müderrisler Heyeti tarafından bir dizi sınava tabi tutabilecekti. Yapılan sınavlardan başarılı olmaları halinde kendilerine *Sahn*[6] veya *Süleymaniye ruusu* yine Fakülte tarafından verilecekti.[7]

Fakülte'nin eğitim düzeninde sömestr uygulaması esas alındı. Her dönem 1 sömestr kabul edildi ve 6 sömestri; yani 3 ders yılını[8] tamamlayan öğrencinin bitirime imtihanlarına girmesine müsaade edildi. Sömestrlere göre dağıtılan dersleri alan öğrenciler devama mecburdu. Okutulan dersler eğitim/öğretim yıllarına göre değişiklik gösterebilmekteydi. Dinî ilimlerin yanında muhteva itibariyle felsefe ve sosyoloji ağırlıklı dersler de mevcuttu ve bu dersler için öğrencilerin Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'ne gitmeleri gerekiyordu. Fakülte'nin ilk açıldığı yıl Fıkıh Tarihi, Tefsir ve Hadis ile Arapça dersleri zorunlu iken sonraki yıllarda Fıkıh Tarihi zorunlu olmaktan çıkarıldı. Arapçanın yanına ise Farsça eklenerek

5 Bir arşiv kaydında bu durum daha açıkça görülebilmektedir. Arşiv belgesi incelendiğinde Dârü'l-Hilâfe Medresesi Süleymaniye Kısmı'nın İlahiyat Fakültesi'ne ilhak edildiği ve Süleymaniye Kısmı'nda bulunan eşyaların da İlahiyat Fakültesi'ne devredildiği anlaşılıyor (BCA, 30-18-1-1/10-31-10).

6 Sahn talebelerinin imtihanları Mehmed Ali Aynî, İzmirli İsmail Hakkı, Şerefeddin Bey, Kilisli Rifat ve Cevdet efendilerden müteşekkil bir komisyon tarafından 1, 4, 8, 11 ve 15 Eylül 1924 tarihlerinde beş oturum halinde yapılmıştır. Tefsîr, Hadîs, Edebiyyât-ı Türkiyye, Edebiyyât-ı Arabiyye, Belâğat-i Arabiyye, Ahlâk, Mâ-ba'dü't-Tabî'î, Kelâm, Mecelle, Ma'lumât-ı Hukûkiyye, Usûl-i Fıkıh, Terbiye, İctimâiyyât ve Fransızca derslerinden talebeler ayrı günlerde imtihanlara tabi tutulmuştur (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 113).

7 M. Fehmi Çakar ile Nuri Güçtekin tarafından İstanbul Maarif Arşivi personel sicil dosyalarından hareketle hazırlanan çalışmada, Süleymaniye İlm-i Kelâm müderrislerinden Abdurrahman Efendi'nin oğlu Bursalı Mehmed Hikmet Efendi'nin 21 Ocak 1925'te (21 Kanun-ı Sani 1341) İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi'nden Sahn Medresesi mezunu olduğuna dair bir vesika aldığını dile getirmektedirler. (Muzaffer Fehmi Şakar - Nuri Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965),* İstanbul 2018, I, 118). Fakat Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi künye kayıtlarında bu zatın Eylül 1340 (Eylül 1924) tarihinde bizzat İlahiyat Fakültesi İlmî Heyeti huzurunda imtihan edildiği ve kendisinin birincilikle Sahn mezunu olduğunun onaylandığı kayıtlıdır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135, s. 102). Dolayısıyla Edebiyat Fakültesi tarafından mezuniyet ruusunun verildiğine dair verilen bilgi doğru değildir.

8 Oğuz Yılmaz, yüksek lisans çalışmasında sehven Dârülfünûn İlahiyat'ın 4 yıllık bir fakülte olduğunu iddia etmektedir; bkz. Oğuz Yılmaz, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında İlahiyat Fakülteleri,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2002, s. 23.

öğrencilerin bu iki dersten birini seçmeleri mecbur tutuldu. Zorunlu derslerin dışındaki diğer dersler belirli şartlara göre seçimlik durumdaydı. Öğrenciler, zorunlu derslerin yanında Fakülte Talim Heyeti'nin aldığı kararlara göre diğer dersleri seçmek ve imtihanlarından başarılı olmak zorundaydı. Öğrenciler bir danışman eşliğinde seçeceği dersleri bir kâğıda yazarak seçtiği derslerin hocalarına imzalatır, ardından Fakülte Riyaseti'ne veya Katib-i Umumîliği'ne teslim ederdi. Yıl içerisinde öğrencinin derse devamı, verilen ders çalışmalarını tamamlaması gerekmekteydi. Bunların takibini bizzat dersin müderrisi yapmakta ve öğrencinin durumu konusunda Fakülte idaresi düzenli olarak bilgilendirmekteydi.[9]

Öğrenciler önce dil derslerinin sınavlarını tamamlar, ardından mezuniyet imtihanlarını verirlerdi. Mülga Süleymaniye talebeleri ise sadece Arapçadan imtihana alınırdı. Bitirme imtihanları yazılı ve sözlü şeklinde iki aşamalı icra edilirdi. Derslere ait yazılı sınavlardan sonra ya ders hocası ya da imtihan heyeti huzurunda birden fazla müderris/muallim tarafından şifahî imtihan yapılırdı. Ayrıca öğrencinin hazırladığı mezuniyet tezinin sözlü savunması alınırdı. Derslerin puan karşılıkları 5'ten az olması halinde yeniden imtihan edilirdi. Tez çalışması ile sözlü savunmasına ise çoğunlukla "Kabul" veya "Ret" verilirdi.[10] Öğrenci tüm bu aşamaları başarıyla tamamladığı takdirde Fakülte'den mezun olmaya hak kazanırdı.[11]

B) İlahiyat Fakültesi'nin Kurulmasının Yol Açtığı Tartışmalar

II. Meşrutiyet ile başlayan eğitim kurumlarının tek bir çatı altında toplama gayretleri, 1914'te Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin kurulmasıyla yeni bir boyut kazandı. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde istiklal mücadelesi veren Ankara Hükümeti, Osmanlı payitahtının Anadolu'daki iktidar mekanizması üzerinde yavaş yavaş kendi gücünü hissettirmeye başladığında Anadolu'daki eğitim kurumlarının ıslahıyla da ilgilenmeye başladı. Bu amaçla 8 Mayıs 1337'de (1921) medreseler için hazırlanan *Medâris-i İlmiyye Nizâmnâmesi*[12] Büyük Millet Meclisi'nce kabul edildi. Bu nizâmnâmede Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin varlığı tanınmakla beraber, bu medresenin çatısı altında bulunmayan Anadolu'daki diğer

9 Konuyla alakalı diğer bazı hususlar için bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 10; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun,* İstanbul 2010, II, 619-621. Derslerin durumuna dair mukayeseli değerlendirmelerimizi *Ders Müfredatı* başlığı altında ele aldığımızdan, konunun ayrıntıları için ilgili kısma bakınız.

10 Birkaç öğrencinin tez çalışmalarına puan verildiği de vakidir. Örneğin 1931-32 ders yılında tezlerini tamamlamış olan 346 numaralı Hasan Sadık ile 292 numaralı Mehmed Celaleddin ve 1926 senesi mezunlarından 109 numaralı Ahmed Rasim efendilerin tez kısmı altına puanları da kaydedilmiştir (*İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 133, s. 220; nr. 136, s. 100, 208). Nitekim Ahmed Rasim Efendi hazırladığı tez çalışmasından 9, Hasan Sadık Efendi 10, Mehmed Celaleddin Efendi ise 7 puan almıştır.

11 Ayrıca bkz. Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi - Cumhuriyet Döneminde İstanbul Darülfünunu (1922-1933),* İstanbul 2010, II, 282-283.

12 "Medâris-i 'İlmiyye Nizâmnâmesi", *Sebîlürreşâd,* 20 Mayıs 1921, C. 19, Sa. 481, s. 135-136.

medreseler *Medâris-i İlmiyye* adı altında bir araya getiriliyor ve Şeriyye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlanıyordu.[13] Cumhuriyet'in ilanını müteakip eğitim kurumlarına daha modern bir yapı ve yönetim birliği kazandırma planı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla hayata geçirildi. Bu kanunun 4. maddesinde *yüksek dîniyyât mütehassısları yetişdirmek üzere Dârülfünûn'da bir İlâhiyât*, *imâmet ve hitâbet gibi hidemât-ı dîniyyenin îfâsı vazîfesiyle mükellef me'mûrların yetişmesi için de ayrı mektebler* (İmam-hatip mektepleri) tesisini öngörmekteydi.[14] İşte açılan bu iki yeni kurumun gerek varlığı gerekse geleceği, dönemin gazete ve çeşitli plâtformlarında bir tartışma konusu haline geldi. Bu bağlamda dile getirilen mülahazalar aynı zamanda muhtelif grupların İlahiyat Fakültesi algısına da ışık tutacak mahiyetteydir.

İlahiyat Fakültesi'nin açılması üzerine yaşanan tartışmaları, İmam-Hatipler, medreseler ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde yapılan münazaraların dışında göremeyiz.[15] Zira Fakülte, mezkûr kanunla bir medrese geleneğinin üzerine kurulmuştu. Fakülte'nin yapısı ve konumuna dair bakış açılarını kabaca dört mülâhazaya ayırabiliriz. Birinci grubu Fakülte'nin laik bir devletin çatısı altında kurulmasını yanlış bulanlar; ikinci grubu medrese eğitimine kıyasla Fakülte'nin müfredatını yetersiz görenler; üçüncü grubu merkezi hükümet; dördüncü grubu ise meseleyi daha çok ilmî ve akademik çerçevede değerlendirenler teşkil etmektedir.

Birinci grupta yer alan çevre ki, bunlardan önde gelenleri Yunus Nadi, Abdullah Cevdet, Kazım Nami, Falih Rıfkı, Sabri Etem, Sadrettin Celal'dir, laik devlet çatısı altında ne medrese ne de İlahiyat veya İmam-hatipler gibi dinî eğitimin verildiği bir kuruma yer olmadığı, dinî terbiyenin sadece ailelere bırakılması gerektiği tezini savunmaktaydılar.[16] Hatta Abdullah Cevdet'in 25 Ekim 1931'de *Konya Babalık Gazetesi*'nde neşredilen röportajında bu konudaki tezleri daha da ileri götürdüğü ve Dârülfünûn bünyesinde Hukuk ve Tıp fakültelerinin dışındakilere lüzum olmadığına dair bir iddiayı dillendirdiği görülmektedir.[17] İkinci grubun başını ise Yahya Afîf'in (Ahmet Şirani) yazıları ile *Sebîlürreşâd* çekmektedir. Bu gruptakiler

13 Mustafa Öcal, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler,* ed. Fikret Gedikli, Muş 2013, s. 121-139.

14 *Resmî Cerîde*, Nu: 63, Sene 2, 6 Mart 1340, s. 6.

15 Bu tartışmalarla alakalı olarak kıymetli bir araştırma için bkz. Recai Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmi Toplantısı (İzmir 4-6 Aralık 1998) Tebliğler,* yay. haz. Fahri Unan - Yücel Hacaloğlu, Ankara 1999, s. 227-288.

16 Bu konuda kaleme aldıkları bazı yazıları için bkz. Yunus Nadi, "Kaba Bir Manevra", *Cumhuriyet,* 23 Eylül 1340, Nu: 137, s. 1; Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye ve Tevhîd-i Tedrîsât", *İctihâd,* 1 Ağustos 1924, Nu: 168, s. 3397-3401; Sabri Etem, "İlahiyat Fakültesi!", *Vakit,* 29 Mayıs 1931, s. 4; Sadrettin Celal, "Terbiyenin Esâsları", *Son Telgraf,* 6 Ağustos 1340, Nu: 51, s. 2; Falih Rıfkı Atay, *Niçin Kurtulmamak,* İstanbul 1953, s. 92-96.

17 *Babalık,* 25 Teşrin-i Evvel 1931, Sayı: 3711, s. 1.

Fakülte müfredatını bir deve kuşuna benzetir. Medrese eğitimine kıyasla hem yetersiz hem de düzensiz görürler. Ayrıca İmam-hatiplerin lise derecesinde tutulmamasının veya bir İlahiyat Lisesi kurulmasının gerekliliği ile Fakülte öğrencilerine gereken maddî desteğin devlet tarafından temin edilmesinin önemine sürekli vurgu yaparlar.[18] Devlet idaresi ve hükümet ise medreselerin ilmî yetersizliği, eğitimde birlik, millî-dinî ve modern bir eğitim kurumu olarak bu yeni fakültenin kurulması gerektiği hususlarına dikkat çekmiştir.[19] Bu amaçla dinî mütehassısların yetişme yerini İlahiyat, din hizmetlilerini yetişme mekânını ise imam-hatipler olarak planlamıştır. Fakat ilerleyen yıllarda eğitimdeki dinî esasın etkinliği azalması ve laiklik ilkesine vurgu gitgide artmasıyla, merkezi hükümet gerek İlahiyat gerekse İmam-hatipler için tahayyül ettiği misyonu aksiyona dökememiştir.[20]

Fakülte'nin açılması münasebetiyle yaşanan en dikkat çekici tartışmaların son bir kanadını üniversite ve çevresi teşkil etmektedir. 12 Mart 1924 tarihinde Maarif Vekâleti'nden gönderilen telgraf üzerine Köprülüzade Fuad Bey'in başkanlığında toplanan Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Muallimler Meclisi'nde Mehmed Emin [Erişirgil], Ali Ekrem [Bolayır], Necmettin Sadık [Sadak], Necip Asım [Yazıksız], İzmirli İsmail Hakkı, Mehmed İzzet, Sadi, Babanzade Ahmed Naim ve Macid beyler yeni kurulan İlahiyat Fakültesi hakkındaki mütalaalarını dile getirmişlerdir.[21] Fakülte'nin mahiyeti ve bünyesinde okutulacak derslerin açıklanmasından sonra ilk sözü Mehmed Emin Bey alır. O, İlahiyat'ın bir fakülte olarak Dârülfünûn'a katılmasının doğru olmadığını, mütefekkir bir müdürün idaresinde geceli eğitim veren bir mektep olarak teşekkül edilmesi ve birkaç yıl sonra da üniversite bünyesine alınması gerektiğini savunur. Emin Bey, bu toplantıdan üç gün sonra *Mihrab Dergisi*'nde kaleme aldığı makalesinde de benzer görüşleri dile getirmiştir.[22] Necib Bey ise okutulması planlanan derslerin yoğun bir program teşkil etmediğini, dolayısıyla da bir iki yeni kürsü ilave etmek suretiyle İlahiyat Fakültesi'nin göreceği işlevi Edebiyat Fakültesi'nin fazlasıyla ifa edebileceği kanaatindedir. Müderris İzmirli İsmail Hakkı, Sadi ve İzzet beyler, Necib Bey'in

18 Örnek teşkil eden yazılar için bkz. "İlâhiyât Fakültesi Hakkında Bir Mülâkāt", *Sebîlürreşâd,* 22 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 601, s. 43-44; Tahsin, "İlâhiyât Liseleri", *Sebîlürreşâd,* 22 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 601, s. 44-45; Yahya Afîf, "İlâhiyât Fakültesinin Vaz'iyyet-i 'İlmiyyesi", *Sebîlürreşâd,* 15 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 600, s. 17-19; Yahya Afîf, "İlâhiyât Fakültesinin Diğer Nevâkıs-ı 'İlmiyyesi", 22 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 601, s. 40-43; Yahya Afîf, "İlâhiyât Fakültesi Nasıl Olmalıdır", *Sebîlürreşâd,* 3 Nisan 1924, C. 23, Sa. 595, s. 354-355; Yahya Afîf, "Vebâli Müderris Efendilerin Boynuna", *Sebîlürreşâd,* 29 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 602, s. 55-58.

19 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* Ankara 1989, I, 347; II, 93-94, 219-220; "Mu'allime ve Mu'allim Derneği Konferansları", *Hâkimiyet-i Milliyye,* 17 Kanun-ı Sani 1339, Nu: 715, s. 2; "'İsmet Paşa Hazretlerinin Nutukları", *Maarif Vekâleti Mecmuası,* 1 Teşrin-i Sani 1341, Sa. 5, s. 75-76.

20 Ayrıntılar için ayrıca bkz. Doğan, " Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat…", s. 258-277.

21 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Meclis-i Müderrisîn Zabıt Defteri (1329-1340),* s. 149a-150a.

22 Mehmed Emin, "Tedrîsâtın Tevhîdi ve İlâhiyât Fakültesi", *Mihrâb,* 15 Mart 1924, C. 1, Sa. 9, s. 257-260.

görüşlerine kısmen katılır. Zira onlara göre İlahiyat Fakültesi'nin kurulması doğru bir karardır; fakat sosyal ilimlerin merkezinin Edebiyat Fakültesi olması hasebiyle, Osmanlı döneminde olduğu gibi, İlahiyat Fakültesi yine Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir Şube olarak eğitim şeklini devam ettirmelidir. İzmirli İsmail Hakkı, Sadi ve Fuad beyler İlahiyat Fakültesi'nin nazarî bir eğitim kurumu olması gerektiği, aksi takdirde Dârülfünûn'da yeri olmayacağı kanaatlerini de dile getirirler. Macid Bey ise hükümetin din işlerini dünya işlerinden ayırdığını, dolayısıyla da İlahiyat Fakültesi'nin laik bir fakülte olarak teşkilatlanması gerekliliğini öne sürmüştür. Sonuç itibariyle dönemin Edebiyat Fakültesi akademik kadrosu, İlahiyat Fakültesi'ni nazarî ilimlerin okutulduğu, Edebiyat Fakültesi'ne bağlı ve laik bir fakülte olması noktasında görüş birliği içindedir. Ayrıca ilk aşamada bir fakülte olmaktan ziyade, Dârülfünûn'a bağlı bir mektep olarak kurulması ve mütefekkir bir zatın idaresi altında ilmî şahsiyetini tam anlamıyla teşkil ettikten sonra Dârülfünûn'a katılması gerektiği de savunulan fikirler arasındadır.

C) Ders Müfredatı

1924'te yeniden teşkil edilen İlahiyat Fakültesi'nin ders müfredatı kapandığı 1933 senesine kadar istikrarlı bir görünüm arz etmez. Zira Fakülte'nin kendi iç dinamiklerine uygun bir müfredata kavuşma çabası, yerine göre pratik yerine göre de deneme-yanılma yöntemleriyle izah edilebilecek karaktere sahiptir. İlk yıllarda sayısal ağırlık Felsefe ve Sosyoloji grubunda bulunmakla beraber, zaman içerisinde İslamî ilimler alanına dair derslerin yoğunluğu artmıştır. Başka deyişle, Felsefe ve Temel İslam Bilimleri alanındaki derslerin müfredattaki ağırlıkları arasında ters bir orantının bulunmaktadır. İslam Tarihi ve Sanatları sahasındaki ders sayısı, eğitim süreci içerisinde önemli bir değişim geçirmemekle beraber, diğer alan derslerine nispetle daha gerilerde kalmıştır.

Fakülte'nin ilk yılında Tefsîr ve Târih-i Tefsîr, Hadîs ve Târîh-i Hadîs ile Târîh-i Fıkıh zorunlu; Dîn-i İslam Târîhi, Türk Târîh-i Dînisi, Tasavvuf Târîhi, Kelâm Târîhi, İctimâ'iyyât (Sosyal Psikloloji), Rûhiyyât, Rûhî İctimâ'iyyât, Felsefe-i İslâmiyye Târîhi, Mâ-ba'dü't-tabîât (Metafizik), Târîh-i Felsefe, İlm-i Ahlâk ve Tarih-i Edyân ise seçimlik dersler olarak kararlaştırılır. Ayrıca Fakülte'ye bağlı ve hazırlık sınıfı mahiyetinde olan Farsça, Arapça, Fransızca, İngilizce ve Almanca lisan kurları tespit edilir. Bu derslerden Arapça zorunlu, diğer dersler seçimliktir. Fakat bu seçimlik lisan derslerinden en az birisini öğrencinin alması mecburidir. Lise ve dengi mezunların dil derslerine girmeleri zorunlu tutulmuş, Sahn mezunları derse devamdan muaf kılınırken, mülga Süleymaniye talebelerinin ise sadece Arapçadan imtihanlara katılmaları karara bağlanmıştır. Fakülte'nin kapandığı yıla kadar Sahn mezunları ile Süleymaniye talebelerinin bu hakları mahfuz tutulmuştur.[23]

23 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi,* İstanbul 1341, s. 105-107.

Fakülte'de ders yılı yerine sömestr (yarıyıl) uygulaması getirilmişti. Zorunlu dersler 6, Tasavvuf Târîhi, Kelâm Târîhi, Dîn-i İslâm Târîhi ve Târîh-i Edyan 4, Türk Târîh-i Dînisi, Felsefe-i İslâmiyye Târîhi, Mâ-ba'dü't-tabîât ve Târîh-i Felsefe 3, geri kalan dersler ise 2 sömestrdi. Öğrencilerden zorunlu derslerin yanında bu derslerin toplam sömestrlerine denk gelecek ölçüde derslerden seçim yapmaları istenmişti. Yani, 18 sömestr üzerine 18 sömestrlik ders seçeceklerdi. Örneğin, bir öğrenci Tefsîr, Hadîs, Târîh-i Fıkıh dersinin yanında Din-i İslam Târîhi, Tasavvuf Târîhi, Târîh-i Edyan, Türk Târîh-i Dinisi, Felsefe Târîhi derslerini almak ve bu derslere sömestrler müddetince devam etmek suretiyle mezuniyet imtihanlarına girmeye hak kazanabilecekti. Fakat 3 yıllık ihtisas eğitimi veren mülga Dârü'l-Hilâfe Medresesi Süleymaniye Kısmı 6 sömestre (3 yıl) olarak kabul edilmiş ve bu medresede bulunan talebeler medresenin kapatıldığı sırada bulundukları sınıflarına göre itibar edilmiştir. Örneğin, Süleymaniye 2. sınıf öğrencisi ilgili sınıfını geçebilecek konumdaysa, Fakülte'nin sadece 5-6. sömestrlerindeki dersleri alabilecek, sınıfını ikmal edemeyecek konumda ise 3-4 ile 5-6. sömestr derslerini seçerek eğitimini tamamlayacaktı. Süleymaniye dışındaki diğer medrese talebeleri (Sahn, İbtida, Vaizin vs..) ise 6 sömestr boyunca derslere devam edeceklerdi.[24]

Dersler arasında yer alan İctimâ'iyyât, Rûhiyyât, Felsefe-i İslâmiyye Târîhi, Târîh-i Felsefe, Mâ-ba'dü't-tabîât, İlm-i Ahlâk ve Târîh-i Edyan, Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde verilmekteydi. Dolayısıyla ilgili dersleri seçen öğrenci bu Şube'ye gidecekti. Ayrıca lise ve İbtidâ-i Dâhil mezunlarının yine bu Şube'de verilen Mantık, Fransızca Tercüme ve Felsefe Meseleleri derslerini almaları da mecburiydi.[25]

1925-26 ders yılında zorunlu derslerin sayısı 2'ye düşürüldü ve Târîh-i Fıkıh dersi zorunlu olmaktan çıkarıldı. Arapça dersinin de zorunlu olması usulü kaldırıldı. Öğrenciler Arapça veya Farsçadan herhangi birisini seçmek ve bu dersin yanında İngilizce, Fransızca veya Almanca derslerinden birisini de ekleyerek lisan kurlarını tamamlamakla mükellef tutuldu. Öğrencilerin ders yüklerinde de bir değişikliğe gidildi. Buna göre bir öğrenci zorunlu derslerin yanında 4 ders daha seçecek ve bütün dersin toplam sömestrleri en az 24 olacaktı. Örneğin, bir öğrenci zorunlu olan derslerin yanında Târîh-i Fıkıh, Kelâm Târîhi, İlm-i Ahlâk ile Akvâm-ı İslâmiyye Etnoğrafyası derslerini takip etmek suretiyle 24 sömestri tamamlayabilecekti. Elbette ki, İbtidâ-i Dâhil ve lise mezunlarının bu derslerin yanında almaları gereken başka zorunlu dersleri varsa, o dersleri de takibe mecburdu. Rûhiyyât, Rûhî İctimâ'iyyât, Felsefe-i İslamiyye

24 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi,* s. 106.

25 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi,* s. 106-107. İbtidâ-i Dâhil mezunu olan talebelerin girdikleri mezuniyet imtihanları içerisinde, Fakülte ders müfredatı içerisinde zikredilmemekle beraber, Mantık dersinin yer alması, Felsefe Şubesi'nde mezkûr dersi düzenli olarak takip ettiklerini ve sınavlarına iştirak ettiklerini göstermektedir (Örnek olarak bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 133, s. 229-230; nr. 135, s. 145-146; nr. 136, s. 35-36, 39-40)

Târîhi ve Mâ-ba'dü't-tabîât müfredattan çıkarılırken, 4 sömestrlik Felsefe-i Dîn, Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri, Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası ve Arap Edebiyatı ile 2 sömestrlik İslam Feylesofları ve İslam Bedîiyyâtı seçimlik dersleri eklendi. Hadîs ve Târîhi-i Hadîs ile Târîh-i Fıkıh sömestrsi 4'e, Türk Târîh-i Dînisi dersinin sömestrsi ise 2'ye düşürüldü. Öğrenciler bir önceki sene olduğu gibi felsefe ağırlıklı dersleri yine Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde takip edeceklerdi.[26]

1926-27 ders döneminde gerek müfredatta gerekse öğrencilerin ders yüklerinde önemli bir değişiklik olmamıştır. Sadece İslâm Feylesofları dersi yeni açılan İslâm Felsefesi dersi ile birleştirilmiş, müderris kadrosu boş kalan Arap Edebiyatı dersi kaldırılmıştır. Ayrıca lisan derslerinden İngilizce ve Almanca müfredattan çıkarılmış, Arapça veya Farsça derslerinden birisini seçme mecburiyeti getirilmişti. Bunun yanında müfredattaki tek batı dili olarak kalması hasebiyle Fransızca da zorunlu hale gelmişti.[27]

1927-28 ders yılında gerek İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat gerekse İlahiyat fakültelerinde yeni bir uygulamaya gidildi ve müfredatta ihtisas eğitimi esas alındı. Yeni kayıt yaptıranlar için geçerli olacak bu uygulamada dersler iki devreye ayrıldı. Birinci devredeki dersler öğrencinin İlahiyat ilimlerine dair genel malumat edinmesi amacıyla konulmuştu. Bu dersler ihtisas kısımlarını ihtiva edecek şekilde iki sene boyunca devam edecekti. Öğrenciler iki sömestr bu derslere devama mecburdu. İkinci devre dersleri ise birinci devredeki derslerin ihtisas kısımları ile çeşitli başka derslerden müteşekkildi. Bir öğrenci birinci devre dersleri tamamladıktan sonra lisan sınavları ile birinci devre derslerinin imtihanlarını verecekti. İkinci devre (ihtisas) kısmına geçtiğinde birinci devreden 2, ikinci devreden de 2 ders seçecek ve bu derslere toplamda 4 sömestr daha devam edecekti. Derslere ait imtihanlar ise Haziran ve Ekim ayları içerisinde yapılacaktı. Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr, Hadîs ve Târîh-i Hadîs, Târîh-i Fıkıh, Târîh-i Felsefe, Tasavvuf Târîhi, Kelâm Târîhi, İctimâ'iyyât ve Ahlâk, İslâm Felsefesi, Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası, Târîh-i Edyan ile lisan dersleri (Arapça, Farsça ve Fransızca) birinci devre; Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri, Dîn-i İslâm Târîhi, Türk Târîh-i Dînisi, Felsefe-i Dîn ve İslam Bedî'iyyâtı ise ikinci devre derslerini teşkil etmekteydi. Bu devrede de felsefe ağırlıklı derslerin takibi Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi'nde yapılacaktı. 1928-29 ders döneminde müfredatta herhangi bir değişiklik yapılmadı. 1929-30 ve 1930-31 ders yıllarında ise sadece Tarih-i Edyân dersi ikinci devreye alınmış ve birinci devre dersleri içerisine Rûhiyyât eklenmiştir.[28]

26 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342 Sene-i Dersiyyesi,* İstanbul 1341, s. 120-122.

27 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1926-1927 Sene-i Dersiyyesi,* İstanbul 1926, s. 128-129,143.

28 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyyesi,* İstanbul ty, s. 142-150; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1928-1929 Sene-i Dersiyyesi,* İstanbul ty, s. 222-223; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyyesi,* İstanbul ty, s. 184-187; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1930-1931,* İstanbul 1930, s. 245-250.

1931-32 ve 1932-33 ders yıllarında Fakülte'nin müfredatında geriye dönüş yaşandı. Birinci ve İkinci Devre uygulamasına son verildi. 1925-26 ders döneminde olduğu gibi Tefsîr ve Hadîs dersleri zorunlu, diğer dersler seçimlik oldu. Zorunlu derslerle birlikte seçilecek 4 dersin sömestr toplamının 24 olması şart koşuldu. Felsefî ağırlıktaki derslerin Edebiyat Fakültesi'nde takibi esası devam ettirildi. Bu yıllarda Tasavvuf Târîhi ile Dinler Târîhi ve Hâl-i Hazırda İslâm Mezhepleri ile Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası dersleri birleştirildi. İngilizce ve Almanca yeniden lisan dersleri içerisine konuldu ve 1925-26'daki usul üzere okutulması kararlaştırıldı. Okutulan dersler, 6 sömestrlik zorunlu Tefsîr ve Tefsîr Târîhi; 4 sömestrlik zorunlu Hadîs ve Hadîs Târîhi; 4 sömestrlik seçimlik Fıkıh Târîhi, Felsefe Târîhi, Kelâm Târîhi, Tasavvuf ve Dinler Târîhi, Arap Edebiyatı, Dîn-i İslâm Târîhi, Hâl-i Hazırda İslâm Mezhepleri ve Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası; 2 sömestrlik seçimlik İctimâ'iyyât ve Ahlâk, İslam Feylesofları, Türk Târîh-i Dînisi ve İslâm Bedî'iyyâtı'ndan oluşuyordu.[29] Derslere ait imtihanların ise Haziran, Ekim ve Şubat aylarında yapılması karara bağlanmıştı.[30]

Fakülte'nin eğitim-öğretim müfredatını genel hatlarıyla değerlendirdiğimizde Temel İslam Bilimleri sahasına ait derslerin yoğunluğu dikkati çekmektedir. Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr, Târîh-i Fıkıh, Hadîs ve Târîh-i Hadîs, Tasavvuf Târîhi, Kelâm Târîhi, Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri bu sahaya giren dersler arasındadır. Fakülte dersleri içerisinde yer almakla birlikte çoğunlukla Felsefe Şubesi müderrisleri tarafından Edebiyat Fakültesi bünyesinde okutulan Felsefe ve Sosyoloji sahasındaki derslerin sayısı İlahiyat Fakültesi'nin ilk kurulduğu yıl 6 iken, sonraki yıllarda azalmış ve 1931-32 ders yılından itibaren sayıları 3'e düşmüştür. Bir başka deyişle, İslamî ilimlere dair derslerin müfredattaki ağırlığı artmış, felsefe yoğunluklu derslerin gerek sayı gerekse sömestr süreleri zamanla azalmıştır. İslam Tarihi ve Sanatları sahasında derslerin sayısı müfredatta daha mütevazı bir yer işgal eder. Bu alandaki dersler Dîn-i İslâm Târîhi, Türk Târîh-i Dînisi ve İslâm Bedî'iyyâtı'ndan ibarettir. Lisan kurlarından Arapça ve Farsça önemli kabul edilen dersler içerisinde yer alırken, batı dillerinde öncelik Fransızcaya tanınmıştır. Talebelerin tercihlerine göre İngilizce ve Almanca da zaman zaman dil dersleri arasındaki yerini almıştır.

D) İdari ve Akademik Kadro

İstanbul Dârülfünûnu 1924'te yeniden bir reforma tabi tutulurken fakültelerde ders verecek öğretim üyelerinin tayini belirli şartlara bağlanmıştı. Üniversitenin ilmî yapılanmasını müderris (öğretim üyesi), muallim (öğretim görevlisi/okutman) ve müderris muavini (asistan)

29 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1931-32, 1932-33,* İstanbul 1933, s. 328-330.

30 Bu dönemlere ait müfredat cetvelleri için bkz. EK-2: 1924-1933 Arası Ders Yıllarına Ait Müfredat Cetvelleri.

teşkil etmekteydi. Müderris olabilmek için, ilmî bir eser kaleme alma, Dârülfünûn bünyesinde en az on sene muallimlik hizmetinde bulunma, fakülte reisinin teklifi üzerine Müderrisîn Meclisi üyelerinin çoğunluğunun onayını ve Dârülfünûn Divanı azalarının üçte ikisinden fazlasının olurunu alma şartı vardı. Muallimlik için otuz yaşını geçmek, yüksek tahsilini tamamlamak, ilmî bir eser vücuda getirmek ve bir yabancı dile vakıf olmak şartları aranmaktaydı. Müderris muavini olabilmek ise Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı yanında Dârülfünûn'undan mezun olup, açılan asistanlık sınavından başarılı olmaya bağlıydı.[31]

Resim 3.2: Fakülte dekanlarından müderris Seyyid Bey (Kaynak: *TBMM Albümü (1920-1950),* C. I, Ankara 2010, s.102)

Üniversitenin idari örgütlenmesi Dârülfünûn reisi (aynı zamanda Maarif Vekili), Dârülfünûn emini (rektör), fakülte reisleri (dekan), kâtipler (katib-i umumî ve diğer katibler), kütüphaneciler ve inzibat (güvenlik) memurları oluşturmaktaydı.

Fakülte reisleri, gizli oylama ile seçilirdi. Fakülte Müderrisîn Meclisi azalarının üçte ikisinden fazlasının oyunu alan aday, Dârülfünûn Divanı'na teklif edilir ve buradan sırasıyla Maarif Vekâleti ve Cumhurbaşkanı'nın onayına sunulurdu. Tüm işlemlerin tamamlanmasının ardından reisliği resmiyet kazanırdı. Cumhuriyet döneminde İlahiyat Fakültesi'nin ilk reisi 20 Mayıs 1924'te tayin edilen Târîh-i Fıkıh Müderrisi Seyyid Bey'dir. 13 Nisan 1925 tarihinde bu makama Târîh-i Dîn-i İslâm müderrisi Şemseddin Bey [Günaltay] getirilir. Şemseddin Bey'in Sivas mebusu seçilmesi üzerine Türk Târîh-i Dînisi Müderrisi Mehmed Fuad [Köprülü] Bey 26 Ocak

Resim 3.3: Fakülte dekanlarından müderris Şemseddin Günaltay (Kaynak: Kamil Şahin, "Günaltay, Mehmet Şemsettin", *DİA,* C. XIV, İstanbul 1996, s. 286-288)

31 *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 10, 63; *İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun*, s. 7-11.

1927 tarihinde vekâleten tayin edilir. 26 Nisan 1931'de ise İzmirli İsmail Hakkı Bey Fakülte'nin kapatılmadan önceki son dekanı olarak atanır.[32]

Resim 3.4: Fakülte müderrislerinden Şerefeddin [Yaltkaya] Efendi (Kaynak: İsmail Kara, "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin", *DİA,* C. XLIII, İstanbul 2013, s. 308-310)

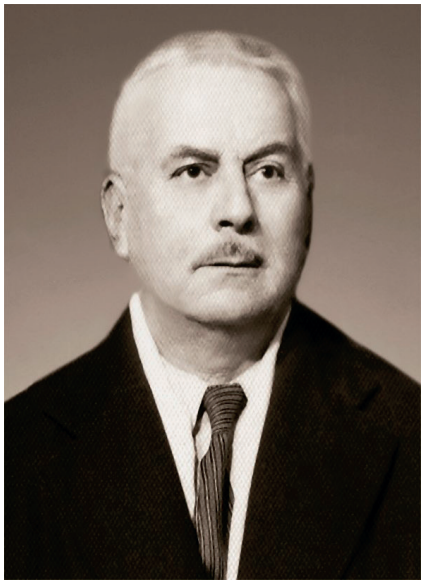
Fakülte sekreterliği görevini yürüten kâtipler ile kütüphaneciler ve inzibat memurları da idari kadronun bir diğer veçhesini oluşturmaktadır. Fakülte'nin teşkilinden kısa bir süre sonra Kâtib-i Umumîlik makamına 10 Mayıs 1924'te Şemseddin Bey vekâleten tayin edilir. Şemseddin Bey, Müderrisîn Meclisi'ndeki oylamada oy çokluğu ile seçilir ve Maarif Vekâleti'nin onayı ile 9 Haziran 1924 tarihinde bu makama asaleten atanır. Şemseddin Bey'in Fakülte Reisi olması ve görevinden ayrılması üzerine Kâtib-i Umûmîliğe Târîh-i Felsefe Müderrisi Mehmed Emîn Bey (21 Nisan 1925), 5 Ekim 1926'da ise İslâm Mezhepleri Müderrisi Yusuf Ziya Bey tayin edilir.

Yardımcı memurlardan birinci ve ikinci kitâbet vazifelerine yapılan ilk tayinler Nisan 1924'te gerçekleşir. 29 Nisan 1924'te mülga Te'lifât-ı İslâmiyye Baş-kâtibi İsmet Bey birinci, Şura-yı Devlet kâtiplerinden Hasan Fevzi Bey ikinci kâtipliğe tayin edilir. Fakat birinci kâtiplik vazifesinde 19 Mayıs'ta yeni bir atama yapılır ve Sahn Medresesi muallimlerinden Yusuf Ziya Bey bu makama getirilir. Ziya Bey'in Umumî Kâtibliğe getirilmesi sonrasında ikinci kâtip Hasan Fevzî Bey birinci; eski posta memurlarından Mehmed Sürûrî de ikinci kâtipliğe tayin edilir (21 Aralık 1926). Fevzî Bey'in Edebiyat Fakültesi Baş-kâtipliği'ne tayin edilmesi üzerine ise 1 Aralık 1927'de Tahrirat Kalemi kâtiplerinden Ali Rıza Bey birinci kâtip olur.

Fakülte'nin diğer memurlarından Edebiyat Fakültesi mezunu Ahmed Bey, Hâfız-ı Kütüb (Kütüphaneci) olarak 1 Mayıs 1924'te görevlendirilmiştir. Fakülte'nin ilk inzibat memuru ise Said Yümni Bey'dir. Said Yümni Bey'in görevden uzaklaştırılmasından sonra Temmuz 1925'te Osman Vehbi Bey, onun istifası üzerine ise Ömer Necati Bey (17 Ekim 1926) güvenlikten sorumlu olmuşlardır.[33]

32 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 2; *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 4, 14, 36, 98, 148; BCA, 30-10-0-0/74-482-11, 30-11-1-0/12-13-19, 31-11-1-2/62-10-17.

33 Fakülte idari kadrolarına dair tayinler için bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 2, 4, 10, 16, 36, 76, 86, 88; BCA, 31-11-1-0/41-21-5; 180-9-0-0/89-430-1; 180-9-0-0/90-436-1.

Resim 3.5: Fakülte hocalarından Yusuf Ziya [Yörükan] Efendi (Kaynak: Turhan Yörükan, "Yörükân, Yusuf Ziya", *DİA,* C. XLIII, İstanbul 2013, s. 568-570)

Akademik kadroyu, Temel İslam Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları, Felsefe ve Sosyoloji ile lisan dersleri hocaları şeklinde bir gruplamaya tabi tutabiliriz. Temel İslam Bilimleri dersleri içerisinde yer alan ve Fakülte'nin kuruluşundan kapanışına kadar zorunlu olan Tefsîr derslerini 1924-26 yılları arasında Cevdet, 1926-33 yılları arasında ise Mustafa Şevket; Hadîs derslerini ise 1924-28 yılları arasında İzmirli İsmail Hakkı, 1928-33 yılları arasında Hüseyin Avni efendiler işlemiştir. Fakülte müfredatında ilk yıl zorunlu olan, sonraki yıllarda seçmeli hale getirilen Târîh-i Fıkıh derslerine Seyyid (1924-25) ve İzmirli İsmail Hakkı (1925-33) beyler girmiştir. Tasavvuf Târîhi dersinin hocası Mehmed Ali Aynî; Kelam Târîhi dersinin hocası Şerefeddin [Yaltkaya] efendiler ise uhdesindeki vazifeyi Fakülte'nin açılışından kapanışına kadar yürütmüşlerdir. 1925-26 ders yılında müfredata eklenen Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri dersine muallim tayini ancak 25 Temmuz 1926'da gerçekleşmiştir. Ders, Kız Muallim Mektebi hocalarından Yusuf Ziya [Yörükan] Bey'e tevdi edilmiştir, 1931'de Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası ile bu ders birleştirilmiş ve yine Yusuf Ziya Bey ilgili iki dersi birlikte işlemeye devam etmiştir. Akademisyenlerden Cevdet, İzmirli İsmail Hakkı, Hüseyin Avni ve Şerefeddin efendiler Fakülte'nin *daimî müderris* kadrosunda iken diğer öğretim elemanları *serbest müderris/muallim* kadrosunda yer almışlardır.

İslam Tarihi ve Sanatları sahasında Dîn-i İslam Târîhi derslerini 1924-27 yılları arasında Şemseddin, onun milletvekili olması üzerine bir yıl vekâleten İzmirli İsmail Hakkı, 1928-33 yılları arasında ise Halil Nimetullah Bey vermiştir. Türk Târîh-i Dînisi dersine Edebiyat Fakültesi hocalarından Köprülüzade Mehmed Fuad Efendi girerken, 1925-26 ders yılında müfredata eklenen İslâm Bedî'iyyâtı dersi İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] Bey'e tevdi edilmiştir.

Felsefe ve sosyoloji yoğunluklu derslerin öğretim üyeleri ise çoğunlukla Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesi hocalarıdır. Bunun yanında İzmirli İsmail Hakkı, Halil Halid beyler gibi Fakülte'de kadrosu bulunan akademisyenler de mevcuttur. Fakülte'nin açıldığı

Resim 3.6: Fakülte hocalarından Georges Dumezil
(Kaynak: https.www.goodreads.com)

yıl İctimâ'iyyât dersine Necmeddin Sadık [Sadak], Rûhî İctimâ'iyyât dersine İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], Rûhiyyât dersine Şekib, Felsefe-i İslâmiyye dersine İzmirli İsmail Hakkı, Mâ-ba'dü't-tabiât dersine Babanzade Ahmed Naim, Târîh-i Felsefe dersine Mehmed Emin, İlm-i Ahlâk dersine ise Mehmed İzzet Bey girmiş, Târîh-i Edyân dersinin kadrosu ise 1926-27 ders döneminde Georges Dumézil'in tayinine kadar münhal kalmıştır. Dumézil'in derslerini tercüme etmek üzere Şubat 1926'da Ömer Hilmi [Budda] Bey de müderris muavini olarak atanmıştır. 1925-27 yılları arasındaki ders dönemlerinde Necmeddin Sadık Bey İctimâ'iyyât; Mehmed İzzet Bey ise İlm-i Ahlâk derslerini verirken, 1927-28'de İlm-i Ahlâk ve İctimâ'iyyât dersleri birleştirilmiş ve Max Bonnafous tarafından işlenmiştir. 1928'den sonra ise vekil müderris sıfatıyla Nimet Bey bu dersin hocalığını yapmıştır. İslam Felsefesi/Feylesofları dersi İzmirli İsmail Hakkı tarafından; Felsefe-i Dîn ve Târîh-i Felsefe dersleri 1927-28 ders dönemine kadar Mehmed Emin Bey tarafından verilmiştir. 1927-28 ders yılından itibaren ise Felsefe-i Dîn dersleri önce vekâleten daha sonra da asaleten (30 Haziran 1928) müderris Şekib Bey tarafından verilmiştir. 1925-26 ders yılında müfredata eklenen Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası dersinin öğretim üyeliği kadrosuna Ağustos 1926'da Yusuf Ziya Bey tayin edilmiş ve Fakülte'nin kapanmasına kadar da bu ders kendisinin sorumluluğunda kalmıştır.

Fakülte'ye bağlı lisan kurları içerisinde Arapça, Farsça, İngilizce, Almanca ve Fransızca dersleri yer almıştır. Arapça ve 1931-32 ders yılında müfredata eklenen Arap Edebiyatı derslerini İstanbul Dârülmuallimin ve Dârülmuallimâtı Arapça Muallimi Kilisli Rif'at [Bilge]; Farsça derslerini 1924-28 yılları arasında Dârülfünûn Acem Edebiyatı Müderris Vekili Nureddin, 1928-33 yılları arasında ise mülga Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Abdülbaki Mehmed [Baykara] efendiler vermiştir. Fransızca dersleri 1926'ya kadar Kadıköy Lisesi muallimlerinden Mahmud Kemaleddin Bey tarafından verilmiş, 1926-27 ders döneminde bu dersin kadrosuna Nureddin Bey atanmıştır. 1924-26 ders yılları arasında Almanca dersleri Hariciye Vekâleti mütercimlerinden Cemal [Köprülü] Bey'e, İngilizce dersleri ise Bahriye

emeklilerinden Hakkı Bey'e havale edilmiştir. 1927-28 ders yılından sonra Fransızca ve diğer batı dillerinin akademisyen kadrosu münhal kalmıştır.[34]

E) Fakülte'ye Ayrılan Bütçe Tahsisatları

İlahiyat Fakültesi'nin kurulduğu sene başlarında kabul edilen bütçe veya muvakkat bütçelerde Fakülte'ye tahsis edilen net bir rakam görememekteyiz. 28 Şubat 1924 tarihli muvakkat bütçe kanununda Şeriyye Vekâleti'ne 103.670 lira tahsis edilmiş ve 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 3. maddesinde lağvedilen bu Vekâlet'in bünyesinde mektep ve medreselere ayrılan tahsisatlar tümüyle Maarif Vekâleti'ne devredilmiştir.[35] Devredilen bu tahsisatın ise medreselerin yerine ikame edilen İlahiyat Fakültesi ve İmam-hatip mekteplerine harcanması tartışmaları da bu vesileyle gündeme gelmiştir.

1925 senesi bütçe kanununda İlahiyat Fakültesi'ne hizmetli, akademik ve idari görevli maaşları olarak 9168 lira ve olağanüstü tahsisat (*tahsîsât-ı fevkalâde*) olarak da 10.683 lira ayrılmıştır. Fakülte'nin masrafları için ise 3500 lira tahsis edilmiştir. Böylece toplamda 23.351 liralık bir payın Fakülte'ye ayrıldığı görülmektedir. Aynı yıl Edebiyat Fakültesi'ne 59.768, Fen Fakültesi'ne 85.256, Hukuk Fakültesi'ne 56.418, Tıp Fakültesi'ne 262.195 lira tahsis edilmiştir.[36]

1926 senesi bütçe kanununda İlahiyat Fakültesi'nin tahsisat miktarı küçük bir artış göstermiş 4500'ü çeşitli masraflar, 10.248'i maaşlar ve 11.823 lirası da tahsisât-ı fevkalâde olmak üzere 26.571 lira olarak belirlenmiştir. Bu seneki bütçeden Tıp Fakültesi'ne 338.515, Hukuk Fakültesi'ne 55.968, Edebiyat Fakültesi'ne 65.768, Fen Fakültesi'ne 101.436 lira ayrılmıştır.[37]

1927 senesi bütçesinde Fakülte'nin tahsisatı 9720'si maaş, 4000'i çeşitli masraflar olmak üzere toplam 13.720 lira olarak tespit edilmiştir. Aynı sene bütçeden Tıp Fakültesi'ne 261.380, Hukuk Fakültesi'ne 28.120, Edebiyat Fakültesi'ne 44.055, Fen Fakültesi'ne ise 73.752 lira pay ayrılmıştır.[38] Tıp Fakültesi dışındaki gerek İlahiyat gerekse diğer fakültelerin bütçeden aldıkları tahsîsât-ı fevkalâdenin 1927 bütçesinde yer bulmaması, fakültelerin tahsisatında düşüşe neden olmuştur.

34 Talebe Rehberlerindeki (1340-1933) bilgilerin yanında dersleri veren hocalara dair veriler ayrıca için bkz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 2, 4, 30, 36, 44, 58, 68, 72, 76, 80, 82, 84, 88, 89, 96, 112; *Dârülfünûn İlâhiyât Fakültesi Sicil Defteri,* nr. 64, s. 16-30; BCA, 30-11-1-0/8-32-18; 30-11-1-0/41-21-5; 30-11-1-0/27-35-5; 30-11-1-0/26-28-1; 30-11-1-0/26-26-2; 180-9-0-0/89-430-1; 30-11-1-0/20-55-3, 30-11-1-0/26-28-1, 30-11-1-0/56-16-5.

35 *Resmî Cerîde,* Nu: 68, Sene: 2, 7 Nisan 1340, s. 1-3.

36 *Resmî Cerîde,* Nu: 99, Sene: 3, 2 Mayıs 1341, s. 157-158.

37 *Resmî Cerîde,* Nu: 390, Sene: 4, 5 Haziran 1926, s. 1496-1497; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (=CA), EBİS No: 01003281, Belge No: 543556.

38 *Resmî Cerîde,* Nu: 609, 16 Haziran 1927, s. 1496-1497; CA, EBİS No: 01003283, Belge No: 545317.

1928 senesi bütçesinde Fakülte'ye 10.200 maaş ve 3500 çeşitli masraflar olmak üzere 13.700 lira tahsisat ayrılmıştır. Bütçeden Tıp Fakültesi'ne 275.952, Hukuk Fakültesi'ne 34.000, Edebiyat Fakültesi'ne 41.380, Fen Fakültesi'ne ise 64.360 lira tahsisat verilmiştir.[39]

1929 bütçesi ile 1930 bütçelerinde Fakülte'ye tahsis edilen miktarlar arasında yine büyük bir farklılık göze çarpmamaktadır. 1929 senesi mali bütçesinde 12.060, 1930 senesi mali bütçesinde ise 12.240 lira Fakülte'ye ayrılmıştır. Söz konusu iki senede Tıp Fakültesi'ne ortalama 260.000, Hukuk Fakültesi'ne 34.000, Edebiyat Fakültesi'ne 40.000, Fen Fakültesi'ne ise 56.000 lira civarında tahsisatlar ayrılmıştır.[40]

1931 ve 1932 senelerine ait bütçe kanunlarında fakültelere ayrılan tahsisatlar müteferrik başlıklar halinde sıralanmamaktadır. Dolayısıyla İlahiyat Fakültesi'ne maaşlar olarak tahsis edilen miktarları tespit edemiyoruz. Fakat fakültelerin umum masraflarına dair bilgilere bütçe kanunlarından ulaşabiliyoruz. Nitekim önceki yıllarda ortalama 1800 lira olan Fakülte'nin çeşitli masraflarına ayrılan pay 1931'de 315, 1932 bütçesinde ise 600 lira olarak belirlenmiştir. Benzer şekilde Fen, Hukuk ve Edebiyat fakültelerinin çeşitli masraf kalemlerinden oluşan tahsisatlarda da yarıya yakın bir düşüş gerçekleşmiştir.[41]

Fakülte'ye mali bütçelerden ayrılan paylar genel hatlarıyla ele alındığında, Dârülfünûn'daki diğer fakültelere kıyasla daha az bir tahsisatının olduğunu ve bu tahsisatların da yıllar içerisinde bir azalma eğilim gösterdiğini söyleyebiliriz. Fakat bu durum sadece İlahiyat Fakültesi'ne mahsus değildir. Zira İlahiyat Fakültesi kadar olmasa da Edebiyat, Fen ve Hukuk fakültelerinin tahsisatlarında zaman zaman azalmalar vuku bulmuştur. Ayrıca İlahiyat Fakültesi'nin akademik kadro ve öğrenci sayısı açısından diğer fakültelerden daha mütevazı olduğu hususunu da gözden kaçırmamak gerekiyor.

F) Fakülte Öğrencilerinin Profili

1. Öğrenci Sayıları

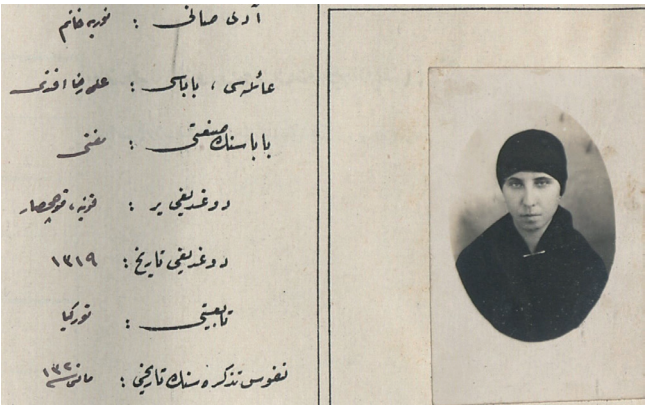
3 Mart 1924'te medreselerin ilgası akabinde İlahiyat Fakültesi'nin yeniden açıldığı ve medresede okumakta olan talebelerin mağduriyet yaşamamaları adına Fakülte'de tahsillerini devam ettirmelerine imkan tanındığı 1924-25 ders yılında çok sayıda öğrenci kayıt yaptırmıştır. Fakat bu durum bir sonraki ders yılından itibaren hızlı bir değişim gösterecektir.

39 *Resmî Gazete,* Sayı: 890, 19 Mayıs 1928, s. 5149-5151.

40 *Resmî Gazete,* Sayı: 1193,15 Mayıs 1929, s. 7218-7220; Sayı: 1508, 1 Haziran 1930, s. 9000; CA, EBİS No: 01003291, Belge No: 540760; EBİS No: 01003282, Belge No: 543854.

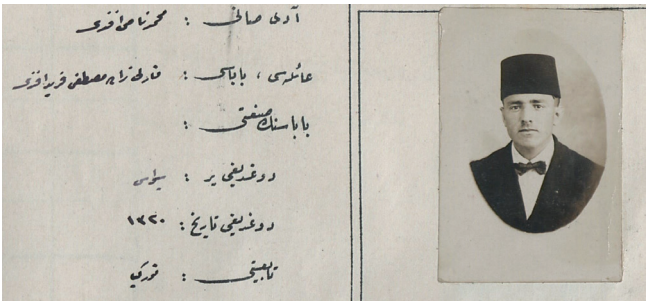
41 *Resmî Gazete,* Sayı: 1861, 1 Ağustos 1931, s. 694; Sayı: 2113, 1 Haziran 1932, s. 1520; CA, EBİS No: 01003317, Belge No: 741415; EBİS No: 01003286, Belge No: 552978.

1924-25 ders yılında Fakülte'ye kayıt yaptıranların sayısı 326'dır. 1925-26 ders yılında ise yeni kayıt yaptıran öğrenci sayısı 6'ya; 1926-27 ders yılında ise 2'ye düşmüştür. 1927-28 ve 1929-30 ders yıllarında ise sadece 1'er kişi kayıt yaptırmıştır. Bu tarihten sonra Fakülte'ye ilk defa kayıt için gelen herhangi bir öğrenci mevcut değildir. Sadece herhangi bir sebeple Fakülte'yi bırakmış veya kaydı silinmiş öğrencilerden bazılarının yeniden kayıt yaptırdığı görülmektedir. Örneğin İstanbullu Ahmed Zühdi ile İsmail Halis efendiler silinmiş olan kayıtlarını yenilenmesi için 1931-32 ders yılında müracaat etmiş ve Fakülte'ye tekrar kabul edilmişlerdir.[42] Yine 1932-33 ders yılı başında Hakkarili Seyyid Abdülhakim Arvasî'nin oğlu Ahmed Mekkî [Üçışık] Efendi mazeret bildirerek kaydının yeniden yapılmasını talep etmiş ve talebi Müderrisîn Meclisi tarafından uygun bulunmuştur.[43]

Resim 3.7: Fakülte'nin ilk ve tek kadın öğrencisi Nuriye Hanım
(Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136)

Fakülte'ye sadece 1 kız öğrenci kayıt yaptırmıştır: Müftü Ali Rıza Efendi'nin kızı Nuriye Hanım. R. 1319 (1903) Konya-Koçhisar doğumlu olup, Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi ikinci sınıfından naklen İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptıran Nuriye Hanım, Fakülte'ye devam edememiş ve bundan ötürü 30 Haziran 1928 tarihinde kaydı silinmiştir.[44]

Resim 3.8: Fakülte öğrencilerinden Sivaslı Mehmed Nami Efendi
(Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133)

Kaydını yenileyenler sayısal açıdan dikkat alınmadığında 1924-33

42 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 148, 182.

43 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 92.

44 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136, s. 191-192. 1939-40 yılı istatistik yıllığında Fakülte'nin öğrenci sayıları hem yanlış verilmiş hem de kız öğrencisi olmadığı kaydedilmiştir (*İstatistik Yıllığı 1939-1940,* Ankara 1941, XI, 475).

yılları arasında toplamda 336 öğrencinin kayıt yaptırdığını; fakat bu sayının yaklaşık %97'sini 1924-25 ders yılında kayıt yaptıran öğrencilerin teşkil ettiğini ve sonraki ders yıllarında ise Fakülte'ye gelen öğrenci sayısında ciddi bir düşüş yaşandığını künye defterleri açıkça göstermektedir.

Tablo 3.1: Fakülte'ye Yeni Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayılarının Ders Yıllarına Göre Dağılımı

1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-33
326	6	2	1	1	-

2. Kayıt Tarihleri ve Şekilleri

Kuruluşunu müteakip ilan edilen kayıt şartlarında, İlahiyat Fakültesi'ne Dârülfünûn'un diğer fakültelerinden mezun olanlar, 1914'te kapatılan Dârülfünûn Ulum-ı Şeriyye Şubesi'ni okumuş olanlar, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Süleymaniye/Mütehassisîn, Sahn kısmı talebeleri ve İbtidâ-i Dâhil mezunları; Medresetü'l-İrşâd'ın Vâizîn Kısmı ve Medresetü'l-Kuzât talebeleri ile tam devreli lise mezunlarının kabul edileceği belirtilmiştir. 7 Ekim 1925 tarihli Dârülfünûn İnzibat ve Devam Talimatnamesi'nin 30. maddesi gereğince,[45] bu tarihten itibaren İmam-hatip mektepleri içerisinde lise seviyesinde bulunan okullardan mezun olanların da kabul olunacağı zikredilmiştir.[46] Lise ve dengi okullardan mezun olanların Arapça ve Farsçadan bir giriş imtihanına tabi tutulacakları da ayrıca duyurulmuştur.[47] 12 Haziran 1924 tarihli Dârülfünûn Divanı'nın aldığı karar ile mülgâ İbtidâ-i Dâhil son sınıf talebelerinin de Fakülte'ye kabul edilmesi uygun görülmüştür.[48] Bu talebeler mezkûr

45 *İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun -Dârülfünûn Talimatnamesi & İnzibat ve Devam Talimatnamesi,* s. 18.

46 Talebe rehberlerinde İmam-hatip mekteplerinin lise kısmına bir atıf bulunmakla beraber, okulun tarihi üzerine yapılan araştırmalarda İmam-hatip mekteplerinin beklenilen lise kısmının açılmadığı ve İbtidâ-i Hâric medreseleri seviyesinde bırakıldığı zikredilmektedir (Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri,* İstanbul 2005, s. 140-141; Mustafa Öcal, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi -Mukaddime Kitap-,* İstanbul 2011, s. 149; İbrahim Aşlamacı, *Pakistan Medreselerine Bir Model Olarak İmam-Hatip Okulları,* İstanbul 2014, s. 84). Konuyla alakalı bir arşiv kaydı araştırmacıların iddialarını destekler niteliktedir. 11 Temmuz 1927 tarihli İmam Hatip mezunları adına Osman Nuri, Âsâf, Veysî vdg. tarafından Maarif Vekâleti'ne sunulan bir dilekçede, Dârülfünûn İnzibat ve Devam Talimatnamesi'nin ilgili maddesine istinaden İmam-Hatip mezunlarının İlahiyat Fakültesi'ne kabul edilmesi talep edilmiş; fakat 14 Temmuz'da verilen cevapta İmam-hatip mekteplerinin lise seviyesinde okul kategorisine girmediği, dolayısıyla da taleplerinin yerine getirilemeyeceği bildirilmiştir. (BCA, 180-9-0-0/89-430-1).

47 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi,* s. 104; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342 Sene-i Dersiyyesi,* s. 119.
Fakülteye kabul edilmek üzere yapılan Arapça ve Farsça giriş sınavları uygulaması 19 Aralık 1932 tarihli kararname ile yürürlükten kaldırılmıştır (BCA, 30-18-1-2/32-78-11; *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 166).

48 İbtidâ-i Dâhil son sınıf talebeleri, Fakülte riyasetine sundukları arzlarında, eğitim seviyelerinin İmam-hatip mekteplerinin üstünde olduğu; dolayısıyla mezkûr mekteplere alınmadıklarını dile getirmiş ve Medresetü'l-İrşâd talebesi gibi muamele edilerek İlahiyat Fakültesi'ne kabul edilmelerini istirham etmişlerdir. Bunun üzerine öğrencilerin talebi Dârülfünûn Divanı'na sevk edilmiştir. 12 Haziran 1924'te toplanan Divan, öğrencilerin talebini haklı görerek Fakülte'ye kabul edilmelerine karar vermiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 45, 69; *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 16).

medresenin son sınıfında okutulan derslerden bir giriş imtihanına[49] tabi tutulmuş ve başarılı olanlar Fakülte'ye kabul edilmiştir.

Resim 3.9: Tıp Fakültesi'nden mezun olduktan sonra İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptıran Mehmed Cemaleddin Efendi
(Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135)

Fakülte'ye kayıt amacıyla 1924-25 ders yılında yapılan başvurular farklı aylarda gerçekleşmiştir. Bu durum Fakülte'nin yeni kurulmasının getirdiği birtakım aksaklıklardan kaynaklanmıştır. Zira kuruluşundan bir ay kadar sonra yani 2 Mayıs 1924 tarihinde akademik ve idari kadrosu şekillenebilmiş, 8 Mayıs'ta Müderrisîn Meclisi ilk toplantısını yapabilmiştir. Dârülfünûn Eminliği'nin gazetelere verdiği ilanda Fakülte'ye öğrenci kabulünün 12 Mayıs 1924 tarihinden itibaren başlayacağı bildirilmiştir.[50] Gerçekten de kayıtların bu tarihten sonra gerçekleştiği ve ilk başvuruda bulunan öğrenci ise Bursalı Hilmi Efendi olup, 13 Mayıs'ta kaydını yaptırdığı görülmektedir.[51]

1924-25 ders yılında öğrencilerin önemli bir kısmı 1924 Mayısı içerisinde kayıt yaptırmıştır (174 kişi). Bu aydan sonra da kayıtların alınmasına devam edilmiştir. Haziran ayında 80, Temmuz ve Ağustos aylarında 8'er öğrenci daha Fakülte'ye kabul edilmiştir. Eylül ve Ekim ayları genellikle Dârülfünûn fakültelerinin kayıt aldıkları tarihler olması hasebiyle bir kısım öğrencinin bu iki ay içerisinde kayıt için geldikleri görülmektedir. Eylül ayında 21, Ekim ayında ise 26 talebe kaydedilmiştir. Ekim ayı 1924-25 sonrasındaki ders dönemlerinde en yoğun öğrenci kayıtlarının yapıldığı ayların başında da gelmektedir. Zira 1925-26'da 3; 1926-27'de 2; 1927-28 ve 1929-30 ders dönemi başlarında 1'er öğrenci Ekim ayı içerisinde kayıt yaptırmıştır. Bu durum Fakülte'nin açılmasını takip eden sonraki ders dönemlerinde kayıt tarihlerinin bir düzen almaya başladığını da göstermektedir. Kasım-Aralık

49 Fakülteye kabul edilecek öğrencilerin imtihanları için bir müderrisler heyeti teşkil edilmiş ve 25 ve 29 Eylül ile 2, 6 ve 9 Ekim 1924 tarihlerinde Tefsîr, Hadîs, Fıkıh, Ma'lumât-ı Hukûkiyye, Ferâiz, Belâğat, Mükâleme-i Arabiyye, Farsça, İlm-i Kelâm, Mantık, Fransızca, İngilizce ve Târîh-i Umûmî derslerinden sınava tabi tutulmuşlardır (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 130).

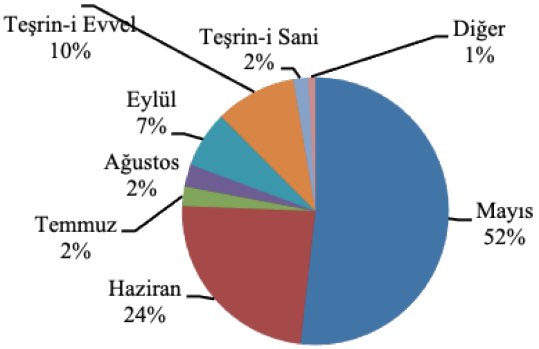
50 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 4; *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 1.

51 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 37.

ayları daha seyrek bir kayıt devresi arz etmektedir. 1924-25 ders yılında toplam 7 öğrenci bu aylar içerisinde kayıt için başvurmuştur. Dönemin başındaki aylarda kayıtları kaçırmış olan 2 öğrenci ise 1925 Şubat ve Mart aylarında kayda gelmiştir. Bunlar, Galatasaray Lisesi on ikinci sınıf öğrencilerinden Musa Kazım Efendi ile İbtidâ-i Dâhil mezunlarından Mehmed Vecih Efendi'dir.[52]

Tablo 3.2: Fakülte'ye Kayıt Yaptıran Talebelerin Sayıları ve Kayıt Tarihleri

Kayıt Yaptırılan Aylar	Ders Dönemleri					
	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30
Mayıs	**174**					
Haziran	80					
Temmuz	8					
Ağustos	8	1				
Eylül	21	2				
Teşrin-i Evvel	26	3	2	1		1
Teşrin-i Sani	6					
Kanun-ı Evvel	1					
Şubat (1925)	1					
Mart (1925)	1					
Toplam	**326**	**6**	**2**	**1**	-	**1**

Grafik 3.1: Fakülteye Kayıt Tarihlerinin Aylık Bazda Dağılımı

Yukarıdaki satırlarda da dile getirdiğimiz üzere Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu sonrası açılan İlahiyat Fakültesi'ne kabul edilecek öğrenciler içerisinde lise ve dengi mezunları, Medresetü'l-Kuzât ve İrşâd son sınıf talebeleri ile Dârülfünûn şubeleri öğrencileri zikredilmiş; Dârü'l-Hilâfe Medresesi talebelerinin belirli seviyede olanların da kabul edileceği karara bağlanmıştır. Böylece hâlihazırda medreselerde okuyan öğrencilerin mağduriyetlerinin

52 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135, s. 217; nr. 136, s. 193.

önlenmesi amaçlanmıştır. Gerçekten de Fakülte'ye kayıt yaptıranlardan 288'inin Dârü'l-Hilâfe Medresesi (%86), 17'sinin de Medresetü'l-Kuzât ile Medresetü'l-İrşâd mezunu veya son sınıf öğrencileri olması (%5) bu gayeyi destekler mahiyettedir. Buna göre Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin İbtidâ-i Dâhil mezunu 66, Sahn talebesi 159, Mütehassisîn talebesi 54, İbtidâ-i Dâhil son sınıf talebesi 8[53] ve Mütehassisîn/Süleymaniye mezunu 1 talebe Fakülte'ye kabul edilmiştir. İbtidâ-i Dâhil son sınıfından 8 öğrenci ise Arapça ve Farsçadan imtihan edilmek suretiyle kaydedilmiştir. Bu durum Cumhuriyet idaresi tarafından İlahiyat Fakültesi'nin Osmanlı medrese geleneğinin bir devamı ve Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin Âlî Kısım şubesi olarak telakki edildiğini de göstermektedir.

Fakülte'ye kabul edilenlerden Dârü'l-Hilâfe Medresesi İbtidâ-i Dâhil ve Sahn talebelerinin eğitimlerini aldıkları mahaller İstanbul ile sınırlı değildir. 9'u Konya, 6'sı Bolu, 5'i Manisa, 4'ü Sivas, 3'ü Bursa, 2'si Balıkesir, 1'er kişi Amasya, Antalya, Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kayseri olmak üzere toplam 34 öğrenci İbtidâ-i Dâhil mezunlarındandır. 14'ü Konya, 11'i Bursa, 1'er kişi de Harput ve Elazığ'dan olmak üzere toplam 27 öğrenci ise Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin Sahn Kısmı'nı ilgili şehirlerde okurken Fakülte'ye kayıt için gelenler arasındadır.

Dârü'l-Hilâfe, Medresetü'l-Kuzât ve Medresetü'l-İrşâd talebelerinin haricinde Fakülte'ye 17 kişi daha kaydolmuştur ve toplam sayının %5'ini teşkil etmektedir. Bunların 2'si Mısır Camiü'l-Ezher, diğerleri de Tıp Fakültesi, Eczacı Mektebi, Bahriye Mektebi, Mekteb-i Sultânî (Sivas) ve Mecidiye Mektebi mezunudur. 5'i Galatasaray Lisesi Türkçe Kısmı on ikinci sınıf, 4'ü 1914'te kapatılan Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi ve 1'i de Edebiyat Fakültesi 2. sınıf öğrencilerindendir. Fakülte'ye müracaat edenler arasında Dârülfünûn'un çeşitli fakülteleri ile Sultânî ve muhtelif mekteplerden olanların varlığı dikkatleri çekmektedir. 14 öğrencinin ise hangi eğitim kurumundan Fakülte'ye kayıt için geldiklerine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakülte'nin açılmasından sonra kayıt yaptıran talebelerin mezun oldukları veya öğrenci bulundukları eğitim kurumlarına dair bilgiler aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

53 İbtidâ-i Dâhil son sınıf öğrencilerine yapılan giriş imtihanlarında başarılı olanlardan 8'i Fakülte'ye kabul edilmiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 160).

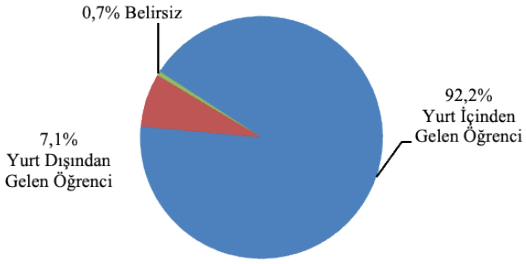
Tablo 3.3: Fakülte'ye Kayıt Yaptıran Öğrencilerin Başvuru Sırasındaki Eğitim Durumları

Geldikleri Eğitim Kurumu	**Sayı**
İbtidâ-i Dâhil Mezunu	66
İbtidâ-i Dâhil Talebesi (Son Sınıf)	8
Sahn Talebesi	159
Camiü'l-Ezher Mezunu	2
Eczacı Mektebi Mezunu	1
Tıp Fakültesi Mezunu	1
Edebiyat 2. Sınıftan Nakil	1
Galatasaray Lisesi Öğrencisi (12. Sınıf)	5
Medresetü'l-Kuzât Talebesi (Kısm-ı Âlî)	1
Medresetü'l-Kuzât Mezunu	1
Mütehassisîn/Süleymaniye Talebesi	54
Mütehassisîn/Süleymaniye Mezunu	1
Medresetü'l-İrşâd (Son Sınıf)	2
Medresetü'l-İrşâd (Vaizin Sınıfı)	11
Medresetü'l-İrşâd (Vaizin Mezunu)	2
Mekteb-i Bahriye Mezunu	1
Mülgâ Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Öğrencisi	4
Mekteb-i Sultânî Mezunu (Sivas)	1
Mecidiye Mektebi Mezunu (Romanya)	1
Belirsiz	14
Toplam	**336**

3. Öğrencilerin Coğrafî Dağılımı

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptıran öğrencilerin büyük çoğunluğu yurtiçinden gelmiştir. Osmanlı dönemine nispetle yurtdışından gelen öğrencilerin sayısında bir düşüş söz konusudur.

Fakülte'ye kayıtlı öğrencilerden 310'u Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşıdır (%92,2). Bunlardan 302'si 1924-25 ders yılında, geri kalan 8'i ise sonraki eğitim-öğretim yıllarında kayıt yaptırmıştır. 1925-26 ders yılında kaydolan 6 öğrencinin tamamı yurtiçinden gelenler olup, 4'ü Konya, 1'er kişi de İstanbul ve Elazığ doğumludur. Yurtdışından ise 1924-25 ders yılında 22; 1926-27 ve 1929-30 ders yıllarında ise 1'er kişi kaydedilmiştir (%7,1). 2 kişinin uyruğu kayıtlarda belirtilmemiştir.

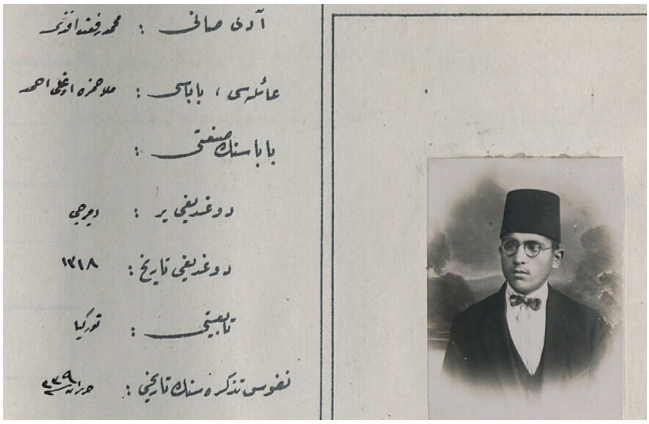

Grafik 3.2: Öğrencilerin Coğrafi Dağılımlarının SayısalOranları (1924-33)

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmakla beraber ülke sınırları dışında dünyaya gelmiş ve mülteci sıfatıyla Türk vatandaşlığına geçmiş öğrencilerin sayısı dikkat çekicidir. Arnavutluk, Bosna, Romanya, Yunanistan, Bulgaristan, Arabistan, Rusya, Mısır gibi bölge ve ülkelerden gelerek Türkiye'ye yerleşmiş öğrencilerin sayısı 45'tir. Bu öğrencilerin bölgelerinde yaşanan savaşlar sırasında veya sonrasında göç etmiş veya mübadele anlaşmaları neticesinde gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Mülteci öğrencilerin sayılarının çoğunluğunu %66'6'lık oranla Balkan coğrafyasından gelenler oluşturmaktadır (30 kişi). Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (12 kişi), Yunanistan (10 kişi), Bulgaristan (5 kişi), Arnavutluk (2 kişi) ve Romanya (1 kişi) öğrencilerin hicret ettikleri memleketleridir. Bosna, Tikveş, Manastır, Gostivar, Kalkandelen, Yakova, Ergiri, Eğridere, Eskicuma, Petriç, Köstence, Midilli, Gümülcine, Yanya, Doyran, Avrathisar, Karacaabad, Serfice, Alasonya, Kavala ve Pravişta öğrencilerin ayrılmak zorunda kaldıkları anayurtlarıdır. Bu rakamları 9 kişi ve %20'lik oranla Rus coğrafyasından gelenler takip etmektedir. Kazan, Dağıstan, Kafkasya, Batum ve Türkistan gibi şehir ve bölgeler öğrencilerin göç ederek Türkiye'ye geldikleri mahallerdir. İngiliz işgali altındaki Musul ve Kıbrıs (3 kişi); Arabistan ve Mısır krallıklarına bağlı Mekke, Medine ve Kahire (1'er kişi) bu mülteci öğrencilerin geldikleri diğer bölgelerdir.

Tablo 3.4: Cumhuriyet Dönemi İlahiyat Fakültesi'nde Kayıtlı Mülteci Öğrencilerin Sayıları (1924-33)

Hicret Ettikleri Bölgeler	**Sayı**
Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı	12
Yunanistan	10
Rusya	9
Bulgaristan	5
İngiliz İşgal Bölgeleri (Kıbrıs ve Musul)	3
Arabistan	2
Arnavutluk	2
Mısır Krallığı	1
Romanya	1
Toplam	**45**

Resim 3.10: Fakülte öğrencilerinden Demircili Mehmed Rifat Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136)

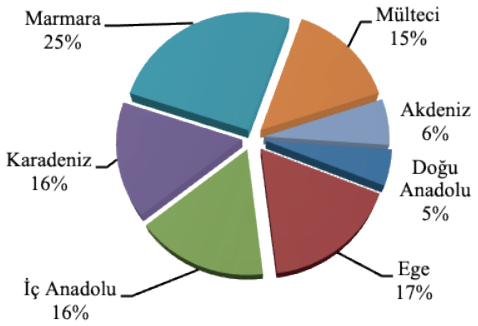
Mülteci öğrencilerin de sayısal olarak dâhil olduğu bir diğer grubu, Türkiye içindeki farklı coğrafyalardan gelenler teşkil etmektedir. Öğrencilerin sayısal çoğunluğunu 79 kişi ile Marmara bölgesi oluşturmaktadır. Marmara Bölgesi şehirleri içerisinde İstanbul'dan 50, Bursa'dan ise 19 öğrenci vardır. Marmara Bölgesi'ni birbirine yakın rakamlar ile Ege (53 kişi), İç Anadolu (51 kişi) ve Karadeniz bölgeleri takip eder (48 kişi). Ege Bölgesi şehirleri arasında Manisa (23 kişi) ve Balıkesir (9 kişi); İç Anadolu Bölgesi şehirleri arasında Konya (24 kişi) ve Sivas (11 kişi); Karadeniz Bölgesi şehirleri içerisinde ise Rize (9 kişi), Bolu (8 kişi) ve Kastamonu (7 kişi) öğrencilerin Fakülte'ye kayıt için geldikleri şehirlerin başında yer alırlar. Akdeniz Bölgesinden 19, Doğu Anadolu Bölgesinden 15 talebenin Fakülte'ye gelerek kayıt yaptırdığı görülmektedir. Antalya'dan 10, Adana ve Maraş'tan 2'şer, Hakkari'den 5, Erzincan'dan 4, Erzurum'dan 3, Elazığ ve Van'dan ise 1'er öğrenci bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin hemen her bölgesinden ve yurtdışındaki muhtelif coğrafyalardan gelen kişileri İlahiyat Fakültesi'nin kendi çatısı altında toplayabildiği ve çeşitlilik arz eden bir öğrenci profilini bünyesinde barındırabildiği söylenebilir.

Öğrencilerin Fakülte'ye kayıt yaptırmak üzere geldikleri bölgelerden Marmara %25, Ege %17, Karadeniz ve İç Anadolu %16'şar, Akdeniz %6, Doğu Anadolu %5'lik paylara sahiptir. Mülteci öğrencilerin sayısal oranı ise %15'tir.

Öğrencilerin coğrafi dağılımlarında, nispeten İstanbul'a yakın şehirlerden gelenlerin yoğunluğu doğal kabul edilebilir. Fakat İstanbul ve çevresinin dışında Rize, Erzincan, Erzurum, Artvin, Konya, Sivas, Kayseri, Adana, Maraş, Van, Antalya gibi şehirlerden gelmiş olanların sayıları da ciddi oranda yüksektir. İstanbul'a görece daha uzak olan Konya, Antalya ve özellikle Hakkari'den hatırı sayılır sayıda öğrenci gelmiştir.

Tablo 3.5: Yurtiçinden Gelen Öğrencilerin Bölgelerine Göre Sayısal Dağılımı

Bölgeler	Ders Dönemleri		
	1924-25	1925-26	1926-33
Akdeniz	19		
Doğu Anadolu	14	1	
Ege	53		
İç Anadolu	46	4	1
Karadeniz	47		1
Marmara	78	1	
Mülteci	45		
Toplam	**302**	**6**	**2**

Grafik 3.3: Yurtiçinden Gelen Öğrencilerin Coğrafi Dağılımının Sayısal Oranları (1924-33)

Yurtdışından gelen öğrencilerin sayıları, yurtiçi talebelerinin nicel yoğunluğu ile mukayese edildiğinde daha mütevazı kalmaktadır. Fakat yurtdışından gelen öğrencilerin varlığı gerek Fakülte'nin gerekse Üniversite'nin ülke sınırlarını aşan misyonuna işaret etmesi açısından önemlidir. Türkiye dışından gelen 24 öğrencinin Rusya, Bulgaristan, Çin, Romanya, İngiliz hakimiyetindeki Pakistan ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na[54] tâbi vatandaş oldukları kayıtlara yansımıştır. Bu ülkeler içerisinde Rusya'dan gelen öğrenciler sayıca en fazla olanlarıdır (9 kişi). Batum, Kafkasya ve Türkistan'dan 2'şer; Kazan, Sibirya ve Kırım'dan ise 1'er kişi Rus hâkimiyetindeki bölgelerden gelerek İlahiyat Fakültesi'nde eğitim alan öğrenciler arasında yer alır. Şumnu (2 kişi), Tutrakan, Silistre, Hezargrad ve Eskicuma gibi Bulgar topraklarından gelenlerin sayısı ise 6'dır. Bu sayıyı 4 kişi ile Romanya

54 Bu krallık, 1 Aralık 1918'de I. Alexander Karadjordjević tarafından kurulmuş ve 1929'a kadar Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı adıyla anılmıştır. 6 Ocak 1929'da I. Alexander, parlamentoyu feshederek önce kendi dikta rejimini kurmuş; 3 Ekim'de ise devletin adını Yugoslavya Krallığı olarak değiştirmiştir. Bu krallığın toprakları bugünkü Kosova, Makedonya, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan'ın tamamı ile Hırvatistan ve Slovenya'nın büyük bir kısmını ihtiva etmekteydi (Ayrıntılar için bkz. Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavya,* trnsl. Dona Geyer, Indiana 2019, s. 71-122).

vatandaşlığına tabi olan öğrenciler takip etmektedir. Köstence'den 2, Silistre ve Hacıoğlu Pazarcığı'ndan 1'er öğrenci Roman vatandaşı olarak Fakülte'ye kabul edilmiştir. 1918'de Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı topraklarına dâhil edilen Bosna bölgesinden 3; İngilizlerin kontrolü altındaki Peşaver ile Çin Cumhuriyeti hâkimiyetindeki Doğu Türkistan'dan 1'er öğrenci Fakülte'de öğrenime kabul olunmuştur.

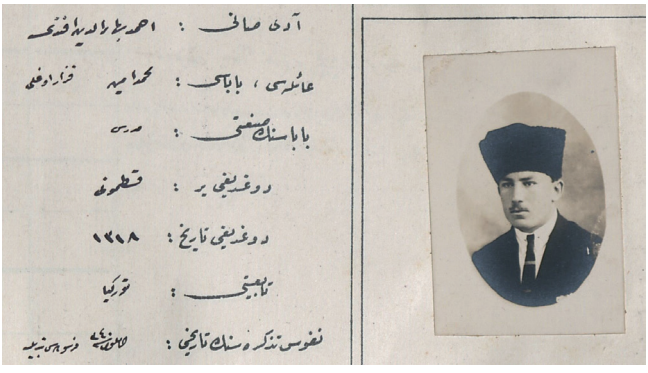
Tablo 3.6: Yurtdışından Gelen Öğrencilerin Ülkeleri ve Sayıları

Ülkeler	Ders Dönemleri		
	1924-25	1925-26	1926-33
İngiltere (Pakistan Bölgesi)	1		
Rusya	8		1
Bulgaristan	6		
Çin	1		
Romanya	3		1
SHS Krallığı	3		
Toplam	**22**	**-**	**2**

4. Ücretli - Ücretsiz Okuyanlar

Dârülfünûn'a kabul edilen öğrencilerden maddî durumu yerinde olanlar, tespit edilen ücretler çerçevesinde sınav, kayıt yenileme ve diploma harçları gibi mükellefiyetleri yerine getirmiştir. Maddî imkâna sahip olamayanlar ise valilikler, kaymakamlıklar veya kaza meclis idareleri gibi resmi kurumlardan aldıkları *fakruhal mazbataları*nı ibraz etmek suretiyle ücretten istisna edilmiştir.

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptıran öğrencilerin %4,4'ü (15 kişi) eğitim ücretlerini kendileri karşılamıştır. Bu öğrenciler 1924-26 ders yıllarında 50 kuruş giriş, 25'er kuruş kayıt yenileme -ki her sömestr dönemi 1 taksit olarak kabul edilir- ve imtihan harcı, 400 kuruş icazetname, Fakülte'den ayrılanlar ise talepleri karşılığında 50

Resim 3.11: Fakülte öğrencilerinden Kastamonulu Ahmed Bahaeddin Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135)

Resim 3.12: Fakülte mezunlarından Afyonlu Musa Kazım Efendi
(Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136)

kuruş tasdikname ücreti ödemişlerdir. 1926-28 yılları arasında ücretlere zam yapılmış ve 250'şer kuruş giriş, tasdikname ve imtihan harcı; 125 kuruş kayıt yenileme; 1000 kuruş şehadetname ücreti ödemekle yükümlü tutulmuştur. 1929-33 yılları arasında ise aşamalı olarak giriş ücreti 5 liraya, kayıt yenileme ücreti 2,5 liraya, şehadetname harcı 2000 kuruşa, tasdikname harcı ise 10 liraya yükseltilmiştir.[55] Ödemeler konusunda öğrencilerin bazen kayıt yenileme taksitleri ile diğer harçlarını toptan vezneye teslim etmelerine de izin verilmiştir. Örneğin Konyalı Mehmed Samih Efendi, 6 adet kayıt yenileme taksiti, 2 adet imtihan ve icazetname harcı olan 2250 kuruşu toplu olarak ödemiştir. Benzer şekilde Hakkarili Abdürrahim Rahmi Bey, 2 adet imtihan harcı ile 3 adet kayıt yenileme ücretinin yekûnu olan 875 kuruşu Dârülfünûn Veznesi'ne ödemiştir.[56]

Fakülte öğrencilerinin büyük bir kısmı maddî imkânlardan yoksun olmaları hasebiyle ücretsiz kayıt yaptırmaları ve eğitime tabi tutulmaları üniversite yönetimince kabul edilmiştir. Öğrencilerin 282'si (%83,9) ücretten istisna tutulan grubu teşkil eder.[57] Bu sayı, öğrencilerin önemli bir kısmının tahsilleri süresince maddî sıkıntılarının ne derece ciddi boyutlara ulaştığına ışık tutacak niteliktedir.

55 *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi,* s. 7; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342 Sene-i Dersiyyesi,* s. 7; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1926-1927 Sene-i Dersiyyesi,* s. 7; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyyesi,* s. 4; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1928-1929 Sene-i Dersiyyesi,* s. 10; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyyesi,* s. 10; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1930-1931,* s. 10-11; *İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1931-32, 1932-33,* s. 10; Dölen, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Darülfununu (1922-1933),* II, 359.

56 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135, s. 198; nr. 136, s. 82.

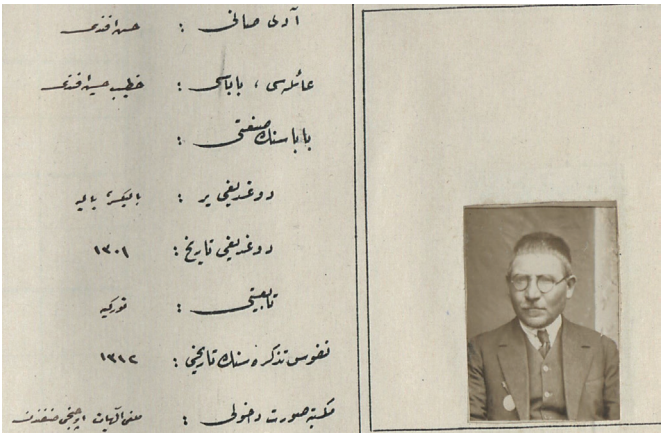
57 39 öğrencinin ücretlerden istisna tutulup tutulmadıkları mevzusuna defterlerdeki mülahazalarda açıkça değinilmemiştir. Zaten bu talebelerin hemen hepsi tahsili terk eden veya başka eğitim kurumlarına nakillerini aldıranlardır.

Tablo 3.7: Ücretli ve Ücretsiz (Meccânî) Okuyan Öğrencilerin Ders Yıllarına Göre Sayısal Dağılımları

Ücretli ve Ücretsiz Okuyan Öğrencilerin Sayıları	Ders Yılı		
	1924-25	1925-26	1926-33
Ücretsiz Kayıt Yaptıran ve Okuyanlar	279	-	3
Ücrete Tabi Olarak Okuyanlar	15		
Belirsiz	32	6	1
Toplam	**326**	**6**	**4**

5. Öğrencilerin Yaş Ortalamaları

Fakülte'ye kayıt yaptıranların yaş ortalamalarında karşımıza çıkan tablo önceki dönemlerden büyük oranda farklılık arz etmemektedir. Tüm öğrencilerin Fakülte'ye kayıt yaptırdıkları sıradaki yaş ortalamaları 27,6'dır. Doğum tarihlerinin ortalaması ise R. 1313'tür (1897-98). 1924-25 ders yılında kayıtlı öğrencilerin yaş ortalamaları 25,4; 1926-27 ders yılı kayıtlıların 23,8; 1926 sonrası kayıtlıların ise 33,75'tir. Doğum yıllarının ortalaması ise ders dönemleri sırasıyla R. 1314, 1317 ve 1309'dur (1898-99, 1901-02 ve 1893-94). Cumhuriyet devri İlahiyat Fakültesi'nde eğitim gören öğrencilerin en gençleri 17 yaşlarındaki Bursalı Ali Memduh ile Alasonyalı Bayram Sadi efendilerdir.[58] En yaşlıları ise 48 yaşındaki Bolulu İsmail, 47 yaşındaki İstanbullu Hüseyin Rıza ve 46 yaşındaki Eskicumalı İsmail efendilerdir.[59] 1924-25 ders yılı öğrencilerinden 64'ü 17-20; 140'ı 21-25; 49'u 26-30 ve 65'i 31 ve üzeri yaşta oldukları halde kayıt yaptırmıştır. 1926-27 ders yılında 5 öğrenci 21-25; 1 öğrenci ise 27 yaşındadır. Sonraki dönemler eğitim görenlerin yaşları 24, 29, 34 ve 48 olarak sıralanmıştır.

Resim 3.13: Fakülte öğrencilerinden ve Harp Madalyası sahibi Balıkesirli Hasan Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136)

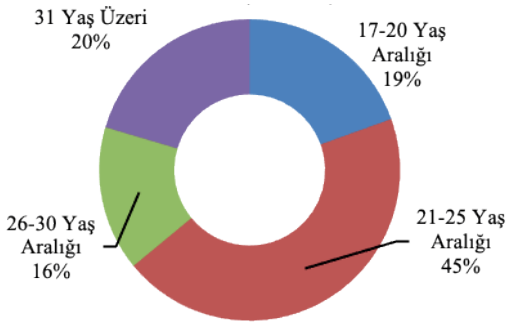
58 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135, s. 209; nr. 136, s. 21.

59 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 125, 153; nr. 136, s. 221.

Tablo 3.8: Ders Yıllarına Göre Öğrencilerin Yaş ve Doğum Yılı Ortalamaları

	Ders Yılları		
	1924-25	**1925-26**	**1926-33**
Ortalama Doğum Yılları	1314	1317	1309
Yaş ortalamaları	25,4	23,8	33,75
En yaşlı öğrencinin yaşı	47	27	24
En genç öğrencinin yaşı	17	22	48

Yaş aralıkları açısından değerlendirdiğimizde %45'lik bir oranla 21-25 yaş aralığındaki öğrencilerin çoğunlukta oldukları görülmektedir. Bu oranı %20 ile 31 yaş ve üzeri, %19'la 17-20 yaş aralığında olanlar, %16 ile de 20-25 yaş aralığında olanlar takip etmektedir.

Grafik 3.4: Öğrencilerin Yaş Aralıklarının Sayısal Oranları (1924-33)

Tablo 3.9: Öğrencilerin Yaş Aralıkları ve Sayıları

Yaş Aralıkları	**Ders Dönemleri**		
	1924-25	**1925-26**	**1926-33**
17-20	64	-	-
21-25	140	5	1
26-30	49	1	1
31+	65	-	2
Belirsiz	8		

I. Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'nin ardından Fakülte'ye kayıt yaptırmış kişilerin bulunduğu ve medresedeki eğitim sürecinin uzunluğu gibi hususları dikkate aldığımızda öğrencilerin yaş ortalamalarının yüksek çıkması doğaldır. Nitekim 352 numaralı Balıkesirli Hasan Efendi, Fakülte'ye müracaatı sırasında, Osmanlı döneminde kapatılan Ulûm-ı Şeriyye Şubesi 3. sınıf öğrencisi olduğunu beyan etmiş ve kaydı yapılmıştır. Yani Fakülte'nin kapatılmasının ardından (1914) eğitimine devam edemeden önce I. Dünya Savaşı'na ve

akabinde muhtemelen İstiklal Harbi'ne iştirak etmiştir. Künye defterindeki resminde ceketi üzerinde bulunan harp madalyası bunu ihsas ettirecek niteliktedir.[60]

6. Öğrencilerin Babalarına Ait Meslekî Dağılım

Cumhuriyet dönemi İlahiyat Fakültesi künye defterlerinde öğrencilerin babalarının isimleri -3'ü hariç- kaydedilmiştir. Fakat pederlerinin meslekleri ve hayatta olup olmadıkları konusunda aynı hassasiyet kayıtlara yansımamıştır. Öğrenci babalarından hangilerinin hayatta olduğu konusunda herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. 336 öğrenciden 106'sının (%31,5) babalarına ait meslekler hakkında bilgiler kaydedilmiştir. Bu rakam sayıca az olmakla birlikte naklettiği bilgiler açısından oldukça kıymetlidir.

Öğrenci pederlerinden 32'sinin isimleri önünde *el-Hâc/Hacı,* 17'sinin isimleri önünde ise *Hafız* sıfatı yer alır. İstanbullu Hasan Şemseddin Efendi'nin tabur imamı olan babasının ismi (Tahir Efendi) önünde ise *Hacı Hafız* unvanlarının birlikte konulduğu görülmektedir.[61] Bursalı İsmail Hakkı ile Mısırlı Mehmed efendilerin baba isimleri önlerinde *Şeyh*; Maraşlı Zahid Efendi'nin babası Mehmed Efendi'nin unvanında *Derviş* ibareleri dikkati çekerken, Bolulu Mehmed Kerameddin Efendi'nin babası Salih Efendi'nin ise *Paşa-zâde* olduğuna işaret edilmiştir.[62]

Meslek isimleri kaydedilen babaların önemli bir kısmı dinî ve eğitim-öğretim hizmetleri sahasında iştigal etmektedir. 34 kişi dinî, 24 kişi ise eğitim-öğretim sahasında hizmet vermektedir. Bu meslekler arasında *imam, dersiâm, hace, kâtip, kayyım, ser-kayyım, ser-müezzin, şeyh, müftü* ve *kürsü şeyhliği* din hizmetleri sahasındaki meslekleri teşkil ederken; *müderris, muallim, mektep müdürlüğü* gibi vazifeler de eğitim-öğretim sahasındaki faaliyet gösterilen meslekleri oluşturmaktadır. Özellikle Sabih Malik ve Tahir Münib'in babalarının konumu dikkat çekicidir. Sabih Malik'in babası Ocak-Temmuz 1910 tarihleri arasında *Şeyhülislam* olan Hüseyin Hüsnü Efendi'dir.[63] Tahir Münib'in babası ise yine bir *Şeyhülislam* olan ve bu makamda Mart 1914 - Mayıs 1916 yılları arasında bu bulunmuş, Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin kurulmasını sağlamış, ayrıca meşhur "Cihâd-ı Ekber" fetvasını vermiş olan Mustafa Hayri Efendi'dir.[64]

60 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136, s. 219.

61 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 7.

62 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 109; nr. 135, s. 11, 37; nr. 136, s. 121.

63 *İlmiyye Sâlnâmesi,* s. 623-625; Mehmet İpşirli, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA,* İstanbul 1998, XVIII, 553.

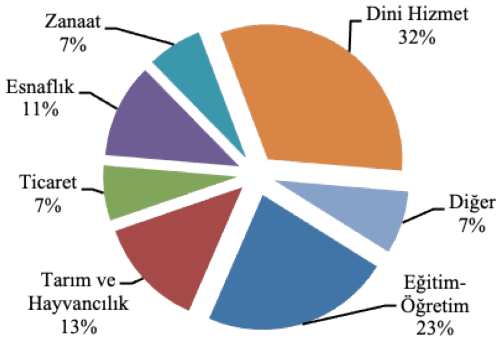
64 *İlmiyye Sâlnâmesi,* Birinci Def'a, s. 636-639; Mehmet İpşirli, "Hayri Efendi, Mustafa", *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 63.

Eğitim ve dinî hizmetler meslek grubunu 14 kişi ile tarım-hayvancılık, 12 kişi ile de esnaflık takip etmektedir. Öğrencilerin babaları içerisinde *aktar, yağcı, bakkal ve kitapçı*lıkla meşgul olanların yanında *rençperlik ve ziraatçılık* meslekleri önemli bir yer tutmaktadır. *Ticari gemi kaptanı, keresteci* ve *tüccar* vasfıyla 7 kişinin ticaret hayatında faaliyet gösterdiği kayıtlara yansımıştır. Hukukî sahada *dava vekilliği, fetva eminliği* ve *mahkeme azalığı*; bürokratik anlamda *kâtiplik* ve *Reji İdaresi Memurluğu*; askerî sahada *binbaşı* ve *bahriye zabitliğinden emeklilik* gibi meslek isimleri ve grupları ile karşılaşmaktayız. 1 öğrencinin babası ise hizmet sektörüyle iştigal etmekte olup *otel sahibi*dir. Meslek gruplarındaki bu çeşitliliğin 230 öğrencinin kayıtlara yansımamış baba meslekleriyle birlikte artacağı da muhakkaktır.

Tablo 3.10: Öğrencilerin Babalarına Ait Meslekleri ve Sayısal Dağılımı (1924-33)

Meslek Grubu	**Sayı**	**Meslek İsimleri**
Eğitim-Öğretim	24	Müderris, Muallim, Ulema, Mektep Müdürü
Tarım ve Hayvancılık	14	Rençper, Zürra
Ticaret	7	Kaptan, Keresteci, Tüccar
Esnaflık	12	Aktar, Yağcı, Bakkal, Esnaf, Kitapçı
Turizm	1	Otel Sahibi
Zanaat	7	Berber, Demirci, Hattat, Marangoz, Serrac
Askeriye	2	Binbaşı, Askerî mütekaid
Hukuk	3	Dava Vekili, Fetva Emini, Mahkeme-i Asliye Azası
Devlet Memurluğu-Bürokrasi	2	Kâtiplik, Reji Memuru
Dini Hizmet	34	Şeyhülislam, İmam, Dersiâm, Hace, Hatip, Kayyım, Kürsü Şeyhi, Meşayıh, Müezzinbaşı, Müftü, Tabur İmamı, Ser-kayyım
Belirsiz	230	
Toplam	**336**	

Babaların meslek sayılarının yanında sayısal oranlarını da ele aldığımızda mesleklerin %32'sini dinî hizmet, %23'ü eğitim-öğretim, %13'ünü tarım-hayvancılık, %11'ini esnaflık, %7'sini zanaat erbabı teşkil etmekte, geri kalan meslek grupları (turizm, askeriye, hukuk, bürokrasi) ise %7'lik dilimi oluşturmaktadır. Babaların meslek gruplarının dağılımı aynı zamanda çocukların neden dinî ilimler sahasına yöneldiğine de bir başka noktadan açıklık getirmektedir.

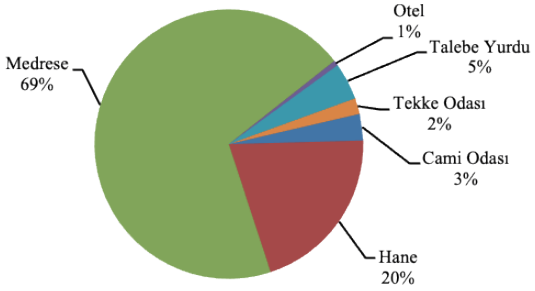

Grafik 3.5: Baba Mesleklerinin Sayısal Oranları (1924-33)

7. Öğrencilerin İkamet Mahalleri

Cumhuriyet dönemi İlahiyat Fakültesi öğrenci künye defterlerinde talebelerin ikamet mahallerinin kaydı konusunda önceki yıllara nazaran daha az dikkatli davranıldığı görülmektedir. Zira 336 öğrenciden 179'unun ikamet mahalleri kayıtlarda ihmal edilmiştir. 157 öğrencinin mukim oldukları kurum ve mekânlar hakkında bilgi verilmiştir.

Elimizdeki veriler çerçevesinde öğrencilerin eğitim aldıkları sırada kaldıkları mekânlarla alakalı bazı fikirlere de sahibiz. Öğrencilerin çoğunluğunun kapatılmış olan medreselerdeki odalarda mukim oldukları görülmektedir. 157 öğrenciden 109'u eski medrese odalarında kalmaktadır. 6'sı ise Bayezid ve Damad İbrahim Paşa gibi medrese iken sonraki yıllarda *talebe yurdu*na çevrilen mahallerde ikamet etmektedir. 32 öğrenci bir hanede veya kendi evlerinde mukim iken, 3 öğrenci tekke, 5 öğrenci ise cami odalarında yaşamlarını sürdürmüştür. 1'er öğrenci de otel ve Galatasaray Lisesi Yurdu'nda kaldıkları halde eğitimlerine devam etmişlerdir. Öğrencilerin ikamet mahallerinin sayısal oranlamasında %69'unu mülga medrese odaları, %20'sini hane, %5'ini talebe yurtları, %3'ünü tekke odaları, %2'sini ise cami odaları teşkil etmektedir. Öğrencilerden %53'ünün ikamet mahalleri ise kayıtlara yansımamıştır.

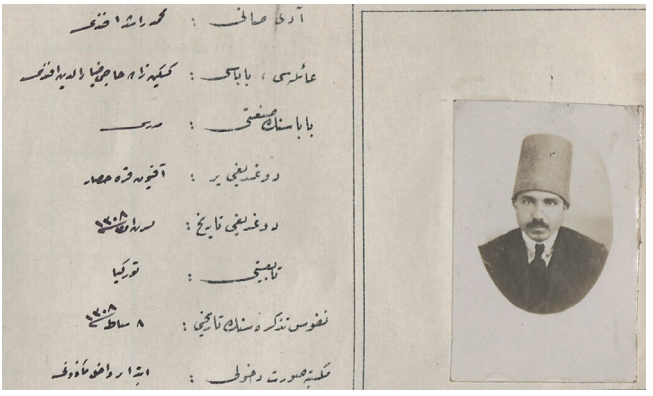

Grafik 3.6: Öğrencilerin İkamet Mahallerinin Oransal Dağılımı (1924-33)

Öğrencilerin ikamet ettikleri medreselere baktığımızda tamamının suriçinde bulunan yapılar olduğunu görmekteyiz. Öğrencilerin mukim olduklara medreselere dair EK-4'te bulunan listeden de görüleceği üzere Servili Medresesi'nde 28, Fatih Camii külliyesindeki Sahn Medresesi odalarında 23, Tabhane Medresesi'nde 13, Sultanahmed Medresesi'nde 12, Damad İbrahim Paşa Medresesi'nde 10, Bayezid Medresesi'nde 7, Büyük Ayasofya Medresesi'nde 6, Veznecilerdeki Hasan Paşa Medresesi'nde 4 ve Mahmud Paşa Medresesi'nde ise 1 talebe ikamet etmiştir. Bu tablo, öğrencilerin 1924 öncesinde Fatih Camii çevresindeki eski eğitim kurumlarında ikamet ettiklerine ve yeni eğitim mahalline buralardan gidip geldiklerine de işaret etmektedir.[65]

8. Mezun Olanlar - Olamayanlar

Fakülte'nin kuruluşunu müteakip tarihlerde, kayıt yaptırıp mezun olan veya mezun olamadığı halde derslere devam edenlerin yanında öğrencilerin genellikle devamsızlık, tahsili bırakma, başka fakülte ve mekteplere nakil, vefat, devlet memurluğuna başlama vb. sebeplerden eğitimlerine devam etmedikleri görülmektedir. Bir başka deyişle, Cumhuriyet dönemi Dârülfünûn İlahiyatı'ndaki öğrencilerin büyük bir bölümü mezun olamamıştır.

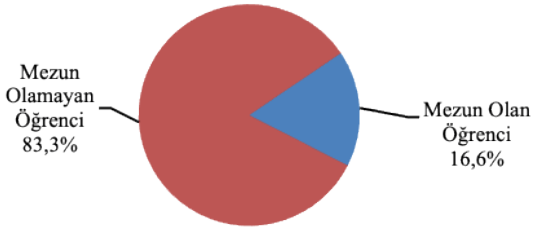
1924-25 ders yılında kayıt yaptırmış öğrencilerden 56'sı mezuniyete hak kazanırken (%17), 270 öğrenci mezun olamamıştır (%83). 1925-26 ders yılında kayıt yaptıran 6 öğrenciden hiçbirisi Fakülte'den mezun olamamıştır. Sonraki yıllarda yeni kayıt yaptıran (1926-1933) öğrencilerden ise sadece 1'i -Eylül 1929 tarihinde kayıt yaptıran Silistreli Hasan Sadık Efendi-[66] mezun olurken, geri kalan 3 kişi mezuniyet hakkı kazanamamıştır. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemindeki (1924-33) mezun sayısı 57 (%16,6), mezun olamayan öğrenci sayısı ise 279'dur (%83,3). Bu durum önemli sayıdaki talebenin İlahiyat Fakültesi bünyesinde eğitimlerine devam etmediklerine veya eğitimlerini tamamlayamadıklarına da işaret eder.

Resim 3.14: Fakülte mezunlarından Afyonlu Mehmed Raşid Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133)

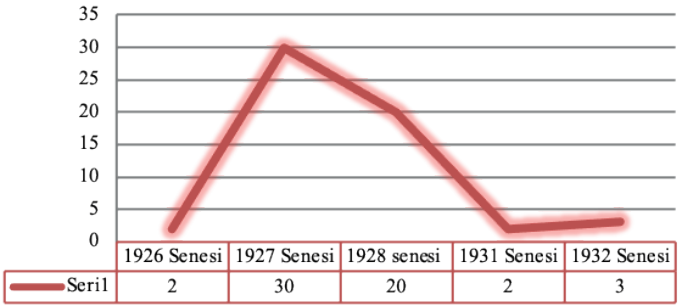
65 Öğrencilerin ikamet ettiği medreseler ve mukim öğrenci sayılarına dair ayrıntılar için bkz. EK-4: Öğrencilerin İkamet Ettiği Medreseler (1900-1933).

66 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136, s. 207-208.

Grafik 3.7: Mezun Olan ve Olamayan Öğrencilerin Sayısal Oranları (1924-33)

Fakülte'ye kayıtlı 57 öğrenci tahsil hayatını başarıyla tamamlayarak mezuniyet belgesi (şehâdetname) almaya hak kazanmıştır. 1924-25 ders yılı içerisinde kayıt yaptırmış 56; 1929-30 ders yılı başında kayıt yaptırmış 1 öğrenci mezunlar arasında yer alır. 1924-25 ders yılında kayıt yaptıranlardan 30'u, 6 sömestrlik (3 yıl) eğitim süresi içerisinde eğitimlerini başarıyla tamamlamış ve 1927 senesi ayları (Temmuz, Teşrîn-i Sâni ve Kânûn-ı Evvel) içerisinde mezun olmuştur. Bunların yanında aynı yıl kayıtlılarından 20'si 1928 senesi aylarında (Mart, Temmuz ve Teşrîn-i Sânî); 2'si 1926 senesi Mart ayında; 2'şer kişi de 1931 senesi Haziran ve Ekim ayları ile 1932 senesi Ekim ayında mezuniyete hak kazanmıştır. 1929-30 ders yılında kayıt yaptırmış olan Silistreli Hasan Sadık Efendi ise Teşrîn-i Evvel 1932 tarihinde mezun olmuştur.

Grafik 3.8: Yıllara Göre Mezun Sayıları

1924'te medreselerin kapatılması ve akabinde İlahiyat Fakültesi'nin açılışı sırasında medreselerde hali hazırda çok sayıda öğrenci mevcuttu. Öğrencilerin bazıları yeni açılan Fakülte bünyesinde eğitimlerine devam etti. Bunların çok azı mezun olmayı başardı. İlerleyen yıllarda mezun olacak bu öğrencilerden İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptıranların büyük bir bölümünü Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin İbtidâ-i Dâhil Kısmı'nı bitirmiş olanlar teşkil eder (21 kişi ile mezunların %37'si). 4'ü Konya ve 1'er kişi de Bursa, Manisa, Ödemiş, Karahisar ve Amasya olmak üzere toplamda 9 öğrenci Medrese'nin Anadolu'daki şubelerindeki eğitimlerini tamamlayarak Fakülte'ye kayıt yaptırmıştır. Ayrıca İbtidâ-i Dâhil 3. Sınıfı'nda

okumakta olan 4 talebe de (%7) yine kayıt yaptırıp mezun olanlar arasındadır. Sıralamadaki ikinci sırayı %18'lik oran ve 10 kişi ile aynı Medrese'nin Sahn 1. Sınıfı'nda okuyanlar takip etmektedir. Bunlardan 3'ü ise Konya'daki Sahn Şubesi 1. Sınıf talebesindendir. Mezunların sayısal tertibinde üçüncü sırada bulunan Sahn Kısmı 2. Sınıfı'ndaki 7 talebeden (%12) 3'ü de Medrese'nin bir başka Anadolu'daki şubesi olan Bursa Sahn Şubesi talebesidir. Ayrıca 1'er kişi de Sahn mezunu ve Sahn son sınıf talebesi olduğu halde Fakülte'nin öğrencileri arasına katılıp mezun olanlar arasında yer alır. Mezun öğrencilerin 8'ini Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nin Mütehassisîn/Süleymaniye Kısmı'nda okumaktayken İlahiyat Fakültesi'ne kaydolanlar oluşturur. Bu Kısım'ın 2. Sınıfı'ndan 5 (%9), 1. Sınıfı'ndan ise 3 (% 5) talebe kaydolmuş ve muhtelif tarihlerde mezun olmuştur. Dârü'l-Hilâfe Medresesi dışında Erzurumlu Tursun Efendi Mısır'daki Camiü'l-Ezher mezunu; Silistreli Hasan Sadık Efendi Romanya/Köstence'deki Mecidiye Mektebi mezunu ve İstanbullu Hafız Süleyman Efendi-zâde Hafız Mehmed Burhaneddin ile Ispartalı Zeynelabidin efendiler Medresetü'l-İrşâd talebesi sıfatıyla kaydolmuş ve lisans eğitimini tamamlayarak mezuniyet diploması almış öğrencilerdendir.

Tablo 3.11: Mezunların Fakülte'ye Kayıt Yaptırdıkları Sıradaki Eğitim Durumları (1924-33)

Fakülte'den Önceki Eğitim Kurumları	**Sayı**
Belirsiz	1
Câmiü'l-Ezher	1
İbtidâ-i Dâhil Mezunu	21
İbtidâ-i Dâhil 3. Sınıf	4
Mecidiye Mektebi (Romanya)	1
Medresetü'l-İrşâd Talebesi	2
Mütehassisîn (Süleymaniye) 1. Sınıf	3
Mütehassisîn (Süleymaniye) 2. Sınıf	5
Sahn 1. Sınıf	10
Sahn 2. Sınıf	7
Sahn 3. Sınıf	1
Sahn Mezunu	1
Toplam	**57**

Mezun olmayan öğrencilerin durumu ise bir başka konudur. 1924-25 ders yılında kayıt yaptırdıkları ve derslere düzenli devam ettikleri halde *mezuniyet ruusu* alamamış 8 talebe vardır. Bu talebelerin neden mezun olamadıklarına dair herhangi bir bilgi defterlerde yer almadığı gibi, Fakülte ile münasebetlerinin kesildiğine de işaret edilmemiştir. Bu durum mezkûr 8 şahsın derslere devam zorunluluğunu yerine getirdiklerini; fakat imtihanlara giremedikleri veya tüm derslerin sınavlarını başarıyla tamamlayamadıklarını akla getirmektedir.

Resim 3.15: Fakülte mezunlarından Priştineli Yusuf Kemal Efendi
(Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133)

1924-25 ders yılı kayıtlılarından 118 öğrenci, 1925-26 ders dönemi kayıtlılarından ise 1 öğrenci başka eğitim kurumlarına nakillerini aldırmıştır. Bu sayı, Fakülte'den mezun olamayan tüm öğrenciler içerisinde %42,5 gibi yüksek bir orana da tekabül etmektedir. Nakil yapılan kurumlar ise Dârülfünûn Tıp, Fen, Edebiyat ve Hukuk fakülteleri, Dârülfünûn Eczacılık Mektebi, Mekteb-i Mülkiye, Ankara Adliye Meslek Mektebi[67] ve Ankara Hukuk Mektebi'dir. Nakillerini aldıran öğrencilerden büyük çoğunluğu hukuk sahasında eğitim veren kurumlarını tercih etmiştir (94 kişi - %78,9). Bu öğrencilerden hemen hepsinin 1924'te Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Sahn veya Mütehassisîn (Süleymaniye) kısmında okumakta oldukları görülmektedir[68] Bu durum ilgili öğrencilerin gerek eğitim gerekse istihdam anlamında kendilerini daha çok bir hukuk adamı olarak tanımladıklarını düşündürmektedir. Bunun yanında İlahiyat Fakültesi Müderrisler Heyeti tarafından yapılacak imtihanlar neticesinde *Süleymaniye* veya *Sahn ruusu* almalarına izin verilmesi, dinî ilimlere dair eğitimin verildiği bu yeni kurumda tahsillerine devam etme mecburiyeti veya ihtiyacını zayıflatmış olmalıdır. Talebelerin nakillerini aldırdıkları eğitim kurumları içerisinde %73,1'lik oranla ilk sırada Dârülfünûn Hukuk Fakültesi gelmektedir (87 kişi). 6 talebe Ankara Hukuk Mektebi'ne, 1925-26 ders yılında kayıt yaptıran Harputlu Kemaleddin Efendi[69] ise Ankara Adliye Meslek Mektebi'ne gitmiştir.

İlahiyat'ı terk ederek nakil yapılan diğer okullardan Dârülfünûn Eczacı Mektebi'ni 4, Edebiyat Fakültesi'ni 6, Fen Fakültesi'ni 4 ve Tıp Fakültesi'ni 5 öğrencinin tercih ettiği kayıtlara yansımıştır. Tercihlerdeki bu geniş yelpaze gerek üniversite içi gerekse dışındaki

67 Bu mektep, Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin kurulduğu 5 Kasım 1925 tarihinde teşkil edilmiştir. Müstantık, İcra ve Mübaşir olmak üzere 3 şubeden oluşan mektebin kuruluş amacı, adliye sahasında tecrübeli memurlar yetiştirmek ve hali hazırda mahkemelerde görevli memurların eğitim seviyelerini yükseltmekti. Mektebin ilk yılında 135 talebesi ve 16 personeli mevcuttu (M. Serhan Yücel, "Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin İlk Yılı", *Akademik Sosyal Araştırmaları Dergisi,* Sa. 26, Mart 2016, s. 379-380).

68 Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayınladığı genelgede Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Sahn ve Süleymaniye Kısmı talebelerinin sadece İlahiyat Fakültesi'nde değil, diledikleri takdirde Dârülfünûn'un diğer fakültelerinde de eğitimlerine devam etmelerine imkân tanındığı belirtilmiştir (BCA, 180-9-0-0/89-430-1).

69 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136, s. 196.

eğitim kurumlarıyla Fakülte'nin misyon ve vizyonu yönüyle ne derece irtibatlı olduğuna işaret etmesi açısından önem arz eden bir başka konudur.

Resim 3.16: Fakülte mezunlarından Hakkarili Ahmed Cemal Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135)

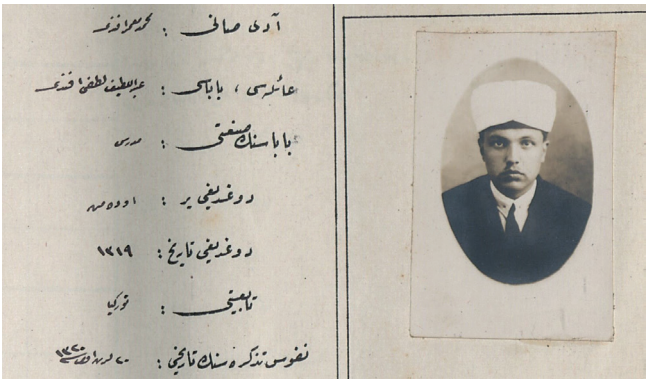
Bu dönemde Fakülte'yi yarıda bırakan talebelerin ikinci sıradaki çoğunluğunu devamsızlıklarından ötürü kayıtları silinenler teşkil etmektedir. 1924-25 ders yılı kayıtlılarından 108, 1925-26 ders yılı kayıtlılarından 3, 1926-27 ders yılı kayıtlılarından ise 1 öğrencinin devam sorunu nedeniyle Fakülte'deki eğitim hayatlarına son verilmiştir. Mezun olamayanlar içerisinde %40'lık dilimi oluşturan bu öğrencilerin büyük bir kısmının kaydı 29 Haziran 1928 tarihinde silinmiştir.

Sebepleri zikredilmemekle birlikte tahsil hayatlarına nihayet veren öğrenciler de bir diğer grubu oluşturmaktadır. Fakülte künye defterlerinde bu öğrencilerin Fakülte Riyaseti'ne bir talep dilekçesi verdikleri ve eğitim hayatlarına devam etmek istemedikleri kaydedilmiştir. Mezun olamayanlar içerisinde sayısal olarak 26'ya, oran açısından da %9,2'ye tekabül eden bu öğrencilerin büyük bir kısmı 1924-25 ders yılında kayıt yaptırmış olanlardır (23 kişi). Sonraki yıllarda ise 3 öğrenci daha tahsillerini bıraktıklarına dair dilekçe vermiş ve kayıtları silinmiştir.

1924-25 ders yılında kayıt yaptırmış öğrencilerden 4'ü devlet memurluğuna tayin olmalarından dolayı eğitimlerini yarıda bırakmıştır. İstanbullu Mehmed Rauf Efendi Balıkesir İstintak Dairesi'nde stajyer, Musullu Yunus Kazım Efendi aynı zamanda Edebiyat Fakültesi mezunu (1924) olması hasebiyle Bursa Lisesi'nde muallim, Sivaslı Mehmed Nami Efendi zabıta memuru, İstanbullu Hasan Şemseddin Efendi ise Trabzon (Vakf-ı Kebir) Adliyesi'nde Sorgu Hâkimi (Müstantık) olarak göreve başlamış[70] ve Fakülte'deki eğitimlerini bırakmak zorunda kalmıştır.

Eğitimlerine devam edemeyenlerin son grubunu ise vefat edenler ile Fakülte kayıt şartlarına uygun düşmeyen evrakla başvuru yaptığı tespit edilenler oluşturmaktadır. 1924-25 ders yılında kayıt yaptıranlardan 8'i, 1927-28 ders yılında kayıt yaptıran öğrencilerden 1'i eğitimlerini devam ettirdikleri sırada vefat etmiştir. Vefat tarihleri belirsiz olan 3 öğrencinin dışında, 1

70 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 8, 36; nr. 135, s. 46, 111.

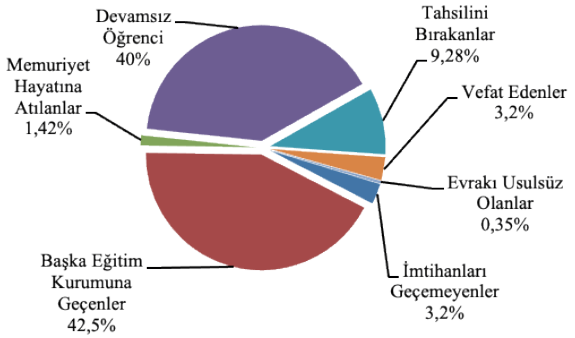
Resim 3.17: Fakülte mezunlarından Ödemişli Mehmed Muammer Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135)

öğrencinin 26; 3 öğrencinin 24; 2 öğrencinin ise 23 yaşında iken vefat ettikleri kayıtlara yansımıştır. Bu durum öğrencilerin vefat ettiklerinde ortalama 24 gibi çok genç bir yaşta olduklarına da işaret etmektedir. Merzifonlu Hüseyin oğlu Cemal Efendi ise 7 yıllık Merzifon Mekteb-i İdadisi'nden mezun olduğunu; fakat diplomasını kaybettiğini belirtmiş ve Fakülte'ye kabul edilmiştir. Ardından Merzifon İdadisi ile yapılan yazışmalar sonunda ilgili okulun kapatıldığı anlaşılmış ve Dârülfünûn Emaneti yaptığı araştırma neticesinde ilgili mektebin 5 yıllık olduğunu tespit etmiştir. Öğrencinin yeterli şartı sağlayamadığı gerekçesiyle kaydı silinmiştir.[71]

Tablo 3.12: Fakülte'den Mezun Olamayanların Durumları ve Gerekçeleri

Gerekçeler-Durumlar	Ders Dönemleri		
	1924-25	1925-26	1926-33
Derslere Devam Ettiği Halde Eğitimini Tamamlayamayanlar	8		
Ankara Hukuk Mektebi'ne Naklini Aldıranlar	6		
Devlet Memurluğuna Başlayanlar	4		
Devamsızlıklarından Dolayı Fakülte İle İlişiği Kesilenler	108	3	1
Dârülfünûn Eczacı Mektebi'ne Naklini Aldıranlar	4		
Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi'ne Naklini Aldıranlar	6		
Dârülfünûn Fen Fakültesi'ne Naklini Aldıranlar	4		
Dârülfünûn Hukuk Fakültesi'ne Naklini Aldıranlar	87		
Mekteb-i Mülkiye'ye Naklini Aldıranlar	6		
Diploma Evrakında Usulsüzlük Sebebiyle Kaydı Silinenler	1		
Tahsil Hayatını Devam Ettirmeyenler/Fakülte'yi Terk Edenler	23	2	1
Dârülfünûn Tıp Fakültesi'ne Naklini Aldıranlar	5		
Ankara Adliye Meslek Mektebi'ne Naklini Aldıranlar		1	
Vefat Edenler	8		1
Toplam	**270**	**6**	**3**

71 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 131; *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136, s. 137.

Grafik 3.9: Mezun Olamayan Öğrencilerin Kayıt Silinme Gerekçelerinin Oranları (1924-33)

Fakülte'den kaydı yukarıdaki sebeplerden biri dolayısıyla silinmiş olup, sonraki yıllarda yeniden kayıt yaptırmış olan öğrenciler de mevcuttur. Fakülte'den kaydı silinmiş olan 11 öğrencinin durumu bu şekildedir. Bunlardan 4'ü 1926-27; 2'si 1927-28; 1'i 1928-29; 2'si 1931-32 ve 1 öğrenci ise 1932-33 ders yılında kayıt yaptırmıştır. 1 öğrencinin hangi tarihte kayıt yenilediği ise belli değildir. Kayıt yenileyenlerden hiçbiri mezun olamamıştır.

Kayıtları silinmiş olan 3 öğrencinin, 1933'te İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasının ardından kurulan İslam Tetkikleri Enstitüsü'nde eğitimlerine devam ettikleri görülmektedir.[72] Bu öğrenciler İstanbullu Hasan Şemseddin, İstanbullu İsmail Halis, Dobriçli (Hacıoğlu Pazarcığı) Rifat Naci efendilerdir. 1937 senesinde bu talebelerden İsmail Halis Efendi'nin tasdikname, Rifat Naci Efendi'nin ise sertifika aldığı bilgisi defterlere yansımıştır.[73]

9. Maruf Simalar

İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet yıllarında da bazı maruf simaların eğitim aldığı bir müessesedir. Kurum içerisinde mezun olmuş veya kaydını yaptırmış çok sayıda öğrenci içerisinde gerek bölgesel gerekse ülke sathında etkin olmuş, eğitimden dinî hizmetler sahasına kadar pek çok alanda iştigal etmiş isimlerin varlığı muhakkaktır. Biz burada çalışmanın ebadını çok fazla genişletmemek adına öne çıkan birkaç öğrenci hakkında bilgiler nakledeceğiz.

72 Mahmut Kaya, İslam Tetkikleri Enstitüsü üzerine hazırladığı ansiklopedi maddesinde 6 Kasım 1936 tarihli Edebiyat Fakültesi Müderrisîn Meclisi toplantısında Enstitü'ye herhangi bir talebe kabul edilemeyeceği yönünde karara varıldığını ve enstitüye 1953'te kurulduğu sırada dahi sertifika verme yetkisine sahip olamadığını ifade etmektedir (bkz. Mahmut Kaya, "İslam Tetkikleri Enstitüsü", *DİA,* İstanbul 2001, XXIII, 56-57). Fakat İlahiyat Fakültesi künye defterlerinde yukarıda zikrettiğimiz talebelerin mezkûr enstitüye kaydedilmiş oldukları hususunu dikkate alırsak, mülga İlahiyat Fakültesi talebelerinin enstitüye kabul edildikleri, sadece dışarıdan yapılan yeni müracaatlar için herhangi bir kayıt-kabul işlemine izin verilmediği sonucunu çıkarmamız da mümkündür.

73 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 8, 148, 168.

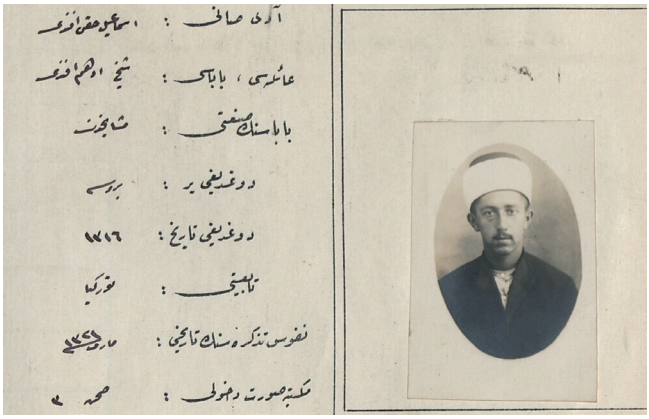
Resim 3.18: Fakülte öğrencilerinden Ahmed Mekki Efendi
(Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133)

Ahmed Mekkî Efendi [Üçışık]: Nakşi-Hâlidî şeylerinden Seyyid Abdülhakim Arvasî'nin (1865-1943) büyük oğludur. Annesi Seyyid Fehim Efendi'nin torunlarından Ayşe Hanım'dır. R. 1307 (1891/92) tarihinde Hakkari'de dünyaya gelmiştir. Mekteb-i İbtidâî eğitiminden sonra Hakkari'deki Rüşdiye Mektebi'ni ve Van İdadisi'ni bitirdi. Ardından Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne kaydoldu. Sahn-3. sınıfta iken medresenin kapatılması üzerine 46 numarayla İlahiyat Fakültesi'ne 31 Mayıs 1924 tarihinde kayıt yaptırdı. Bu sırada Eyüp Kaşgarî Tekkesi'nde ikamet etmekteydi. Eylül 1924'te Fakülte Heyeti tarafından Sahn son sınıf derslerinden sınavlara tabi tutularak başarılı oldu ve Sahn mezuniyetini aldı. 1926 Kasım'ında Hukuk Fakültesi'ne kaydını aldırdıysa da, tekrar İlahiyat Fakültesi'ne döndü. Devamsızlığından ötürü 1930'da kaydı silindi. Fakülte Meclis-i Müderrisîni'ne mazeretini belirten bir dilekçe sunması üzerine 25 Kasım 1932'de kaydı yenilendi; fakat mezun olamadı. Mekkî Efendi, Hakkari Merkez İbtidâî, İstanbul Hacı Ali Paşa, Siyavüş Paşa, Çenfereli Halil Efendi, Siyavüş Paşa Numune, Cedidşah, Hıdreli Halil Efendi, Yalova Kadıçiftliği gibi mekteplerde 1915-1932 yılları arasında muallimlik vazifelerini yürüttü. Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Üsküdar Müftülüğü Müsevvidliği, Üsküdar ve Kadıköy Müftülüğü görevlerini ifa etti. Kadıköy Müftüsü olduğu sıra 6 Ekim 1967 tarihinde vefat etti. Üçışık soyadını almıştır. Kabri Edirnekapı'da iken daha sonra Ankara/Bağlum'a nakledilmiştir.[74]

İsmail Hakkı Efendi: Babası Bursa'da bulunan Kadirî Tarikatı'na mensup Küçük Kaygulu Dergâhı postnişinlerinden Edhem Efendi'dir. Edhem Efendi, babası Mehmed Âgâh Efendi'nin vefatından sonra (1909) dergâhı aktif olarak kullanıma açmış ve Cuma günleri Kadirî usulü üzere zikir halkaları teşkil etmiştir. Babasının 1919 tarihinde vefat etmesi üzerine, İsmail Hakkı Efendi dergâhın postnişini olmuştur. Bursa'da R. 1316 (1900/01) tarihinde dünyaya gelen

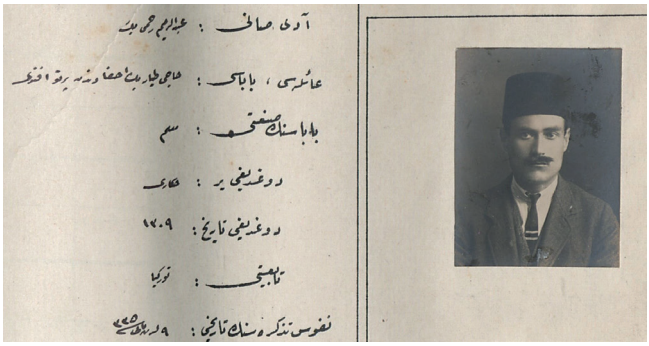
74 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 91-92; Hüseyn Hilmi Işık, *Tam İlmihâl Seâdet-i Ebediyye,* İstanbul 2021, s. 1134; *Van Kütüğü,* Proje hazırlayanlar: Abdulkerim Abdulkadiroğlu - Mehmet Yiğit - Bekir Oğuzbaşaran, Ankara 1992, s. 210-211.

İsmail Efendi, Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nde okumuş ve Sahn son sınıfta iken medresenin kapatılması üzerine 28 Mayıs 1924 tarihinde 55 numarayla İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırmıştır. Fakülte Heyeti tarafından Sahn son sınıf sınavlarına tabi tutularak başarılı olmuş (4 Eylül 1924) ve *Sahn ruusu*nu almıştır. Fakat bundan sonraki eğitimini Fakülte'de devam ettirmemiş, Mekteb-i Mülkiye'ye naklini aldırmıştır. Dolayısıyla Aralık 1925'te kaydı silinmiştir.[75]

Resim 3.19: Fakülte öğrencilerinden İsmail Hakkı Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133)

Abdürrahim Rahmi Efendi [Zapsu]: R. 1309 (1893/94) tarihinde Hakkari'de dünyaya geldi. Babası Hacı Tayyar Bey'in ahfadından muallim Mehmed Pertev Efendi'dir. Annesi Arvasî ailesinden Emetullah Hanım'dır. İlköğrenimi Van/Başkale'de, orta öğrenimi ise Van'daki Dârülmuallimîn'de tamamladı. Daha sonra Seyyid Taha Arvasî'den icazet aldı. I. Dünya Savaşı'nda doğu cephesinde milis kuvvetleri arasında yer aldı. Ruslarla yapılan çete savaşları sırasında esir düştü ve Bakü yakınlarındaki Nargin Adası'nda esir kampına gönderildi. 1917'de esaretten kurtulunca İstanbul'a geldi ve Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne kaydoldu. Akabinde 220 sıra numarasıyla Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne girdi. Kaydını yaptırdığı sırada Sahn talebesi derecesinde olup olmadığının netlik kazanması için konunun tetkik edilmesi kararlaştırıldı (5 Haziran 1924). Yapılan imtihanlar sonucunda Sahn talebesi seviyesinde olduğu tespit edildi ve 19 Kasım 1924'te Fakülte'ye kesin kaydı yapıldı. Eğitimi

Resim 3.20: Fakülte mezunlarından Abdürrahim Rahmî [Zapsu] Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135)

75 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 133, s. 109-110; Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara - Kadir Atlansoy, Bursa 1997, s. 477.

sırasında önce Beşiktaş'ta Ekmekçibaşı Mahallesi Kireçhane Sokak'taki 7 numaralı hanede, daha sonra ise Yenikapı Çeşme Sokağı'ndaki 40 numaralı hanede ikamet etti. Bitirme imtihanlarından başarılı olması yanında, *Tevhîd Âbidesi ve Âyete'l-Kürsî* başlığıyla hazırladığı 57 sayfalık tez çalışması da[76] kabul edilince 1 Temmuz 1927 tarihinde Fakülte'den mezun oldu.

Abdürrahim Bey, her ne kadar İlahiyat Fakültesi'nden mezun olmuşsa da, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında herhangi bir memuriyet almamış, daha sonraları memuriyet hayatına atılmıştır. Ömrünün on beş yılında öğretmenlik, on beş senesinde mal müdürlüklerinde maliyecilikle geçiren Rahmi Efendi, daha çok eser/makale yazmak ve talebeleri teşkilatlandırarak eğitimlerini sürdürmelerini temin etmekle meşgul olmuştur. Şiir, edebiyat, ilmihal, İslam Tarihi, din eğitimi, din felsefesi, Tefsir, ahlak, İslamî aile hayatı gibi çeşitli saha ve konular üzerine otuzdan fazla eseri vardır. 9 Şubat 1958 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Edirnekapı Necati Bey Mezarlığı'ndadır.[77]

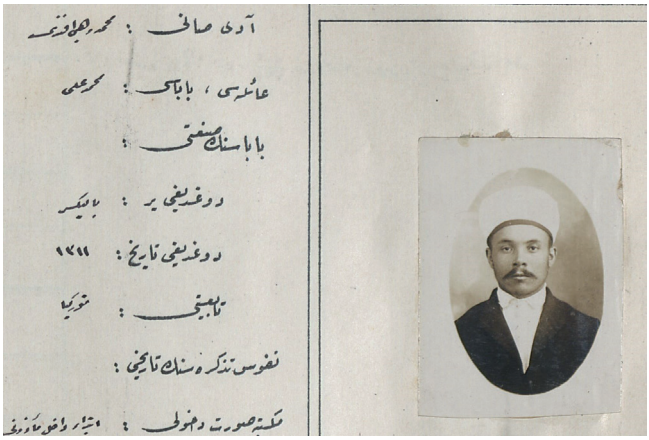
Resim 3.21: Fakülte mezunlarından Mehmed Fatih [Göktay] Efendi (Kaynak: *Fakülte İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 135)

Mehmed Fatih Efendi [Göktay]: R. 1317 (1901) tarihinde Konya'da dünyaya geldi. Babası Sofu Mustafa Efendi'dir. Annesi Aladağlı Hacı Mustafa Efendi'nin kızı Şerife Hanım'dır. İlköğrenimini Hacı Fettah Feyziye Mektebi'nde tamamladı. Ardından Silleli Mehmed Efendi'nin tedrisinde Kuran-ı Kerim'i ezberledi. 1916'da Konya Islah-ı Medarisi'nde, 1917'de ise Konya Dârü'l-Hilâfe Medresesi'nde eğitimine devam etti. 29 Mayıs 1924 tarihinde 211 sıra numarasıyla Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırdı. Kayıt yaptırdığı sırada mülga Dârü'l-Hilâfe Medresesi Konya Sahn Şubesi birinci sınıf öğrencisiydi. Fakülte'deki eğitimi süresince Sultanahmed ve Fatih'teki Servili medreselerinde ikamet etti. Yazılı imtihanlarla birlikte 111 sayfadan müteşekkil *"...إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ" [Hucurat, 49/10]*

76 Abdurrahîm Rahmî, *Tevhîd Âbidesi ve Âyete'l-Kürsî,* İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi (1927), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eser Koleksiyonu, nr. 2495-34.

77 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 135, s. 197-198; Mustafa İsmet Uzun, "Zapsu, Abdürrahim", *DİA,* İstanbul 2013, XLIV, 127-128; *Van Kütüğü,* s. 209; Abdurrahim Zapsu, *Büyük İslâm Tarihi -Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi-,* İstanbul 2006, s. 11-13.

Âyetinin Tefsîri başlıklı mezuniyet tezini[78] tamamladı. 20 Kasım 1927'de Fakülte'den mezun oldu. Eğitimini tamamlamasından sonra 1932-52 yılları arasında Konya'daki çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. 1952'de önce geçici, ardından da kadrolu olarak Konya İmam Hatip Okulu'na tayin edildi ve burada din dersi, Kuran-ı Kerim ve akaid dersleri verdi. 1966'da emekli oldu. 19 Ekim 1997'de Konya'da vefat etti.[79]

Resim 3.22: Fakülte mezunlarından Mehmed Vehbi [Özüner] Efendi (Kaynak: *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri,* nr. 136)

Mehmed Vehbi Efendi [Özüner]: R 1311 (1895/96) tarihinde Balıkesir'de dünyaya geldi. Babasının adı Mehmed Ali'dir. İlk ve orta eğitimini tamamladıktan sonra Dârü'l-Hilâfe Medresesi'ne kaydoldu. İbtidâî Dâhil Kısmı'ndan mezun olduktan sonra 265 sıra numarasıyla 29 Mayıs 1924 tarihinde İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Eğitimi süresince Şehzade İbrahim Paşa Medresesi'nde ikamet etti. *Risâletü fi'l-Kelâmi'[l-Kur'ân]* başlıklı tefsir ilmine dair mezuniyet tezini[80] hazırladı ve yazılı imtihanlarını da vererek 10 Mart 1928'de mezun oldu. 1 Şubat 1930'da Konya Lisesi Türkçe öğretmenliğine tayin edildi. Ardından Adana Orta Mektebi, Eskişehir Lisesi, Konya Ortaokulu gibi eğitim kurumlarında Türkçe öğretmenliği yaptı. 22 Aralık 1951'de Konya İmam Hatip Okulu'nda görevine devam etti ve 13 Temmuz 1962'de emekli oldu. Çocuklarından Zeki Özüner ve Lütfü Özüner Çapa ve Cerrahpaşa'da Tıp fakültelerinde öğretim üyeliğinde bulunmuş doktorlardandır. Vehbi Efendi, Nisan 1976'da vefat etmiş ve Edirnekapı Sakızağacı Mezarlığı'na defnedilmiştir.[81]

78 Mehmed Fatih, "...إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ" *[Hucurat, 49/10] Âyetinin Tefsîri,* İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi (1927), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 2495-14.

79 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 135, s. 179-180; Geniş bilgi için kıymetli bir araştırma ürünü olan şu eserlere bkz. Ahmet Çelik, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Konya Öğretmenleri,* Konya 2020, s. 309-310; Çelik, *Konya Maarif Atlası,* s. 240-241; Çelik, *1951-1971 Konya İmam Hatip Okulu,* Konya 2020, s. 74-75.

80 Mehmed Vehbî, *Risâletü fi'l-Kelâmi'[l-Kur'ân],* İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi (1927), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 2495-76.

81 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 136, s. 45-46; Çelik, *1951-1971 Konya İmam Hatip Okulu,* s. 87; *Cumhuriyet,* [Mehmet Vehbi Özüner'e Dair Vefat İlanı], 9 Nisan 1976, No: 18658, s. 9.

Fakülte'ye Cumhuriyet döneminde kaydolan maruf simalar elbette bunlarla da sınırlı değildir. Örneğin, zikrettiğimiz bu zevatın dışında Şeyhulislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğlu Sabih Malik,[82] Şeyhulislam Mustafa Hayri Efendi'nin oğlu Tahir Münib,[83] Konya âlimlerinden ve öğretmenlerinden Ahmet Tahir Elliiki[84] de Fakülte öğrencisi olmuş meşhur simalar arasındadır.

G) Mezunların İstihdamı Sorunu

Dârülfünûn İlahiyat mezunlarına ne tür bir iş imkânı sağlanacağı hususu, Cumhuriyet döneminde bir mesele olarak karşımıza çıkar. Benzer tartışmalar ve istihdam kaygısına dair sorunlar Osmanlı döneminde yaşanmışsa da, çözüme kavuşması nispeten daha kolay olmuştur. Zira 1900-14 yılları arasında Şube öğrencilerinin büyük kısmı bir taraftan medreselerdeki eğitimlerine de devam etmekteydi. Diğer yandan Şeriyye Şubesi, medreselerde okutulan dinî ilimlerin daha modern anlamda tahsil edildiği bir kurum olarak telakki edilmekte ve medrese hiyerarşisi dışında da görülmemekteydi. Dolayısıyla öğrenciler her iki kurumun hem eğitim hem de istihdam olanaklarından istifade edebiliyorlardı. Hukuk, maarif ve dinî hizmet gibi geniş bir iş sahası kendilerine sunulmaktaydı. Teşekkül eden yeni Cumhuriyet düzeni ise hem otoriter hem de laik bir anlayışa sahipti. Bu yeni yönetim medrese geleneğine son vermekte, din eğitimini belirli sınırlar içerisinde tutmakta ve hukuk sahasında ise daha modern ve pozitivist bir yaklaşımı benimsemekteydi. Dolayısıyla gerek İlahiyat Fakültesi gerekse İmam-hatip mektebi öğrencilerinin istihdamı noktasında genç rejimin nasıl bir tavır takınacağı merak konusuydu. Haliyle her iki eğitim kurumu çatısı altındaki camia bir tedirginlik ve beklenti sarmalına sürüklendi. Fakat Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi mezunların istihdamı hususu, Fakülte'nin öğrenci kaynağı olan medreselerin kapatılması veya İmam-hatiplerin lise seviyesine çıkarılmaması gibi iki mühim meselenin önüne geçebilecek bir mahiyet arz etmedi. Bu noktada Cumhuriyet devri hükümetlerinin İmam-Hatip veya İlahiyat Fakültesi mezunlarına hiçbir şekilde istihdam sağlamadığı tarzındaki yorumlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira eğitim seviyeleri açısından daha aşağı düzeyde bulunan dönemin İmam-Hatip mezunlarının dahi muallim, muallim muavini, imam, hatip gibi mesleklerle iştigal ettikleri görülmektedir.[85] Ayrıca din hizmetlerinin bir kısmının 1950'li yıllara kadar Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde ve vakıflar kanalıyla idare edildiğini unutmamak ve İmam-Hatip veya İlahiyat mezunlarından bir kısmının bu vakıflar bünyesinde çalıştıklarını da dikkate almak gerekiyor.[86]

82 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 133, s. 97-98.

83 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 136, s. 185-186.

84 Çelik, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Konya Öğretmenleri,* s. 225-227.

85 *Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi ve Dini Hayat,* ed. Mustafa Öcal, İstanbul 2008, I, 68, 78, 95,

86 Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Muhammet Şevki Aydın, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı,* İstanbul 2016, s. 67-69.

Fakülte'de okuyan veya mezun olan öğrencilerin çeşitli devlet kurumlarında istihdamları meselesi gerek üniversite yönetimi gerekse dönemin hükümetleri tarafından ilk yıllardan itibaren ele alınmıştır. İstihdamdaki en büyük problem, kapatılan medreselerdeki talebelerin önemli bir kısmının iş hayatına muallim olarak atılmaları ve sayıca fazla olan İmam-Hatip mezunlarının yine eğitim sahasında görev almış olmalarıydı. Bu durum özellikle 1924-30 yılları arasında kadroların önemli ölçüde dolmasını ve din derslerinin müfredattaki yoğunluğunun zamanla azalmasıyla yeni mezunların görev alabilecekleri alanların daralmasını beraberinde getirmişti. Nitekim 1924'te gerçekleşen bir hadise bunu doğrular niteliktedir. Dârülfünûn Divanı, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin istihdam sahaları ile alakalı olarak gerçekleştirdiği 2 Ekim 1924 tarihli toplantısında, İlahiyat mezunlarının hem din hem de müfredatları açısından felsefe sahasına giren dersleri okutabileceklerine dair kararını Maarif Vekâleti'ne bildirilmişti. Maarif Vekâleti ise İlahiyat Fakültesi mezunlarının sadece din derslerine girebileceklerini, yeni eğitim müfredatında din derslerinin sınırlı olması hasebiyle de öğretici vasfıyla ilk elden ancak 5 öğrencinin Yüksek Muallim Mektebi'ne alınmasına karar vermişti. Müsabaka sınavlarına giren öğrencilerden beş kişi Fakülte tarafından seçilmiş ve 269 numaralı İsmail Hakkı, 13 numaralı Ahmed, 14 numaralı Mehmed Nazîf, 138 numaralı İsmail Hakkı ile 132 numaralı Necati beyler öğretmen olarak atanmak üzere Ankara'da açılan kurslara gönderilmişti.[87]

Fakülte öğrencilerinin gelecekte hangi sıfatla bir görev alabileceklerine dair en ciddi müzakereler ise 1927 senesinde baş gösterdi. Maarif Vekâleti tarafından 30 Nisan 1927'de İlahiyat Fakültesi'ne gönderilen bir yazıda Fakülte'den mezun olacakların sayısı, bu mezunlardan kaçının Rûhiyyât, Terbiye, Usûl-i Tedrîs Muallimi olmak istediği, Ankara'da açılan kurslara gelip gelemeyecekleri sorulmuş ve gelecek öğrencilerin iaşelerinin yine Vekâlet tarafından karşılanacağı ifade edilmişti.[88] İlahiyat Fakültesi Riyaseti'nin 18 Mayıs 1927'teki cevabî yazısında ise mezun olmaya aday 25 kişinin bulunduğu; fakat bunların henüz son sınavlarını vermediğinden kaç kişinin tam olarak mezun olacağının bilinemediği ve bu mezun adayı öğrencilerin tümünün ise Ankara'da açılacak olan kurslara devam ederek Muallim Mekteplerinde Rûhiyyât ve Usûl-i Tedrîs Muallimi olmak arzusunda bulundukları iletilmişti.[89]

Mezunların iş sahalarının netlik kazanması adına 18 Mayıs 1927 tarihli Fakülte Müderrisîn Meclisi toplantısında konu enine boyuna ele alındı. Toplantıda ele alınan hususlar önce

87 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 56; *Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-,* Evrak Nu: 227.

88 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 104.

89 BCA, 18-9-0-0/89-430-1.

Dârülfünûn Divanı'na ve oradan da ilgili vekâletlere iletildi. Fakülte Müderrisîn Meclisine göre, İlahiyat Fakültesi öğrencileri Edebiyat Fakültesi talebesi kadar ilmî bir mesai harcamasına, hatta bir kısım dersleri Edebiyat Fakültesi bünyesinde almasına rağmen bu Fakülte'nin mezunlarına sağlanan muallimlik imkânlarından yeteri düzeyde faydalanamıyordu. Vekâletin Edebiyat ve Fen fakülteleri mezunlarına öncelik tanınması hasebiyle, İlahiyat Fakültesi mezunlarının eğitim sahası dışında Diyanet İşleri Riyaseti bünyesinde istihdam edilmelerinin önü açılmalıydı. Riyaset bünyesinde ilmî çalışmalar, eser tetkiki ve tercümeleri gibi işlerin yanında müftülük, vaizlik, hatiplik, nikâh memurluğu, alay ve tabur imamlığı gibi memuriyetlere de atanabilmeliydi. Ayrıca Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Süleymaniye Kısmı mezunlarına tanınan dersiâmlık hakları, Süleymaniye Medresesini bünyesine katmış İlahiyat Fakültesi'ne devredilmeliydi. Fakülte yönetiminin bu taleplerini aslında dinî hizmet ve eğitim sahasındaki pek çok vazifenin İlahiyat Fakültesi mezunlarına hasredilmesi yönünde atılmış en ciddi adım olarak görebiliriz. Nitekim 9 Ağustos 1927 tarihli Dârülfünûn Divanı'nda İlahiyat Fakültesi'nin bu talepleri kabul edilmiş ve Fakülte mezunların iş sahaları Maarif ve Diyanet sahasındaki memuriyetleri kapsayacak şekilde genişletilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir.[90]

Dârülfünûn Divan'ının ilettiği talepler 4 Eylül 1927'de Millî Talim ve Terbiye Heyeti'nce gündemine de ele alındı. Heyet, İlahiyat Fakültesi'nin esas misyon ve müfredatının niteliği hakkında bilgi sahibi olmadan taleplerin incelenemeyeceğini bildirdi. Heyetin talep ettikleri bilgi temelde şu idi: Fakülte bir İslami İlimler Okulu muydu (*İslâm nusûsunun tetebbu'u*), yoksa dinî ilimler sahasında mütehassısler yetiştiren (*tüm dinlere 'âid tetkīkāt-ı 'ilmiyye*) bir İlahiyat Fakültesi miydi?[91] Bu bilgi talebi üzerine 21 Kasım 1927'de tekrar toplanan Fakülte Meclisi'nin hazırladığı raporda, Fakülte'nin hedefinin öğrencilerini tüm dinleri ihata edebilecek bilgilerle donatmak ve bu sahada ilmî tetkik yapabilecek seviyede hazırlamak olduğu ve ders programının da buna uygun olarak hazırlandığı zikredildi.[92]

Gerçekleşen yazışmalar ve girişimler kısa zaman sonra etkisini göstermeye başlayacak ve Fakülte mezunları zorlu bir geçiş devresinin ardından resmî vazifelere de atanacaklardır. Özellikle İlahiyat fakülteleri ile İmam-hatip okullarının yeniden açılmaya başladığı 1950'li yıllardan itibaren mezunların önemli bir kısmı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yanında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde de çeşitli görevlere atanacaklardır.

90 BCA, 18-9-0-0/89-430-1.

91 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 114.

92 BCA, 18-9-0-0/89-430-1.

H) Fakülte'nin Kapatılması

Daha genelde İstanbul Dârülfünûnu, daha özelde ise İlahiyat Fakültesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında özellikle yeni sistemin beklentilerini karşılamak açısından üzerinde önemli ve ateşli tartışmaların yapıldığı bir eğitim kurumu oldu. Bu tartışmalar, ilk aşamada, yeni kurulan Cumhuriyet rejiminin hemen her çevre tarafından özümsenmesi ve gelişmesine yapabileceği katkılar etrafında şekillendi. Akabinde eğitim-öğretim ve akademik kadroların niteliği ve yeterliliğine odaklandı. Nihayetinde hazırlanan çeşitli raporlar çerçevesinde Dârülfünûn, yerini İstanbul Üniversitesi'ne bırakırken, İlahiyat Fakültesi ise tamamen kapatıldı.

Cumhuriyet'in ilanı sonrası üst üste gelen reformlara karşı Dârülfünûn kadrolarının kısmen mesafeli duruşu, 1925 yılında hayata geçirilen inkılâplara beklenen desteği göstermemesi hükümet-üniversite arasında bir ayrışmayı gün yüzüne çıkardı. 8 Ekim 1929'da İstanbul Dârülfünûnu'nu ziyaret eden[93] Maarif Vekili Cemal Hüsnü Bey'in konuşmalarında dile getirdiği bazı hususlar yeni bir tensikatın ilk habercisiydi.[94] 24 Ekim 1929'da New York Borsası'nın çöküşü gerek Türkiye gerekse dünya siyasetinde dönüm noktalarından birisini teşkil etti. Zira liberal anlayış ile devletin gücünü savunan fikrî akımlar yeniden karşı karşıya geldi. Dünyadaki ekonomik krizin bu etkisi 1930'lu yılların başından itibaren Türkiye siyasetinde devletçilik anlayışının gittikçe güçlenmesine ve bu anlayışı önemli ölçüde destekleyen Kadrocu Hareket'in[95] iktisadî fikirlerinin tesiriyle Dârülfünûn üzerinde ikinci bir reformun gündeme gelmesine sebebiyet verdi. Fakat bu reform bir Osmanlı eğitim ve kültür mirası olan Dârülfünûn'da isminden teşkilatına, kadrolarından fakültelerine kadar değişim ve tasfiyeyi de beraberinde getirecekti.

Dârülfünûn üzerindeki tartışmalarda zaman içerisinde eleştirilerin dozu da yükselmişti. Dârülfünûn hocalarının liberalizmi savunduğu, kurumun ilmî vazifesini tatminkâr ölçüde yerine getiremediği, inkılâplara karşı duyarsız kaldığı, İlahiyat Fakültesi'nin din propagandacılığı yapmaktan öteye gidemediği ve medrese geleneğinden kurtulamadığı gibi tenkitler öne çıkmaktaydı.[96] Albert Malche'nin hazırladığı raporda zikredilen hususlar ve planlanan ıslahat çerçevesinde eleştirilerin odağındaki Dârülfünûn'un kapatılarak yerine yeni bir üniversite kurulması fikri dile getirilmeye başladı. 1932 senesi Ocak ayında

93 *İkdam,* 9 Teşrin-i Evvel 1929, Nu: 11221, s. 1.

94 İhsanoğlu, *Darülfünun,* I, 323-325.

95 1932-34 yılları arasında neşredilen Kadro Dergisi'nde yazılarıyla Türk devriminin ideolojisini sistemleştirmeyi hedefleyen aydınlar hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi,* Ankara 1994.

96 Ali Arslan, *Darülfünundan Üniversiteye,* İstanbul 1995, s. 193-212; Ali Arslan - Mustafa Selçuk, "Üniversite ve Özerlik: Tek Parti Döneminde Yüksek Öğretim", *TALİD,* C. 6, Sa. 12 (2008), s. 356.

İsviçre'den getirilen Albert Malche'nin hazırladığı *Dârülfünûn Raporu*'nda öğrencilerin eğitim seviyesinin düşüklüğüne, ilmî neşriyatın azlığına, tam anlamıyla akademik ve malî bir hürriyetinin olmadığına, akademisyenlerin yeteri miktarda maaş almadıklarına, sistemli bir eğitim müfredatının henüz yerleşmediğine, uygulamalı derslerin talebe açısından yetersiz kaldığına, fakülte kütüphanelerinin özellikle de Tıp Fakültesi kütüphanesinin geliştirilmesi gerektiğine ve istikbale yönelik gerek ülke içindeki istihdamın temini gerekse ileride bir üniversite hocası olabilecek yeteneklerin yetiştirilmesi konusunda düzenli bir politikasının bulunmadığına işaret edilmekteydi.[97] Malche, tespit ettiği eksikliklere dair ıslahat önerilerini sıraladığı raporunda İlahiyat Fakültesi hakkındaki görüşlerini de serdetmiştir. Fakülte'nin sadece 3 öğrencisi[98] ile 13 eğitmeninin bulunduğunu, bu durumun mali açıdan devletin sırtına gereksiz bir yük oluşturduğunu ve "İslam Tarihi, Felsefesi ve Dinî Şubesi" adı altında Edebiyat Fakültesi'ne bağlanmasının daha uygun olacağını belirtmiştir.[99] Malche'nin İlahiyat'ı Edebiyat Fakültesi'ne raptı önerisi ile Fakülte'nin 1924'teki kuruluşu sırasında Edebiyat Fakültesi Müderrisîn Meclisi'nde cereyan eden tartışmalar arasında bir aynîliğin bulunması dikkat çekicidir. Malche'nin raporunu hazırladığı sırada üniversite dışındaki birtakım çevrelerde deveran eden efkârın[100] yanında Edebiyat Fakültesi'ndeki bazı akademisyenlerinin etkisinde kalmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Malche'nin aşamalı ıslahat teklifine rağmen dönemin Maarif Vekili Reşid Galib Bey, hızlı bir inkılâba girişti. 29 Mayıs 1932'te Meclis'te hem Dârülfünûn'un mali mevzuları hem de ıslahatın gerekliliği konuları tartışıldı.[101] 24 Aralık 1932 tarihli kanun layihasında ise İstanbul Dârülfünûnu'nun kapatılması halinde açıkta kalacak müderris ve muallimlerin diğer hizmetlere tayinleri ve bazı Dârülfünûn mensuplarının emeklileri ön görüldü.[102] Mayıs 1933'te yeniden Türkiye'ye gelen Malche'nin başkanlığı altında bir "Islahat Komisyonu" teşkil edildi ve komisyona Dârülfünûn'daki akademisyenlerin hiçbiri alınmadı. 31 Mayıs 1933

97 Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi,* Ankara 1998, I, 229-253.

98 Dârülfünûn Mecmuası üzerine kıymetli bir çalışma kaleme alan Hamit Er, Malche'nin verdiği bu rakamı doğru ve yerinde bir tespit olmadığını zikretmektedir (Hamit Er, *İstanbul Darülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları,* İstanbul 1993, s. 30). Fakat elimizdeki künye kayıtları Malche'yi doğrulamaktadır.

99 Hirsch, *Dünya Üniversiteleri…,* s. 278, 287-288. 25 Mayıs 1933 tarihli Cumhuriyet gazetesinin haberinde de benzer hususlar dile getirilir ve Fakülte için "Talebesiz bir fakülte" tabiri kullanılır (*Cumhuriyet,* 25 Mayıs 1933, No: 3249, s. 1, 4).

100 Örneğin Mayıs 1931'de *Vakit* gazetesinde neşredilen ve Sabri Etem'e ait olan bir yazıda benzer hususların ele alındığı görülmektedir. Etem, İlahiyat Fakültesi'nin kapatılması ve ders müfredatıyla birlikte İctimâiyyât (Sosyoloji) Kürsüsü'ne devri fikrini savunmuştur (bkz. Sabri Etem, "İlahiyat Fakültesi!", *Vakit,* 29 Mayıs 1931, s. 4).

101 *TBMM Zabıt Ceridesi,* İctima: 1, Celse: 4, 29 Mayıs 1932, VIII, 338-350.

102 BCA, 30-18-1-2/41-90-10.

tarihinde 2252 numaralı kanun teklifi Meclis'e sunuldu ve kabul edildi.[103] Bu kanun gereğince 31 Temmuz'dan itibaren Dârülfünûn ve bağlı kurumları lağvedilerek İstanbul Üniversitesi kuruldu.[104]

Dârülfünûn'nun lağvından en ciddi ölçüde etkilenen fakülte, İlahiyat oldu. Kurulduğu tarihten itibaren içine düştüğü kısırdöngü, medrese ve İmam-hatip mektepleri gibi öğrenci membaından mahrum kalması, bütçe tahsisatlarında diğer fakültelerden daima daha az pay alması, öğrencilerin istihdam kaygıları vs.[105] meselelerin üstüne eklenen yeni reform paketi Fakülte'nin kapatılmasını da beraberinde getirdi. Aslında Fakülte'nin ve İmam-hatip mekteplerinin mukadderatı açıldıkları yıl aşağı yukarı görünür hale gelmeye başlamıştı. Öğrencilerden okul masraflarını karşılamayanlar konusunda yapıcı yaklaşan Maarif Vekâleti, 1924 Eylül'ünde aldığı bir karar ile aynı hassasiyeti öğrencilerin iaşe ve yemek ihtiyacı konusunda gösteremedi. Dârülfünûn İlahiyat öğrencileri ücretsiz olarak faydalandıkları yemek tahsisatının kesilmemesi, iaşelerinin temini, İmam-hatip mekteplerinin lise derecesine çıkarılması, istihdamlarının teminat altına alınması ve diğer fakültelere nakillerine izin verilmesi için yetkili mercilere başvurularda bulundu.[106] Hatta zaman zaman bu taleplerini kabul ettirebilmek adına dersleri boykot etti.[107] Dönemin merkezî hükümeti ve Maarif Vekâleti tarafından talebelerin isteklerinin önemli bir kısmına, biraz zaman alsa da, olumlu yanıt verildi. Fakat Fakülte'nin öğrenci kaynağını oluşturabilecek yegâne eğitim kurumu olan İmam-hatip mektepleri için arzu edilen düzenlemeler hayata geçirilemedi. Bu okullara lise derecesi statüsünün tanınmaması, sayılarının yıldan yıla azaltılması ve nihayet 1929-30 ders döneminde ayakta kalan Kütahya ve İstanbul'daki son iki mektebin kapatılmasıyla[108]

103 *TBMM Zabıt Ceridesi,* İctima: 2, Devre: 4, 31 Mayıs 1933, XV, 465-467; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri,* nr. 143, s. 170.

104 Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi,* s. 31-39; Oktay Aslanapa, *İstanbul Üniversitesi -Kuruluş, Tarihçe, Teşkilat ve Öğretim Üyeleri,* İstanbul 1983, s. 17; Necdet Öklem, *Atatürk Döneminde Darülfunun Reformu,* Bornova 1973, s. 29-60.

105 Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat…", s. 266-269; İsmail Kara, "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi,* Sa. 2(1), 2009, s. 5-10.

106 İlâhiyât Fakültesi Talebesinin Mukarrerâtı", *Sebîlürreşâd,* 2 Ekim 1924, C. 24, Sa. 619, s. 335; "Merhamet Ediniz Efendiler: İlâhiyât Talebesinin Büyük Millet Meclisine Mürâca'âtı", *Sebîlürreşâd,* 12 Şubat 1925, C. 25, Sa. 638, s. 223; Çelebi, "Ma'ârif Vekîli Hazretlerine Açık 'Arîza", *Sebîlürreşâd,* 27 Haziran 1924, C. 24, Sa. 606, s. 121-122.
Yahya Afîf, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nda Şeriyye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekteb medreselere ayrılan tahsisatların Maarif Vekâleti'ne dolayısıyla da çoğunlukla medrese kökenli olan İlahiyat ve imam-hatip öğrencilerine devredilmesi gerektiği tezinden hareket ederek, Vekâlet'in bu uygulamasını yanlış bulmuş ve Maarif Vekili Vâsıf Bey'i tenkit etmiştir. (bkz. Yahya Afîf, "İlâhiyât Talebesinin İ'âşesi", *Sebîlürreşâd,* 3 Temmuz 1924, C. 24, Sa. 607, s. 138-141).

107 "İlâhiyât Talebesi Derslere Girmeyecekler", *Sebîlürreşâd,* 16 Ekim 1924, C. 24, Sa. 621, s. 365; "Talebe-i 'Ulûmun Mukerrerâtı", *Sebîlürreşâd,* 18 Eylül 1924, C. 24, Sa. 617, s. 299.

108 Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat…", s. 268-272.

Dârülfünûn İlahiyat'ın müstakil bir fakülte olarak eğitim hayatını devam ettirme ihtimali tamamen kayboldu.[109]

İlahiyat Fakültesi'nin ilgası üzerine, hocalarından Mehmed Şerefeddin, Mehmed Ali Aynî, Yusuf Ziya, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Şevket, Hilmi Ömer, Kilisli Rifat ve Abdülbaki beylerin kadroları Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak teşkil edilen İslam Tetkikleri Enstitüsü'ne nakledilirken Nimet, Fuad, Hüseyin Avni, İsmail Hakkı ve Şekib beylerin üniversite ile ilişikleri kesildi veya emekliye sevk edildi.[110] İlahiyat Fakültesi, bu hadiseden 59 yıl sonra 3837 numaralı kanun ile 3 Temmuz 1992 tarihinde İstanbul Üniversitesi bünyesinde yeniden eğitim hayatına başlayıncaya kadar kapalı kaldı.[111]

109 Eylül 1924'te Sebîlürreşâd'da neşredilen bir yazıda, İlahiyat Fakültesi ve İmam-hatip mekteplerinin durumuna kısaca değinilmekte ve her iki eğitim kurumunun yakın gelecekte beklediği; fakat istemediği bir son ile karşı karşıya geleceğine işaret edilmektedir (bkz. "İlâhiyât Fakültesi ve İmâm-Hatîb Mekteblerinin 'Ömr-i Tabî'îsi", *Sebîlürreşâd,* 4 Eylül 1924, C. 24, Sa. 615, s. 271).

110 *Cumhuriyet,* 1 Ağustos 1933, No: 3317, s. 5; Öklem, *Atatürk Döneminde Darulfünun…,* s. 61-62.

111 28.03.1983'te kabul edilen YÖK Teşkilatı Hakkındaki 2809 numaralı kanun ve bu kanunda değişikliklere giden 3.07.1992 tarihli ve 3837 numaralı kanun için bkz. *Resmî Gazete,* Sayı: 18003, 30 Mart 1983, s. 7-22; Sayı: 21281, 11 Temmuz 1992, s. 26-40.

SONUÇ

II. Abdülhamid döneminde başlayan İlahiyat eğitimi 1933'te Fakülte'nin kapatılmasına kadarki süreçte gelişen üç siyasi dönemin şartları ve atmosferine göre şekillenerek, en sonunda uzunca süren bir sessizlik dönemine girmiştir. İlahiyat Fakültesi'nin bu süreçteki 23 yılı aslında birçok açıdan Osmanlı ve Türkiye'nin yakın dönemiyle bütünleşmiş ve kaçınılmaz olarak bir kader birliği yapmıştır.

Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi İslamî ilimlerin öğrenilebileceği yeni bir kaynaktı. Bu konuda tarihi bir derinliğe sahip olan medreselerden farkı, daha sistematik ve bütünlükçü bir müfredat esasına göre kurgulanmış olmasıydı. Dârülfünûn'un diğer şubelerinde olduğu gibi Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi'ndeki öğrenciler aynı anda dersleri takip ediyor, yazılı sınavlara girip, sınıf geçiyorlardı. Bu eğitim-öğretim bakımından yeni ve farklı bir sinerjiydi. Dolayısıyla kurgu aşamasında medrese birikiminden yararlanılması pek fazla alternatifi olmayan isabetli bir tercihti. Bu tercihin başka muhtemel sebepleri de mevcuttu. Birincisi, medresede okuyan veya mezun olup eğitim, dinî hizmetler vb. sahalarda çalışanların ekonomik olarak kendilerine daha cazip istihdam alanlarını İlahiyat Şubesi/Fakültesi sunmaktaydı. İslam dünyasının tek bağımsız üniversitesi Dârülfünûn'da okumanın ve bu müstesna kurumun bir parçası olan İlahiyat'tan mezun olmanın, özellikle yurtdışından gelen talebeler için mensup bulundukları toplumun gözünde saygınlık kazanabilmelerine olanak tanıyabilmesi ikinci önemli etkendir. Bu iki sebebin üzerine sistematik eğitim düzeni içerisinde kişilerin ilmî birikimini genişletme arzusunu da üçüncü bir madde olarak ekleyebiliriz. Fakülte'nin öğrenci profili incelenirse, bu yeni modelde dinî eğitim veren kurumun medreseye rakip değil daha üst otoriteye sahip bir eğitim müessesesi olarak kabul edildiği söylenmelidir. Bu konuyu biraz açmak gerektiğini düşünüyoruz.

İlahiyat Fakültesi çoğunlukla medrese talebelerinin, Osmanlı imparatorluğu sınırları dışı da dâhil, tercih ettiği ancak diğer taraftan imparatorluk dâhilindeki tüm grupların kendisine yer bulabildiği bir yüksek öğretim kurumu olmuştur. Aralarında Arap coğrafyası, Türkistan, Balkanlar ve Kafkasya'daki çeşitli bölgesel medrese ve mekteplerden mezun olanlar ile imparatorluğun ücra bölgelerinden tekke, dergâh ve tarikat erbabının çocuklarının da bulunduğu çok kozmopolit bir grup İslami ilimleri modern bir sistem çerçevesinde sunan İstanbul'daki bu yeni kuruma öğrenci olmuşlardır. Nitekim İskilipli Mehmed Atıf, Hoca Rasim, Elmalılı Hamdi [Yazır], Korkud Derviş, Alimcan İdrisî, meşhur hattatlarımızdan Abdülkadir [Saynaç], Damad Çerkes Mehmed Paşa-zade Hüseyin Hayreddin, Aksekili Ahmed Hamdi, Bulgaristan'da kurulan *Medresetü'n-Nüvvâb*'ın önde gelen müdürlerinden

Silistreli Emrullah, Süleyman Hilmi [Tunahan], Baban-zade Ahmed Naim'in vefatından sonra *Tecrîd-i Sarîh*'in tercüme ve şerhini 1934-44 yılları arasında tamamlayan Kamil [Miras], Kıbrıs müftülerinden Mehmed Dânâ, Hafız Sadettin [Kaynak], Hafız Mustafa Şevket [Yunt], Dicleli Hasan Lâmi, Şamlı Hafız Reşid, Ahmed Mekkî [Üçışık], Abdürrahim Rahmi [Zapsu], Şeyhulislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğlu Sabih Malik, Şeyhulislam Mustafa Hayri Efendi-zade Tahir Münib vb. gibi yaşadıkları devre damga vuran ve içinde bulundukları toplumun manevî önderlerinden sayılan çok sayıda meşhur simayı İlahiyat Fakültesi öğrenci olarak ağırlamıştır. Benzer şekilde Fakülte öğrencilerini büyüten babaların müderris, bürokrat, asker, esnaf, çiftçi, rençper, kadı, doktor, meşihat memuru, imam-hatip, kâtip, dersiâm, zenaat erbabı gibi birbirinden farklı meslek gruplarına mensup olmaları ise Şube'nin sosyal anlamda temsil ve hitap ettiği kitlenin genişliğine örnek teşkil eder.

Söz konusu tutum ve bakış açısı okulun İslamî ilimler alanında İmparatorlukta en üst kurum şeklinde değerlendirildiğini söylememizi mümkün kılar. Nitekim 1914'te Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi tüm medreseleri içine alacak şekilde en üst seviyede bir kurum olarak ihdas edildiğinde Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin buraya ilhakı biraz önceki bakış açısı ve Fakülte'nin konumunun doğru şekilde anlaşılmasını destekleyen bir gelişme olmuştur. Devamında 1924'teki Tevhid-i Tedrisat sonrasında medreselerdeki dinî eğitimlerini tamamlamak üzere olanların mezuniyet sınavlarını yapmak ve icazetnamelerini vermek vazifesi bu tarihte yeniden açılan Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'ne tevdi edilmiştir. Bu durum Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sonrası yönetici otorite tarafından Fakülte'nin daha önceki konumu veya rolünü kabul ve tasdik edildiği şeklinde de okunabilir.

Fakülte'nin gerek konumu gerekse öğrenci çeşitliliği, eğitim-öğretim hayatı boyunca akademik kadrosuna kattığı devrin önde gelen simalarıyla daha da güçlenmiştir. Örneğin, Meşrutiyet'in İslam'ın ruhuna uygunluğu savunan ve daha sonra da Şeyhulislamlıkla ödüllendirilen Musa Kazım, Meclis-i Mebusan azalarından Mustafa Asım, Meclis-i Ayan üyelerinden Manastırlı İsmail Hakkı, çok yönlü ilmî kişiliğe sahip İzmirli İsmâil Hakkı, Türkiye'nin ikinci Diyanet İşleri Başkanı Şerefeddin [Yaltkaya], Huzur Dersleri mukarrirleri arasına girmeyi başarmış Hüseyin Avni ve Türkiye Cumhuriyeti başbakanlarından Mehmed Şemseddin [Günaltay] gibi âlimler bu kadrodaki birkaç isimdir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

BEO, nr. 1953/146453, 2795/209620, 2909/218114, 3388/254087, 3814/285980, 4083/306167.

HR.SFR.04, nr. 883/74.

İ.MF, nr. 6/59, 11/16, 13/44.

MF.ALY, nr. 13/30, 13/32, 13/42, 13/49, 14/31, 17/34, 18/85, 18/115, 19/66, 19/83, 19/87, 19/91, 20/85, 20/94, 21/79, 22/83, 22/98, 22/101, 22/160, 23/4, 24/67, 27/55, 28/10, 31/33, 32/1, 32/33, 32/53, 34/12, 34/61, 35/44, 36/22, 36/55, 36/79, 36/80, 36/81, 36/92, 36/95, 36/97, 37/1, 37/42, 37/82, 37/88, 37/101, 38/34, 38/55, 38/74, 39/103, 41/9, 42/52, 42/79, 43/3, 43/129, 45/53, 48/22, 50/81, 53/46, 53/50, 54/73, 54/83, 54/86, 54/125, 54/131, 55/31, 55/72, 56/24, 59/90, 60/4, 60/22, 60/34, 60/68, 60/83, 61/71, 63/62, 64/45, 64/58, 67/16, 67/68, 71/81, 71/85, 76/38, 83/68, 84/32, 84/50, 85/64, 86/52, 87/8, 87/37, 93/14, 96/103, 107/48, 134/37, 139/37, 143/85, 151/53.

MF.İBT, nr. 204/99, 205/72, 224/24, 224/38, 291/23, 296/54, 298/60, 298/62, 298/74, 298/81, 298/90, 298/99, 306/58, 391/13, 436/38, 440/54, 478/2, 1074/44, 1075/71, 1076/6, 1082/50.

MF.MKT, nr. 530/6, 548/3, 659/29, 678/52, 694/57, 717/13, 739/6, 748/26, 750/29, 762/67, 765/38, 783/7, 787/58, 830/24, 1037/23, 1079/13, 1080/25, 1081/21, 1082/52, 1082/56, 1085/27, 1091/35, 1096/60, 1105/46, 1107/1, 1111/22, 1122/55, 1123/55, 1124/46, 1130/36, 1136/52, 1137/9, 1137/54, 1142/64, 1149/1, 1149/4, 1150/24, 1155/15, 1155/16, 1155/28, 1155/36, 1155/40, 1155/41, 1155/42, 1155/58, 1155/72, 1155/80, 1155/85, 1157/43, 1156/17, 1160/87, 1163/74, 1167/43, 1170/40, 1176/50, 1176/63, 1187/54, 1192/41, 1196/20, 1203/70.

ŞD, nr. 229/28, 3034/9.

Y.A.RES, nr. 109/45, 127/1, 139/7.

Y.MTV, nr. 237/9, 281/118.

Y.PRK.MF, nr. 4/54, 5/18.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA):

Nr. 30-18-1-2/32-78-11, 180-9-0-0/89-430-1, 30-18-1-1/10-31-10, 30-10-0-0/74-482-11, 30-11-1-0/12-13-19, 31-11-1-2/62-10-17, 31-11-1-0/41-21-5; 180-9-0-0/90-436-1, 30-11-1-0/8-32-18, 30-11-1-0/27-35-5, 30-11-1-0/26-28-1, 30-11-1-0/26-26-2, 30-11-1-0/20-55-3, 30-11-1-0/26-28-1, 30-11-1-0/56-16-5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA):

EBİS No: 01003281, Belge No: 543556; EBİS No: 01003283, Belge No: 545317; EBİS No: 01003291, Belge No: 540760; EBİS No: 01003282, Belge No: 543854; EBİS No: 01003317, Belge No: 741415; EBİS No: 01003286, Belge No: 552978.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi:

Ders Vekâletine Mahsûs İcâzet Defteri, nr. 2190.

İstanbul Medreseleri Talebe Kayıd Defteri, nr. 2283.

Meşâyih Defteri [Sene:] 1334, nr. 1760.

Talebe Künye Defterleri, nr. 2291, 2298.

Talebe Künye ve İmtihan Defterleri, nr. 2234, 2240.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi:

1316 İlâ 1324 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri, nr. 101.

1324 İlâ 1327 Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi İmtihân-ı Umûmî Defteri, nr. 100.

1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri, nr. 105.

Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Meclis-i Müderrisîn Zabıt Defteri (1329-1340).

Dârülfünûn Emânetine Mahsûs Müsvedde Evraklar -İlahiyât Fakültesi-.

Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Kayıd Defteri, nr. 143.

Dârülfünûn İlâhiyât Fakültesi Sicil Defteri, nr. 64.

Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Vâride Kayıd Defteri, nr. 104.

Dârülfünûn-ı Şâhâne Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye ve Edebiyye Şu'belerine Mahsûs Evrâk-ı Müsâdere Kayıd Defteri, nr. 62.

Dârülfünûn-ı Şâhâne Ücret Defteri (1316-1319), nr. 132.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Atîk Künye Defteri, nr. 112, 109.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Künye Defteri, nr. 98.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Me'zûnîn Defteri, nr. 60.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri (1329-1330 Senesi), nr. 102.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi Talebesi Ücûrâtına Mahsûs Defter, nr. 113.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besine Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri, nr. 65.

Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Sâmi' Sıfatıyla Duhûle Tâlib Olanlara Mahsûs Nâmzed Defteri, nr. 63.

İlahiyât Fakültesi Künye Defteri, nr. 133, 135, 136.

İlahiyat Fakültesi Vâride Defteri, nr. 86.

İlahiyat Fakültesi Sâdıra Defteri, nr. 82.

İstanbul Dârülfünûnu Edebiyye Şu'besi Sâmi'în Künye Defteri, nr. 47.

İstanbul Dârülfünûnu Ulûm-ı Şer'iyye Şu'besi'ne Kayd ü Kabûl Olunan Müte'allimînin Künye Defteri, nr. 96, 97, 107, 134.

2. Yazma Eserler

Abdurrahîm Rahmî, *Tevhîd Âbidesi ve Âyete'l-Kürsî,* Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi (1927), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eser Koleksiyonu, nr. 2495-34.

Mehmed Fatih, *"...إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ" [Hucurat, 49/10] Âyetinin Tefsîri,* İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi (1927), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 2495-14.

Mehmed Vehbî, *Risâletü fi'l-Kelâmi'[l-Kur'ân],* İstanbul Dârülfünûnu İlahiyat Fakültesi Bitirme Tezi (1927), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu, nr. 2495-76.

3. Basılı Kaynaklar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I-III, Ankara 1989.

Cerîde-i İlmiyye, Islâh-ı Medârise Dâ'ir Nüsha-i Fevkalâde, 20 ZA 1322.

Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi -Nizâm-nâme, Ders Cedveli, Sûret-i Tedrîs ve Kitâblar, Ta'lîmât-nâme-, İstanbul 1330-1333.

Düstur, 1. Tertib, C. VII, Ankara 1941.

Düstûr, 2. Tertib, C. I, İstanbul 1329; C. II, İstanbul 1332, C. XI, İstanbul 1928.

İlmiyye Sâlnâmesi, Birinci Def'a, İstanbul 1334.

İstanbul Dârülfünûnunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun -Dârülfünûn Talimatnamesi & İnzibat ve Devam Talimatnamesi, İstanbul 1932.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1340-1341 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul 1341.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1341-1342 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul 1341.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1926-1927 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul 1926.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1927-1928 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul ty.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1928-1929 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul ty.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi 1929-1930 Sene-i Dersiyyesi, İstanbul ty.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1930-1931, İstanbul 1930.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi Ders Senesi: 1931-1932, 1932-1933, İstanbul 1933.

İstanbul Dârülfünûnu Talebe Rehberi - Ders Senesi: 1931-32, 1932-33, İstanbul 1933.

İstatistik Yıllığı 1939-1940, C. XI, Ankara 1941.

Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti İstanbul Dârülfünûnu Ta'limât, İstanbul 1329.

Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1326 Senesine Mahsûs Büdcesidir, İstanbul 1336.

Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1327 Senesine Mahsûs Büdcesidir, İstanbul 1327.

Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1328 Senesinde Meclis-i Umûmînin İctimâ'ına Kadar Tatbîk Edilecek Büdcedir, İstanbul 1328.

Mâliyye Nezâreti Devlet-i Osmâniyye'nin 1330 Senesine Mahsûs Büdcesidir, İstanbul 1330.

4. Gazete ve Mecmualar

Abdullah Cevdet, "Müşterek Terbiye ve Tevhîd-i Tedrîsât", *İctihâd,* 1 Ağustos 1924, Nu: 168, s. 3397-3401.

Alimcan İdrisî, "Dârülfünûnda Tedrîsât", *Sırât-ı Müstakîm,* 24 Eylül 1325, C. 3, Sa. 57, s. 75.

Babalık, 25 Teşrin-i Evvel 1931, Sa. 3711, s. 1.

Cumhuriyet, 25 Mayıs 1933, No: 3249, s. 1, 4

Cumhuriyet, 1 Ağustos 1933, No: 3317, s. 5.

Cumhuriyet, [Mehmet Vehbi Özüner'e Dair Vefat İlanı], 9 Nisan 1976, No:. 18658, s. 9.

Çelebi, "Ma'ârif Vekîli Hazretlerine Açık 'Arîza", *Sebîlürreşâd,* 27 Haziran 1924, C. 24, Sa. 606, s. 121-122.

İkdam, 9 Teşrin-i Evvel 1929, Nu: 11221, s. 1.

İkdâm, 8 Mayıs 1340, Nu: 9733, s. 2.

"İlâhiyât Fakültesi Hakkında Bir Mülâkāt", *Sebîlürreşâd,* 22 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 601, s. 43-44

"İlâhiyât Fakültesi Talebesinin Mukarrerâtı", *Sebîlürreşâd,* 2 Ekim 1924, C. 24, Sa. 619, s. 335.

"İlâhiyât Fakültesi ve İmâm-Hatîb Mekteblerinin 'Ömr-i Tabî'îsi", *Sebîlürreşâd,* 4 Eylül 1924, C. 24, Sa. 615, s. 271.

"İlâhiyât Talebesi Derslere Girmeyecekler", *Sebîlürreşâd,* 16 Ekim 1924, C. 24, Sa. 621, s. 365.

"'İsmet Paşa Hazretlerinin Nutukları", *Maarif Vekâleti Mecmuası,* 1 Teşrin-i Sani 1341, Sa. 5, s. 75-82.

"Medâris-i 'İlmiyye Nizâmnâmesi", *Sebîlürreşâd,* 20 Mayıs 1921, C. 19, Sa. 481, s. 135-136.

Mehmed Emin, "Tedrîsâtın Tevhîdi ve İlâhiyât Fakültesi", *Mihrâb,* 15 Mart 1924, C. 1, Sa. 9, s. 257-260.

"Merhamet Ediniz Efendiler: İlâhiyât Talebesinin Büyük Millet Meclisine Mürâca'âtı", *Sebîlürreşâd,* 12 Şubat 1925, C. 25, Sa. 638, s. 223.

"Ölüm Hüseyin Hayreddin Beyefendi", *Milliyet*, 7 Kasım 1956.

"Mu'allime ve Mu'allim Derneği Konferansları", *Hâkimiyet-i Milliyye,* 17 Kanun-ı Sani 1339, Nu: 715, s. 2-3.

Resmî Cerîde, Nu: 63, Sene 2, 6 Mart 1340; Nu: 68, Sene: 2, 7 Nisan 1340; Nu: 99, Sene: 3, 2 Mayıs 1341; Nu: 609, 16 Haziran 1927.

Resmî Gazete, "Kanunlar", 23 Haziran 1952, Kanun No: 5958; Sayı: 890, 19 Mayıs 1928; Sayı: 1193,15 Mayıs 1929; Sayı: 1508, 1 Haziran 1930; Sayı: 1861, 1 Ağustos 1931; Sayı: 2113, 1 Haziran 1932; *Resmî Cerîde*, Nu: 71, Sene: 2, 24 Mayıs 1340; Sayı: 18003, 30 Mart 1983; Sayı: 21281, 11 Temmuz 1992.

Sabri Etem, "İlahiyat Fakültesi!", *Vakit,* 29 Mayıs 1931, s. 4.

Sadrettin Celal, "Terbiyenin Esâsları", *Son Telgraf,* 6 Ağustos 1340, Nu: 51, s. 2.

Tahsin, "İlâhiyât Liseleri", *Sebîlürreşâd,* 22 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 601, s. 44-45

"Talebe-i 'Ulûmun Mukerrerâtı", *Sebîlürreşâd,* 18 Eylül 1924, C. 24, Sa. 617, s. 299.

TBMM Zabıt Ceridesi, İctima: 1, Celse: 4, 29 Mayıs 1932, VIII, 338-350; İctima: 2, Devre: 4, 31 Mayıs 1933, s. 465-467.

Yahya Afîf, "İlâhiyât Fakültesi Nasıl Olmalıdır", *Sebîlürreşâd,* 3 Nisan 1924, C. 23, Sa. 595, s. 354-355

_____, "İlâhiyât Fakültesinin Diğer Nevâkıs-ı 'İlmiyyesi", 22 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 601, s. 40-43

_____, "İlâhiyât Fakültesinin Vaz'iyyet-i 'İlmiyyesi", *Sebîlürreşâd,* 15 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 600, s. 17-19

_____, "İlâhiyât Talebesinin İ'âşesi", *Sebîlürreşâd,* 3 Temmuz 1924, C. 24, Sa. 607, s. 138-141.

_____, "Vebâli Müderris Efendilerin Boynuna", *Sebîlürreşâd,* 29 Mayıs 1924, C. 24, Sa. 602, s. 55-58.

Yunus Nadi, "Kaba Bir Manevra", *Cumhuriyet,* 23 Eylül 1340, Nu: 137, s. 1

5. Akademik Araştırmalar

Açba, Leyla, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları,* haz. Dr. Edadil Açba, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Ahmed, Vedat S., "Malatya Yöresi İle Bulgaristan'ın Şumnu Bölgesi Müslümanları Arasında İlmî Etkileşime Örnekler", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu - Bildiriler,* ed. Nusret Akpolat vdg, C. I, Ankara 2018, s. 383-392.

Ak, Ahmet Şahin, *Türk Mûsikîsi Tarihi,* Ankara 2009.

Akgündüz, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Silistreli Süleyman Hilmi Tunahan,* İstanbul 1994.

Akpınar, Cemil, "İcazet", *DİA,* C. XXI, İstanbul 2000, s. 393-400.

Aksoy, Musa, *Eğitimde Eski-Yeni Çatışması ve Dârü't-Ta'lim,* İstanbul 2013

Akyol, Taha, "Cedîdcilik", *DİA,* C. VII, İstanbul 1993, s. 211-213.

Alak, Musa, "Süleyman Sırrı", *DİA,* Ankara 2019, EK-II, 538-539.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması,* C. I-II, İstanbul 1996.

_____, "İskilipli Mehmed Âtıf Efendi", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 583-584.

An, Ahmet, *Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler (1782-1899)*, Ankara 2002.

Arslan, Ahmet Turan, "Hacı İbrahim Efendi ve Daru't-Ta'lîm Müessesi", *İlmi Araştırmalar,* Sa. 7, İstanbul 1999, s. 31-46.

Arslan, Ali, *Darülfünundan Üniversiteye,* İstanbul 1995.

Arslan, Ali - Selçuk, Mustafa, "Üniversite ve Özerlik: Tek Parti Döneminde Yüksek Öğretim (1923-1946)", *TALİD,* C. 6, Sa. 12 (2008), s. 349-369.

Aruçi, Muhammed, "Korkut, Besim", *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 204.

Aslanapa, Oktay, *İstanbul Üniversitesi -Kuruluş, Tarihçe, Teşkilat ve Öğretim Üyeleri,* İstanbul 1983.

Aşkar, Mustafa, "Son Dönem Tekke Mecmûalarından Yeşil-zâde Mehmed Salih Efendi'nin *Rehber-i* Tekâyâ'sı" *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi,* C. 1, Sa. 3, s. 129-165.

Aşlamacı, İbrahim, *Pakistan Medreselerine Bir Model Olarak İmam-Hatip Okulları*, İstanbul 2014.

Atay, Falih Rıfkı, *Niçin Kurtulmamak,* İstanbul 1953.

Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi -Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islah Hareketleri,* İstanbul 1983.

Atmaca, Arzu, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar Huzur Dersleri (1909-1922)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2018.

Aydar, Hidayet, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi ve Türk Kültür Hayatına Katkıları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sa. 13, İstanbul 2006, s. 23-43.

Aydeniz, Tuğba Yalçın, "Osmanlı'da İlk Vaiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2015, s. 597-621.

Aydın, Muhammet Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı,* İstanbul 2016.

Ayhan, Halis, "Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye", *DİA*, C. VII, İstanbul 1993, s. 332-333.

_____, *Türkiye'de Din Eğitimi,* İstanbul 1999.

_____, "İlâhiyat Fakültesi", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 70-72.

Aynî, Mehmed Ali, *Dârulfünûn Târîhi,* İstanbul 1927.

Babaoğlu, Resul, *Mekteb-i Mülkiye (1859-1960). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Ankara 2020.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, *Hayatım,* İstanbul 1998.

Başkurt, İrfan, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Kürsü Şeyhliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 27, 2012, s. 117-145.

Behçet, Hasan, *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi 1571-1968,* Lefkoşa 1969.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul 2003.

Bilsel, Cemil, *İstanbul Üniversitesi Tarihi,* İstanbul 1943.

Birinci, Ali - Karatepe, Tuba Çavdar, "Halim Sabit Şibay", *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 336-337.

Birinci, Ali, "Hoca Râsim Efendi", *DİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 194-196.

_____, "Halim Sâbit Şibay", *Tarihin Gölgesinde. Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001, s. 52-53.

_____, "Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi'nin Serencamı", *Tarihin Gölgesinde. Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001, s. 35-37.

Bolay, Süleyman Hayri, "Akseki, Ahmet Hamdi", *DİA,* C. II, İstanbul 1989, s. 293-295

Calic, Marie-Janine, *A History of Yugoslavya,* trnsl. Dona Geyer, Indiana 2019.

el-Câlûdî, Ulyâ, "eş-Şeyh İsmâ'îl es-Safâ'ihî Dirâsetün fî Mevâkifihî ve Âsârihî (1853-1918)" *Mecelletü Câmi'atü'l-Emîr Abdülkâdir li'l-Ulûmi'l-İslâmiyye,* C. 16, Sa. 4 (Cezayir 2001), s. 98-127.

Cihan, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmiye Sınıfı,* İstanbul 2004.

Çakan, İsmail Lütfi, "Babanzâde Ahmed Naim", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 375-376.

Çalışkan, Muhammed Selman, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Tefsir ve Tefsir Tarihi Müderrislerinden Manisalızâde Hafız Mustafa Şevket Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009), Tebliğleri*, İstanbul 2010, s. 287-306.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C. I, Ankara 1968-69.

Çelik, Ahmet, *1951-1971 Konya İmam Hatip Okulu,* Konya 2020.

_____, *Konya Maarif Atlası,* Konya 2022.

_____, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Konya Öğretmenleri,* Konya 2020.

Çeliktaş, Hasan Sabri, *Osmanlı Yüksek Din Eğitimi Anlayışının Değişimi (XIX. ve XX. Yüzyıllarda),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989, Ankara 1989.

Çetin, İbrahim, "II. Meşrûtiyet Döneminde Dinin İktidarı Meşrûlaştırma Aracı Olarak Kullanılması: Sırât-ı Müstakîm Örneği", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, 6/6, s. 377-402.

Demirtaş, Rıdvan Abdurrahman, "Hukuk Reformu Metinleri 3: Cemil Bilsel'in Kaleminden Mekteb-i Hukuk'a ve Programlarına Bir Nazar", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 23, 2017, s. 81-88.

Dikbaş, Kader, *Tokat ve Amasyalı Son Devir Osmanlı Uleması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi SBE, Erzincan 2018.

Doğan, Recai, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* C. XXXVIII, Ankara 1998, s. 361-445.

_____, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi İlmi Toplantısı (İzmir 4-6 Aralık 1998) Tebliğler,* yay. haz. Fahri Unan - Yücel Hacaloğlu, Ankara 1999, s. 227-288.

_____, "İlahiyat Fakültelerinin Mevcut Durumu ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkiye'de Yüksek Din Öğretimi Kurumsallaşma-Sorunlar- Beklentiler,* ed. İbrahim Turan - Faruk Sancar, Samsun 2009, s. 117-139

Dölen, Emre *Türkiye Üniversite Tarihi - Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922),* C. I, İstanbul 2009.

_____, *Türkiye Üniversite Tarihi - Cumhuriyet Döneminde İstanbul Darülfünunu (1922-1933),* C. II, İstanbul 2010.

_____, *İstanbul Darülfünunu'nda Alman Müderrisler (1915-1918),* İstanbul 2013.

Er, Hamit, *İstanbul Darülfünûnu İlâhiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları,* İstanbul 1993.

_____, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafe Medreseleri,* İstanbul 2003.

Erbay, Halil İbrahim, *Teaching and Learning in the Madrasas of Istanbul during the Late Ottoman Period,* (Unpublished PHD Thesis), University of London School of Oriental and African Studies, London 2009.

Erdoğdu, Ali, "Seydişehrî", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2019, s. 25-27.

Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri,* haz. Ahmed Nezih Galitekin, İBB Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Türkiye Maarif Tarihi,* C. III-IV, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa, "Emrullah Efendi: Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi,* C. 30, Sa. 1-2 (Ankara 1982), s. 7-35.

Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi,* Ankara 1994.

Erkan, Nevzat, "Siciller Işığında Meşakkatli Bir İbadet Olan Hac ve Osmanlı Hacıları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/3, 2019, s. 423-451.

Ertan, Veli, *Ahmet Hamdi Akseki,* İstanbul 1988.

_____, "Erdem, Hasan Hüsnü", *DİA,* C. XI, İstanbul 1995, s. 283-284.

_____, "Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Profesör Kâmil Miras (1874-1957)", *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, trc. Kamil Miras, C. IV, Ankara, ty. s. 3-6.

Erten, S. Fikri, *Antalya Tarihi,* C. III, Antalya 1948.

Ertürk, Haşim - Eminoğlu, Rasim, *Bulgaristan'da Türk-İslam Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvab,* ed. Ekmeleddin İhsanğolu, İstanbul 1993.

Eyice, Semavi, "Beşir Ağa Külliyesi, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992, s. 1-3.

Fatma Âliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, sad. Metin Hasırcı, İstanbul 2018.

Gemici, Nurettin, "II. Meşrutiyet Döneminde Dârülfünûn'da Alman İlim Adamları", *Osmanlı Araştırmaları,* Sa. 35 (2010), s. 287-301

_____, "An Evaluatin of the Report Prepared by Franz Schmidt about the German Scholars Preparing to Work at Istanbul University", *Interdisciplinary Studies - New Ideas New Perspectives,* ed. Eyüp Saritas, Michigan 2016, s. 24-40.

Gencer, Ali İhsan - Arslan, Ali, *İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları,* İstanbul 2004.

Hansu, Hüseyin, "et-Tecrîdü's-Sarîh", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 251-252.

Hasanova, Selime Veysel, *Yusuf Ziyaeddin Ezherî ve Bulgaristan'da Hadis Eğitimi (1920-1950),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Hirsch, Ernst E., *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi,* C. I, Ankara 1998.

Işık, Hüseyn Hilmi, *Tam İlmihâl Seâdet-i Ebediyye,* İstanbul 2021.

Işın, Ekrem, "Kadirilik", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. IV, Ankara 1994, s. 372-377.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş. İlk İki Teşebbüs", *Belleten*, Sa. 210, 1990, s. 699-738.

_____, "Dârulfünûn Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Dârulfünûn-ı Sultani", *Belleten*, Sa. 218, 1993, s. 201-239.

_____, "Darülfünûn", *DİA*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 521-525.

_____, *Darülfünun,* C. I-II, İstanbul 2010.

İpşirli, Mehmet, "Hayri Efendi, Mustafa", *DİA,* İstanbul 1998, XVII, 62-64.

_____, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA,* C. XVIII, İstanbul 1998, s. 552-553.

_____, "Huzur Dersleri", *DİA*, C. XVIII, İstanbul 1998, s. 441.

_____, "Mehmed Esad Efendi", *DİA*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 470.

İşli, Nedret, "Haseki", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. IV Ankara 1994, s. 1-2.

Kadıoğlu, Sevtap - Erginöz, Gaye, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde Mülteci Bilim Adamları,* İstanbul 2017.

Kara, İsmail, "Türkiye'de İlahiyat Fakülteleri Dinî Kurumlar mı, Laik Kurumlar mı?", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi,* Sa. 2(1), 2009, s. 1-19.

_____, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri: Hürriyet Müsavat Uhuvvet*, İstanbul 2019.

Karakoyun, Rabia, *Ahmet Hamdi Akseki'nin Rûh ve Bekâ-yı Rûh Adlı Eseri,* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2009.

Karataş, Ahmet, "'Âlim'den 'Aydın'a Geçiş Sürecine Bir Örnek: 'Hattat' Abdülkadir Saynaç Efendi ve 'Yazı Ustası' Oğlu Sait Yada Bey", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakütesi Dergisi,* Sa. 44 (2013/1), s. 123-181.

Karatepe, Tuba Çavdar, "İslam Mecmuası", *DİA*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 53-54.

Karcic, Hikmet, *Dervis M. Korkut: A Biography Rescuer of the Sarajevo Haggadah*, Sarajevo 2020.

Kaya, Mahmut, "İslam Tetkikleri Enstitüsü", *DİA,* İstanbul 2001, XXIII, 56-57.

Kaynak, Günaydın - Özcan, Nuri, "Kaynak, Sadettin", *DİA,* C. XXV, Ankara 2002, s. 85-87.

Keklik, Ebubekir,"Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi: Eğitim Reformuna Nereden Başlanmalı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* C. 11, Sa. 2 (Kasım 2020), s. 79-96.

Kılıç, Hulusi, "Bağdatlı Mehmed Fehmî", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 448-449.

Kızılabdullah, Yıldız, "İlahiyat Fakültelerinin Kuruluşundan Bugüne Din Eğitimi Bilimi Alanında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", Sa. 2(1) (2009), s. 305-314.

Koca, Ferhat, "Fetvahane", *DİA*, V. XII, İstanbul 1995, s. 496-500.

_____, "Mûsâ Kâzım Efendi", *DİA*, C. XXXI, Ankara 2020, s. 221-222.

Koç, Mustafa, *Revnakoğlu'nun İstanbul'u. İstanbul'un İç Tarihi -Fatih-*, C. I, İstanbul 2021.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923),* İstanbul 1991.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988.

Köse, Enes, *Ahmed Midhat Efendi'nin Tedrîs-i Târîh-i Edyân İsimli Eserinin Transkripsiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 2019.

Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü 1924-2009, haz. Hasan Demirbağ vdg, C. III, Ankara 2010.

Kujović, Mina, "Doprinos Profesora Jusufa Mulića Historiji Muslimanskog Školstva u Bosni i Hercegovini", *Novi Muallim,* C. 20, Sa. 80, Sarajevo 2020, s. 39-42.

Mahfûz, Muhammed, *Terâcimü'l-Müellifîne't-Tûnisiyyîn,* C. III, Beyrut 1984.

Mardin, Ebül'ulâ, *Huzûr Dersleri*, C. I (1956), C. II-III (1966) İstanbul.

"Mehmed Safayhi Künye Kaydı", http://ktp.isam.org.tr/ktparsivsafayhi/MehmetSafayhi.pdf, Erişim tarihi: 12.08.2022.

Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yadigâr-ı Şemsî,* haz. Mustafa Kara - Kadir Atlansoy, Bursa 1997.

Mehmedov, Ali, *Bulgaristan Şumnu'daki Medresetü'n-Nüvvab'ın İslâm Din Eğitimi Tarihindeki Yeri,* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.

Okay, M. Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 100-103.

Olgun, Kenan, "II. Meşrutiyet Devri Osmanlı Basınında Bir Eğitim Kurumu Olarak Darülfünun (1900-1912)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları,* Sa. 2 (2013), s. 185-204.

Oral, Mustafa, "Osmanlı Son Dönemi Hadis Müelliflerinden Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi'nin Hayatı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 2018, s. 515-536.

Öcal, Mustafa, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler - Uluslararası Sempozyum (2021 Muş)-,* ed. Fikret Gedikli, Muş 2013, s. 87-150.

_____, "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Gerçekleştirilen Medrese Islahatları Üzerine Bir Değerlendirme", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler,* ed. Fikret Gedikli, Muş 2013, s. 87-150.

_____, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi -Mukaddime Kitap-*, İstanbul 2011.

_____, "Türkiye'de Din Eğitiminin Geleceği", *Türkiye'de Din Eğitimin ve Sorunları*, ed. Mustafa Köylü İstanbul 2018, s. 481-517.

Öklem, Necdet, *Atatürk Döneminde Darülfunun Reformu,* Bornova 1973.

Öngören, Reşat, "Süleyman Hilmi Tunahan", *DİA,* C. XLI, İstanbul 2012, s. 375-377.

Özalp, Mehmet Nazmi, *Türk Musikisi Tarihi -Derleme-,* C. II, Ankara 1986.

Özcan, Tahsin, "Rahmi Efendi", *DİA,* İstanbul 2007, XXIV, 423-424.

Özel, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI, 2002, s. 109-148.

Özervarlı, M. Sait, "Alternative Approaches to Modernization in the Late Ottoman Period: İzmirli İsmail Hakkı's Religious Thought Against Materialist Scientism", *İnternational Journal of Middle East Studiest,* Sa. 39 (2007), s. 77-102.

_____, *Kelâmda Yenilik Arayışları 19. Yüzyıl Sonu - 20. Yüzyıl Başı,* İstanbul 2008.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar - Türkiye 1074-1990,* T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, C. II, Ankara 1996.

Öztürk, Mustafa, "İlahiyat'ın Adı ve Amaçları", *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? -Sorunlar ve Çözüm Önerileri- Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı,* İstanbul 2015, s. 29-59.

Öztürk, Resul, *Yeni İlm-i Kelam Hareketi ve Mehmed Vehbi Efendi,* Erzurum 2014.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, haz. Özen Tok, Havva Selçuk, C. VI; haz. Serdar Sakin, C. X; haz. Mustafa Keskin, C. XII, Ankara 2008.

Pamuk, Şevket, "Kuruş", *DİA,* C. XXVI, Ankara 2002, s. 458-459.

Pehlivan, Yunus Emre, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi'nde Yabancı Dil Eğitimi ve Dârülfünûn Elsine Şubesi (1908-1918),* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2019.

Rona, Mustafa, *20. Yüzyıl Türk Musikisi,* İstanbul 1970.

Saray, Mehmet, *İstanbul Üniversitesi Tarihi (1453-1993),* İstanbul 1996.

Seçgin, Nuri,"Eminönü/Hocapaşa Safvetî Tekkesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 25, İstanbul 2016, s. 149-186.

Selçuk, Mustafa, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923),* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Serhan, Yücel, M., "Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nin İlk Yılı", *Akademik Sosyal Araştırmaları Dergisi,* Sa. 26, Mart 2016, s. 361-387.

Siler, Abdurrahman, *Türk Yüksek Öğretiminde Darülfünun (1863-1933),* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

Sönmez, Cahide Sınmaz, *Sürgünden Vatana Osmanlı Hanedanı'nın Dönüş Süreci,* İstanbul 2016.

Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı [Küçük] Mehmed Sa'îd Paşa'nın Hâtırâtı, haz. Mustafa Gündüz, C. I-II, İstanbul 2019.

Şakar, Muzaffer Fehmi - Güçtekin, Nuri, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965),* C. I, İstanbul 2018.

Tan, M. Nedim, "Topçuzâde Mehmed Ârif Bey'in *Ankāu muğrib, el-İnsânü'l-kâmil ve Miftahu'l-vücûdi'l-eşher*'den Yaptığı Tercümeler", *Tasavvuf*, 33, İstanbul 2014, s. 151-223.

Tanıkların Dilinden Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi ve Dini Hayat, ed. Mustafa Öcal, C. I-III, İstanbul 2008.

Tarık, Ramazan, "Son Dönem Osmanlı Toplumunda Ortaya Çıkan Dindarlık Tartışmaları Bağlamında Mustafa Asım Efendi'ye Göre Dindarlık ve Dinsizlik", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2, 2020, s. 122-134.

Tefik, İbrahim Yusuf, *Osman Keskioğlu'nun Tefsir, Kur'an İlimleri ve Meâline Dair Çalışmaları,* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2016.

Turgut, Bahattin, "İbrahim Sıdkı Efendi ve Kıbrıs Baf Medresesi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Sa. 5 (2) Aralık 2018, s. 299-302.

Türen, Halime, *Tatar Aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve Basında Çıkan Yazıları,* Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2016.

Unan, Fahri, "Sahn-ı Semân", *DİA*, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 532-534.

Uz, Mehmet Ali, *Konya Alimleri ve Velileri,* Konya 2004.

Uzun, Mustafa İsmet, "Zapsu, Abdürrahim", *DİA,* C. XLIV, İstanbul 2013, 127-128.

Ülküsal, Müstecip, *Kırım Yolunda Bir Ömür -Hatıralar-,* Ankara 1999.

Ünsür, Ahmet, *Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri,* İstanbul 2005.

Üzümcü, Muzaffer, "İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Akademik Yapılanma ve Lisansüstü Eğitim Üzerine Bir Değerlendirme", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi,* Sa. 3 (2020), s. 167-192.

Van Kütüğü, haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu - Mehmet Yiğit - Bekir Oğuzbaşaran, Ankara 1992.

Vildiç, Samir, *Bosna Hersek'te Nakşbendî Tarikatı,* Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2018.

Yalçınkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, İstanbul 2006.

Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, C. XXVII, Ankara 2003, s. 563-564.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, s. 57-62.

Yazıcı, Nesimi, *Kâmil Miras. Hayatı ve Eserleri*, Ankara 2002.

_____, "Miras, Kâmil", *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, s. 145-146.

Yenigün, Hayri, "Sadettin Kaynak", *Musiki Mecmuası,* Sa. 244, Mart 1969, s. 10-11.

Yıldız, Hasan, *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde Eğitim ve Öğretim,* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2017.

Yılmaz, Oğuz, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında İlahiyat Fakülteleri,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2002.

Yurdagür, Metin, "Arapkirli Hüseyin Avni", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 329-331.

_____, "Harpûtî, Abdullatif", *DİA,* C. XVI, İstanbul 1997, s. 235-237.

Zakir Şükrü Efendi, "İstanbul Tekkeleri Silsile-i Meşâyihi", haz. Şinasi Akbatu, *İslam Medeniyeti Mecmuası,* C. 5, Sa. 42 (1981), s. 97-121.

Zapsu, Abdurrahim, *Büyük İslâm Tarihi -Hz. Muhammed (s.a.) Dönemi-,* İstanbul 2006.

Zengin, Salih Zeki, "Osmanlılar'da II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslam Araştırmaları Dergisi,* Sa. 36 (2016), s. 33-61.

EK'LER

EK-1: 1900-1908 Arası Ders Yılları Ait Müfredat Cetveli

1-4. Sınıfların Dersleri							
DERSLER	**Ders Yılları**						
	1900-01	**1901-02**	**1902-03**	**1903-04**	**1905-06**	**1906-07**	**1907-08**
Tefsîr-i Şerîf	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Hadîs-i Şerîf	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
İlm-i Kelâm	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
İlm-i Fıkıh	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Usûl-ı Fıkıh	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Târîh-i Dîn-i İslâm	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Toplam Ders Sayısı	**6**	**6**	**6**	**6**	**6**	**6**	**6**

EK-2: 1908-1914 Arası Ders Yıllarına Ait Müfredat Cetvelleri

DERSLER	1. Sınıf						2. Sınıf						3. Sınıf						4. Sınıf					
	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14
Tefsîr-i Şerif	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Hadîs-i Şerif	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
İlm-i Fıkıh	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	
Usûl-i Fıkıh	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Târîh-i Fıkıh																							Z	Z
İlm-i Kelâm	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z
Târîh-i İlm-i Kelâm																							Z	Z
Siyer-i Nebevî	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z	Z			Z	Z	Z	Z			Z	Z	Z	Z		
Târîh-i Dîn-i İslâm	Z	Z					Z	Z	Z	Z	Z		Z	Z	Z	Z	Z		Z	Z	Z	Z		
İlm-i Hikmet							Z		Z	Z			Z	Z	Z	Z			Z	Z	Z	Z		
Usûl-i Tedrîsiyye													Z	Z					Z	Z				
Târîh-i Umûmî			Z	Z					Z	Z			Z	Z	Z	Z			Z	Z				
Kitâbet-i Arabiyye							Z	Z					Z	Z					Z	Z				
Kitâbet-i Türkiye							Z	Z					Z	Z					Z	Z				
Hikmet-i Teşrî'î			Z	Z					Z	Z													Z	Z
Târîh-i İlm-i Hikmet															Z	Z					Z	Z		
Târîh-i Asr-ı Hâzır																					Z	Z		
Târîh-i Edyân ve Dîn-i İslâm		Z	Z	Z	Z	Z						Z						Z	Z	Z				
Felsefe					Z	Z					Z	Z					Z	Z						
Felsefe-i Arab																		Z					Z	Z
Târîh-i Felsefe																								Z
Ahlâk-ı Şer'iyye					Z	Z					Z	Z						Z						Z
İlm-i Hilâf											Z	Z					Z	Z						
Edebiyyât-ı Arabiyye											Z						Z						Z	
Mesnevî-yi Şerîf																	Z	Z						
Lisân-ı Arabî						Z						Z						Z						Z
Fransızca					S						S						S							
Almanca					S						S						S							
İngilizce					S						S						S							
Rusça					S						S						S							
Toplam Ders Sayısı	**7**	**7**	**9**	**9**	**9+1**	**10**	**10**	**9**	**10**	**10**	**10+1**	**10**	**12**	**12**	**10**	**10**	**10+1**	**12**	**13**	**13**	**10**	**10**	**10**	**11**

EK-3: 1924-1933 Arası Ders Yıllarına Ait Müfredat Cetvelleri

Ders Yılı	Dersler		Sömestriler					
		İhzarî	1	2	3	4	5	6
1924-1925	Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr		Z	Z	Z	Z	Z	Z
	Hadîs ve Târîh-i Hadîs		Z	Z	Z	Z	Z	Z
	Târîh-i Fıkıh		Z	Z	Z	Z	Z	Z
	Dîn-i İslâm Târîhi		S	S	S	S		
	Türk Târîh-i Dînisi		S	S	S			
	Tasavvuf Târîhi		S	S	S	S		
	Kelâm Târîhi		S	S	S	S		
	İctimâ'iyyât		S	S				
	Rûhî İctimâ'iyyât		S	S				
	Rûhiyyât		S	S				
	Felsefe-i İslâmiyye Târîhi		S	S	S			
	Mâ-Ba'dü't-Tabîât		S	S	S			
	Târîh-i Felsefe		S	S	S			
	İlm-i Ahlâk		S	S				
	Târîh-i Edyân		S	S	S	S		
	Farsça	Z/S						
	Fransızca	Z/S						
	İngilizce	Z/S						
	Almanca	Z/S						
	Arapça	Z						

Ders Yılı	Dersler		Sömestriler					
		İhzarî	1	2	3	4	5	6
1925-1926	Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr		Z	Z	Z	Z	Z	Z
	Hadîs ve Târîh-i Hadîs		Z	Z	Z	Z		
	Târîh-i Fıkıh		S	S	S	S		
	Dîn-i İslâm Târîhi		S	S	S	S		
	Türk Târîh-i Dînisi		S	S				
	Tasavvuf Târîhi		S	S	S	S		
	Kelâm Târîhi		S	S	S	S		
	İctimâ'iyyât		S	S				
	İslam Feylesofları		S	S				
	Felsefe-i Dîn		S	S	S	S		
	Târîh-i Felsefe		S	S	S	S		
	İlm-i Ahlâk		S	S				
	Târîh-i Edyan		S	S	S	S		
	Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri		S	S	S	S		
	Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası		S	S	S	S		
	İslâm Bedî'iyyâtı		S	S				
	Arap Edebiyatı		S	S	S	S		
	Farsça	Z/S						
	Fransızca	Z/S						
	İngilizce	Z/S						
	Almanca	Z/S						
	Arapça	Z/S						

Ders Yılı	Dersler	Sömestriler						
		İhzarî	1	2	3	4	5	6
1926-1927	Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr		Z	Z	Z	Z	Z	Z
	Hadîs ve Târîh-i Hadîs		Z	Z	Z	Z		
	Târîh-i Fıkıh		S	S	S	S		
	Dîn-i İslâm Târîhi		S	S	S	S		
	Türk Târîh-i Dînîsi		S	S				
	Tasavvuf Târîhi		S	S	S	S		
	Kelâm Târîhi		S	S	S	S		
	İctimâ'iyyât		S	S				
	Felsefe-i Dîn		S	S	S	S		
	Târîh-i Felsefe		S	S	S	S		
	İlm-i Ahlâk		S	S				
	Târîh-i Edyân		S	S	S	S		
	Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri		S	S	S	S		
	Akvâm-ı İslâmiyye Etnoğrafyası		S	S	S	S		
	İslâm Bedî'iyyâtı		S	S				
	İslâm Felsefesi		S	S				
	Farsça	Z/S						
	Fransızca	Z						
	Arapça	Z/S						

Ders Yılı		Dersler	Sömestriler					
			1	2	3	4	5	6
1927-1928 ve 1928-1929	Birinci Devre	Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr	Z	Z	S	S	S	S
		Hadîs ve Târîh-i Hadîs	Z	Z	S	S	S	S
		Târîh-i Fıkıh	Z	Z	S	S	S	S
		Târîh-i Felsefe	Z	Z	S	S	S	S
		Tasavvuf Târîhi	Z	Z	S	S	S	S
		Kelâm Târîhi	Z	Z	S	S	S	S
		İctimâ'iyyât ve Ahlâk	Z	Z	S	S	S	S
		İslâm Felsefesi	Z	Z	S	S	S	S
		Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası	Z	Z	S	S	S	S
		Târîh-i Edyân	Z	Z	S	S	S	S
		Farsça	Z/S	Z/S				
		Fransızca	Z	Z				
		Arapça	Z/S	Z/S				
	İkinci Devre	Hâl-i Hazırda İslâm Mezhebleri			S	S	S	S
		Dîn-i İslâm Târîhi			S	S	S	S
		Türk Târîh-i Dînîsi			S	S		
		Felsefe-i Dîn			S	S	S	S
		İslâm Bedîiyyâtı			S	S		

Ders Yılı		Dersler	Sömestriler					
			1	2	3	4	5	6
1929-1930 ve 1930-1931	Birinci Devre	Tefsîr ve Târîh-i Tefsîr	Z	Z	S	S	S	S
		Hadîs ve Târîh-i Hadîs	Z	Z	S	S	S	S
		Târîh-i Fıkıh	Z	Z	S	S	S	S
		Târîh-i Felsefe	Z	Z	S	S	S	S
		Tasavvuf Târîhi	Z	Z	S	S	S	S
		Kelâm Târîhi	Z	Z	S	S	S	S
		İctimâ'iyyât ve Ahlâk	Z	Z	S	S	S	S
		İslam Felsefesi	Z	Z	S	S	S	S
		Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası	Z	Z	S	S	S	S
		Rûhiyyât	Z	Z	S	S	S	S
		Farsça	Z/S	Z/S				
		Arapça	Z/S	Z/S				
		Fransızca	Z	Z				
	İkinci Devre	Hâl-i Hazırda İslâm Mezhepleri			S	S	S	S
		Dîn-i İslâm Târîhi			S	S	S	S
		Türk Târîh-i Dînîsi			S	S		
		Felsefe-i Dîn			S	S	S	S
		İslâm Bedî'iyyâtı			S	S		
		Târîh-i Edyân			S	S	S	S

Ders Yılı	Dersler	Sömestriler					
		1	2	3	4	5	6
1931-1932 ve 1932-1933	Tefsîr ve Tefsîr Târîhi	Z	Z	Z	Z	Z	Z
	Hadîs ve Hadîs Târîhi	Z	Z	Z	Z		
	Fıkıh Târîh	S	S	S	S		
	Felsefe Târîh	S	S	S	S		
	Tasavvuf Târîhve Dinler Târîh	S	S	S	S		
	Kelâm Târîh	S	S	S	S		
	İctimâ'iyyât ve Ahlâk	S	S				
	İslâm Feylesofları	S	S				
	Arab Edebiyatı	S	S	S	S		
	Hâl-i Hazırda İslâm Mezhepleri ve Akvâm-ı İslâmiyye Etnografyası	S	S	S	S		
	Dîn-i İslâm Târîh	S	S	S	S		
	Türk Târîh-i Dînisi	S	S				
	Din Felsefesi	S	S	S	S		
	İslâm Bedî'iyyâtı	S	S				
	Farsça	Z/S					
	Fransızca	Z/S					
	İngilizce	Z/S					
	Almanca	Z/S					
	Arapça	Z/S					

EK-4: Mezun Olan Öğrenciler (1900-1933)[1]

1903-1904 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
108	Dramalı Hacı Mehmed Fahreddîn Efendi	Tüccardan Çakmaklı Hacı Ahmed Ağa	Karîb-i A'lâ
113	Kulalı Hâfız Mehmed Efendi	Emir Osman-zade Hacı Halil Efendi	A'lâ
114	Konyalı Abdullah Âtıf Efendi	Çankırılı Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
115	Darendeli Mehmed Seyyid Efendi	Kabasakal-zade Hacı Seyyid Ali Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
116	Âsitâneli Salih Efendi	Mehmed Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
117	Batumlu Ahmed Şakir Efendi	Adana Vilayeti Defter-i Hakani memuru Osman Efendi	A'lâ
118	Ardahanlı Mustafa Şefik	Nüvvabdan Ahmed Fevzi Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
119	İbradili Mehmed Şükrü	Tüccar Ahmed Efendi	A'lâ
120	Âsitâneli Hâfız Mustafa Efendi	Fatih Dersiâmlarından ve Fetvahane Müsevvidi Manisalı Hacı Mehmed Emin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
121	Çallı Mehmed Emin Efendi	Müftü Hasan Efendi	A'lâ
122	Âsitâneli İbrahim Vehbî Efendi	Şehzadelerin Arapça Muallimi Tevfik Efendi	A'lâ
123	Karahisar-ı şarkili Ahmed Rasim Efendi	Karahisar-ı Şarkî Müstantıkı Hüseyin Avni Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
124	İskilipli Mehmed Âtıf Efend	İmam-zade Mehmed Ali Efendi	A'lâ
125	Bosnalı Hafız Mustafa Efendi	Bosnavî Hacı Mehmed Efendi	A'lâ
126	Ankaralı Mehmed Rifat Efendi	Börkcü Ali Ağa oğlu Börkcü Cafer Ağa	A'lâ
127	Şamlı Mehmed Reşid Efendi	Hüsnü-zade Şeyh Ramiz Efendi	Karîb-i A'lâ
128	Asitaneli Mehmed Cemaleddin Efendi	Mushaf Teftiş Meclisi Azası Bekir Hazım Efendi	A'lâ
130	Kırımlı Habibullah Efendi	Kırımlı Abdullah Efendi	A'lâ

1904-1905 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
131	Safranbolulu Mehmed Ali Efendi	Şakir Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
133	Aksekili Osman Kamil Efendi	Osman Bey-zade Osman Efendi	A'lâ
134	Balıkesirli Hafız Hakkı Efendi	Abdullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
136	Hemşinli Şevket Efendi	Demirci-zade Hüseyin Ağa	Aliyyü'l-A'lâ

1 Buradaki mezun listelerinin oluşturulmasında şu kaynaklardan faydalanılmıştır: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arşivi, *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Me'zûnîn Defteri,* nr. 60; *Dârülfünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 100, 101; *1327-28 [ve] 1328-29 Sene-i Dersiyyeleri İmtihân-ı Umûmî Defteri,* nr. 105; *İlahiyât Fakültesi Künye Defteri*, nr. 133, 135, 136; BOA, MF. ALY. 14/31, Lef 1; 17/34, Lef 2.

137	Nazillili Hüseyin Efendi	Nasuh Hoca oğlu Mehmed Efendi	A'lâ
139	Borlu Hasan Ruhi Efendi	Hacı Hazım Efendi-zade Salih Efendi	A'lâ
140	Behisnili Mustafa Asım Efendi	Hoca-zade Abdullah Efendi	Karîb-i A'lâ
141	Lapsekili Süleyman Rüşdi Efendi	Geyikli Rüsumat Memuru İbrahim Efendi	A'lâ
142	Hemşinli Mehmed Rifat Efendi	Veli Ahmed-zade Ahmed Faik Efendi	Karîb-i A'lâ
143	Mersinli Mustafa Efendi	Hacı Yusuf Efendi	A'lâ
144	Rizeli Ali Haydar Efendi	Sarı Osman-zade Hurşid Ağa	A'lâ
146	Mudurnulu Mehmed Hamdi Efendi	Çolak Hoca-zade Osman Efendi	A'lâ
148	Aksekili Musa Kazım Efendi	Musa Ağa-zade Mehmed Ağa	A'lâ
149	Hısnımansurlu Ömer Efendi	Kirişçi-zade Mehmed Efendi	A'lâ
150	Karaağac-ı şarkili Tayyib Efendi	Tabib-zade Bekir Efendi	A'lâ
152	Çallı Ahmed Asım Efendi	Hafız Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
153	Akçaabatlı Hafız Mustafa Efendi	Ahısha Sabık Müftüsü Kurd-zade Hacı Hasan Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
155	Safranbolulu Mehmed Ali Efendi	Yunus Ağa-zade Şakir Efendi	A'lâ
156	Aksekili Osman Kamil Efendi	Karslı Hacı Ali Efendi-zade Ali Rıza Efendi	Karîb-i A'lâ
157	Balıkesirli Hafız Hakkı Efendi	Hacı Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
159	Hemşinli Şevket Efendi	İbrahim Efendi	Karîb-i A'lâ
160	Nazillili Hüseyin Efendi	Emir-zade Hacı Mustafa Efendi	A'lâ

1905-1906 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
163	Nevşehirli Mehmed Tevfik Efendi	Müderris Tevfik Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
164	Ankaralı İbrahim Hilmi Efendi	Müderris Tullî-zade müteveffa Hacı Cafer Efendi	A'lâ
165	Giresunlu Şevket Efendi	Müderris Mehmed Hamdi Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
166	Kırımlı Abdurrahman Efendi	Müderris İslam Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
167	Hasköylü Mehmed Galib Efendi	Esnaftan Mehmed Sadık Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
168	Yanyalı Saadeddin Efendi	Ataullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
170	Mısırlı Ahmed Faid Efendi	Müderris Hasan Faid Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
172	Diyarbakırlı İsmail Hakkı Efendi	Tüccar Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
173	Gümülcineli Mehmed Hilmî Efendi	Zürra Hasan Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
174	Tavaslı Osman Raşid Efendi	Müderris Hacı Hasan Efendi	A'lâ

175	Oflu İbrahim Edhem Efendi	Müderris Mahmud Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
177	Demirhisarlı Hüseyin Şem'î Efendi	Tüccar Hacı Hüsnü Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
181	Hemşinli Mehmed Remzi Efendi	Zürra Hacı Mustafa Ağa	A'lâ
182	Batumlu Hasan Efendi	Mahkeme-i Şeriyye Katiplerinden Mehmed Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
183	Yozgatlı Hüseyin Avnî Efendi	Esnaf Abdullah Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
184	Nevşehirli Mustafa Said Efendi	Esnaf Hasan Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
185	Bahçesaraylı İbrahim Zeki Efendi	Esnaf Ahmed Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
187	Bosnalı Arif Efendi	Zürra Begamid Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
190	Manastırlı Abdüllatif Efendi	Abdurrahman Efendi	Aliyyü'l-A'lâ

1906-1907 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
158	Garbî Karaağaçlı Hüsnü Efendi	Meşayıhtan Veli Efendi	Karîb-i A'lâ
179	Menteşeli Yakub Efendi	Tüccar Fettah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
180	Gazzeli Hasan Maruf Efendi	Gazze Müderrislerinden Şeyh Mehmed Maruf Efendi	A'lâ
189	Hafikli Hüseyin Efendi	Hatip Osman Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
191	Mekke-i mükerremeli Hüseyin Mekkî Efendi	Yedinci Ordu 51. Alay Müftüsü İbrahim Hakkı Efendi	A'lâ
193	Malatyalı Tahir Efendi	Terzi Mahmud Efendi	A'lâ
195	Tiflisli Abdurrahman Efendi	Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
199	Karahisar-ı sahibli Mehmed Kamil Efendi	Müderris Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
202	Tokadlı Hafız Süleyman Sami Efendi	Yusuf Bahri Efendi	A'lâ
204	Asitaneli Hasan Nazmi Efendi	Hafız Mehmed Ziyaeddin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
207	Mostarlı Hafız İbrahim Zaim Efendi	Hacı Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
210	Köstenceli Ziyaeddin Efendi	Şehabeddin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
212	Erzurumlu Ahmed Muhtar Efendi	Nüvvabdan İbrahim Selami Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
213	Çankırılı Salih Efendi	Abdullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
215	Asitaneli Hüseyin Galib Efendi	Devriye Mevalisinden Müftü-zade Mehmed Sıdkı Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
218	Bosnalı Mustafa Şemseddin Efendi	Abdülmümin Efendi	A'lâ
220	Sürmeneli Ali Faik Efendi	Tüccar Hasan Efendi	Aliyyü'l-A'lâ

1907-1908 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
205	Elbistanlı Ahmed Turan Efendi	Müteveffa Mustafa Efendi	A'lâ
209	Gümülcineli İbrahim Efendi	Attar Esnafından Müteveffa Halil Efendi	Karîb-i A'lâ
221	Asitaneli Ömer Adil Efendi	Hacı Bekir Ağa Dergah-ı şerifi postnişini Abdullah Feyzi Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
226	Sivaslı Mehmed Hilmi Efendi	Nalband Esnafından Müteveffa Abdullatif Efendi	A'lâ
228	Hemşinli Ahmed Midhat Efendi	Sıbyan Mektebi Muallimlerinden Süleyman Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
230	Çallı Hüseyin Remzi Efendi	Sıbyan Mektebi Muallimlerinden Müteveffa Abdurrahman Efendi	A'lâ
231	Eğinli Hafız Mehmed Hulusi Efendi	Mehmed Ali Bey	Karîb-i A'lâ
232	Misahorlu Mehmed Tevfik Efendi	Kaza Bidayet Mahkemesi Başkatiplerinden Ali Rıza Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
234	Oflu Mehmed Behzad Efendi	Dersaadet'ten Müteveffa İslam Efendi	A'lâ
244	Batumlu Mehmed Âlî Efendi	Sıbyan Mektebi muallimlerinden Müteveffa Emin Efendi	A'lâ
250	Kayserili Ali Efendi	Haffaf Esnafından Müteveffa Mehmed Efendi	Karîb-i A'lâ

1908-1909 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
103	Seyyid Salih Efendi	Kafkasya'nın Noha Kasabası'nda Müteveffa Mîr Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
107	Hafız Ahmed Efendi	Kırkkilise'de muallim Hafız Süleyman Efendi	A'lâ
110	Hafız Yusuf Efendi	Kütahya'da Degrez-zade Hacı Mustafa Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
112	İbrahim Selami Efendi	Atina Kazası'nda Veysi-oğlu Mehmed Efendi	A'lâ
132	Halil Hilmî Efendi	Gümilcine'de Hacı Yusuf Efendi	A'lâ
145	Mehmed Şükrî Efendi	Müteveffa Ali Efendi-zade Hamid Efendi	A'lâ
147	Mustafa Efendi	Batum muhacirlerinden İzmit'te mukim Celal oğlu Osman	A'lâ
196	Mehmed [Sabit] Efendi	Müteveffa Abdürrahim Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
237	Mehmed Tâhir Efendi	Fatih Dersiâmlarından Mehmed Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ

1909-1910 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
105	Mehmed Efendi	Bozkır Kazası'nda Kayacık Karyesi'nde Yörük-oğlu Abdullah	Aliyyü'l-A'lâ
106	Osman [Nuri] Efendi	Hakkari Sancağı'nda Çal Nahiyesi'nde Nur Mehmed	A'lâ

115	[Mehmed] Vehbî Efendi	Yenişehrî Müteveffa Yusuf Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
116	Ali Osman Efendi	Araç Kazalı İbrahim Bey-oğlu Emin	A'lâ
118	Hafız Mehmed Hilmi Efendi	Hacı Hafız Ali Efendi	A'lâ
119	İbrahim Efendi	Manifatura Tüccardan Kazanlı Ahmed Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
120	[Ahmed] Hamdî Efendi	Müteveffa Hacı Hasan Tahsin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
121	Yusuf Efendi	Fatsa'da Bölükbaşı-zade Hacı Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
123	[Ahmed] Neş'et Efendi	Celil Efendi-zade Müteveffa Abdülcelil Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
124	Hafız Mehmed Efendi	Mehmed Başî-oğlu Müteveffa Mehmed Efendi	A'lâ
131	Ömer [Vehbi] Efendi	Merzifonlu Hazinedar-zade Mehmed Said Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
162	[Mehmed] Sıdkî Efendi	Sivas'ın Aziziye Kazası'nın Elmalı Karyesi'nde Kabahoca Abdullah Efendi	A'lâ
242	Mustafa Asım Efendi	Hemşinli Latif Efendi	A'lâ
248	Ahmed Nuri Efendi	Eğridereli Mehmed-oğlu Mehmed Efendi	A'lâ
102	Mehmed Halim Sabiti Efendi	Rusya'da Simbir Vilayeti'nde Lapta Karyesi (Küçük Tarhanlı)'nde Sabir Can Efendi	Aliyyü'l-A'lâ

1910-1911 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Derecesi**
113	Ahmed İlhami Efendi	Mapavri Nahiyesi'nin Perestan [Uzundere] Karyesi'nde Kurd Osman-zade Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
126	Süleyman Sami Efendi	Batum Ahalisinden Kesim-oğlu Arif Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
134	Ahmed Fevzî Efendi	Bursalı Abdulcemil Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
136	Mustafa Sıdkî Efendi	Kırım'da tüccardan Süleyman Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
139	[Mustafa] Kemaleddin Efendi	Müteveffa Hafız Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
140	Abdullah Efendi	Sivas'da Ali Hace	Aliyyü'l-A'lâ
141	Mehmed Abdullah Niyazi Efendi	Marmaris Kazası'nda Kapcı-oğlu Mustafa Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
143	Ahmed Münir Efendi	Kibar-oğlu Hurşid	Aliyyü'l-A'lâ
144	Ali Rıza Efendi	Sandıklı Kazası'nın Çivril Nahiyesi'nde Müderris Mustafa Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
146	Hafız İsmail Hakkı Efendi	Eğridere'nin Terzi Karyesi'nde Kulaççıoğullarından Durmuş	Aliyyü'l-A'lâ
149	Yakub Efendi	Merhum Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
150	[Hafız Osman] Fevzî Efendi	Müteveffa Emeksiz-oğlu Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
152	Ali Rıza Efendi	Silistere'de Kocaoğullar Karyesi'nde Köse-oğlu Hacı Osman Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
155	Arif Efendi	Kırım'da tüccardan Habibullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
249	Ahmed Hamdi Efendi	Rizeli Hacı Hüseyin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ

1911-12 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler			
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**
402	Akmescitli Nimetullah Efendi	Bekir Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
404	Saraybosnalı Salih Sıdkı Efendi	Tüccar Abdullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
406	Kerküklü Seyyid Necmeddin Efendi	Hüseyin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
410	Prepollu Arif İrfan Efendi	Murad Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
411	Kayserili Abdülkadir Efendi	Kayseri Kadısı Ahmed Tevfik Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
412	Adanalı Ali Efendi	Ömer Efendi	A'lâ
418	Batumlu Şahin Efendi	Hüseyin-oğlu Durak Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
420	Zileli Osman Efendi	Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
425	Adanalı Osman Efendi	Hasan Efendi	A'lâ
426	Mecidiyeli Hafız Mustafa Efendi	Salih Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
427	Eğridereli Galib Efendi	Müftü Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
435	Burhaniyeli Mehmed ŞevketEfendi	Hacı Hafız Hasan Efendi	A'lâ
436	Kırımlı Ahmed Efendi	Abdullah Efendi	A'lâ
440	Tortumlu Hafız Halil Efendi	Zürra Süleyman Efendi	A'lâ
447	Kovacıklı Receb Efendi	İbrahim Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
448	Kargınlı Hafız Ahmed Hamdi Efendi	Ahmed Efendi	A'lâ
450	Kangırılı Abdullah Efendi	Zürra İsmail Ağa	A'lâ
451	Konya Ereğlili Veysel Garîbî Efendi	Mehmed Nuri Efendi	A'lâ
452	Niğdeli Abdülkadir Efendi	Ahmed Efendi	A'lâ
455	Söğütlü Hüseyin Efendi	Berber Ahmed Ağa	Aliyyü'l-A'lâ
466	Aksekili Hafız Hüseyin Efendi	Mehmed Efendi	A'lâ
477	Rusyalı Ahmed Naîm Efendi	Miftahuddin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
485	Uşaklı Hafız Ahmed Efendi	Osman Efendi	İkmâl
488	Kastamonulu Hafız Ahmed Hamdi Efendi	Dersiâmdan Mehmed Celaleddin Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
491	Buldanlı Emin Efendi	İsa Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
493	Kafkasyalı Musa Kazım Efendi	Hasan Efendi	A'lâ
497	Pirlepeli İsmail Hakkı Efendi	Müderris Selim Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
503	Hamidiyeli Hafız Ahmed Efendi	Mustafa Efendi	A'lâ
512	Vodinalı Ahmed Efendi	Sıdkı Efendi	Aliyyü'l-A'lâ

519	Sibirya-Akkışlalı Alimcan Efendi	İbrahim Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
520	Dersaadetli Ömer Seyfeddin Efendi	Ahmd Pertev Bey	Aliyyü'l-A'lâ
553	Atinalı Mehmed Celaleddin	Ömer Efendi	Aliyyü'l-A'lâ
132	Hafız Mehmed Arif Efendi	-	Aliyyü'l-A'lâ
473	Karahisar-ı Şarkîli Hafız Ahmed Efendi	Osman Efendi	A'lâ

1912-13 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler				
Numara	**İsim**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Derecesi**	**Başarı Sırası**
409	Sürmeneli Süleymân Efendi	Hoşderoğlu Salih Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	11
415	Uşaklı Hasan Efendi	Kara Mehmed oğlu Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	12
439	Rizeli Hâfız Osmân Efendi	Tüccar İlyas Efendi	Karîb-i A'lâ	33
446	Kütahyalı Osmân Nûrî Efendi	Mehmed Ali Efendi	Muahharan Mezun	
458	Çatalcalı Halid Harun Efendi	Eyüp Ağa	Aliyyü'l-A'lâ	8
463	Arapkirli Ali Rızâ Efendi	Süleyman Dursun Ağa	Aliyyü'l-A'lâ	7
504	Bolulu Abdullah Seyfeddîn Efendi	Mustafa Efendi	Muahharan Mezun	
505	Abdülvâhid Efendi	Abdülhamid Efendi	Muahharan Mezun	
508	Antalyalı Osmân Efendi	İbrahim Efendi	Karîb-i A'lâ	29
517	Ayaşlı Mehmed Said Efendi	Mehmed Efendi	Muahharan Mezun	
1152	Rusya-Kasımlı Hacı Zarif Efendi	İmam Ali Efendi	A'lâ	18
1153	Giresunlu Mustafa Hulusi Efendi	Rençper Ali Ağa	Muahharan Mezun	
1154	Gelibolulu Mahmud Râif Efendi	Bakkal Hafız Abdullah Efendi	A'lâ	20
1155	Taşlıcalı İsmaill Hakkı Efendi	Jandarma Mülazımlarından Salih Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	9
1156	Bursalı Ahmed Muhtar Efendi	Ali Rıza Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	14
1159	Bosnalı Mustafa Efendi	Abdülkadir Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	5
1163	Dersaadetli Mehmed Vasıf Efendi	Hüseyin Hüsnü Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	6
1165	Erganili Ali Efendi	Hüseyin Efendi	A'lâ	22
1168	Kazanlı Hasan Efendi	Müderrisinden İlyas Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	3
1169	Nevşehirli Hüseyin Hüsnü Efendi	Esnaf Ali Efendi	Muahharan Mezun	
1170	Ankaralı Mehmed Efendi	Halil Ağa	Karîb-i A'lâ	31
1172	Dersaadetli Mehmed Efendi	Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	2
1181	Bosnalı Hafız Mustafa Efendi	Bosna'da Mektep Muallimi Cafer Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	1

1190	Hayrabolulu Süleyman Sırrı Efendi	Müderris İbrahim Efendi	Muahharan Mezun	
1192	Kangırılı Mustafa Nâmî Efendi	Müderris Ali Efendi	A'lâ	26
1195	Bosnalı İbrahim Hakkı Efendi	Hacı Ahmed Efendi	A'lâ	19
1196	Çatalcalı Hafız Osman Efendi	İsmail Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	4
1197	Çatalcalı Hafız Mehmed Efendi	Rençper Salih Ağa	A'lâ	23
1203	Mecidiye Hafız Habib Efendi	Müderris Abdüssettar Efendi	A'lâ	24
1205	Akşehirli Mustafa Fehmî Efendi	Esnaf Mustafa Mehmed Efendi	Muahharan Mezun	
1206	Akşehirli Mehmed Haşim Efendi	Mehmed Ağa	Muahharan Mezun	
1211	Karaağaçlı Mehmed Efendi	Rençper Hacı Osman Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	13
1212	Kastamonulu Mehmed Hulusi Efendi	Rençper Mehmed Ağa	Muahharan Mezun	
1213	Edirneli Hafız Şükrü Efendi	Hafız Halil Efendi	Muahharan Mezun	
1214	Eminhanlı Hasan Fahri Efendi	Halid Efendi	Karîb-i A'lâ	32
1216	Akovalı Mehmed Muharrem Efendi	Ali Efendi	A'lâ	25
1217	Marmaralı Ahmed Efendi	Rençper Süleyman Ağa	Aliyyü'l-A'lâ	10
1221	Sivaslı Mustafa Efendi	Ali Efendi	Muahharan Mezun	
1222	Selanikli Osman Efendi	Ulemadan Hüseyin Efendi	Muahharan Mezun	
1223	Antakyalı Abdülkadir Efendi	Kunduracı Hasan Efendi	Muahharan Mezun	
1224	Dramalı Mahmud Efendi	Esnaf Mehmed Efendi	Muahharan Mezun	
1225	Köstendilli Sabri Refî Efendi	Rençper Safi Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	15
1228	Sungurlulu Nuri Efendi	Rençper Hüseyin Ağa	Karîb-i A'lâ	34
1231	Ermenekli Süleyman Efendi	Şeyh Ali Efendi	A'lâ	21
1233	Priştineli Halîl Efendi	Yakup Efendi	Muahharan Mezun	
1234	Dersaadetli Ahmed Âsaf Efendi	Dersiâmdan Ali Haydar Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	16
1238	Garbî Karaağaçlı Ömer Efendi	Muallim Mehmed Efendi	A'lâ	28
1240	Gelibolulu Mehmed Emin Efendi	Mustafa Efendi	A'lâ	27
1242	Dersaadetli Hüseyin Hayreddin Efendi	Seryaver Mehmed Paşa	A'lâ	17
1244	Cegarfeli Mehmed Kâmil Efendi	Hacı Ahmed Mazrab Efendi	Muahharan Mezun	
1252	Bursalı Süleymân Sırrı Efendi	Müderris Mehmed Efendi	Muahharan Mezun	
1253	Sivaslı Ali Rıza Efendi	Müderris Ali Efendi	Muahharan Mezun	
1198	Lapsekili Hafız Muhyiddin Efendi	Kahveci Mustafa Ağa	Karîb-i A'lâ	30
467	Edremitli Osman Efendi	Rıza Efendi	Muahharan Mezun	

1913-14 Ders Yılı Sonunda Mezun Olan Talebeler					
Numara		İsim	Baba Adı	Mezuniyet Derecesi	Başarı Sırası
Eski	Yeni				
393	7	Mahmud Celaleddin Efendi	Ulemadan Şeyh Seyyid Mahmud Tahir Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	6
131	21	Bosnalı Hasan Efendi	Yusuf Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	3
106	22	Bosnalı Rüstem Efendi	Hasan Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	8
102	23	Kırım-Bahçesaraylı Mehmed Vehbi Efendi	Ulemadan Şeyh Hacı Bekir Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	4
1200	24	Kırımlı Mustafa Efendi	Mürteza Efendi	Karîb-i A'lâ	29
1151	45	Dersaadetli Ahmed Arif Çelebi Efendi	Şeyh-zade Ahmed Ferruh Çelebi	Aliyyü'l-A'lâ	1
414	46	Ordulu Hafız Mahmud Efendi	Hasan Efendi	A'lâ	17
105	48	Bosnalı Ragıb Tevfik Efendi	Hacı Abdulah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	7
103	49	Bosnalı Salih Sabri Efendi	Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	5
513	60	Bosnalı Abdurrahman Efendi	Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	9
378	68	Bosnalı Korkud Derviş Efendi	Hacı Münib Efendi	A'lâ	18
379	73	Bursalı İsmail Hakkı Efendi	Hasan Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	11
1255	85	Batumlu İshak Lütfî Efendi	Ali Efendi	Karîb-i A'lâ	31
1209	86	Batumlu Ali Rıza Efendi	Rençper Numan Efendi	A'lâ	22
374	93	Bursalı Hafız İbrahim Efendi	Edhem Efendi	A'lâ	20
370	117	Çerkeşli Mustafa Efendi	Rençper Mehmed Efendi	Karîb-i A'lâ	
501	139	Bosnalı Abdullah Efendi	Yusuf Efendi	Karîb-i A'lâ	28
237	143	Bosnalı Âbid Efendi	Abdullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	2
1235	173	Kaşgarlı Gavvâs Efendi	Abdürrahim Efendi	A'lâ	15
1232	175	Silistreli Emrullah Efendi	Feyzullah Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	16
1236	197	Batumlu Osman Nuri Efendi	Ahmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	19
110	199	Batumlu İsmail Hakkı Efendi	Hacı Mehmed Efendi	A'lâ	25
1194	200	Batumlu Mehmed Âkif Efendi	Emin Efendi	A'lâ	26
390	201	Bosnalı Hilmi Mehmed Ağcic Efendi	Mustafa Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	13
119	203	Bosnalı Ahmed Hamdi Efendi	Mehmed Efendi	A'lâ	24
1259	205	Silistreli Hafız Hasan Efendi	Bekir Efendi	A'lâ	27
248	210	Batumlu Mehmed	Ahmed Efendi	A'lâ	23
384	211	Abdurrahman Efendi	Abdürrahim Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	12
354	216	Bosnalı Hafız Mehmed Necati Efendi	Bayram Efendi	A'lâ	21
500	234	Kudüslü Mehmed Said Efendi	Şeyh Ali Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	14
1174	250	Ispartalı Kamil Halil Efendi	Ali Efendi	Karîb-i A'lâ	
1239	255	Bosnalı Hafız Abdullah Efendi	Mehmed Efendi	Aliyyü'l-A'lâ	10
1207	136	Batumlu Ahmed Hamdi Efendi	Mehmed Efendi	Karîb-i A'lâ	30

Cumhuriyet Döneminde Mezun Olan Talebeler			
Numarası	**İsmi**	**Baba Adı**	**Mezuniyet Yılı**
11	İstanbullu Hafız Mehmed Burhaneddin Efendi	Hafız Süleyman Efendi	1928
20	Akşehirli Muharrem Naci Efendi	Rençper Hasan Efendi	1928
40	Afyonlu Hasan Fehmi Efendi	Hace Hacı Ali Efendi	1927
41	Afyonlu Mehmed Raşid Efendi	Müderris Hacı Ziyaüddin Efendi	1927
44	Erzurumlu Tursun Efendi	Temürcüoğlu Mehmed Efendi	1928
54	Sivaslı İsmail Naci Efendi	Müderris Halil Hamid Efendi	1927
66	Karamürselli Kasım Fazlullah Efendi	İmam Rauf Efendi	1928
79	Peşaverli Abdülhak Efendi	Fazılhak Efendi	1932
88	Rizeli Azaklı-zade Ali Rıza Efendi	Musa Efendi	1926
96	Priştineli Yusuf Kemal Efendi	Bakkal Yusuf Efendi	1927
101	İstanbullu Abdurrahman Ragıb Efendi	Mektep Muallimi Abdullah Efendi	1928
103	Atinalı Süleyman Fehmi Efendi	KAnde Besim-zade Ahmed Fatih Efendi	1927
105	İstanbullu Hafız İhsan Efendi	Esnaf Durmuş Ali Efendi	1928
109	Akçaabatlı Ahmed Rasim Efendi	Mustafa Efendi	1926
115	Gebzeli Hasan Basri Efendi	Şerif Efendi	1928
132	Bursalı Mehmed Necati Efendi	Hüsnü Efendi	1927
134	Bursalı Hüseyin Hilmi Efendi	Otelci Osman Efendi	1928
136	Afyonkarahisarlı Ahmed Ziya Efendi	Hacı Mehmed Efendi	1927
140	Mısırlı Hafız Mehmed İsmail Efendi	Şeyh Mehmed İsmail Efendi	1931
164	Elmalılı İbrahim Bedreddin Efendi	Ali Efendi	1928
166	Hakkarili Ahmed Cemal Efendi	Meşayıhtan Seyyid Şemseddin Efendi	1927
170	Artvinli Ali Rıza Efendi	İbrahim Efendi	1928
191	Ahıshalı Mürşid Avni Efendi	Rıdvan	1927
194	Bursalı Musa Kazım Efendi	İbrahim Efendi	1927
199	Konyalı Ahmed Tahir Efendi	Attar Hacı İsmail Efendi	1927
207	İstanbullu Osman Tevfik Efendi	Musa Kazım Efendi	1928
208	Konyalı Musa Kazım Efendi	Müderris Abdullah Efendi	1927
211	Konyalı Mehmed Fatih Efendi	Bakkal Mustafa Efendi	1927
216	Ödemişli Mehmed Muammer Efendi	Müderris Ahmed Lutfi Efendi	1927
220	Hakkarili Abdürrahim Rahmi Efendi	Muallim Pertev Efendi	1927
227	Bosnalı Hafız Mehmed Kamil Efendi	Mehmed Efendi	1931
232	Manisalı Hafız Mehmed Feyzi Efendi	Mehmed Şükrü Efendi	1927
241	Atinalı Süleyman Rüşdü Efendi	Mehmed Ağa-zade Ali Raif Efendi	1927
243	İstanbullu Hafız Mehmed Said Efendi	Kürsü Şeyhi Hacı Ahmed Efendi	1928
248	Ispartalı Zeynelabidin Efendi	Tüccar İbrahim	1928

253	Alasonyalı Bayram Sadi Efendi	Rençper Derviş Ağa	1927
260	Petriçli Abdurrahman Şeref Efendi	Müderris Hafız İbrahim Efendi	1927
262	Afyonkarahisarlı Musa Kazım Efendi	Meşayıhtan Abdülkadir Çelebi Efendi	1927
263	Manisalı Ahmed Yümni Efendi	Hattat Hasan Ali Efendi	1927
264	Balıkesirli Mustafa Sıdkı Efendi	Bakkal Hüseyin Ağa	1927
265	Balıkesirli Mehmed Vehbi Efendi	Mehmed Ali	1928
267	Oflu Salih Efendi	Zürra Kara Ahmed-zade Yusuf Efendi	1928
279	Ödemişli Hüseyin Avni Efendi	Kara Hüseyinoğlu Mehmed Şerif	1927
282	Konyalı Ahmed aik Efendi	Kafalı-zade Mustafa Efendi	1928
283	Konyalı Mehmed Samih Efendi	Hacı Ragıb Efendi	1927
285	Konyalı Ahmed Şakir Efendi	Rüşdü Efendi	1927
292	İstanbullu Mehmed Celaleddin Efendi	Ahmed Ferid Efendi	1932
295	Elbistanlı Ahmed Kemal Efendi	Ali Efendi	1927
313	Vezirköprülü Yusuf Talib Efendi	Demirci Topaloğullarından Ahmed Hakkı	1927
314	Konyalı Mustafa Sabri Efendi	Hace Mevlid Efendi	1928
318	Şumnulu Nazif Kamil Efendi	Rençper Ömer Efendi	1927
327	İstanbullu Ali Rıza Efendi	Esnaf Mehmed Ağa	1928
329	Ermenekli Mehmed Emin Efendi	Muallim Ömer Efendi	1928
330	İstanbullu Mehmed Nazif Efendi	Muallim Hasan Efendi	1928
331	Petriçli Mehmed Rasim Efendi	Ali Efendi	1927
332	Yakovalı Mehmed Selim Efendi	İbrahim Efendi	1927
346	Silistreli Hasan Sadık Efendi	Zürra Sadık Ağa	1932

EK-5: Öğrencilerin İkamet Ettiği Medreseler (1900-1933)

1900-1933 Yılları Arasında Öğrencilerin İkamet Ettiği Medreseler ve Mukim Öğrenci Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı																		
Medrese Adı	**Mahalli**	**1900-01**	**1901-02**	**1902-03**	**1903-04**	**1904-05**	**1905-06**	**1906-07**	**1907-08**	**1908-09**	**1909-10**	**1910-11**	**1911-12**	**1912-13**	**1913-14**	**1924-25**	**1925-26**	**1926-33**
Abdülgaffar Efendi	Fatih/Altay Caddesi		1															
Abdülhalim Efendi	Çarşamba		1		1						3		3		1			
Ali Efendi	Tavşantaşı				1			1										
Amuca-zade Hüseyin Paşa	Saraçhane							1			4		1		2			
Ankaravî İsmail Efendi	Fatih/Şehzadebaşı	1	1										1	1	1			
Aşık Paşa/Mimar Sinan Yusuf	Fatih									1			1		3			
Atik Ali Paşa	Çemberlitaş	1		1				1			1		3					
Atik İbrahim Paşa	Mercan/Uzunçarşıbaşı		1							2		1						
Ayasofya-i Kebir	Sultanahmet					1		1		2	2		3		3	6		
Baba Mahmud Bekir Ağa Darülhadisi	Şehzadebaşı	1			1													
Bahr-i Sefid Ayak Kurşunlu	Fatih Camii		2		1								1	1				
Bahr-i Sefid Baş Kurşunlu	Fatih Camii			1						1			1					
Bahr-i Sefid Çifteayak Kurşunlu	Fatih Camii									1			2		2	2		
Bahr-i Sefid Çiftebaş Kurşunlu	Fatih Camii		1	3		1					2	1	4	2	3			
Bahr-i Sefid Tetimme-i Râbia	Fatih Camii									1			1					
Bahr-i Sefid Tetimme-i Salise	Fatih Camii											4		2	1			
Bahr-i Sefid Tetimme-i Saniye	Fatih Camii	1				1				2	3				2			
Bahr-i Sefid Tetimme-i Ûlâ	Fatih Camii										1			2		2		
Bahr-i Siyah Ayak Kurşunlu	Fatih Camii	1	1				1			2		2	3					
Bahr-i Siyah Baş Kurşunlu	Fatih Camii	1	1	1	1	2	2	3		4	2	9		1		1		
Bahr-i Siyah Çifteayak Kurşunlu	Fatih Camii					1					1		2	2				
Bahr-i Siyah Çiftebaş Kurşunlu	Fatih Camii		1		1	1	3	1		3			1			15		
Bahr-i Siyah Tetimme-i Hâmise	Fatih Camii			3		1		1	3			1						
Bahr-i Siyah Tetimme-i Sâbia	Fatih Camii											1			4			
Bahr-i Siyah Tetimme-i Sâdise	Fatih Camii	1				3						3		5	2			
Bahr-i Siyah Tetimme-i Sâmine	Fatih Camii															3		
Bayezid	Bayezid			1		1				1	1				1	6	1	
Bayrampaşa	Hasekî				1					1	1							
Beyhân Sultan	Fatih/Mahmutpaşa												1					
Bosnavî Darülhadisi	Şehzadebaşı	1								1	1		2					
Cedid Hasan Paşa	Vezneciler												2		1			
Cedid Mehmed Efendi	Sultanahmet							1			1							
Cedid/Semiz Ali Paşa	Karagümrük										1			1				
Celeb Hacı Mehmed Ağa	Fatih										1							
Çayıreli	Yeni Mahalle/ Kadıçeşmesi						1					1			2			
Çoban Çavuş/Çavuşbaşı	Laleli											1						
Çorlulu-yı Ûlâ Ali Paşa	Fatih/Çarşıkapı		1							1		1	3	1	4			

Çorlulu Ali Paşa - Tetimme	Irgat Pazarı								1								
Çorlulu Ali Paşa - Sânî	Fatih/Çarşıkapı			1					1								
Damad İbrahim Paşa/Acı Musluk	Saraçhane				1		1		1		1		2	1		9		1
Damad Mehmed Efendi	Fatih								1			1					
Damad-ı Cedid Ali Paşa	Şehzadebaşı							1									
Damad-ı Cedid İbrahim Paşa	Şehzadebaşı								2		2	2		1			
Darülhadis	Küçük Ayasofya								1								
Defterdar Ahmed Çelebi	Yüksek Kaldırım								2	1							
Defterdar İbrahim Efendi	Çarşamba										1						
Dizdariye	Fatih/Çemberlitaş					1			1				1	1			
Dökmeci-i Ûlâ	Süleymaniye										1						
Dökmeci-i Sânî	Süleymaniye				2												
Dülger-zade	Saraçhane									1							
Efdal-zade	Çarşamba				2				2	1	1	2	1	1			
Ekmekci-zade Ahmed Paşa Medresesi	Vefa			1							3		3	2			
Emir Hoca (Hace)	Şehzadebaşı		1			1											
Evliya Zekeriya Efendi	Fatih/Çarşamba											1					
Fethiye (İsmihan-Esmahan Sultan)	Çarşamba									1		2	3	1			
Feyzi Efendi	Fatih		1														
Feyzullah Efendi	Fatih	1		2	1							2		2			
Gazanfer Ağa/Kırkçeşme	Saraçhane/Kırkçeşme									2	2		1				
Gazi Ahmed Paşa	Fatih/Topkapı											1					
Gevherhan Sultan Medresesi	Cerrahpaşa									1			3				
Hacı Beşir Ağa	Bab-ı Âlî/Çemberlitaş								2			1					
Hace Üveys (Veysî)	Yenikapı								2								
Hafız Ahmed Paşa	Fatih-Fevzipaşa	1									1		1				
Hadım Hasan Paşa	Cağaoğlu								1								
Haliliye	Fatih/Çırçır													1			
Hamidiye/Sultan Abdülhamid Han	Sirkeci/Bahçekapı								3		1	1		1			
Hasan Ağa Darülhadisi	Vezneciler			2						1		2					
Hasan Paşa	Vezneciler														4		
Hasan-zâde	Fatih/Haydar											2					
Haseki Sultan	Fatih/Cerrahpaşa								1					1			
Hasodabaşı Hasan Ağa	Fatih/Horhor									1		2					
Haydar Paşa	Fatih/Haydar	1							1			1	1	1			
Hayriye	Çarşamba								2		1		2				
Hekim Çelebi	Koska									2							
Horhor Medresesi	Fatih/Aksaray											1	1				
İbrahim Kethuda	Fatih/Vefa							1	1					1			
İbrahim Paşa								1									
İzzet Mehmed Efendi	Fatih/Çarşamba													1			
Kaba Halil Efendi	Zincirlikuyu/Fatih Nişancası										1						

Kalender-hane	Vezneciler				1			1			1							
Kapuağası Mahmud Ağa	Sultanahmet/İshak Paşa						2								2			
Karagümrük (Fetva Emini)	Karagümrük										1							
Ka'riye Medresesi	Ayvansaray							1			1							
Kayış Mustafa Ağa	Sirkeci									1								
Kazasker Hasan Efendi	Zincirlikuyu/Fatih Nişancası											1			1			
Kazasker Mustafa Efendi	Çarşamba										1				1			
Kemankeş Kara Mustafa Paşa	Fatih/Çarşıkapı									2		1	1	1				
Kepenekçi Sinan	Fatih/Süleymaniye												1					
Kıbrıslı Abdullah Efendi	Fatih/Kadıçeşmesi	1												1				
Kirazlı Mescid/Süleyman Subaşı	Fatih/Süleymaniye				1								4		1			
Kirmasti	Fatih/Vefa													1				
Köprülü Mehmed Paşa	Fatih/Çemberlitaş									2			2		1			
Kuyucu Murad Paşa	Vezneciler									1	1		2		1			
Küçük Ayasofya	Sultanahmet			1						4					2			
Lala Hayreddin Medresesi	Fatih										1							
Laleli	Laleli	1				1												
Mahmud Paşa	Fatih/Mahmutpaşa					1				5			2					1
Mehmed Ağa	Sultanahmet		1				1				3							
Malul-zade İncirli	Fatih/Nişanca					1												
Merzifoni Kara Mustafa Paşa	Fatih/Çarşıkapı								1				1					
Mimar Kasım	Fatih/Şehzadebaşı	1								1					4			
Mihrimâh Sultan	Üsküdar												2					
Mirzeban Sultan Hatun	Sultanahmet/Kadırga				1			1							1			
Mislî Ali Efendi Darülhadisi	Fatih/Haydar						1						2					
Moravî el-Hâc Osman	Fatih/Kadıçeşmesi														1			
Şemseddin Molla Gürânî	Fatih/Vefa												1	1	1			
Mu'id Ahmed Efendi	Fatih/Kadıçeşmesi											4						
Murad Paşa-yı Atik	Fatih/Aksaray						1					1						
Müftü Hüseyin Efendi (Çukur Medresesi)	Çarşamba									1		1		2	1			
Mülazımlar	Süleymaniye Camii		1											2				
Nişancı Mehmed Paşa-yı Atik/ Tezkireci Osman Efendi	Fatih/Kumkapı														1			
Nişancı Cedid Mehmed Paşa	Zincirlikuyu/Fatih Nişancası					1			1		1		1	1	1			
Nûr-ı Osmaniye	Fatih/Nuruosmaniye		3							2			2	2				
Papas-zâde Mustafa Çelebi	Fatih/Koska					1				2			3		1			
Perviz Ağa/Efendi	Çarşamba										1							
Pîrî Mehmed Paşa	Zeyrek		1		3					1	5		1		2			
Rahıkî-zade	Tarakçılar							1										
Rakım Efendi	Fatih/Zincirlikuyu							1										
Ruznameci Ali Efendi	Bayezid/Tavşantaşı									1				1				
Rüstem Paşa	Cağaloğlu		1			1		1	1		1	1	1		1			
Said Ahmed Efendi	Fatih/Kadıçeşmesi									1				1				

Samani-zade Ömer Hulusi Efendi Darülhadisi	Çarşamba		1			1				3	2	1	2		1			
Sânî Hayriyye	Fatih				1													
Sânî Hüseyniye	Fatih/Çarşamba	1											1					
Servili	Fatih												1			26	2	
Sinan Çavuş Darülhadisi	Langa							2										
Sinan Paşa	Çarşıkapı		1			1				1								
Sinan Paşa-yı Atik	Beşiktaş	1																
Sinekli/Şahkulu	Fatih/Vefa									1	2							
Siyavüş Paşa/Devoğlu	Fatih/Süleymaniye		1	2		2						1	2	1				
Soğukkuyu/Kapı Ağası Cafer Ağa	Sultanahmet									1	1		3					
Sultan Selim Han	Fatih/Vatan Caddesi									1	1	1			1			
Sultan Selim Han	Fatih/Haliç						1								1			
Sultanahmed	Sultanahmet				1	1				1	7	1	4		4	12		
Süleymaniye Çifte Sâlis	Süleymaniye Camii											1						
Süleymaniye Dârülhadis Tıp	Süleymaniye Camii												1					
Süleymaniye Darülhadisi	Süleymaniye Camii												2		1	1		
Süleymaniye Râbi'	Süleymaniye Camii				1		1								1			
Süleymaniye Sâlis	Süleymaniye Camii				1								1		2			
Süleymaniye Sânî	Süleymaniye Camii					1				3								
Süleymaniye Ûlâ	Süleymaniye Camii							1						1	2			
Şehid Mehmed Paşa/İbrahim Hanoğlu	Eyüp			1			1			3								
Şehzade-Şehzadebaşı	Şehzadebaşı						1			2	1	2	1	2	1			
Şemsî Ahmed Paşa	Üsküdar													1				
Şeyh Ebü'l-Vefa	Fatih/Vefa									1	1			1	3			
Tabhane Medresesi	Fatih	1	1		1							1		2	5	13		
Tavşantaşı Medresesi	Bayezid												1					
Tevkiî Cafer Efendi	Çarşamba	1	1					1		1	2		1					
Tûtî Abdüllatif Efendi	Fatih			1											1			
Üçbaş	Karagümrük									1						2		
Ûlâ Hüseyniye	Fatih/Kadıçeşmesi									4					1			
Ümm-i Veled	Fatih/Nişanca						1			1								
Valide Sultan/Vânî Efendi	Sirkeci/Bahçekapı									2					1			
Valide Sultan	Fatih/Çarşamba														1	2		
Valide-i Atik	Üsküdar														1			
Yahya Efendi	Fatih/Çarşamba			1			1								1			
Yahya Güzel	Vefa		1															
Yahya Tevfik Medresesi	Çarşamba										1		1		1			
Yeni	Sultanahmed		1							2								
Yoğurtçuoğlu İbrahim Kethuda	Süleymaniye/Vefa										5							
Zal Mahmud Fevkânî-yi Cedîd	Eyüp											1						

DİZİN

Abdullah Cevdet 161
Abdullatif (Harputî, Muallimîn Meclisi Reisi, Fıkıh ve Kelam muallimi) 24, 27, 34, 94, 105, 106, 109, 110, 111
Abdurrahman Şeref Bey/Efendi (Tarih-i Asr-ı Hazır muallimi, Muallimîn Meclisi Reisi) 105, 106n, 107
Abdülbaki Mehmed [Baykara] (Farsça muallimi) 170, 206
Abdülfettah Efendi (Dağıstanlı) 84
Abdülhamid (I) Han Medresesi 152
Abdülkadir [Saynaç] (Hattat) 140-141, 207
Abdülkadir Nuri (Mesnevî-yi Şerîf muallimi) 110
Abdülmecid (Osmanlı Sultanı) 142, 145
Abdülmecid Efendi (Son Halife) 77
Abdürrahim Rahmi [Zapsu] 183, 197-198, 208
Abdürreşid İbrahim 85
Adana 123, 180; — Orta Mektebi 199
Adıyaman 123
Afyonkarahisar 53, 57, 82, 177
Ahenk (Mecmua) 28
Ahıska 58
Ahmed III (Osmanlı Sultan) 88
Ahmed Bey (Edebiyat Fakültesi mezunu, Fakülte Kütüphanecisi) 168
Ahmed Cevdet Paşa 28
Ahmed Faiz Efendi (Meclis-i Maârif azalarından, Vekâleten Fıkıh muallimi) 30
Ahmed Hamdi Efendi (Aksekili) 145-146, 153, 207
Ahmed Hamdi Efendi (Alaiyeli, dersiâm, Fıkıh muallimi) 29
Ahmed Hamdi Efendi (Çarşambalı) 76
Ahmed Hilmi (Şehbenderzâde, Filibeli) 94, 107
Ahmed Mahir Efendi (Kastamonu mebusu, Tefsir muallimi) 108, 109, 110, 111
Ahmed Mekkî [Üçışık] (Seyyid Abdülhakim Arvasî'nin oğlu) 173, 196, 208
Ahmed Midhat Efendi (Meclis-i Sıhhiye İkinci Reisi, Tarih ve Dinler Tarihi muallimi) 34, 35, 106
Ahmed Naim (Babanzade, Mâ-ba'dü't-tabiât müderrisi) 82, 83n, 162, 170, 208
Ahmed Rasim [Yardımlı] (Hoca Rasim, Karahisra-ı Şarkî Müstantıkı Hüseyin Avnî Efendi'nin oğlu) 49, 51, 70, 77-79, 89, 207
Ahmet Ağaoğlu 84
Aksaray (Fatih) 50, 59
Alasonya 179
Albert Malche 203, 204
Alemdar (Mecmua) 79, 81
Ali Efendi Medresesi 82
Ali Ekrem [Bolayır] 162
Ali Fehmi Efendi (Siyer muallimi, Edebiyyat-ı Arabiyye muallimi) 108
Ali Nizami Bey (Mülkiye Mektebi Müdür Muavini, Fünun ve Dîniyye şubeleri Müdürü) 17
Alimcan (İdrisî) Efendi (Sibiryalı) 93, 139-140, 207
Amasya 57, 177, 190
Amuca-zade Hüseyin Paşa Medresesi 135
Ankara 49, 50, 57, 152, 196, 201; — Adliye Meslek Mektebi 192, 194, — Hukuk Mektebi 192, 194, — hükümeti 87, 160;— İstiklal Mahkemesi 81
Antalya 57, 177, 180
Arabistan 179; — Krallığı, 179
Ardahan 49, 57
Arhavi 68
Arnavutluk 58, 123, 179
Artvin 57, 180
Asım Efendi (Şube ikinci kâtiplerinden) 103
Avcı Taburu 78
Avusturya 120, 125
Ayasofya Camii 1, 141; — Kürsü Şeyhliği 25
Aydın 55, 57, 123
Baf Medresesi 147
Bağdad 64
Bahriye Mektebi 177
Balıkesir 32, 57, 177, 180, 199; — İstintak Dairesi 193
Balkan coğrafyası 53, 57, 10, 120, 124, 179
Batum 20, 42, 48, 51, 57, 65, 125, 179, 181
Bayezid 59, 82; — Camii 26, 27, 30, 33, 78, 82, 110, 119; — Medresesi 147, 188, 189
Baytar Mektebi 31
Behisni (Adıyaman) 57
Bereketzâde İsmail Hakkı 85
Berlin 84, 140
Beşiktaş Askeri Rüşdiyesi 26, 33
Beyanülhak (Mecmua) 29, 79, 80, 87
Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi 150
Beyrut 142
Bitlis 81, 123
Bodrum, 80
Bolu 177, 180
Bosna 20, 42, 4349, 53, 58, 64, 100, 125, 142, 143n, 179, 181, 182; — Dârülmuallimîn Rüşdiyesi 121; — Mekteb-i Nüvvâbı 121
Bosnevî Darülhadîs Medresesi 80
Buhara 20, 43, 139; — Emirliği 140; — Hanlığı 126
Bulgaristan 57, 125, 126, 145, 179, 181, 182, 207
Bursa 69n, 177, 180, 190, 196; — İdadisi 152; — Lisesi 193
Büyük Ayasofya Medresesi 189
Cağaloğlu 54
Camiü'l-Ezher 121, 122, 154, 177, 191
Canik İdadisi 150
Cemal [Köprülü] (Almanca muallimi) 170
Cemal Bey (Selanik Hukuk Mektebi Mecelle muallimi, Fıkıh muallimi) 108

Cemal Hüsnü Bey (Maarif Vekili) 203
Cemal Paşa 84
Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye 52, 78
Cerîde-i İlmiyye (Mecmua) 147n, 153
Cevdet Efendi (Bergamalı, Fıkıh muallimi) 108, 109, 109n, , 159n,
Cizre (Şırnak) 57, 81
Çanakkale 123
Çankırı 48, 57
Çarşamba (Fatih) 58, 59
Çatalca 57
Çin 181; — Cumhuriyeti 182
Çivril Nahiyesi (Sandıklı) 55, 56
Çorlulu Ali Paşa Medresesi 135
Çorum 57
Dağıstan 20, 42, 125, 179
Dârülfünûn Dâhilî Talimatnamesi 92
daimî müderris 169
Daire-i İlmiyye 95
Damad Ferid Paşa (Sadrazam) 86
Damad İbrahim Paşa (Nevşehirli, Sadrazam) 87, 140; — Medresesi 188, 189
Damad-i Cedid İbrahim Paşa Medresesi 135
Daru'l-İlm ve't-Ta'lîm 120, 121, 137
Daru't-Tedrîs 152
Dârülfünûn İhtiyat (Hazırlık) Sınıfı 113, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 137, 138, 145, 154
Dârülfünûn İnzibat ve Devam Talimatnamesi 174
Dârülfünûn Nizâmnâmesi 18, 19, 37, , 41, 42, 62, 66, 69, 72, , 73, 74, 75, 126, 149
Dârülfünûn Talimatı 99
Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye 33, 79
Dârü'l-Hilâfe Medresesi *bkz.* Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi
Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi 31n, 33, 50, 77, 111, 154
Darü'l-İlmiye 29
Dârülmuallimât; Konya —ı 149; İstanbul —ı 170
Dârülmuallimîn 18, 20, 31, 32, 42, 69, 69n, 72, 73, 74, 75, 76, 149, 150, 152; —-i Aliyye Mahrec Sınıfı 121; —-i İbtidâî 150, 151n; — Rüşdiyesi 121, 122; İzmir —i 93; Van —i 197
Darüşşafaka 18, 58, 120, 122, 135, 137; — Mektebi 134
Darü't-Ta'lîm *bkz.* Dârü'l-İlm ve't-Ta'lîm
Deliorman (Romanya) 78
Demirhisar (Serez) 58, 68
Denizli 57
Deve-oğlu Hanı (Tahtakale) 144
Dikran Barsamyan Efendi (İngilizce muallimi) 109
Dimetoka 58
Divan-ı Harb-i Örfî 107
Diyanet İşleri Başkanlığı 38, 83n, 84, 148, 196, 202
Diyanet İşleri Riyaseti *bkz.* Diyanet İşleri Başkanlığı
Diyarbakır 81, 123, 148
doktoralı 2, 60, 64, 65, 96, 96n
Dolmabahçe Sarayı 88
Drama -48, 58, 71, 123
duhul imtihanı 41, 42
Ebül'ulâ Mardin (*Huzur Dersleri* adlı eserin müellifi) 88
Edirne 32, 57
Efdal-zade Medresesi 145
Ejderhan 125
Ekmekci-zade Ahmed Paşa Medresesi 135
Elazığ 177, 178, 180
Emrullah Efendi (Maarif Nazırı, Felsefe, İlm-i Hikmet, Tedris ve Terbiye muallimi) 16n, 23, 93, 94, 104, 106, 107, 109, 110
Emrullah Efendi (Şumnulu, Bulgaristan *Medresetü'n-Nüvvâb* Müdürü) 144-145, 208
Epir 58
Erzincan 57, 123, 180
Erzurum 32, 51, 54, 57, 65, 123, 180
Eskicuma 179
Eskişehir 115, 177; — Lisesi 199
Esma Sultan (Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in kızı) 142
Evkaf ve Şeriyye Nezareti, *bkz.* Şeriyye ve Evkaf Vekâleti
Fakülte Müderrisler Heyeti 159
Fakülte Talim Heyeti 160
Falih Rıfkı 161
Faruk (Mısır Kralı) 140
Fatih 40n, 51n, 53, 58, 59, 119, 145, 148, 198 — Camii 27, 29, 31, 32, 50, 76, 80, 84, 35, 189; — medreseleri 27, 59
Fazıl Arif Efendi (Fıkıh muallimi) 108, 110, 111
Fethiye (İsmihan Sultan) Medresesi 135
Filibe 123
Galatasaray Lisesi 176, 177; — Yurdu 188
Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi 121, 122
Gaziantep 57
Gazze 52, 58, 123
Gelenbevî İdadisi 84
Gelibolu 57
Georges Dumézil (Dinler Tarihi müderrisi) 170
Giresun 57, 123
Glasnika (Mecmua) 143
Gostivar 179
Göztepe Camii 79
Gülhane Askeri Rüşdiyesi 28
Gümülcine 48, 58, 65, 179
Hacı Ahmed Hamdi Efendi (Çarşambalı) 76
Hacı Beşir Ağa Dergâhı 54
Hacı Zihni Efendi (İslam Tarihi ve Siyer muallimi) 107
Hacıoğlu Pazarcığı 15, 182
Hafız Ahmed Hamdi Efendi (Kastamonulu, Mehmed Celaleddin Efendi'nin oğlu) 141-142
Hafız Ahmed Paşa Medresesi 146
Hafız Sadettin [Kaynak] 148-149, 208
Hakkari 57, 180, 196, 197

Hakkı Bey (İngilizce muallimi) 170-171
Halep Maarif Müdürlüğü 93
Halidiyye (Nakşî tarikatı) 50
Halil Edib 37
Halil Nimetullah Bey (Felsefe muallimi, Felsefe muallim muavini, Muallimîn Meclisi Kâtibi) 110, 169
Halis Efendi (Tefsir muallimi) 29
Halit Ziya 28
Harputlu Abdüllatif Efendi *bkz.* Abdüllatif (Harputî)
Hasan Fevzî Bey (Şura-yı Devlet kâtiplerinden, Fakülte ikinci kâtiplerinden) 168
Hasan Lami Efendi (Cizreli, Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu), 81, 89
Hasan Paşa Medresesi (Vezneciler) 189
Hasan Tâhâ Efendi (Mehmed Salih Efendi'nin oğlu) 139
Hasan-zâde Medresesi 27
Hasköy 57
Hezargrad 125, 146, 181
Hicaz 52; — Askerî Demiryolu 141
Hizmet (Mecmua) 28
Hoca Üveys Medresesi 52
Huzur Dersleri 25, 26, 27, 29, 30, 33, 38, 50, 55, 77, 79, 81, 82, 87, 88, 89, 208
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 79
Hüseyin Avni [Karamehmedoğlu] (Arapkirli, dersiâm, Kelam, Hadis ve Fıkıh muallimi/müderrisi), 24, 29, 32, 33, 94, 106, 107, 108, 109, 111, 169, 206
Hüseyin Hayreddin Efendi (Damad Çerkes Mehmed Paşa'nın oğlu)142, 207
Hüseyin Hüsnü Efendi (Bayburtlu, dersiâm) 33, 61
Hüseyniye Medresesi (Orenburg) 84
Hüseyin Hüsnü (Çelebizade, Şeyhülislam) 186, 200, 208
Islahat Komisyonu 204
Islah-ı Medâris Nizâmnâmesi 152
icazetname 27, 31, 33, 52, 76, 144n, 145, 182, 183, 208
İctihad (Mecmua) 29, 79
İkdam (Mecmua) 37n, 99
İlbasan 58
İmam-hatip mektebi/mektepleri 4, 72, 79, 161, 162, 171, 174, 200
imtihân-ı tahrîrî bkz. *tahrîrî imtihân*
İngiliz 56, 125, 179, 181, — Muhipleri Cemiyeti 79; —ler 35, 182
İslâm Mecmuası 85
İslam Tetkikleri Enstitüsü 4, 77, 195, 206
İsmail Hafız Efendi (Edebiyyat-ı Arabiyye muallimi) 109
İsmail Hakkı Bey (İzmirli, Şube Müdürü, Fakülte Dekanı, Felsefe, Hilaf, Siyer, İlm-i Hilâf, Fıkıh, ve Hadis muallimi/müderrisi, İslam Tarihi müderris vekili) 92, 94, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 159n, 162, 163, 168, 169, 170, 206
İsmail Hakkı (Manastırlı, Tefsir ve Hikmet-i Teşrî'î muallimi, Muallimîn Meclisi Reisi) 24, 25, 31, 32n, 34, 35, 37, 105, 109, 208
İsmail Hakkı [Baltacıoğlu] (Dârülfünûn Emîni, İslam Bedî'iyyâtı ve Rûhî İctimâ'iyyât müderrisi) 152n, 158, 169, 170
İsmail Hami [Danişmend] (Maliye Mektebi hocalarından, Dinler Tarihi muallim muavini) 84, 110
İsmet Bey (Te'lifât-ı İslâmiyye Baş-katibi, Fakülte birinci kâtiplerinden) 168
İsmet Paşa Mektebi (Akşehir) 149
İstanbul 20, 24, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 35, 41, 43, 45, 48, 49, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 64, 69n, 71, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 120, 123, 124, 125, 132, 139n,140, 142, 145, 146147, 148, 149, 151, 154, 177, 178, 180, 196, 197, 205; — Hukuk Mektebi 138
İstiklal Mahkemesi 79
İsviçre Medeni Kanunu 77
İşkodra 51 58, 68
İzmir 28, 57, 123, 141; — Dârülmuallimîni 93; — İdadisi 71; — Menba-i Fuyuzat Mektebi 113n
Johann Hans Fortner (II. Dünya Savaşı'nda Alman komutan) 143
Kabataş İdadisi 150
Kabataş Lisesi 80
kabul imtihanı 40
Kadrocu Hareket 203
Kafkasya 41, 42, 58, 125, 179, 181, 207
Kahire 123, 142, 154, 179,
Kahramanmaraş 57
Kalkandelen 58, 179
Kamil Paşa (Sadrazam) 78
Kandıra57, 67
Kara Mühendishanesi 25
Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) 40, 49, 66, 77
Kastamonu 48, 57, 107, 123, 141, 180
Kaşgar 125; —î Tekkesi 196
Kavala 179
Kayseri 41n, 57, 140, 177, 180
Kazan 20, 42, 55, 58, 122, 179, 181
Kazım Nami 161
Kerkük İdadisi 93
Kıbrıs 20, 56, 87n, 123, 124, 147, 179; — Adası 57; — Komiserliği 125
Kırım 20, 38n, 42, 49, 53, 58, 64, 121, 125, 181; — Oteli (Mahmud Paşa) 139
Kırkkilise (Kırklareli) 55, 57, 65
Kızılyar (Rusya 139)
Kilis 57
Koçhisar (Konya) 173
Konya 27, 45, 48, 52, 57, 86, 121, 122, 123, 177, 178, 180, 190, 198, 200; — *Babalık Gazetesi* 161; — Dârü'l-Hilâfe Medresesi 198; —Islah-ı Medarisi

198; — İmam-hatip Okulu 199; — Lisesi 199; — Rüşdiyesi 140
Korkud Derviş Efendi (Bosnalı, Ahmed Münib Korkud'un oğlu) 120, 142-143, 207
Kosova 123, 181n,
Köstence (Romanya) 20, 57, 125, 179, 182, 191
Kumkapı 55; — Askerî İdadi Mektebi 52
Küçük Ayasofya, — Mahallesi 52, 86; — Medresesi 86, 135
Kütahya 57, 65, 123, 205
Laleli 17n; — Camii 33; — Medresesi 77
Lapseki 58
Lüleburgaz 58, 68
Madalya, harp —sı 184; liyakat —sı 63; Maarif —sı 64
Maarif Meclisi 96n, 154; — Kebîri 23, 26, 104
Maarif Nezâreti 17n, 18, 19, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 39, 41, 42, 43,62, 69n, 72, 73, 7475, 82, 93, 94, 96n, 100n, 102, 103n, 107n, 109n, 111n, 113n, 117, 128, 150n, 151, 154
Maarif Nizamnâmesi bkz. *Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi*
Maarif Vekâleti *bkz*. Maarif Nezâreti
Maârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi 2, 16, 72
Mahfil (Mecmua) 81, 146
Mahmud Celaleddin Efendi (Seyyid, Şeyh Mahmud Tahir Efendi-zâde) 129
Mahmud Esad Efendi (Seydişehrî, Maliye Müsteşarı, Defter-i Hakani Nazırı, Dinler Tarihi ve İslam Tarihi muallimi) 24, 25, 27, 28, 34, 84, 85, 106, 110
Mahmud Kemaleddin Bey (Fransızca muallimi) 170
Mahmud Paşa 139; — Camii 79; — Medresesi 135, 189
Mahmud Şevket Paşa (Sadrazam) 80
Mahmud Zarif Bey (Tedrisât-ı İbtidâiyye Birinci Şube Müdür, İlahiyat Şubesi Müdürü) 103
Makedonya 123, 181n
Malatya 57, 123, 145
Manastır 25, 58, 179
Manisa 57, 177, 180, 190
Margılıç Mülkiye Mektebi 68
Max Bonnafous (İlm-i Ahlak ve İctimâiyyât müderrisi) 170
Mebusan Meclisi bkz. Meclis-i Mebusan
Mecelle 77
Mecidiye, — Medresesi 120, 145; — Mektebi 177, 191
Meclis-i Kebîr-i Maârif *bkz.* Maarif Meclisi
Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ74, 75
Meclis-i Mebusan 78, 81, 86, 106, 151, 208
Meclis-i Müderrisîn, *bkz*. Müderrisîn Meclisi
Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye 27
Meclis-i Vükelâ 112
Medâris-i İlmiye Hakkında Kanun 82
Medâris-i İlmiyye Nizâmnâmesi 160
Medine 123, 179; — Münevvere Medresesi 120
Medrese-i İhsâniyye 122
Medrese-i Mehmediyye 122
Medrese-i Şifâ 122
Medresetü'l-İrşâd 77, 178
Medresetü'l-Kuzât 77, 87, 119, 138, 141, 147, 158, 174, 176, 177, 178
Medresetü'n-Nüvvâb *bkz.* Mekteb-i Nüvvâb
Medresetü'l-Mütehassisîn 33, 82, 83, 87, 146, 147152, 153, 174, 177, 178, 191, 192
Medresetü'l-Vaizîn 27
Mehmed Akif [Ersoy] 25
Mehmed Ali Aynî (Felsefe Tarihi muallimi, Tasavvuf Tarihi müderrisi) 12, 111, 159n, 169, 206
Mehmed Atıf Efendi (İskilipli, Halil Vehbi Efendi'nin oğlu, Fatih Camii dersiâmı) 49, 50, 51, 71, 80-81, 150
Mehmed Aynî Efendi (Ermenekli, dersiâm) 26
Mehmed Cemaleddin [Seven] (Hafız, Bekir Hazım Efendi'nin oğlu, Ayasofya dersiâmı) 79
Mehmed Dânâ Efendi (Kıbrıslı, müderris Ali Faik Efendi'nin oğlu) 130, 147-148
Mehmed Emin [Erişirgil] 162
Mehmed Emîn Bey (Fakülte Kâtib-i Umûmîsi, Felsefe müderrisi) 170
Mehmed Esad Efendi (Kazasker, Huzur Dersi mukarrirlerinden Numan Efendi'nin oğlu, Hadis muallimi) 24, 25, 26, 30, 106
Mehmed Fatih [Göktay] 198-199
Mehmed Fehmi Efendi (Bağdat Gazetesi Başyazarı, Arapça ve Türkçe Kitabet muallimi) 34, 35, 106
Mehmed Fuad Bey [Köprülü] (Maarif Müsteşarı, Fakülte Dekan vekili, Türk Tarihi müderrisi) 85, 158, 162, 167, 169
Mehmed Halim Sabitî [Şibay] (Sabir Can Efendi'nin oğlu, Dinler Tarihi muallim muavini)
Mehmed Hamdi [Yazır] (Elmalılı, müderris Numan Efendi'nin oğlu) 41, 42, 54, 83-85, 110
Mehmed Hayret Efendi (Şube Müdürü 102-103, 127)
Mehmed İzzet Bey (İlm-i Ahlak müderrisi) 162
Mehmed Kamil [Miras] (Miras-zâde Ahmed Efendi'nin oğlu, Fıkıh muallimi) 110, 111
Mehmed Reşad (Sultan) 88, 112
Mehmed Safâ'ihî Efendi (Tunuslu, Süleymaniye Kütüphanesi tasnif uzmanı) 143-144
Mehmed Said Efendi (Gürcü, Batumlu, Tefsir muallimi) 24, 31, 105
Mehmed Saîd Efendi (Fıkıh muallimi) 109
Mehmed Said Efendi (Mercan İdadisi Arapça muallimi, Tefsir muallimi) 150
Mehmed Sürûrî (Posta memurlarından, Fakülte ikinci kâtiplerinden) 168
Mehmed Şerefettin [Yaltkaya] 85, 168, 169, 206
Mehmed Şükrü (Ankara/Kalecikli, dersiâm, Hadis muallimi) 30, 31
Mehmed Şükrü Efendi (Bayındırlı, dersiâm) 30, 31, 48, 50, 89
Mehmed Tahir (Bursalı) 85

Mehmed Vehbi [Özüner] 199-200
Mehmed Zahid Efendi (Fıkıh muallim muavini) 110
Mekâtib-i Âliye Müdürlüğü 92
Mekke 20, 58, 123, 179; — mükerreme 54
Mekkî b. Azûz (Hadis muallimi) 109, 110, 111
Mekteb-i Kuzât *bkz.* Medresetü'l-Kuzât
Mekteb-i Mülkiye *bkz*. Mülkiye Mektebi
Mekteb-i Nüvvâb 31n, 34, 106, 108n, 121, 122, 145, 207
Mekteb-i Sultânî 18, 20, 32, 69, 107, 130, 149, 152n; Galatasaray —si 121, 122; — (Sivas) 177, 178
Mekteb-i Tıbbiye 31
Mercan İdadisi 29, 55, 64, 70, 71, 84, 148
Merzifon Mekteb-i İdadisi 194
mezuniyet ruûsu 19, 38, 60, 63, 64, 65, 66, 68, 95, 126, 159n, 191
Mısır 43, 52, 58, 78, 140, 177, 179, 191; — Arap Krallığı 179; —lı Arap Hanı 83
Mihrab (Mecmua) 162
Mihrimâh Sultan Medresesi 135
Mimar Hayreddin Camii 70
Mîr Arap Medresesi (Buhara) 139
Mira Papo (Bakovic) 143
Muallimîn Meclisi 102, 104n, 105, 106, 108n, 150
Muallimler Meclisi 104; Edebiyat Fakültesi — 162
Muğla 57, 123
Musa Carullah 85
Musa Kazım Efendi (Şeyhülislâm, Meclis-i Maarif
Daire-i İlmiyye azalarından, Fıkıh muallimi) 24, 29, 30, 31, 32, 34, 85, 94, 106, 107, 208
Mustafa (III) (Osmanlı Sultanı) 88
Mustafa Asım [Yörük] (Uşşakî Nasuh Efendi-zade, Tefsir, Fıkıh, Tarih ve Siyer muallimi) 24, 28, 30, 35, 106, 107, 108, 208
Mustafa Hayri Efendi (Şeyhülislam) 152, 186, 200, 208
Mustafa Kemal [Atatürk] Paşa 160
Mustafa Sabri Efendi (Şeyhülislam) 79, 80
Mustafa Şevket [Yunt] (Manisalı Hacı Hafız Emin Efendi'nin oğlu, Tefsir müderrisi) 3, 45, 49, 76-77, 89, 109, 110, 169, 206
Musul 179; — Vilayeti Maarif Müdürlüğü 93
Müderrisîn Cemiyeti 80
Müderrisîn Meclisi 167, 168, 173, 175, 195n, 196, 201, 202, 204
Mülkiye Mektebi 2, 3, 17, 20, 21, 25, 29, 37, 38, 48, 58, 62, 64, 73, 76, 84, 107n, 110, 151n, 192, 194, 197; — Mektebi Camii 64
Münih 140
müsabaka (duhul) sınavları bkz. *müsabaka imtihanı*
müsabaka imtihanı 7, 18, 37, 40, 41, 53, 102, 108n, 110, 152n, 201
Necip Asım [Yazıksız] 162
Necmeddin Sadık [Sadak] (İctimâiyyat müderrisi) 169-170
Nevşehir 57
Nevzat Tevfik 28
Niğde 57, 123
Nüvvâb Mektebi *bkz.* Mekteb-i Nüvvâb
Nizamiye mektepleri 26, 37, 55
Noha (Rusya) 58, 65
Nureddin Bey (Acem Edebiyatı muallimi, Farsça ve Fransızca muallimi) 170
Nur-ı Osmaniye 51
Of (Trabzon) 55
Ordu 57, 123
Osman Zühdü (Fatih dersiâmlarından, Fıkıh muallimi) 29, 30
Ömer Hayri Efendi (Siyer muallimi) 107, 108
Ömer Hilmi [Budda] (Dinler Tarihi müderris muavini) 170
Ömer Lutfi (Bodrumlu, Şeyhülislam) 33
Ömer Seyfeddin 85
Pakistan 181, 182
Palanka 55, 58
Pîrî Mehmed Paşa Medresesi 135
Pravişta 179
Prens Sebahattin 78
Program Komisyonu 38, 39, 63
Rahmi Efendi (dersiâm, Fıkıh muallimi) 24, 26, 34, 106
Recaî Efendi (Mekteb-i Mülkiye Müdürü, Dârülfünûn Müdürü) 17, 39n, 62
Receb Ferid Efendi (Tedrîsât-ı Tâliye Birinci Şube'den, Şube ikinci kâtiplerinden) 103
Reşid Galib Bey (Maarif Vekili) 204
Rif'at [Bilge] (Kilisli, Arap Edebiyatı muallimi) 159n,, 170, 206
Rize 57, 65, 123, 152, 180
Romanya 120, 125, 126, 179, 181, 182, 191
Rusya 41, 42, 58, 65, 83, 84, 85, 120, 125, 126, 128, 139, 179, 181, 182; —*lı İslam Talebe Cemiyeti* 128; —lılar Cemiyet Kulübü 134, 135
Sabah (Mecmua) 99
Sabri Etem 161
Sadreddin Efendi (Hikmet-i Teşrî'î muallimi) 108, 109, 110, 111
Sadrettin Celal 161
Samani-zade Ömer Hulusi Darülhadisi 135
Samara 58, 83
Samsun 57, 123
Satırlı Medresesi 146
Sebîlürreşâd (Mecmua) 80, 85, , 87, 146, 148, 161
Selahaddin Bey (Fransızca muallimi) 109
Selahaddin Bey (Muallimîn Meclisi Reisi) 105
Selamet (Mecmua) 146
Semerkant 43
serbest müderris/muallim 169
Sermed Bey (Şube birinci kâtiplerinden) 103
Seyyid Bey (Fakülte Dekanı, Fıkıh müderrisi) 158, 167
Sırât-ı Müstakim (Mecmua) 85, 93, 139, 146

Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı 179
Sırrı Bey (Şube ikinci kâtiplerinden) 103
Sibirya 125, 139, 181
Silistre 58, 125, 144, 146, 181, 182
Silvan 81
Sinan Paşa Medresesi (Beşiktaş) 59
Sivas 57, 66n, 167, 177, 178, 180
Sliven 125
Sulh ve Selamet-i Osmaniyye Fırkası 79
Sultan Selim Cami Külliyesi 152
Sultanahmed 1, 25, 52, 59; — Medresesi 135, 189, 198
Suriye 84
Suud b. Abdülaziz (Arabistan Kralı) 140
Süleyman Hilmi [Tunahan] 116, 145-147, 208
Süleyman Sırrı Efendi (Meclis-i Maarif azalarından, Fıkıh muallimi) 24, 26, 30, 34, 37, 95, 106, 107
Süleymaniye 31, 149; — Camii 119, 135, 151; — Kütüphanesi 143, 144; — Medresesi/Kısmı 33, 59, 77, 79, 81, 82, 87, 135, 153n, 158n, 159, 160, 163, 164, 174, 177, 178, 191, 192, 202; — Medresesi Müdürlüğü 33; — *ruusu* 159
Süleymaniye (Irak) 123
Şakir Efendi (Tokatlı, Tefsir ve Fıkıh muallimi) 24, 33, 34, 106, 107
Şam 49, 50, 55, 58, 123
Şapka Kanunu 81
Şehid Mehmed Paşa Medresesi (Eyüp) 52
Şehzâdebaşı 58, 59, 76; — Medresesi 127, 135
Şekib Bey (Rûhiyyât müderrisi) 170
Şemseddin [Günaltay] (Fakülte Dekanı, Fakülte Kâtib-i Umûmîsi, İslam Tarihi müderrisi) 167, 168, 169, 208
Şemsî Ahmed Paşa Medresesi 135
Şerefeddin [Yaltkaya] (Kelam müderrisi) 85, 159, 168, 169, 206
Şeriatska Gimnazija (lise) 120, 142
Şeriyye ve Evkaf Vekâleti 52, 146, 161, 171, 205n
Şeriyye Vekâleti *bkz*. Şeriyye ve Evkâf Vekâleti
Şevket Efendi (Tedrîsât-ı Âliye Birinci Şube mümeyyizlerinden, Arapça muallimi) 110
Şevketî Efendi (İlm-i Ahlak muallimi) 110, 111
Şeyh Seyyid Tâhâ Efendi (Kadirî Şeyhi) 139
şifahî imtihan bkz. *tahrîrî imtihân*
Şihabeddin Medresesi (Rusya) 83
Şile 48, 57
Şumnu 125, 144, 145, 181
Şura-yı Devlet 73, 168
Şükrü Efendi (dersiâm, Alay Müftüsü, Hadis muallimi) 24, 29, 30, 34
Tabhane Medresesi 135, 189
tahrirî imtihan 63, 96, 160
Tanzimat 1, 36
Te'ârüf-i Müslimîn (Mecmua) 139
Teke (Konya) 52, 86
Tevfik Efendi (Meclis-i Maârif azalarından, İslam Tarihi muallimi) 29, 30
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 158
Tıbbiye-i Mülkiye 104
Ticaret Mektebi 18, 20, 69, 121, 122, 149
Tiflis 20, 41; — Şehri 54
Tokat 41n, 57, 123
Toptaşı Askerî Rüşdiyesi 33
Trabzon 57, 123, — Mevleviyeti 31; — (Vakf-ı Kebîr) Adliyesi 193
Tunceli 57, 123
Tunus 125, 143
Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti 139-140
Türk Bilgi Derneği 84
Türk Ocağı 84
Türk Yurdu (Mecmua) 140
Türkistan 20, 84, 179, 181, 207; Doğu — 182
Türkiye Büyük Millet Meclisi 82
Ulusal Müze (Saraybosna) 143
Urfa 57
Usfûriyye Mektebi (Tunus) 143
Uşak 57, 123
Ürgüp 54
Valide Sultan Camii 49, 50, 56
Valide-i Atik Medresesi 135
Van 123, 180, 197; — İdadisi 196
Vefa 59, — İdadisi 29, 64, 70, 76
Vezneciler 58, 189
Yahya Afîf (Ahmet Şirani) 161
Yahya Efendi Dergâhı (Beşiktaş) 143, 144
Yahya Tevfik Efendi Medresesi 148
Yakova 179
Yakup [Menzilcioğlu] (Menteşeli, Fettah Efendi'nin oğlu) 87
Yanya 20, 58, 179
Yeni İlm-i Kelam Hareketi 94
Yeşilay (Mecmua) 146
Yıldız Sarayı 88
Yozgat 57
Yunanistan 179
Yunus Nadi 161
Yusuf Ziya [Yörükan] (Sahn Medresesi muallimi, Fakülte Kâtib-i Umûmîsi, Akvâm-ı İslâmiyye Etnoğrafyası ve İslam Mezhepleri müderrisi) 168, 169, 170, 206
Yüksek Muallim Mektebi 201
Zagra-i Cedid 58
Zal Mahmud Fevkânî-yi Cedîd Medresesi 135
Zevra (Mecmua) 35
Zihni Paşa (Selanik Valisi) 27
Zincirlikapı Medresesi 122
Ziya Efendi (Konyalı, Anadolu Kazaskerliği Mümeyyizi, Felsefe muallimi) 108
Ziya Gökalp 84, 85